

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

RANDERS

KØBSTADS HISTORIE

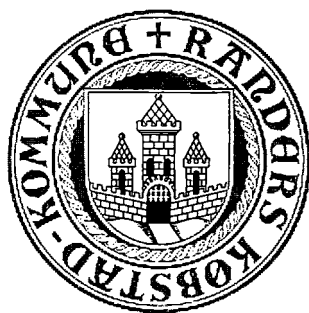

Randers købstads historie

Randers købstads historie

2. bind

Redigeret af Povl v. Spreckelsen

Udgivet af Randers byråd i jubilæumsåret

1952

I n d h o l d

<i>Randers i den nyere tid</i> (fortsat fra 1. bind)	Side
BYSTYRET af mag. art. Sv. Christiansen	387
FOLKESKOLEN OG DE PRIVATE SKOLER af overlærer H. Thorup	463
LYSTANLÆGGENE af landinspektør F. Schrøder	482
KUNSTEN I RANDERS GENNEM TIDERNE af museumsdirektør Otto Andrup . . .	501
RANDERS I DANSK DIGTNING af bibliotekar Carl Dumreicher	518
RANDRUSIANSKE PROFILER af bibliotekar Carl Dumreicher	585

Randers i den nyeste tid

TOPOGRAFI OG UDVIKLING I GADENETTET af stadsingeniør Jobs. Møller . . .	602
DEN SOCIALE UDVIKLING 1860—1919 af mag. art. Sv. Christiansen	632
ERHVERVSUDVIKLINGEN I RANDERS I DEN NYERE TID af direktionssekretær, cand. oecon. H. Øhrstrøm	649
DEN KULTURELLE UDVIKLING I DET NITTENDE ÅRHUNDREDE af landinspektør F. Schrøder	672
BYOVERSIGT OG BYPLANLÆGNING af stadsingeniør Jobs. Møller	698

LIVET I RANDERS FOR TRES ÅR SIDEN, SET MED EN LILLE DRENGS ØJNE af museumsdirektør Otto Andrup	712
---	-----

NOTER OG KILDEHENVISNINGER	725
PERSONREGISTER ved arkivar N. P. Gleerup og redaktøren	745
STED- OG SAGREGISTER ved arkivar N. P. Gleerup og redaktøren	758
BILLED- OG KORT-REGISTER ved redaktøren	775
RETTELSER	779

Typisk Randers-købmandsgaard, Snaregade, nedbrudt 1924.

Bystyret

AF MAG. ART. SV. CHRISTIANSEN

Aristokratisk borgerstyre 1536-1682

Mens aaret 1536 paa mange omraader indenfor dansk samfundsliv sætter skel, betyder det for styreformen indenfor de danske købstæder ikke et brud. Som dette tegnede sig ved denne tid, var det et produkt af en lang, til dels selvgroet udvikling, der fortaber sig i den tidligste middelalder. Man har ved denne tid efterlignet forholdene i de nordtyske byer og indført det borgerlige magistratstyre i vore hjemlige bysamfund. Først 1422 med Erik den 7.s købstadsforordning griber statsmag-

ten ind og forsøger en almindelig lovgivning om styret i de danske byer, og en af de mest afgørende bestemmelser i denne forordning er uden tvivl paabudet om, at ingen »embedsmænd«, d. v. s. haandværkere, men kun købmænd maatte være medlemmer af byens styrelse. Herved skabtes i styrelsen et socialt indslag, der kunne blive farligt og virke uheldigt, men som paa den anden side ogsaa kunne bidrage til at give fasthed og styrke i styrelsen. Vi skal i det følgende se, at i Randers gjorde de heldige virkninger sig mest gældende.

Men hvorledes formede det kommunale styre sig da i Randers i begyndelsen af det 16. aarhundrede? Borgernes centrale og egentlige øvrighed var raadet, eller som det i datidens sprogbrug kaldtes »*borgmestre og raad*«. Medlemmerne af dette raad skulle naturligvis have borgerskab i byen, det vil sige være bosat og drive næring dør, og som ovenfor omtalt kunne der kun være tale om een næring, nemlig handel. Men der var ikke tale om, at borgerne valgte medlemmerne til raadet. Dette var en selvstændig korporation, som ved afgang selv udvalgte nye medlemmer. Det er klart, at en saadan uafhængighed af det menige borgerskab kunne indebære kimen til stridigheder, og i de fleste andre danske byer kender vi da ogsaa i denne periode alvorlige uoverensstemmelser mellem øvrighed og menighed. I Randers derimod tier alle kilder om saadanne mellemværender. Alvorlige tvistigheder i denne retning synes ganske ukendte, og aarsagen hertil maa vel søges dels i styrelsens mere intime kontakt med det menige borgerskab, som vi senere skal komme nærmere ind paa, dels at raadets medlemmer har været folk af stor indsigt og sundt omdømme, som virkelig har forstaaet at vinde deres medborgeres tillid.

Indtil 1682 bestod raadet normalt af to borgmestre og otte raadmænd, saaledes som det var tilfældet 1640¹⁾, da den samlede magistrat nævnes i et skøde givet til Esge Brocks arvinger. Men ofte var flere af stillingerne ubesatte igennem længere tid, velsagtens fordi man ikke har kunnet enes om deres besættelse, eller man ikke har ment at kunne finde egnede kandidater blandt borgerskabet. Indenfor selve raadet har de to borgmestre naturligvis været ledende, og de synes at have haft størstedelen af de daglige sager til ekspedition. Men ellers er det ikke muligt at konstatere saglige opdelinger indenfor magistraten, saaledes som vi kender det fra moderne byraad. Raadet har i alle henseender virket som en helhed med en rangforordning, der gik strengt efter anciennitet.

Selvom raadet havde et myndighedsomraade, der dækkede saa omtrent alle baade i datiden og nutiden kendte offentlige foranstaltninger, maa vi dog i intet øjeblik glemme, at dets medlemmer ikke var embedsmænd i moderne forstand, men at de alle sad som ledere af driftige handelsforetagender, der gav dem deres egentlige næring. Nogen aflønning har man dog fra gammel tid ment at maatte

Raadhusets indgang.

yde magistratsmedlemmerne. Allerede af de ældste kærnerregnskaber fra slutningen af det 16. aarhundrede fremgaar det, at magistraten havde halvdelen af indtægterne ved klokkeringen over lig, halvdelen af borgerskabspengene og halvdelen af lejermaalsbøderne, d. v. s. bøder for konstateret samleje uden for ægteskabet *). Endvidere besluttede man, da man i 1582 indtog den saakaldte Vestervang under dyrkning, at der i denne vang skulle henlægges otte hele agre til borgmestre og raad *). Og endelig kom hertil, at magistratsmedlemmerne var fritaget for de rent kommunale skatter og jordafgifter samt den gamle byskat til kronen, mens de derimod som alle andre maatte deltage i de efterhaanden omsiggribende ekstraskatter. Efter 1660 faar raadet endelig forøgede indtægter, idet de faar del i en række af kongen indførte toldafgifter, de saakaldte acciser *). Disse nye indtægter, der blev givet til saa godt som alle byer, kan vanskeligt opfattes som andet end kontante afdrag paa den gæld, kongemagten følte sig skyldig til borgerstanden efter statsomvæltningen 1660.

Desværre tier alle kilderne om raadets arbejdsmaade. Først 1680 begynder de saakaldte raadstueretsprotokoller, der ogsaa benyttedes som forhandlingsprotokoller for magistraten. Men disse protokoller giver os kun korte referater af de sager, der er behandlede, og en kort redegørelse for beslutninger, der er taget, og ikke noget om de egentlige forhandlinger. Hvor ville det være fornøjeligt, om vi havde kunnet liste os op i raadssalen og overvære et møde og høre disse byens bedste mænd i deres sorte dragter med hvide, stivede kraver og velplejede fuldskæg tinge om byens sager. Det lader sig jo desværre ikke gøre, og alle steder, hvor vi møder denne samling af gode mænd i embeds medfør, maa vi betragte dem som en ubrydelig enhed, hvis beslutninger ikke kan diskuteres og i hvert fald ikke ignoreres. De overvejelser, der er gaaet forud for beslutningen, har vi desværre ingen mulighed for at faa noget at vide om.

Men ad andre veje og paa andre omraader kan vi dog lære dem lidt nærmere at kende. Og her er det navnlig raadsmedlemmernes virksomhed som købmænd, der først springer i øjnene. Som vi allerede har omtalt, kunne kun købmænd faa sæde i raadet, saa deres sociale styrke og storhed som handelsmænd kan ogsaa tages som et maal for, hvor stærkt raadet har staaet saavel indadtil mod de menige borgere som udadtil mod andre byer, adelen og kongemagten.

Og navnlig over for kongemagten synes Randers at have staaet stærkt lige efter reformationen. Om det nu skyldes den omstændighed, at byen undgik altfor kompromitterende forbindelser i grevefejden — vist mere en tilfældighed end hjertets renhed — eller andre aarsager, lader sig desværre ikke mere fastslaa. I hvert fald synes kongen at have næret en vis forkærlighed for Randers, hvilket viste sig paa

mange maader i den følgende tid. 1552 synes borgmester Jep Hofmand at have fungeret som kongens private skatmester ⁵⁾, og i de følgende aar indleder samme Jep Hofmand de store kornforretninger, som siden sønnen, borgmester Søren Hofmand, og borgmester Niels Christensen Skriver fortsatte helt op til aarhundredets slut, og som sikkert har været særdeles indbringende ⁶⁾. En morsom historie om borgmester Søren Hofmands forretningstalant beretter, at da Christian IV 1591 foranstaltede et adelsbryllup paa Dronningborg slot, løb man tør for vin, og hr. Søren traadte da straks hjælpende til med 4880 potter rhinskvin og, som det hedder, »han senere tog sig vel betalt« ⁷⁾. Ogsaa om de senere borgmestre Niels Jakobsen og Peder Ankensen véd vi, at de havde snævre handelsforbindelser med kronen.

Et andet forhold, som vidner om den nære forretningsforbindelse med kronen, men som har været mistydet af senere historikere, er det ret store antal magistratsmedlemmer, der har været ansat under kronen som slots- eller lensskriver, sædvanligst paa Dronningborg slot, men dog ogsaa andre steder. I tidsrummet 1570—1670 har ikke mindre end seks magistratsmedlemmer — deriblandt borgmester Niels Jakobsen, borgmester Peder Ankensen, borgmester Niels Mogensen og borgmester Johan Steenbech — i nogenlunde tidsfølge gaaet fra statstjenesten og over i bystyret, og det har givet anledning til den antagelse, at kongen herigennem greb ind i styret og besatte magistratsembeder. Herom er der dog efter alt at dømmeslet ikke tale. Da kronen efter reformationen overtog kirkens jordejendom, blev staten med et landets største jordbesidder, og alt dette gods skulle jo forvaltes paa bedste maade. Og her fik dygtige og driftige mænd af borger- og bondestand deres chance. Som skriver paa krongodset fik de en god skole som forretningsmænd, og disse erhvervede kundskaber og forbindelser havde de naturligt nok senere lyst til at udnytte til egen fordel. Derfor gaar saa mange af dem senerehen over til at blive private købmænd og derefter medlemmer af bystyrelsen, som altid villigt optog saadanne mænd, der foruden dygtighed ogsaa havde forbindelserne i orden med landets største producent af de vigtigste handelsvarer, nemlig landbrugsvarer. Vi har da heller ikke i Randers et eneste vidnesbyrd om, at kronen har medvirket til udnævnelsen af disse mænd som raadsmedlemmer. Snarere kunne man formode det modsatte. I hvert fald er ingen af dem mere end ganske kort tid i begge stillinger samtidig. Og hertil kommer, at alle disse udefra kommende knyttede sig til byens gamle slægter ved indgifte, saaledes at deres forhold til byen herved yderligere styrkedes.

Med dette sidste er vi inde paa spørgsmaalet om, hvor meget *slægtsforbindelser* betød inden for bystyrelsen. Kan man tale om en byadel, der strengt overvaagede,

at uvedkommende ikke fik adgang til magistraten? Spørgsmaalet kræver for at blive løst en indgaaende og ofte besværlig personalhistorisk undersøgelse af raadsmedlemmernes slægtskabsforhold. Af de 70 personer, der i tidsrummet 1536—1682 var medlem af raadet, har det været muligt at fremskaffe personalhistoriske oplysninger om de 50, mens 20 endnu kun kendes af navn. Der er dog her overvejende tale om personer fra tidsrummets begyndelse. Hvis vi derfor nøjes med at beskæftige os med de 50 raadsmedlemmer, som vi i denne forbindelse véd noget om, viser det sig, at 35 eller 70 pct. var født i Randers, mens 15 (30 pct.) var indvandrede udefra, altsaa en meget tydelig overvægt for byens egne indvaanere, hvad man vel ogsaa maatte vente. Om de 35 indfødte véd man, at de 19 (38 pct.) var sønner af raadsmedlemmer, mens 16 (32 pct.) ikke synes at have haft slægtsforbindelse indenfor dette. Af de 19 sønner var fem ydermere indgiftet i raadsslægter, saaledes at deres kontakt med magistraten blev endnu mere intim. Og ser vi endelig paa de 15 udenbys fødte, saa viser det sig, at 12 af dem (24 pct.) blev indgiftet i raadsslægter, som regel inden de blev medlemmer af raadet. Ikke mindre end 62 pct. af de 50 medlemmer, hvorom vi har oplysninger, havde altsaa slægtsforbindelser inden for raadet, og tager vi det samlede antal paa 70 personer, bliver procentsatsen 44, et tal, der dog givetvis er for lille *).

Tallene viser saaledes, at slægtskabsforbindelser har spillet en meget stor — om end ikke afgørende — rolle for adgangen til raadet. Men tallene røber ikke hele sandheden. Hvis man lader sig forlede til at tro, at pladserne i raadet i praksis faktisk var arvelige, tager man meget fejl. I dette tidsrum kendes med sikkerhed kun eet tilfælde, hvor far og søn i tre generationer er fulgt efter hinanden som medlemmer af raadet, borgmester Bendt Hansen, der døde 1622, havde en søn, Hans Bendtsen, som blev raadmand 1619, og hvis søn Mads Hansen (Bendtsen) i 1648 blev raadmand og i 1666 borgmester. Men det almindelige er, at kun to generationer følger efter hinanden, og en af grundene hertil maa utvivlsonst være, at selvom slægtskab spillede en stor rolle, saa fandtes der dog en faktor af endnu større betydning, nemlig den sociale og erhvervsmæssige. Der kan ikke herske tvivl om, at en uomgængelig betingelse for at blive medlem var en erhvervsmæssig position som handelsmand. Og hvad grunden nu kan være, saa hører det til sjældenhederne, at en købmandsforretning blomstrer i mere end to generationer, i hvert fald i lige linie. Naar man har beskæftiget sig med disse gamle købmandsfamiliers slægtsforhold, faar man et indtryk af at staa overfor noget lignende en naturlov i denne henseende. Men for at gøre det mere klart vil vi gennemgaa et par eksempler.

Allerede 1536 maa Jep Hofmand have været raadmand, og 1543 nævnes han

som borgmester ⁹⁾). Han maa i ganske særlig grad have nydt kongens tillid, da han flere gange optræder som kongens betroede mand i pengesager, og omkring 1550 ser vi ham folde sig ud som købmand i stor stil og opkøbe korn i store mængder paa kronens gaarde, især paa Dronningborg ¹⁰⁾). Da han dør 1570, fortsætter sønnen Søren Hofmand forretningen, og han synes ogsaa at have staaet i et særdeles godt forhold til kongemagten.

Søren Hofmand giftede sig anden gang i 1592 med Maren Pedersdatter Lassen, der var datter af borgmesterkollegaen Peder Lassen. Han døde 1595, og vi véd ikke noget om, hvor mange børn han havde, eller om han overhovedet efterlod sig livsarvinger. I hvert fald efterlader de sig intet spor i Randers, og enken Maren Pedersdatter bliver siddende tilbage med den store forretning. Dog ikke længe. Allerede 1596 gifter hun sig igen med den bekendte Niels Jakobsen, og denne mand udefra fører nu den gamle Hofmand'ske forretning videre. Niels Jakobsen var bondesøn, født i Simested ved Aalestrup, men hjemmet maa ikke have været saa ringe endda, for man magtede at sætte sønnen i skole i Hobro. Senere blev han skriver paa forskellige slotte, sidst paa Skanderborg. Under denne virksomhed fik Niels Jakobsen de kundskaber om handel og administration, som han senere saa vel udnyttede i Randers. Han blev med aarene maaske den rigeste mand, der har boet i Randers, ejede hele kvarterer af byen og store dele af bymarken, og samtidig opnaaede han en anseelse videnom, der for en ikke adelig i de tider var et særsyn. Han døde 1624 ¹¹⁾).

Niels Jakobsen og Maren Pedersdatter fik i alt 7 børn, hvoraf 3 var sønner. Men ingen af disse følte trang til at fortsætte faderens livsværk som købmand og administrator. Den ældste søn, Søren Hofmand — opkaldt efter moderens første mand — blev læge og dr. med., den næstældste var den senere berømte retslærde, justitiarius i højesteret Peder Lassen, opkaldt efter bedstefaderen, og den yngste Jacob Nielsen gik officersvejen og udmærkede sig blandt andet under Københavns belejring 1658—59, men blev senere godsejer og ejer af Ristrup. Det blev gennem døtrene, at forbindelsen med Randers blev opretholdt. En af dem giftede sig med borgmester Jesper Lauridsen og en anden med borgmester Mads Poulsen. Men Niels Jakobsens forretning er sandsynligvis ophørt ved hans død.

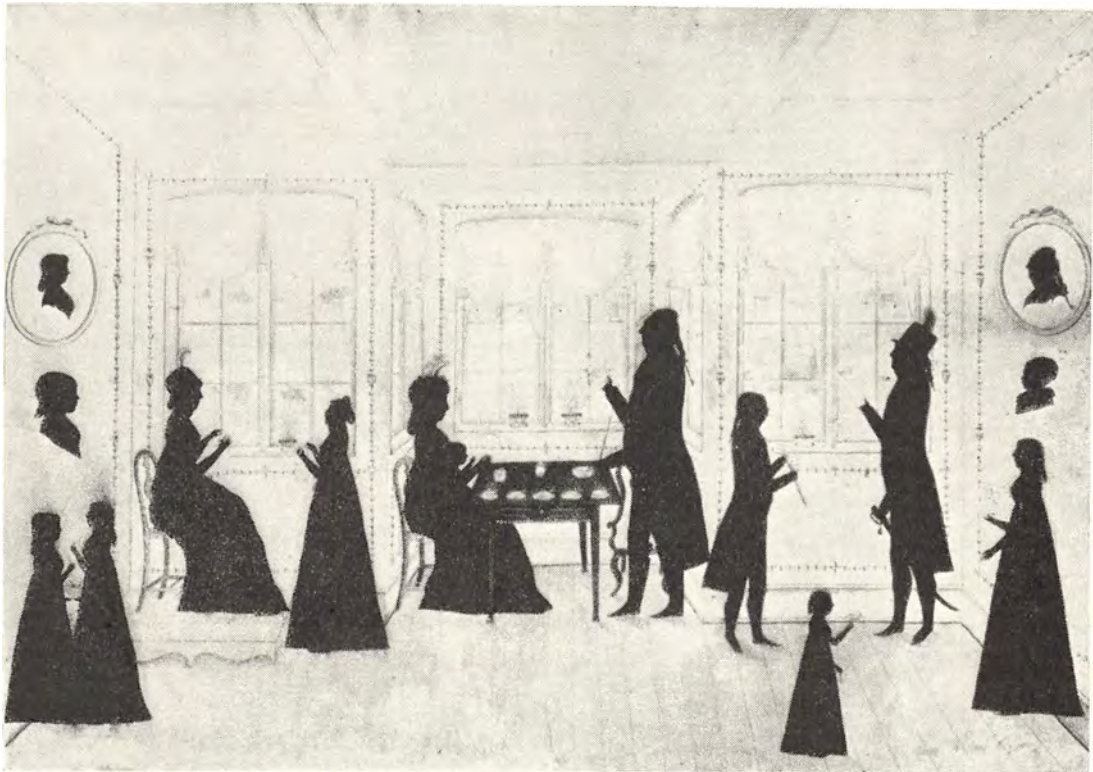
Ogsaa indenfor andre af de gamle raads- og købmandsslægter i Randers træffer vi det ejendommelige forhold, at tilknytningen til slægtens økonomiske basis og erhverv — handelen — er af ret kort varighed i modsætning til f. eks. jordejere og haandværkere, hvor generation efter generation kan følge efter hinanden. Anker Poulsen begyndte som byfoged vel omkring 1580 ¹²⁾), men afstod dette embede 1592 og blev hospitalsforstander. Omtrent samtidig er han vel begyndt som

købmand, i hvert fald blev han raadmand 1604¹³⁾). Hans søn Peder Ankersen begyndte ogsaa i statens tjeneste som forvalter paa Dronningborg, og denne stilling beholdt han endda i nogle aar, efter at han 1619 var kommet ind i byraadet. Han har vel overtaget faderens forretning efter dennes død og blev med aarene en betydelig købmand. 1626 blev han borgmester, og han døde 1655. Af hans sønner blev kun een købmand, mens de øvrige gik over i andre erhverv, hovedsagelig akademiske. Sønnen Anker Pedersen fortsatte som omtalt forretningen, men med ringe held i de vanskelige tider efter 1660.

I Bendtsen-slægten viser det samme sig. Bendt Hansen, der var indvandret fra Ribe, døde som borgmester 1622. Sønnen Hans Bendtsen førte forretningen videre, og dennes søn igen døde som borgmester 1673. Men hermed var det ogsaa sket. De forsvinder fra Randers. Allerede Mads Hansen Bendtsen havde efter 1660 købt en del jordegods, og alle hans efterkommere blev enten godsejere eller akademikere. En gren af slægten blev senere adlet under navnet Benzon¹⁴⁾).

Men een slægt er der dog, som forstod at vedligeholde sin forbindelse med Randers, og hvis navn er uløseligt knyttet til denne by. Det er Bay-slægten. Allerede 1543 nævnes borgmester Jens Bay, og 1573 bliver lille Jens Bay borgmester. Der er her tale om to personer, men vi véd intet om deres familieforhold. Lille Jens Bay havde en søn, Anders Jensen Bay, der blev raadmand 1576. Han synes at have været en særdeles hidsig mand, der ikke var bange for selv at tage sig til rette. Det fortælles om ham, at han en aftenstund dræbte en beruset mand, der var saa formastelig at trænge ind i hans hus. Den første af slægten, som vi kender rigtigt til, er Jens Baltzersen Bay. Han blev raadmand 1619 og var det endnu 1661 og maaske helt op til 1670, altsaa op imod 50 aar. I alle disse aar har Jens Bay siddet i Randers styrelse, og vi tager næppe fejl, naar vi i ham ser det faste punkt i raadet, som ofte har maattet tage tørnen i urolige tider. 1676 bliver Søren Andersen Bay raadmand, i hvilken stilling han bliver til sin død 1687, og ser vi derefter bort fra de ca. 50 aar, hvor borgerlig medvirkning i styrelsen ikke eksisterede, har der lige op til 1867 siddet en repræsentant fra slægten Bay i byens styrelse, et forhold, som ikke kendes fra andre danske byer¹⁵⁾).

Men ser vi bort fra dette enestaaende tilfælde, maa vi indrømme, at købmandsstanden, og dermed altsaa ogsaa raadsmedlemmerne, i social henseende er saare lidt stabil. Og katastrofalt blev det, da forbudet mod, at borgerlige ejede jordegods, blev ophævet 1660. At eje jordegods — den mest ansete form for kapitalanbringelse — opfyldte et brændende ønske hos alle borgermænd, og ikke mindre end tre borgmestre anbragte efter 1660 hele deres formue i jordegods. De to af dem — borgmester Mads Poulsen og borgmester Johan Stenbech — fik endog bevilget

Interior ca. 1800 fra den bayske købmandsgaard, Søndergade 2. Midterpersonerne er Hans Nielsen Bay (1749-1831) og hans 2. hustru. Medlemmer af familien Bay har spillet en rolle i byens administration og næringsliv helt fra ca. 1500.

deres afsked fra bestillingen og trak sig tilbage som godsejere. En af grundene til tilbagegangen efter 1660 maa sikkert søges i det forhold, at en del af byens bedste mænd og gode penge forsvandt for at begraves i som oftest meget tvivlsomme jordegodsforetagender.

Til at udføre sine ordrer havde raadet naturligvis personer, der maa sidestilles med vor tids tjenestemænd. For en moderne kommunal tjenestemand vil nu nok denne fjerne tids kolleger tage sig temmelig ynkelige ud. De var hverken særlig mange, særlig vellønnede eller særligt agtede i det almindelige omdømme. De fleste af dem vil vi senere træffe under omtalen af de enkelte forvaltningsgrene, men der er dog een af dem, som vi her vil beskæftige os lidt mere med. Det er *by-skriveren*. Han er absolut den fornemste af dem og maa i moderne tider sammenlignes med en kontorchef. Det paahvilede ham at føre alle raadets beslutninger og meddelelser i pennen, ligesom han ogsaa var skriver paa bytinget og i raadstueretten. Det er saaledes byskriveren, vi møder paa første haand, naar vi arbejder med de gamle dokumenter, og ham er det, vi maa lade vreden gaa ud over, naar

akterne synes uforstaaelige eller ulæselige. Og i den henseende synes de gode Randers byskrivere at have været nogenlunde skikkelige, naar vi undtager een, Frands Rasmussen, der sad i embedet i 40 aar, og hvis tingbøger i vore dage kan sætte enhver paa alvorlige prøvelser.

Byskriverne var virkelige tjenestemænd, hvilket vil sige, at de levede af deres bestilling og ikke havde det som en bibeskæftigelse. De blev derfor ogsaa længe i embedet. Den første, vi kender af navn i denne periode, er Niels Svolgaard, der formentlig har været byskriver fra ca. 1540 til kort tid efter 1573 ¹⁶). Efter ham kom Niels Jensen, der sad til 1600, og derefter Christen Skriver til 1613 ¹⁷). Efterfølgeren, Frands Rasmussen, virkede lige til sin død 1654, men han er, som ovenfor anført, ikke just erindret for sin dygtighed i den ædle skrivekunst. Derimod har han sikkert af sin samtid været overordentlig estimeret, for han udnævntes i 1624 til raadmand, et helt enestaaende tilfælde ¹⁸). Saavel i Randers som i alle andre danske byer betragtedes byskriveren nemlig kun som en person af lavere rang. Hans embede gav ham nok at bestille og forhindre ham derfor i at drive andet erhverv, saa han maatte nøjes med sine embedsindtægter. Det kan ikke med bestemthed siges, om Frands Rasmussen i denne henseende har været en undtagelse, men sandsynligt er det ikke, og der er al grund til at tro, at denne særlige hæder maa søge sin begrundelse i mandens egen dygtighed, der har gjort ham til et værdifuldt aktiv for raadet. Men det tjener ogsaa det øvrige raad til ære, at man har kunnet sætte sig ud over almindelige gængse konventioner og vise saa stor fordomsfrihed. I hvert tilfælde er forholdet enestaaende i Danmark i denne periode. Byskriveren havde dels fast løn, dels lønnedes han med sportler. I kæmnerregnskabet 1598 er lønnen opført med 96 mk. aarlig, i 1632 er den steget til 24 enkendedaler, og endelig i 1674 er den kommet op paa 30 slettedaler ¹⁹). Stigningen fra 1598 til 1674 har sikkert ikke engang dækket møntforringelsen, og i det hele taget maa det siges, at denne faste aflønning har været særdeles ringe. Men det var ogsaa de uvisse indtægter, der skulle give skriveren hovedindtægten. Disse bestod i gebyrer for skrivningen af dokumenter til private personer, saaledes domsudskrifter, skifter, borgerskabsbreve og lignende. Byskriveren var trods sin ringe anseelse en vigtig person i byadministrationen. Han var blandt andet ogsaa arkivar, og det beroede paa hans ordenssans, om man havde rede paa sine dokumenter og andre bevisligheder. Det viste sig ogsaa i tiden efter 1682, da den store sammenlægning af embeder begyndte, at det var byskriverembedet, der bevarede sin betydning, mens de ofte dermed sammenlagte raadmandsembeder hurtigt sank ned til kun at blive titler.

Mens byskriveren var byens mand fuldt og helt, var *byfogden* kongens mand.

Han er omtrent lige saa gammel i byens liv som byen selv, og hans hverv grunder sig paa kongens ældgamle domsmyndighed. Derfor ledede han den oprindelige eneste domstol, bytinget, og modtog de idømte retsbøder paa kongens vegne. Han stod derfor ogsaa direkte under kongens egne forvaltningsmyndigheder og havde naturligvis ogsaa kongelig udnævnelse. Han er den første og ældste egentlige statseembedsmand, vi træffer i købstaden. Han var altid lønnet med sportler, d. v. s. med en godtgørelse for hver enkelt embedshandling, som han foretog, samt med en vis del af de indtægter, som embedet afkastede til kronen. Mens byskriveren som ovenfor nævnt aldrig drev borgerlig næring ved siden af sit embede, ligger sagen for byfogdens vedkommende lidt mere uklart. Det synes — i hvert fald i ældre tid — at have været skik, at byfogden ogsaa drev handelsvirksomhed. Den første mand i embedet ved denne periodes begyndelse, Niels Ferløff, var ogsaa købmand, og hans efterkommere blev betydelige handelsmænd i aarhundredets anden halvdel. Og om Anker Poulsen véd vi ogsaa, at han allerede før sin afsked som byfoged var købmand. Senere har embedet vistnok helt lagt beslag paa sin mand, i hvert tilfælde synes byfogederne i det 17. aarhundrede ikke at have drevet borgerlig næring.

Forholdet mellem magistrat og byfoged i Randers har, saa vidt vides, altid formet sig yderst harmonisk. Som det senere vil blive omtalt, gav delingen af domsmyndigheden mellem dem ikke anledning til rivninger, og byfogedens funktion som kongens repræsentant højnede hans anseelse, saa han ligestilledes med raadets medlemmer. Derfor var overgangen til raadet heller ikke synderlig vanskelig for en byfoged, selv om det afgjort hørte til sjældenhederne, at han samtidig bestred begge poster. Men ogsaa her danner Randers en undtagelse. Byfoged Søren Jensen blev fra 1613 baade byfoged og raadmand og havde dertil ogsaa hvervet som tolder ²⁰⁾. I denne periode har man altsaa i Randers inden for raadet samlet alle byens embedsmænd, baade kongelige og kommunale, et i dansk byhistorie helt enestaaende tilfælde.

Selv om byfogeden saaledes var en anset mand, kunne det nok alligevel af og til knibe for ham at gøre rede for sine embedssager. 1576 faar byfogeden ordre til at stille med sit regnskab i København og gøre rede for det. Dette er aabenbart ikke blevet efterkommet, for 1578 gentages ordren i en betydelig mere skrap tone. Den daværende byfoged, Christen Pedersen, dør imidlertid kort efter, og 1579 faar enken Marine Christensdatter en ordning med kronen, hvorefter hun slipper for at betale halvparten af gælden formedelst armod ²¹⁾. Og selv den senere agtværdige raadmand Anker Poulsen maatte i 1591 have en rykkerskrivelse for restancen paa sit regnskab helt tilbage til hans embedstiltrædelse i 1581 ²²⁾. I løbet af det 17.

aarhundrede bedredes dog disse forhold betydeligt i samme takt, som kongens egen centraladministration bliver bedre organiseret. Samtidig bliver byfogederne mere og mere virkelige embedsmænd, der lever af deres embede, til alderen eller døden sætter punktum.

Mens saaledes byfogeden bibeholder sine gamle funktioner inden for byadministrationen i hele denne periode og ikke faar sine beføjelser udvidede, er dette derimod tilfældet med en anden kongens repræsentant, *lensmanden*. Der har i dansk historieforskning hersket den største uklarhed i spørgsmaalet om lensmandens forhold til bystyrelsen, og ogsaa for Randers vedkommende er det ikke let at faa en sikker viden om dette forhold. Efter 1536, da kronen kom i besiddelse af det meste af kirkens gods, omorganiserede man forvaltningen af alt dette jordegods, saaledes at lensmanden nu fik sit len paa regnskab i stedet for tidligere paa afgift eller undertiden paa endnu gunstigere vilkaar. Selvom stillingen stadig var forbeholdt adelige, ville man nu fra kronens side have dem under kontrol, især i økonomisk henseende. Men ved nyordningen har man givetvis haft videre maal i sigte. Lensmanden skulle udvikle sig til at være mellemlid mellem centraladministrationen og den lokale forvaltning baade i by og paa land. Allerede 1547 lagdes alle byer ind under lensmændene, og dette begrundedes med, at der ofte var stridigheder mellem øvrigheden og de menige borgere. Denne bestemmelse gentoges 1561, og 1563 blev det paabudt, at alle breve til regeringen skulle gaa igennem lensmændene ²³).

Men hvor meget kan man slutte af disse bestemmelser, og hvor meget kom de i virkeligheden til at betyde? I Randers havde man saa at sige faaet lensmanden inden huse, efter at Dronningborg slot var blevet færdigbygget. Her var altsaa rent praktisk store muligheder for at udøve et skrappt tilsyn. Men det gaar som bekendt aldrig saa galt, som præsten prædiker, og der har altid været langt fra paabud til virkeliggørelse. Og hvis centralstyrelsen selv havde overholdt sine egne forskrifter og konsekvent gjort lensmanden til mellemmand i sin forbindelse med byen, havde man maaske naaet videre. En Opgørelse foretaget efter kancelliets brevbøger af de skrivelser fra centraladministrationen, der virkelig angaar Randers bystyre, faar vi for tidsrummet 1551—1561, at to af disse er stilet til lensmanden, mens 25 er gaaet direkte til borgmestre og raad. I tidsrummet 1561—1571 er tallene henholdsvis ligeledes 2 og 25, 1571—1581 7 og 28, 1581—1591 13 og 17 og endelig 1591—1601 13 og 16. Tallene viser, at selv om lensmandens indflydelse utvivlsomt stiger, saa er der dog slet ikke tale om, at man kan opfatte lensmanden som mellemlid mellem central- og byadministration.

Og ser man derefter paa sagernes reelle indhold, forbavses man over, hvor faa

tilfælde, der virkelig angaar byens styrelse. De fleste drejer sig om smaa økonomiske transaktioner eller om militære forhold saasom byens befæstning og lignende. I periodens slutning synes endvidere alle aabne breve at være sendt til lensmanden, der derefter har beordret dem videre til offentlig kundgørelse paa raadhuset.

Man kan derfor sige, at selvom lensmanden ganske vist havde tilsynspligt med byen, saa er denne pligt — naar vi ser bort fra et par enkelte tilfælde, som senere vil blive omtalt — blevet yderst lempeligt udført, sikkert nok, fordi byens magistrat har forstaaet at holde sig denne udefra kommende kontrolør fra livet.

Alligevel gentages denne lensmandens tilsynspligt i købstadforordningen af 1619, men der foreligger intet om, at den blev bedre udnyttet i den følgende tid. Dette erkendtes vel ogsaa

af centralstyrelsen, og efter enevældens indførelse drog man følgerne heraf. Ved forordningen af 15. marts 1666 om »Supplicationers Paaskrivelse« stilledes byøvrighederne lige med amtmændene, der ellers i andre maader afløste lensmændene som mellemed mellem lokal- og centraladministration ²¹⁾. Byens gamle selvstyre rokkedes saaledes ikke af den meget nærværende lensmand paa slottet. Det var i det hele taget ikke magtbud udefra, der skulle nedbryde selvstyret, men forhold af helt anden karakter, der efterhaanden indefra udhulede dette. Det daglige samarbejde har som omtalt ikke givet anledning til nævneværdige rivninger, og medvirkende til dette gode forhold har sikkert været den personlige kontakt, som i Randers eksisterede mellem lensmand og borger. Alt for ofte har man været for tilbøjelig til at glemme, at selv om standsforskellen og de deraf flydende økonomiske privilegier ofte nok gav anledning til bitre ord fra borgernes side, saa var dagligdagens vilkaar dog saadanne, at borgeren for at drive forretning maatte træde i forbindelse med datidens storproducenter, adelen. Disse forbindelser af rent personlig

Sølvkrus fra 1686 (Randers museum).

karakter har naturligvis haft betydning, og navnlig for en af lensmændene, Eske Brock til Gl. Estrup, har disse personlige kontakter været af stor betydning. Fra hans bevarede dagbøger véd vi, at han stod i forretningsforbindelse med de fleste større Randers-købmænd. I hans lensmandstid fra 1597 til 1625 har der hersket idel glæde og hygge mellem lensmand og raad, ja, undertiden udviklede det sig til ren selskabelighed, som da Christian IV sammen med Eske Brock i 1616 var gæst hos Niels Jakobsen, og begge da fik sig »en fulgdod rus«²⁵).

Borgmestre og raad, byskriver, byfoged og lensmand var saaledes, som vi har set, det menige borgerskabs lovlige øvrighed, og den var dels indsat af kongen, dels selvsupplerende uden menighedens medvirken. En sammenligning med vort moderne kommunale demokrati kommer derfor slet ikke paa tale. For os maatte et saadant system virke utaaeligt, og vi ville i høj grad savne kontakt mellem styrelsen og den menige borger. Men en saadan savnedes da heller ikke. Til forskel fra vor tid havde man dengang i de saakaldte *borgerlige ombud* et led, der i høj grad formidlede forbindelsen mellem styrelse og det menige borgerskab. Endnu i vore dage findes de borgerlige ombud, men nu kun væsentligt som betydningsløs tradition. Helt anderledes dengang. En række af de kommunale funktioner, der i vore dage bestrides af egentlige embedsmænd, blev dengang udført af borgerlige ombud. Et af de ældste af disse ombud i Randers var »*Bysæderne*« (bisidderne), der er de samme som de fra andre byer kendte kæmnere. En saa vigtig ting som hele byens regnskabsvæsen blev altsaa dengang forestaaet af en ganske almindelig borger — dog altid en regnskabskyndig købmand — som af raadet fik paalagt pligtarbejde for et aar af gangen og uden betaling udover vederlag for direkte udgifter. Men byens regnskabsvæsen var dengang ikke synderligt omfangsrigt og indviklet, og for byens menige borgere har det utvivlsomt været en betryggelse, at folk uden for raadet har haft mulighed for herigennem at kunne kontrollere styrelsen. Navnet bisidderne maa uden tvivl ogsaa tydes saaledes, at de overværede i hvert fald en del af raadets møder. I almindelighed kunne man ikke dengang undslaa sig udnævnelsen uden vægtige grunde, og fritagelser var da ogsaa meget sjældne. I 1613 blev en udpeget borger fritaget for hvervet paa grund af skrøbelighed, men maatte rigtignok ogsaa bøde med 32 rdl. derfor²⁶).

Det vigtigste borgerlige ombud var kæmneren, men ogsaa andre fandtes, og netop i Randers har vi haft lejlighed til at følge disse. I Randers raadstuearkiv i Viborg landsarkiv findes et indbundet bind med titlen »*Randers Bysbog*«. Den er begyndt i aaret 1600 og indeholder fortegnelser over borgmestre, raadsmænd, byfogeder og byskrivere, vistnok saa nogenlunde fuldstændigt helt op til omkring aaret 1700. Men herudover har man ogsaa i perioder ført lister over udnævnelsen

De to første sider af Randers museums eksemplar af »Randers Byes Wilckor oc Artickler« fra 1609.

af borgerlige ombud, saaledes nævnes to kæmnere for hvert aar fra 1600 til 1660, og ligeledes nævnes otte sandemænd hvert aar i perioden 1600 til 1657. Deres opgave var at overvære retshandlingerne paa bytinget og fungere som det, vi i dag kalder retsvidner. Udover disse to ombud findes desuden lister i aarene 1600 til 1620 over de saakaldte »24 Oldinge«. Disse 24 dannede et almindeligt borgerudvalg, som ikke var tillagt specielle borgerlige ombud, men som til enhver tid repræsenterede de menige borgere over for raadet, altsaa et kontaktudvalg, der paa en maade afbødede uheldige virkninger af de ikke demokratiske valg til magistraten. Et af udvalgets vigtigste funktioner var at sætte medborgerne i skat, og det er muligt, at det er denne opgave, der oprindeligt har givet udvalget liv. Men med tiden fik det allehaande andre opgaver, og omkring 1600 optræder det som et virkeligt borgernes udvalg, der tilkaldes af raadet, naar beslutninger udover det sædvanlige skal tages.

Da man saaledes nytårsdag 1609 fandt tiden moden til at udfærdige, hvad man paa en maade kan kalde Randers grundlov, de saakaldte »Randers Byes fornøden friwillig widdtagen Wilckor oc Artickler«, underskrev de 24 oldinge sammen med byens samlede magistrat²⁷⁾. Vi véd ikke meget om, hvilken sammensæt-

ning og valgmaade, der har været grundlaget for dette borgerudvalg. Studerer man navnene, træffer vi saa godt som alle raadsmedlemmerne før deres indtræden i magistraten. Det har saaledes været en slags forskole til optagelse i raadet. Men om haandværkerne har været repræsenteret, er meget tvivlsomt. Ogsaa her har man efter al sandsynlighed begrænset tilgangen af de egentlige handelsmænd.

1620 ophører Randers Byesbog med at nævne oldingene. Grunden hertil kan maaske søges i, at forordningen om købstædernes styre af 7. april 1619 har ændret de gamle vedtagne skikke. Denne forordning forsøgte at regulere styrelsen i alle landets byer paa en ensartet maade. I selve magistratens forhold greb den ikke yderligere ind, naar bortses fra nogle løjerlige paahit, som aldrig fik praktisk betydning. Derimod kastede den sig over de forskellige borgerlige ombud og borgerudvalg. Vi véd næsten intet om forarbejderne til denne lov, men noget materiale fra datidens bystyre har den vel raadet over, og det er næsten fristende at tænke sig, at netop Randers har ydet stof hertil, saa godt falder nemlig forholdene i Randers til i de af forordningen skabte rammer ²⁸).

Nu blev de 24 oldinge lovfæstet som taxéborgere, der hvert aar skulle ansætte borgerne til skat. Desuden fik man nu som nyt borgerligt ombud overformynderne, hvoraf to skulle findes i hver by, og overkøbmænd, der skulle mægle i handelsstridigheder. I forordninger i de følgende aar føjedes hertil kirkeværger og prokuratorer.

Det er derfor egentlig mærkeligt, at bysbogen ophører med at nævne disse hverv i 1620. Fra anden side véd vi imidlertid, at baade overformynderne, overkøbmænd og kirkeværger udnævntes i Randers. Om megen opposition mod forordningen har der sikkert heller ikke været tale. Den lovfæstede jo blot, hvad i store træk havde været god gammel skik i byen. Vi maa derfor antage, at manglerne i bysbogen er rent tilfældige. Fra 1649 bliver den da ogsaa ført paany og nævner samvittighedsfuldt for hvert aar udnævnelsen af fire mand som vinprøvere, to mand som overkøbmænd, to mand som overformynderne, to kirkeværger i hvert sogn, fire taxéborgere (sikkert kun halvdelen, saaledes at valget har været paa to aar), to mand til opsyn med gadernes renholdelse, to mand som tilsynsførende med værtshusene, to vrager og endelig to prokuratorer. Naar hertil kommer de to kæmnerne og de ti rodemestre, der forestod inddrivningen af skatterne i hver sin rode, faar man et indblik i, hvor stor betydning disse borgerlige ombud havde, og hvilke muligheder de menige borgere herigennem havde for at kontrollere og gøre deres indflydelse gældende.

Hvert aar den 2. januar samledes magistraten og vel ogsaa en del af de menige borgere, og efter at have ønsket hinanden et glædeligt nytaar, har man taget fat paa

at udnævne de borgerlige ombud for det følgende aar. Det først bevarede referat af et saadant nytaarsmøde er fra 1681 ²⁶⁾, og lad os som slut paa dette afsnit aftrykke følgende referat:

»I Jesu Navn, efter Recessens Tilholdelse og Befaling af højeste Offentlighed, da er af Borgmestre og Raad gjort denne Anordning som til Borgerskabets og Indvaanernes Gavn og Bedste, kunne paaagtes til Nytaar, Anno 1681, nemlig: For det første forordnet til Kæmner (2 Mand), Taxérmænd (8 Mand), Vinprøver (2 Mand), Overkøbmænd (2 Mand), Overformynder (2 Mand), Kirkeværger (2 Mand), Vragere (2 Mand), Sandemænd (8 Mand) og Rodemestre (10 Mand); efter forestaaende Anordning haver enhver sig at rette. Borgerskabet og Indvaanerne er udi det forgangne Aar og af Borgmester og Raad til deres egen Nytte og Gavn og Byens Skikkelighed efter gammel Vedtægt og særdeles efter højeste bemeldte kongelige Majestæts naadige Befaling blevet advaret om adskilligt, som Byen kunne være angaaende, saasom om Særjord i Marken, mod Svin, Geder og andet Fæmon som usædvanligt og ikke maa holdes, item om Faar og hvis deraf skulle gives som dennem paa Marken holder, Vognmænds Forhold med dens Fæmon, som der udi Tinge Underslæb med falsk Brænden og anden hør og bør, at gøre med Digerne omkring Vangene, at de enhver for sine Diger holder ved Magt og i tilbørlig Tid Laager forfærdige, om Dobbeltgældens Afskaffelse uden sær forlov, om Tømmer-Deller og anden Uskikkelighed som ligger ved Broen, og om dens Reparation som agtes at foretages, at enhver ville til hjælpe i ligemaade saavidt Kirkens Bygning videre kunne angaa, saa og om Forprang med Kornkøb og andet, som paa Gade eller paa Torvet eller uden Byen sker, at ej ingen med fremmed Penge maa handle som kan være sine Medborgere til Skade og Fortræd, og alt forbemeldte Poster er af Borgmestre og Raad det gemene Borgerskab og alle Indvaanere advaret, men man haver med Fortræd maattet spørge og høre, at det udaf en Del lidet eller fast intet er efterkommet, da vil Borgmestre og Raad det enhver endnu videre og ydermere hermed alvorligen erindre, paaminde og befale, som Byens Skikkelighed bør iagt at have at de sig hørsomt her efter vilde rette saa som lydige Borgere efter den Ed de denne paa Hans kgl. Majst. vor allernaadigste Herres og Arvekonges Vegne svoret haver, saavelsom at de herefter ville søge deres rette Sognekirke om Hellige og Søndage, og lade sig i andre Maader villigen findes.«

Om denne lille nytaarsprædiken har virket efter ønske, er vel tvivlsomt, men den viser os i et glimt og paa en morsom maade forholdet mellem øvrighed og menighed, lidt provinsielt og snævert, men ogsaa faderligt og beskyttende og røbende samhørigheden mellem by og øvrighed.

Vi har nu gennemgaaet de rammer, inden for hvilke byens styrelse udfoldede sig i denne periode. Vi har set, at oprindelsen fortaber sig langt ned i middelalderen, at det centrale led, raadet, dannede en selvsupplerende korporation rekruteret udelukkende fra købmænd, men at man ved siden af det havde en række borgerlige ombud og borgerudvalg, der til en vis grad sørgede for forbindelsen med det menige borgerskab. I slutningen af det 16. aarhundrede og begyndelsen af det 17. aarhundrede begynder ganske vist kongemagten at røre paa sig for at opnaa større kontrol og myndighed med bystyrelsen, men disse bestræbelser faar dog ikke større betydning i dette tidsrum.

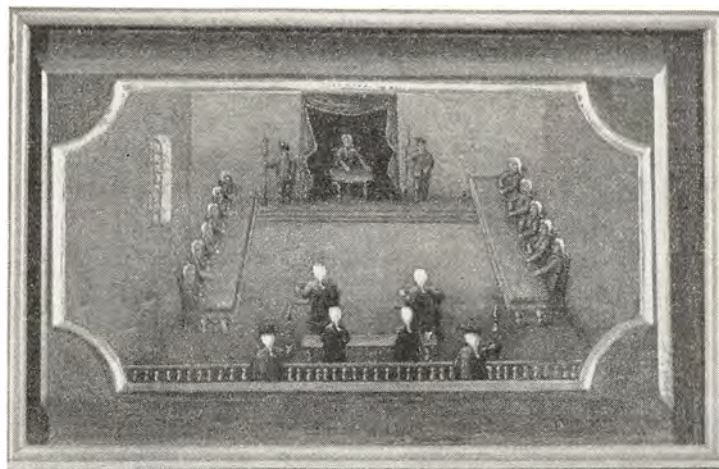
Men nu selve indholdet, der fyldte disse rammer. Er det muligt at komme paa nærmere hold af den egentlige administration og danne sig et billede af det daglige liv i byen? Paa nogle omraader og især saadanne, der har med byens økonomi at gøre, findes et rigt materiale at øse af; Randers raadstuearkiv er i denne henseende Jyllands bedste, ja, maaske Danmarks bedste. Men paa andre omraader, der ikke har haft saa direkte tilknytning til økonomien, er kilderne nok saa sparsomme. En administrations efterladenskaber er jo aldrig opstaaet for at tjene en senere tids historiske undersøgelser, men har udelukkende tjent praktiske — og især økonomiske formaal. Derfor er det svært at dele sol og vind lige, men har man ovenstaaende bemærkninger i sinde, skulle man kunne undgaa at drage altfor forkerte slutninger af stoffet.

Man maa nemlig erindre sig, at styrelsens myndighed i de dage omfattede saa godt som alle menneskelivets foreteelser, lige fra skatteoppebørsel og domsmyndighed til saa personlige forhold som klædedragten og seksuallivet. Næsten overalt greb byøvrighed og kongemyndighed ind, men hvis man fra disse offentlige paabud slutter, at de er blevet gennemført efter deres bogstav, begaar man en stor fejl. Det kan blandt andet ses deraf, at en mængde af dem gentages atter og atter. Det har i hine tider været saa som saa med lydigheden overfor offentlige paabud. I ganske særlig grad har dette vel været tilfældet paa næringsrettens omraade, hvor man havde en regulering, i sammenligning med hvilken vore dages økonomiske foranstaltninger er det rene vand. Naar man saa derudover betænker, at de samme myndigheder og personer havde magtbeføjelser paa næsten alle omraader, forstaar man, hvor vidt forskellige forholdene var dengang og i vor moderne tid, da man sikrer embedsmisbrug gennem en opdeling af myndigheden.

Alligevel finder vi ikke tegn paa, at datidens mennesker har følt tilstandene som utaalelige. Man har simpelthen ikke kendt andet, og naar dertil kommer, at man

*Retsscene paa et panel fra »Elysium«,
den bindingsværksbygning paa
hjørnet af Frederiksplads og Stemanns-
gade, hvori der paa Frederik V's tid
bl. a. fandtes en fornem rokokkosal.*

som ovenfor nævnt dengang tog betydeligt lettere paa lovbud end i vore dage, forstaar man, at det dog kunne lade sig gøre at leve i hine tider.

Vi vil nu forsøge at trænge lidt mere ind paa livet af de enkelte administrationsgrene og først betragte *retsvæsenet* lidt nøjere. Som tidligere nævnt fandtes i byen to domstole, bytinget og raadstueretten. Paa bytinget var det byfogeden, der var dommer. Han havde som en slags retsvidner de otte sandemænd, der var udtaget som borgerlige ombud. De havde ingen indflydelse paa selve domsafsigelsen som vore dages meddomsmænd og nævninger, men skulle blot ved deres tilstedeværelse sikre, at alt gik rigtigt til. Det har sikkert langt fra været noget eftertragtet hverv. I 1655 maa øvrigheden udstede følgende formaning, at »naar 8 Mand tilsiges at sidde paa Tinge, at de da vilde findes villige at holde ud i 14 Dage« ³⁰⁾. De gode borgere har sikkert haft betydelig bedre anvendelse for deres tid end at sidde dagevis og høre paa kedsommelige retstrætter. Og i 1681 maa øvrigheden igen advare »de forordnede Sandemænd, at de til Retten i Tide møder ved Tinget og ikke tager nogen Forsømmelse, hvem af dem udebliver og forsømmelig findes at pante for Ulydighed hvergang en Mark danske« ³¹⁾. 1635 maatte da ogsaa en kongelig forordning indskærpe offentligheden i retsplejen, da det viste sig, at mange byers byting afholdtes uden andres nærværelse end parterne i sagen ³²⁾.

Paa bytinget begyndte vistnok alle sager, og de allerfleste sluttedes ogsaa her. Tinget var naturligvis fredhelligt, og kun sømmelig tale maatte føres. En episode fra 1580 viser, at byfogeden strengt holdt sig dette efterretteligt. En anklaget havde da ladet naturen gaa over optugtelsen og givet ondt af sig i en række skældsord, hvorover byfogeden blev saa fornærmet, at han straks »brød tinget« og hævede

retten. Ikke mindre end et kongebrev skulle til for at faa tingfreden genoprettet, og den formastelige maatte finde sig i at staa til regnskab for sin foragt for retten ³³⁾).

Kriminelle sager fik sin afgørelse hurtigt og kontant. Datiden kendte ikke fængsel som straffeform, men kun som varetægtsforanstaltning. I kærnerregnskabet for 1598 er opført en udgift paa fire mark til skarpreteren, fordi han »udi 9 Dage har underholdt Las Houelmand i Taarnet«, vel Nørretaarn, der har fungeret som arrest ³⁴⁾. Men denne pensionatsvirksomhed var afgjort en biting for mestermanden. Hans hovedvirke var at udføre alle de barbariske straffedomme, som datidens strafferet anvendte. Det var lige fra halshugning og hængning for mord og grovere tyveri, over forskellige lemlæstninger saasom afhugning af hænder og øren og lignende for lettere tyverier til piskning — kagstrygning — for løsgagtighed og anden uorden. Og herudover havde han endda biindtægter ved visse renovationsarbejder, som gammel overtro forbød godtfolk at tage sig af. Mestermanden var derfor en betydningsfuld mand i byens liv, hvilket ogsaa fremgaar af den aflønning, byen gav ham. I 1598 fik han saaledes 24 mk. aarlig i kontant løn, foruden 6 alen engelsk klæde og 6 alen vadmel til en klædning samt 2 mk. til skrædderløn. 1632 er hans løn steget til 27½ dl. ³⁵⁾).

For eftertiden har hele denne side af retsvæsenet med dens barbariske gru trukket sig mest opmærksomhed og maaske givet anledning til at tro, at blodige eksekutioner hørte til dagens orden. Men saadan har det ganske givet ikke været. Kun større og alvorligere sager er naaet frem til retten. Smaarapserier og andre smaasynder har man selv ordnet uden at blande øvrigheden deri. Og blader man de gamle tingbøger igennem, faar man et lignende indtryk. Saa langt den overvejende del af de behandlede sager er af civilretlig karakter, saasom tinglysning af ejendom og gæld, arveafkald og lignende. Kun med lange mellemrum dukker en sag op, der kan kaldes egentlig kriminel, og som har kunnet medføre mestermandens medvirken.

I raadstueretten var det selve magistraten, der beklædte rettens sæde, og borgerne havde kun adgang, naar det var egentlige retssager, der behandlede, thi foruden at fungere som ret var den ogsaa selve magistratens forhandlingsmøder, en ting, der har sat sig mærke i, at raadstuerettens protokol i Randers, der begynder 1680, baade er forhandlingsprotokol for magistraten samt domsprotokol for raadstueretten. Det er ret uklart, hvorledes sagfordelingen var mellem de to retter, men det synes at have været skik, at alle større sager gik videre fra bytinget til raadstueretten. I sager, der kunne medføre dødsstraf, smeltede de to retter saa at sige sammen, idet byfoged og magistrat i saadanne tilfælde skulle dømme i forening ³⁶⁾).

Men ellers har det nok i almindelighed været civilretlige spørgsmaal, som raadstueretten behandlede, og her især næringssager. I mange tilfælde har man dog nærmest optraadt som forligsinstitution, og saa vidt muligt forsøgt at faa stridighederne bilagt paa fredelig vis. At man dog godt kunne tage haardt fat, viser en sag fra 1580. En borger, Hartvig Clausen, havde forset sig mod byens vedtægter, og det maa have været af meget alvorlig karakter, for manden blev sat under arrest. Hans hustru fik dog kongebrev paa, at han skulle løslades mod at stille borgeren³⁷⁾.

I løbet af det 16. aarhundrede var mange byer gaaet over til at betragte deres raadstueret som ligeberettiget med landstingene, saaledes at appel ikke skulle foregaa til disse, men til kongens retterting. Ogsaa Randers hævdede at have et saadant privilegium, hvilket den gode borger Oluf Fersløf i 1584 fik at føle, da han kom for skade at indstævne en af borgmestre og raad afsagt dom over ham til landstinget. Magistraten greb haardt ind overfor ham, og selv om kongen lod naade gaa for ret, saa synes han dog at have anerkendt byens landstingsprivilegium³⁸⁾. Men i aaret 1598 greb kronen ind og begrænsede landstingsretten til København, Malmø og Ribe. Dette varede dog kun til 1661, da de fleste byer og hermed ogsaa Randers fik dette privilegium tilbagegivet³⁹⁾.

Man kan spørge om, i hvor stor udstrækning retfærdigheden skete fyldest i disse tider. Fra andre byer foreligger der talrige klager over uretfærdig behandling, men i Randers kendes intet saadant. Derimod kendes et eksempel paa, at man udefra greb ind overfor retten. Paa en eller anden maade var kongen kommet under vejr med, at en pige ved navn Inger Pedersdatter havde faaet et barn med sit næstsøskendebarn, hvilket ifølge loven var utilladelig nært slægtskab. Men ydermere skulle hun have ombragt sit barn lige efter fødselen. Af forskellige grunde var denne sag imidlertid blevet fortiet og ikke forfulgt, og kongen befaler nu, at sagen skal behandles. Under sagens senere forløb viste det sig, at hun kunne klare for sig, hvad angaar barnedrabet. Jordemoderen maatte tage skylden og blev henrettet. Paa godtfolks forbøn lod kongen naade gaa for ret og bestemte, at hun skulle slippe med en bøde paa 500 dl. samt rømme land og rige⁴⁰⁾.

Men af alle sager stod vel nok *næringssagerne* magistratens hjerte nærmest. Her var man hurtig i vendingen og haard at trækkes med. Det fik den gode skipper Søren Andersen fra Helsingør i 1619 at føle, da hans skude og alt hans gods blev beslaglagt i Randers havn, fordi nogle af hans folk i hans fravær og uden hans vidende havde indladt sig paa ulovlig handel⁴¹⁾. Gang paa gang indskærper raadet forbudet mod ulovlig handel, navnlig landprang, og opfordrer borgerne til at angive, hvad de véd om saadan ulovlighed. Ogsaa handelsforholdene med nabo-

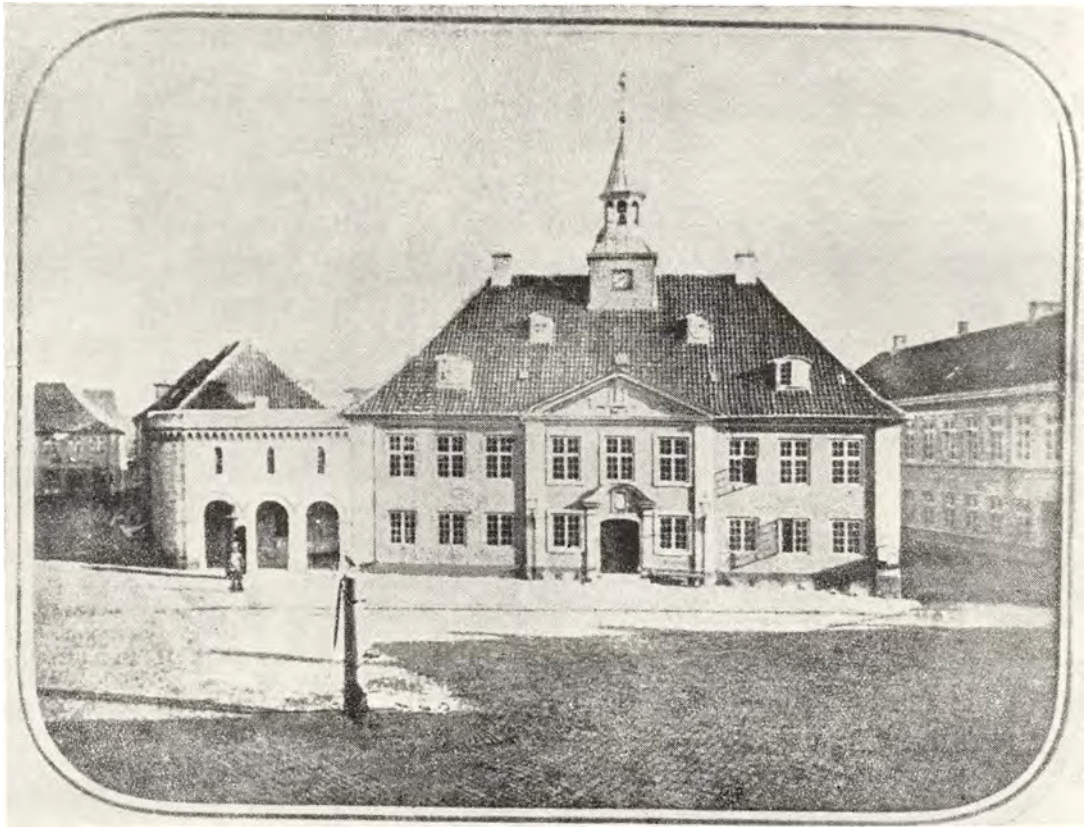
byerne holdt man kontrol med. I 1553 opstod saaledes en strid med Aalborg om retten til at drive fiskeri og købmandshandel paa fiskerlejerne omkring denne by. Kongen løste striden paa den maade, at de Randers-borgere maatte drive handel deroppe fra Vor frue-dag i fasten og indtil pinsen, men ikke senere ⁴²⁾.

Paa dette omraade synes iøvrigt kronen og magistraten at have fundet hinanden i et samarbejde. Netop i denne tid indledes den økonomiske politik, som man har kaldt merkantilismen, i Danmark. Den bestod væsentlig i gennem streng regulering af næringslivet at skabe, hvad man kaldte en gunstig handelsbalance, og regeringen benyttede i væsentlig grad byernes øvrighed til at gennemføre denne politik.

Efter 1536 maa kun borgere drive handel, og efter 1537 bliver haandværk undtagen ganske enkelte fag ogsaa privilegeret for byboerne. 1621 og 1622 faar magistraten en ret vidtgaaende tilsynsret overfor lavene, blandt andet skulle indskrivningen i lavene ske i raadet ⁴³⁾. Men fik magistraten saaledes stor magt overfor lavene og haandværkerne, var der dog særlig en ting, som man lagde vægt paa at faa reguleret og at have haand i hanke med, nemlig alt, hvad der angik levnedsmiddelforsyningen af byen, og navnlig priserne for livsfornødenhederne. Magistraten havde en udstrakt myndighed til at fastsætte disse priser, men ogsaa andre priser havde den indflydelse paa. Denne rettighed havde man allerede faaet i det 16. aarhundrede, men senere bliver den gentagne gange udvidet og nærmere fastlagt. 1605 faar magistraten ordre til aarlig at fastsætte prisen paa øl og vin. 1615 fornyes dette paabud og udvides nu endvidere til ogsaa at omfatte prisfastsættelse for vognmænd, færgfolk, bagere og alle andre slags haandværkere. Endelig gives der i recessen 1643 den almindelige regel, at magistraten af sin midte hvert aar til paa-ske skal udvælge to, der skal sætte priserne paa alle levnedsmidler og drikkevarer, og de borgere, der bryder priserne, skal første gang bøde 10 rdl., men anden gang miste deres borgerskab ⁴⁴⁾. At raadet virkelig benyttede den magt, de havde gennem disse bestemmelser, har vi mange vidnesbyrd om. I 1609-vedtægten handler adskillige af paragrafferne om næringsforhold, og navnlig indskærpes det borgerne at overholde de forskellige handelsprivilegier og at være magistraten behjælpelig med at anholde og straffe lovovertrædere paa disse punkter. Her findes ogsaa en brødtakst, saaledes indrettet, at prisen bliver gjort afhængig af kornpriserne, altsaa en form for den moderne sliding-scale ⁴⁵⁾.

Mens næringspolitikken saaledes havde bystyrelsens store interesse, kan dette ikke siges om den opgave, som vi i vore dage benævner *social forsyng*. Det var nu ellers ikke, fordi man ikke blev gjort opmærksom paa opgaven. Man blev endda stillet overfor spørgsmaalet paa en temmelig brutal maade. Da man nemlig i 1536

Et gammelt billede af raadhuset før 1880 med en af de gamle pumper.

paa en gang udslettede den katolske kirke i Danmark, blev denne kirkes sociale organisationer naturligvis ogsaa ødelagte. Hvad man nu ellers kan mene om den rent religiøse side af denne sag, saa maa man dog indrømme, at reformationen fik højest beklagelige følger for den sociale forsyning. Sagen var jo den, at gennem hele middelalderen havde romerkirken paataget sig at pleje og forsyne fattige og syge af sine rige midler. Midlerne til dette arbejde afholdtes naturligvis af kirkens store besiddelser, men efter 1536 gik det meste af dette over til kronen, og var staten villig til at paatage sig byrderne?

I hvert fald er den formodning næppe meget fejlagtig, at magistraten ret hurtigt har foreholdt kronen disse forpligtelser. Og kongen har ogsaa erkendt denne pligt, for i aarene efter reformationen stiftes i en lang række byer hospitaler, hvortil lagdes ikke ubetydelige mængder af jordegods. 1558 overlod Christian III den af kronen ejede provstegaard i byen til indrettelse af et hospital og skænkede herforuden en del jordegods, der dog blev yderligere forøget ved Frederik II's fun-

dats af 22. april 1573 ⁴⁶). Starten var dog noget besværlig. Sagen var nemlig den, at en del af jordegodset allerede var tillagt det tidligere stiftede Aarhus-hospital, der gjorde alt for at holde paa det, men efter uendelige skriverier i de nærmest følgende aar fik man da orden i sagerne, og hospitalet havde herefter kongens korn-tiende af 49 sogne, kongens anpart af kvægtienden i 32 sogne samt provstekornet af 60 kirker, alt i alt en ikke helt ringe indtægt ⁴⁷).

Hospitalet optog fortrinsvis syge og gamle. Det virkede som en art alderdomshjem, og en plads har sikkert været ret eftertragtet. Optagelsen gjaldt som regel for livstid, og lemmerne forpligtede sig til at testamentere deres ejendele til institutionen. Den daglige ledelse forestodes af en hospitalsforstander, der skulle aflægge regnskab for lensmanden og biskoppen og ikke for magistraten. Kronen forbeholdt sig saaledes stadig indsigt med hospitalet, hvilket ogsaa fremgaar af, at man faktisk hævdede at have fri dispositionsret over jordegodset. I disse aar, hvor kronen foretog sine store mageskifter med adelen, var hospitalsgodset for kongen et yndet bytteobjekt, men ogsaa paa anden maade gjorde kongen sin indflydelse gældende. I 1609 fik hospitalsforstanderen ordre til at indtage den blinde Maren Staffensdatter fra Raarup sogn i Bjerre herred. Kongens korn-tiende af dette sogn var ganske vist tillagt hospitalet, men ellers har hun saa vidt vides ikke haft nogen forbindelse med Randers ⁴⁸).

Dette var dog naturligvis en undtagelse. I det daglige var det byens borgere, der disponerede over pladserne i hospitalet. I 1629 blev der truffet den ordning, at tilsynet skal foretages af præsterne i byen, hele magistraten samt endnu 13 borgere, og alle disse skulle to og to i hver en uge føre kontrollen med hospitalet ⁴⁹).

Men dette var langtfra tilstrækkeligt. De, som hospitalet ikke kunne optage, maatte byen tage sig af. Man havde nemlig fra første færd den tanke, at hver kommune skulle tage sig af sine egne fattige. Og selv om man kun anerkendte trang hos gamle og stærkt invaliderede personer, blev der endda nok at tage vare paa. Paa den anden side var magistraten saare utilbøjelig til at bruge penge til dette formaal, og i hine tider afviste man bestemt tanken om at opkræve penge hos borgerne til et saadant formaal.

Man gik derfor en helt anden vej og organiserede og privilegerede betleriet. For nutidsmennesker kan dette maaske synes en lidet tiltalende udvej, men man maa erindre sig, at man dengang saa lidt anderledes paa tiggeri end i vore dage. Man følte intet uværdigt heri og kunne daglig se eksempler paa, at tidligere velhavere paa grund af uheld kunne havne med tiggerstaven i haanden. Derfor var man ogsaa langt mere villig til at give almisser end i vore dage. Man kunne aldrig vide, om skæbnen engang kunne ramme en selv.

Men naturligvis kunne betleriet tage overhaand, og navnlig var det svært at værges sig for uværdigt trængende og rene svindlere. Derfor privilegerede man tiggeriet i byerne for de anerkendte fattige ved at uddele metalskilte til dem, saaledes at den ydre verden kunne konstatere deres rettigheder. Disse privilegerede dannede snart deres egen organisation for at bekæmpe uberettiget indtrængen, og ud af denne organisation fremstod en ny tjenestemand, stodderkongen. 1587 var udviklingen kommet saa vidt, at Frederik II dette aar kunne paabyde, at der i hvert købstadsogn skulle være en eller to af disse fogeder ⁵⁰). Stodderkongen var selv tigger, og paa en maade er det forkert at kalde ham tjenestemand. Han optraadte kun som bindeled mellem byøvrigheden og tiggerne. Dog ofrede man aarligt 8 alen vadmel til en klædning til ham ⁵¹). Betleriet foregik samlet, saaledes at man visse dage samlede om morgenen til gudstjenesten i kirken, hvorefter det i sluttet trop med stodderkongen i spidsen gik fra dør til dør, saaledes at fogeden modtog alle almisserne, som han straks uddelte til følget.

Videre end dette kunne byen ikke strække sig i denne periode. Oprettelsen af et egentligt fattigvæsen hører en senere tid til. Hvad der var behov for herudover, maatte private tage sig af. Men enten har dette ikke været særlig paatrængende, eller ogsaa har de gode Randers-borgere været noget paaholdende, for det er i sammenligning med andre byer i dette tidsrum faa midler, der er udsat som legater til de fattige. I alt kendes kun 5 legater med en samlet kapital paa 481 rdl. 4 mk.

Men foruden de »ærlige« fattige fandtes naturligvis et utal af løsgængere og omstrejfere, som vist ofte nok har været en plage. Dem tog man da ogsaa haardt paa, og for paa nogen maade at komme dette uvæsen til livs oprettede man tugthusene, der nærmest dengang var en slags statsfabrikker med tvangsarbejdere, som man skaffede sig ved formelige klapjagter paa løsgængere. 1638 gik en saadan klapjagt over landet med ordre til at optage alle løsgaaende over 13 aar og sende dem til børnehuset. I Randers blev resultatet 14, som ekspederedes til København ⁵²). Og ogsaa byen selv var særdeles hurtig til at foretage saadanne deportationer. Krøblinge og andre hjælpeløse mennesker havde en tilbøjelighed til at søge ind til byen, hvor der formodentlig var bedre chancer for at klare sig. Men her sparede magistraten ikke paa pengene. Særdeles omgaaende hyrede man en vognmand til at bringe staklerne til hjemkommunen. I 1598 bragtes saaledes ikke mindre end 6 krøblinge bort fra byen; man havde mere end nok i at sørge for sine egne ⁵³).

Det var saaledes ikke store penge, man ofrede paa sociale formaal. Men i det hele taget maa det siges, at bystyrelsen i disse tider var meget lidt tilbøjelig til at ofre større pengesummer til offentlige formaal. Grunden hertil var vel nok, at man

var meget imod at paalægge borgerne skatter; betimeligheden af saadanne ville sikkert heller ikke være blevet forstaaet af de menige borgere, der afgjort mente, at de offentlige udgifter skulle og kunne afholdes af de indirekte afgifter — saasom stادهpenge, bropenge, sagefaldspenge, borgerskabspenge og jordskyld — og kun hvis ganske særlige omstændigheder forelaa, dristede øvrigheden sig til at foreslaa en direkte kommunal skat. Men der skulle meget til, og man forsøgte alle andre midler som f. eks. at bede kronen om at maatte bruge den aarlige byskat, som jo var en statskat, til rent kommunale formaal. En saadan ordning opnaedes i 1591, da kongen bevilgede byskatten i to aar til afholdelse af udgifterne ved reparationen af skibsbroen og bolværket ⁵⁴). I 1681 bad raadet i sin nytaarsbekendtgørelse saa mindeligt borgerne om, at de dog ville samtykke i udskrivelsen af en skat til anskaffelse af en brandsprøjte og andet brandmateriel. Borgerne overhørte dog ganske denne henstilling, og byraadet gentog sin bøn i de følgende fire aar, inden man blev bønhørt ⁵⁵).

Man skal saaledes ikke vente at finde større initiativ og store planer indenfor den offentlige administration. Selv under hensyn til de smaa forhold dengang maa man sige, at det hele var yderst smaatskaaret. Det hele indskrænkede sig til reparationer og beskedne nyanskaffelser, hvor saadanne var nødvendige. For at give et billede af, hvordan dette formede sig i praksis, vil vi se lidt paa *kæmnerregnskaberne* fra den tid. Der er tre lokaliteter, der gaar igen i næsten alle kæmnerregnskaberne, nemlig »Gadekilden« eller Torvekilden, som var byens offentlige brønd, skibsbroen med bolværkerne og endelig Sønderbro. Gadebrønden faar næsten hvert aar en ny stag, og paa Sønderbro og skibsbroen reparerede man jævnligt brolægning og rækværk og bolværk. Ogsaa raadhuset figurerer jævnligt, f. eks. fik Villads Glarmester i 1598 10 mk. 2 sk. for at »ferde vindverene mod fastelavn« ⁵⁶). Ogsaa byens klokker synes man at have hæget om; man betalte to ringere i alt 13 dalere for at ringe med 12-klokken, slaklokken og fredsens klok, og da man engang i 1620'erne fik et »sejrværk«, ofrede man næsten hvert aar den ikke ringe sum af 4 dl. for at faa det smurt og efterset ⁵⁷).

Af og til blev det naturligtvis nødvendigt at ofre en større sum, som da man i 1632 maatte spendere 100 dl. paa en hovedreparation af Sct. Mortens kirke ⁵⁸). Men dette hørte som sagt til sjældenhederne. Derimod har man anvendt en forholdsmeæssig stor del af pengene til transportudgifter. I 1633 kostede alene kongens brevdragere byen den sum af 11 dl., og 1656 var denne udgift steget til 15 dl. ⁵⁹). Hertil kom saa betalingen til vognmænd baade til kørsel af materialer og personer, en udgiftspost, der i visse aar kunne komme op paa omkring halvdelen af de anvendte beløb til disse formaal.

Det, vi i vore dage kalder offentlig renovation, var det smaat bevendt med dengang. Husenes og gadernes renholdelse for skarn maatte de enkelte borgere selv tage sig af, kun torvet synes byen at have taget paa sin kappe. I 1598 fik saaledes Jep Vognmand 13 sk. for at fjerne 13 læs møg fra torvet, og i 1632 har byens tre markmænd faaet en ekstra indtægt som torvefejere, der gav dem tilsammen godt 10 mk. om aaret ⁶⁰). Lidt har man ogsaa anvendt til skyldig repræsentation, og det blev efterhaanden skik, at byens 24 mænd eller oldinge, som de kaldtes, blev beværtet med en tønde øl, naar øvrigheden maatte ulejlige dem med forretninger af længere varighed ⁶¹).

Men den vigtigste post paa udgiftssiden var dog i hele denne periode aflønnningen af byens tjenestemænd. Vi har tidligere omtalt byskriveren, men foruden ham havde man to bysvende, hvis opgave nærmest var en mellemting mellem en moderne politibetjent, et retsbud og en raadhusjener. I 1598 fik hver af dem 58 mk. i aarlig løn ⁶²). Ved lejligheder, hvor mange mennesker var i byen, maatte bysvendene have assistance til at opretholde ro og orden, og særlig ved Ludovici marked fik de en 8—10 mand til hjælp. Byens tre markmænd, der havde til opgave at føre tilsyn med markernes indhegning og lignende, havde en aarlig løn paa 12 mk. ⁶³). Oprindeligt maatte borgerne selv forrette vægtertjeneste efter en vis turnus. Det har naturligvis været et ubehageligt hverv at skulle ofre sin nattesøvn og gaa paa vagt i byen og vogte paa ildløs eller losse »gadebasser« og andre urolige hoveder hjem. Og omved 1630 har man derfor tilladt sig den flothed at anskaffe sig fast lønnede vægtere, to i tallet, til en aarlig aflønning af 20 sletdalere ⁶⁴). Endelig skal til slut nævnes, at byen betalte husleje til byens præster og lærerne ved den latinske skole.

Ovenfor omtalte vi markmændene, der havde til opgave at røgte led og diger i bymarken, og hermed er vi inde paa det vigtige omraade af bystyrelsen, som udgøres af *købstadslandbruget*. Der er andet sted gjort nærmere rede for markjorderne, saa her skal kun ganske kort skitseres, hvornaar man tog jorden ind til dyrkning. I ældre tid havde man hele byens jord liggende hen som græsningsfælle, men 1551 indtager man af dette overdrev det første stykke jord til dyrkning, der da blev delt i 114 hele og 74 halve agre. Denne vang fik navnet Østervang, og der blev i denne udlagt en del pro officio agre saavel til magistraten som gejstligheden. Foruden de egentlige agre indtoges ogsaa smaa jordstykker til dyrkning, de saakaldte blokker, der tillagdes mindre huse. Senere indtog man ny jord i 1582, 1606 og 1637. Men hvad kunne nu grunden være til denne pludselige aktivitet inden for landbruget paa et tidspunkt, hvor netop de andre købstadserhverv var inde i en stærk opgangsperiode? Forklaringen maa ganske sikkert søges i, at produktionen

af landbrugsvarer var saa rentabelt et foretagende, at selv byerne lagde sig efter det med flid. Hertil kommer for Randers vedkommende et andet forhold. Byens købmænd drev en stor studehandel, en ting, der jo var naturligt betinget af selve byens beliggenhed ved Gudenaens udløb i havet, hvor der netop var store engarealer, der afgav rigelig græsning samt stort høslet til foder for øksnene. Et vidnesbyrd om den store øksenhandel giver de mange staldgaarde, som byen havde, hyppigst i udkanten, men ogsaa inde i selve byen, og selv om man havde rige enge, saa har disse sikkert ikke kunnet afgive tilstrækkeligt foder til de opstaldede øksne, og derfor fik opdyrkningen en vis betydning, som afgivende kornfoder til studene. Byen har haft saa stærkt behov for græs og foder, at man endog gik over til leje af jord temmelig langt fra byen, hvilket skete 1554, da Randers af Mariager kloster faar som evigt fæste Voldum mark, der hovedsagelig bestod af enge. I jord-skyldsboegerne findes lejen af disse enge opført for sig, og det ses, at omkring 20 borgere, blandt hvilke magistraten altid var stærkt repræsenteret, her har haft græsningsretten ⁶⁵).

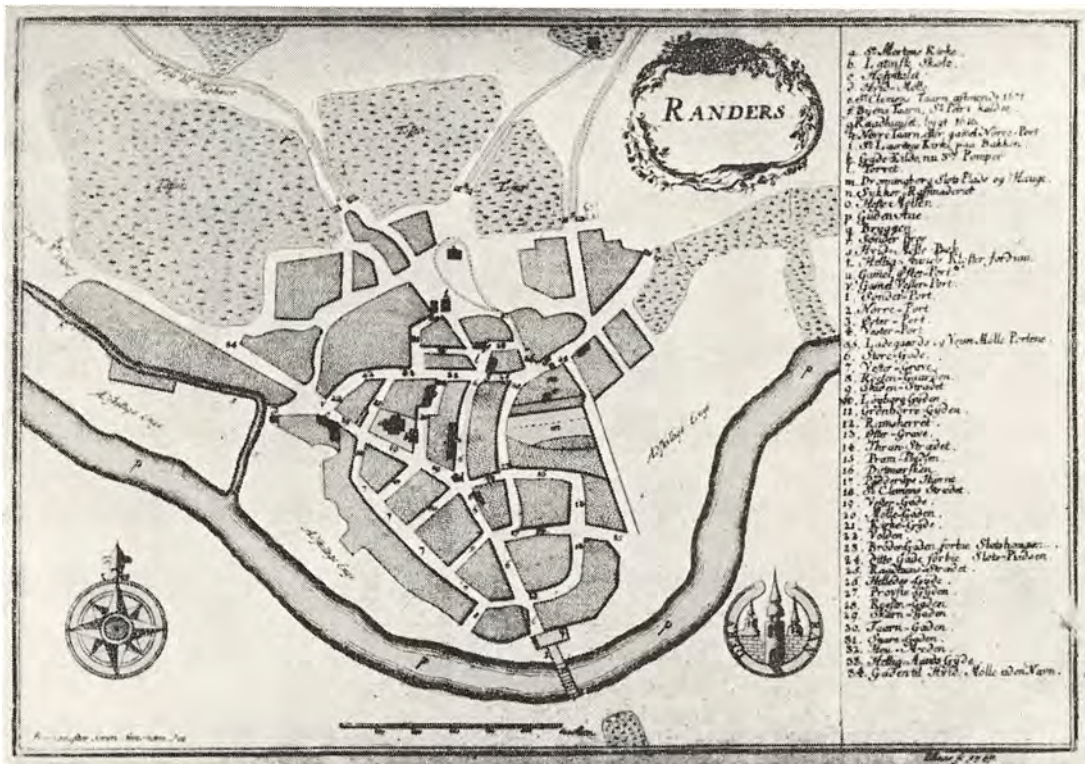
Ved i det foregaaende omtalte indtagninger af jord til dyrkning synes princippet for fordelingen af agrene at have været grundejendom inde i selve byen, saaledes at alle gaarde fik tildelt agre, men at man har haft en inddeling af selve gaardene, sikkert efter grundenes størrelse, i hele og halve gaarde, og for de sidste har saa specielt de halve agre været udlagt. Dette fremgaar ogsaa af punkt 20 i »Randers Vide og Vedtægt« fra 1609: »Om en Agger til hver Gaard i hver Vong, ville de 24 Mend ej hafve mere end en Ager i hver Vong til hver Gaard, som er fuld Redselsgaard her i Byen oc hvilken Gaard, som er lagt to Ager til udi en Vong, daa skal Bysidderne raade den enne at lie bort til saa længe, at same Gaard bliver under to Gaardes Redsel oc under tvinde Borgerre« ⁶⁶). Dette citat viser, at man oprindeligt havde tænkt sig, og endnu i 1609 mente at kunne gennemføre, at agrene i bymarken stadigvæk skulle være ligelig fordelt mellem alle gaardene i byen, en bestemmelse, der sikkert er fremkommet under pres fra de menige borgeres side, hvilket den kendsgerning tyder paa, at det ikke er magistraten, men de 24 mænd, der »ville« en saadan ordning, og selv om disse var stærkt knyttet til magistraten, saa har de dog haft lidt mere føling med de almindelige borgeres ønsker og fordringer. Det var nu selvfølgelig klart, at en saadan ordning var meget vanskelig at fastholde, og at den sikkert har været de store grundejere imod. Intet var jo naturliggere for den mand, der havde flere gaarde, at sammenlægge de til hans gaarde hørende agre og derved skabe et større og sikkert mere rentabelt landbrug ved den gaard, han selv beboede. Ved senere salg af de andre gaarde ville det naturligvis ofte ske, at disse afhændedes uden deres oprindelige tillæg af jord i

bymarken, og at dette vedblev at ligge til grundejerens »hovedgaard«. Det vil nu være interessant nærmere at se, hvorledes man magtede at overholde den yderst prisværdige bestemmelse fra 1609. Paa grundlag af skatte- og jordskylds-bøgerne er det muligt at faa et indtryk af disse forhold, og nedenstaaende tabel giver et ganske godt indblik heri, selv om det ikke har været muligt at faa samtlige agre med i opstillingen, fordi jordskylds-bøgerne er ført paa en særlig maade for den ældste vangs vedkommende. Men alt tyder paa, at forholdene i denne vang har artet sig paa samme maade som ved den øvrige markjord. Tabellen er udarbejdet for aarene 1598, 1633 og 1672 og ser saaledes ud:

Tabel I. Fordelingen af agrene ⁹⁷⁾.

	1598				1633				1672			
	Antal af borgere	Antal af agre	Procent af borgere	Procent af agre	Antal af borgere	Antal af agre	Procent af borgere	Procent af agre	Antal af borgere	Antal af agre	Procent af borgere	Procent af agre
Under 3 agre . . .	69	83	85	64	59	91	72	34	18	32	27	12
3— 9 agre	12	47 ^{1/2}	15	36	18	85	22	32	38	92	57	33
9—15 agre	0	0	—	—	2	19	2	7	7	80	10	29
15 agre og derover	0	0	—	—	3	72	4	27	4	73	6	26
Summa	81	130 ^{1/2}			82	267			67	277		

Tabellen viser med al tydelighed, at den skønne drøm fra 1609-vedtægten bristede; mens endnu aaret 1598 viser en særdeles jævn fordeling af agrene, saa er udviklingen i 1633 allerede naaet saa vidt, at kun 6 procent af antallet af borgere nu er i besiddelse af en trediedel af agrene. Og i 1672 er denne tendens videre udviklet. Nu har 16 procent af borgerne bemægtiget sig over halvdelen af agrene. Naar man dertil føjer, at den del af borgerne, der overhovedet havde agre i bymarken samtidig blev mindre i forhold til det samlede antal skatteborgere, understreges tendensen yderligere. I 1598 havde ca. 45 procent af skatteborgerne jord i bymarken. 1633 var tallet faldet til ca. 28 procent, og i 1672 er vi helt nede paa 21 procent. Hovedresultatet af tabellen bliver saaledes, at der har været en stærk udvikling hen imod at samle jorden paa færre hænder, og at magistraten her uden tvivl er gaaet i spidsen. At det ikke har været imod magistratens ønske, kan man pudsigt nok faa bekræftet i samme Vide og Vedtægt for Randers af 1609, der havde givet plads for de 24 mænds fromme ønsker om stadig at bevare en ligelig og oprindelig fordeling af jorderne mellem alle byens borgere. I en

Viceborgmester S. Simonsens grundtegning 1767 (Pontoppidans Danske Atlas).

bestemmelse, puttet væk fra de andre almindelige bestemmelser om markerne, deres drift og lignende og anbragt omme blandt de mere af magistraten prægede politiforanstaltninger, gøres det til en umulighed at gennemføre det af de 24 mænd fremsatte ønske. Det hedder nemlig i punkt 43: »Om Byens Jorde: Hvem som hafver nogit af Byens Jorde, daa skal hand icke afhende dennom sig fraa til nogen Mand, uden den Mand, som Borgimester oc Raad sambytter, oc skal hand hafve det i deres Minde, førend han afhender sig samme Jorder«⁶⁸). Thi hvorledes var det muligt at bibeholde en ligelig fordeling af jorderne, naar det var enhver tilladt at sælge, ganske vist med borgmester og raads samtykke. Denne salgsret, der saaledes var tildelt byens borgere, synes derimod ikke at have været gældende for byen selv, naar den ville afhænde nogle af sine jorder. Der skulle som regel kongelig bevilling til, for at byen maatte sælge jord, og en saadan fik Randers 1633 for nogle øde pladser i og uden for byen, men det bestemtes i bevillingen, at de indkomne penge skulle anvendes til at reparere kirken med⁶⁹). Den vej, jorderne skulle for at komme i privat eje, var saaledes først uddeling til borgerne af jord,

der derefter havde fri disposition over den. Den følgende udvikling helt op til midten af det 19. aarhundrede viser ogsaa, at det var den vej, man fulgte.

Foruden betaling af jordskyld for agrene maatte man ogsaa give græspenge for kreaturer og heste, som man havde paa overdrevet. Thi byen havde stadig trods indtagning af jord en ret anselig græsningsfælle, der laa hen som fælles overdrev. Indtægten af alle disse markafgifter var omkring midten af det 17. aarhundrede ca. 60 rdl. aarlig, men det kunne naturligvis svinge ret stærkt. De maa saaledes betegnes som en af byens mest betydende indtægter, og at dette har været tilfældet, viser ogsaa den omhyggelighed, hvormed man har ført disse skatte- og jordskyldsbøger, der findes i Viborg landsarkiv i en næsten ubrudt række fra 1564 og helt op til 1840.

En følge af hele den jordpolitik, som man førte i første halvdel af det 17. aarhundrede, blev imidlertid, at en del af borgerne gik over til at blive virkelige landbrugere, mens til gengæld den øvrige del af befolkningen mistede de biindtægter, som den oprindelige ordning og fordeling af jorden havde givet muligheder for. Et karakteristisk træk for denne udvikling er det, at efter 1660 bliver de Vide og Vedtægter, man kender fra byen, til rene markforordninger, der kun beskæftiger sig med landbruget.

Vi vil nu gaa over til at se lidt nærmere paa, *hvorledes man fik pengene til de udgifter*, som man trods al sparsommelighed alligevel ikke kunne undgaa. Vi har allerede hørt om, at markjordene gav indtægter i form af jordskyld, græspenge og lignende, men disse indtægter var naturligvis ikke tilstrækkelige. De øvrige faar vi underretning om i kæmnerregnskaberne. Disse var førte af kæmnerne, der synes hver at have fungeret i et halvt aar, men som dog har aflagt regnskabet i fællesskab ved regnskabsaarets slutning.

De af kæmnerne oppebaarne indtægter deler sig i to grupper, indirekte afgifter og direkte skattepaalæg. De indirekte afgifter var stodepenge ved markederne, skibsafgifter i form af bropenge, betaling for klokkeringning over lig, borgerskabspenge og retsbøder som sagefald, lejermaalsbøder og førlov. Store summer kunne disse indtægter ikke indbringe, men de var mere populære i det menige borgerskab, vel fordi en del af dem ramte udenbys, der saaledes kom til at bidrage til byens kasse. Dette synspunkt kom tydeligt til orde i punkt 76 i »Vilkaar og Artikler« fra 1609: »Oc efterdi Randers Bye hafver en saare ringe Indkompst oc Forraad til at holde disse mange Broer, Torne oc andit ferdige med, naar den stuore sedvanlige aarlof Skat fratages, som Byen aarligen udgifver til Kronen, saa vi oc menige Byens Indbøger dertil maa beskatte os self naar noget Behof giøres, daa paa det saadanne Beskatning i nogen Maade kand blifve Almuen dis lideliger, ville vi ded

aldrig uden ald Fortred eller Modvillighed saa holdigt hafve, at for nogen her udi Byen falder til kongelig Majestæt oc Kronen for nogen saagfald, daa skal de i lige Maade verre falden lige saa fuldkommelige til Randers Bye, saavel som udi andre Kiøbsteder her udi Danmark sedvaanligt er, hvor Stadsretten oc disse voris vedtagne Byes Vilkor icke udtryckeligen formelder, hvad bødes skal for hver serdelis Forseelse, thi det er bedre, at dend brødige oc skyldige betaller end den uskyldige«⁷⁰⁾). Man faar gennem dette citat et ganske godt indblik i, hvorledes borgerne selv saa paa skatterne som en næsten ulidelig tyngelse, det paa enhver tænkelig maade gjaldt om at komme saa let fra som muligt. De ovenfor omtalte afgifter til kommunale formaal er alle, i hvert fald for handelsafgifternes vedkommende, paalagt af byen selv; men i det 17. aarhundrede ser man paa dette omraade kronen gøre sin indflydelse gældende paa en ret iøjnefaldende maade, idet handelsafgifter nu sjældent paalægges uden at blive godkendt af kongen.

Alle disse afgifter staar som regel opført i selve kærnerregnskaberne, men herudover førtes ogsaa særlige skatte- og jordskyldsboøger. Disse boøger indeholder afgifter som skud, leding, markskatten, jordskyld og de tidligere omtalte afgifter af markjorderne samt de saakaldte skøtters skat. »Skud« er en ældgammel skat, som har været bestemt til rene kommunale formaal. Paa den her omhandlede tid optræder den som en kopskat af hver borger paa 3 sk. Ledingens oprindelse fortæller sig ogsaa i middelalderen, men den har, som navnet angiver, sikkert været en skat til kronens militære formaal, og har vel derfor dannet kernen i den gamle middelalderlige byskat. Omkring 1600 er den ogsaa blevet til en kopskat paa 3 sk. af hver borger.

Vanskeligere er det at forklare, hvad grundskylden egentlig har været. I de fleste danske byer kendes denne afgift paa grunden, og ogsaa i Randers har vi den, men den synes ikke her at have været ydet i det samme omfang som andre steder. 1598 yder saaledes 59 ejendomme jordskyld her, mens tallet 1633 er faldet til 52⁷¹⁾). Forklaringen paa, hvad jordskylden egentlig var, gives maaske bedst ved at sige, at den var en uopsigelig første prioritet i grunden, der skulle ydes med et vist beløb aarlig, og dette beløb kunne ikke ændres i tidens løb, ligesom det naturligvis heller ikke kunne sættes ud af kraft. Den er sikkert oprindelig opstaaet af en lejeafgift af jorden, som ejeren saa ved salg har forbeholdt sig til evige tider. Netop fra Randers har vi et eksempel paa, hvorledes kronen bar sig ad med at fastsætte denne afgift, og denne fremgangsmaade har sikkert ikke været brugt af kronen alene, men sandsynligvis været den gængse metode. 1634 ansøger en borger kronen om at maatte købe noget jord, der ligger øde i byen, og som tilhører kronen. Han tilbyder at give jordskyld deraf og bygge bygning derpaa, og da kongen be-

slutter at sælge jorden, skal lensmanden taksere denne, fastsætte jordskylden og give manden skøde paa grunden ⁷²⁾).

Den egentlige skat i Randers gik under navnet markskatten og var bestemt til betaling af byens gamle aarlige byskat til kronen samt til kommunale formaal. Den opkrævedes efter et ligningssystem saaledes at borgerne efter evne ansattes til et vist antal mark. Det beløb, man saa skulle bruge, fordeltes derefter i forhold til denne ansættelse. I 1598 sattes markskatten til en skilling for hver skattemark, og denne takst synes efter dette aar at have været fast, saaledes at ansættelsen i mark svarede til et lige saa stort antal skilling i mønt ⁷³⁾). Herforuden havde man saa yderligere en taksering i uger og dage til indkvartering af kongens baadsmænd og bøsseskytter, det saakaldte borgeleje. Da kronens krav til byen efterhaanden sætter ind, bliver det denne sidste form for taksering i uger og dage, der bliver ligningsgrundlaget for ekstraskatterne, mens markskatten mere og mere gaar i retning af at blive en ren kommunal skat, dog at den gamle byskat stadig opkræves efter denne. I Randers faar man saaledes en skarp sondring mellem de rent kommunale skatter og statsskatterne. Borgerne var paa denne maade altid klar over, hvilke beløb, der gik til rent kommunale formaal og kunne saaledes kontrollere og kritisere magistraten. Og at dette har været tilfældet, viser en sag i 1650. Borgerne nægtede da rent ud at betale de kommunale skatter, og situationen synes at have været saa kritisk, at magistraten maatte tilkalde kronens hjælp for at faa borgerne til at makke ret. En forordning dette aar udtaler som begrundelse for sin udstedelse, at eftersom kongen er kommet i forfaring, hvorledes en stor part af borgerne i Randers er ganske modvillige til at udgive den jordskyld og aarlige skat, som der sammesteds skal erlægges hver juleaften af borgerne til sognepræstens, skolemesterens og hørerens husleje samt til byens tjeneres løn og til vedligeholdelse af torv, brygger og andre af byens fornødenheder til stor skade saavel for byen som byens tjenere, da for at noget saadant kan forekommes bestemmes, at hele borgerskabet og ingen undtaget som hidtil saa og herefter skal erlægge disse skatter til hver juleaften, og hvis nogen alligevel skulle sidde denne bestemmelse overhørig, skal han for første aars forseelse give dobbelt, for andet aar give tredobbelt, men forser han sig her imod i tre aar, skal han have sin ejendom forbrudt, halvparten til kronen og halvparten til byen ⁷⁴⁾). Denne forordning synes at have hjulpet, uden at man dog i skattebøgerne kan finde noget spor af, at straffebestemmelserne nogen sinde er blevet bragt i anvendelse.

Selve ansættelsen af skattetaksten foretoges omkring 1600 af raadet i samarbejde med de 24 oldinge, men efter 1619-forordningen gik man over til de særlige takserborgere. Men hvorledes principperne for selve ansættelsen af borgerne

har været, og hvilke midler man har anvendt for paa den bedste maade at faa konstateret hver enkelt borgers skatteevne, er det meget vanskeligt at sige noget om. I 1633 faar borgerne tilhold om ved deres ed at bekende deres formue efter begæring af borgmestre og raad ⁷⁵). Man har altsaa allerede dengang haft en vis primitiv form for selvangivelse, men det er dog vel nok troligt, at takseringen er foregaaet paa grundlag af takserborgernes vurdering af den enkelte mands økonomiske forhold. Skattepligtig var selvfølgelig enhver borger, der havde borgerskab i byen. Men foruden saadanne egentlige borgere fandtes der naturligvis i byen en del andre, og bortset fra de kongelige tjenere, der indtog en særstilling, har disse ogsaa ydet deres bidrag til stat og kommune. De blev dog holdt ude fra de egentlige borgere som en særlig gruppe med egen skatteansættelse, hvilket fremgaar med al ønskelig tydelighed af skattebogen, hvor de er opført bagest med overskriften: »Skatter over dennem, som ikke haver deres Borgerskab og kaldes Skötter« ⁷⁶).

Nedenstaaende tabel giver for tre aar resultatet af ligningen til markskatten for de egentlige borgeres vedkommende:

Tabel II. Markskatten ⁷⁷).

	1598				1633				1672			
	Antal	Sum i mk.	Procent af antal	Procent af sum	Antal	Sum i mk.	Procent af antal	Procent af sum	Antal	Sum i mk.	Procent af antal	Procent af sum
Under 20 mk. . . .	70	265	28	3	125	696	55	10	111	517	68	19
20—100 mk. . . .	163	6474	66	76	86	3704	38	51	53	2264	32	81
100 mk. og derover	14	1820	6	21	16	2840	7	39	0	0	0	0
Summa	247	8559			227	7240			164	2781		

Tabellens tre grupper kan antages at svare til henholdsvis underklassen, middelklassen og den egentlige overklasse. En sammenligning mellem 1598 og 1633 viser da, at de lavest beskattede stiger i antal med en nogenlunde tilsvarende stigning i andel, mens derimod de højest beskattede procentvis stiger ganske lidt i antal, men derimod stærkt i andel. Mellegruppen, eller om man vil, mellemklassen, falder meget stærkt, baade i antal og i andel. Det er naturligvis overalt de procentvise tal, der kan gøres til genstand for sammenligning, og de viser en meget stærk forskydning bort fra mellemstanden i de forløbne aar. Tallene for 1672 viser, at den egentlige overklasse helt er forsvundet og nu gaaet sammen med mellegruppen. Dette kan dels skyldes, at rigdommen har været paa retur i byen,

og dels, at ligningen ikke mere har været saa omhyggelig. Den sidste grund vejer vel nok tungest, da man maa huske paa, at markskatten paa dette tidspunkt nu var blevet en ubetydelig byrde i sammenligning med de voldsomme krav, som statsmagten nu stillede til borgernes skatteevne.

Thi netop i denne periode bliver statens krav til borgerne stadig større og større, ja ender med at blive en ligefrem trusel for byens økonomi. Ved periodens begyndelse bestod den egentlige statsskat af byskatten, der i løbet af det 15. aarhundrede havde afløst de gamle middelalderlige afgifter af byen, og som i modsætning til disse, der mere eller mindre alle havde haft karakteren af kopskatter, bliver paalignet med et bestemt beløb for byen, saaledes at denne selv maatte foretage den videre fordeling paa de menige borgere. Byskatten beholdt helt op til afskaffelsen i 1660 sin oprindelige størrelse, og mens den tidligere havde haft betydning for kronen ved at skaffe likvid kapital, spillede den efter 1536 ingen rolle for staten. Hvor ubetydelig den efterhaanden var blevet, kan ses af, at samtlige købstæders byskatter i 1608 i alt udgjorde 2275½ dl., tolden og sisen ca. 59.030 dl. Og hele rigets indkomst 430.782½ dl. Endnu i 1599 indtager da ogsaa byskatten en meget moderat plads paa byens budget ⁷⁸⁾).

Men foruden byskatten var især fra midten af det 16. aarhundrede en anden form for beskatning af byen blevet almindelig, idet der havde fundet en stærk udvidelse sted af den oprindelige pligt, som byen fra gammel tid havde til at underholde de saakaldte hofsinder, en udvidelse, der efterhaanden resulterede i en almindelig indkvarteringspligt, det saakaldte borgeleje, der for byens vedkommende som regel bestod af underhold til de saakaldte bøsseskøtter og baadsmænd. Pligten til at underholde disse var som regel henlagt til vinterhalvaaret fra 1. november til paaske næstfølgende aar, hvorefter folkene atter skulle møde til flaadens bemanding. Men 1611 afløses denne pligt af en skat, idet kongen da beslutter selv at underholde sine baadfolk om vinteren, og at byen derfor nu i stedet for skal udgive 7 sk. for hver person om dagen til dette underhold, beregnet fra mortensdag til førstkommende paaske ⁷⁹⁾). For Randers vedkommende fastsattes antallet til 21 mand, hvorfor der altsaa skulle betales underhold til kronen. Denne afløsning af indkvarteringen blev helt fast og udskreves hvert aar efterhaanden som en ren skat. Men naturligvis blev den af og til forhøjet, saaledes blev for vinteren 1619—20 antallet af baadsmænd forøget til 26, og i 1622 yderligere sat op til 27 mand. Og saa selve taksten for underholdet blev tid efter anden forhøjet, som det skete i 1624, da den rykkede op fra 7 til 9 sk. om dagen for hver person. Denne sidste takst blev dog vist nok staaende resten af den tid, man overhovedet opkrævede denne skat.

Denne fremgangsmaade saaledes at ændre en naturalydelse til en fast penge-skat blev ogsaa i et andet tilfælde fulgt over for byen. Det var her den allerede gennem hele det 16. aarhundrede meget benyttede ret til udskrivning af mand-skab til krigstjeneste paa søen, som i dette tidsrum fik sin afløsning. Kronen udvi-dede ganske sikkert denne ret betydeligt i de første tre tiaar af det 17. aarhundrede, hvilket et blik paa hyppigheden af udskrivninger vil vise. 1606 udskreves 454 baadsmænd af danske og norske byer, 1610 udskreves 178 baadsmænd af by-erne i Danmark, 1618 udskreves 148 baadsmænd, 1629 302, 1630 168 og 1631 430 baadsmænd af alle de danske byer ⁸⁰⁾). Disse udskrivninger har været en tung byrde for byen, fordi det ofte var en bekostelig historie at stille disse folk. Ikke alene skulle de udrustes, men ofte maatte byerne give store summer for at hverve folk til denne tjeneste. Foruden udskrivningen af baadsmænd kom dertil udskriv-ningen af visse andre folk til brug for flaadens og her især bartskærere og trompe-tere, udskrivninger der ogsaa i denne periode foretoges meget hyppigt. Naturlig-vis var udskrivningerne særlig store i krigstid, men forholdene i byen under krigs-tilstand var som regel af en saadan art, at enhver form for normal forvaltning var suspenderet. Ganske vist paadrog byen sig altid i disse perioder en betydelig gæld og andre forpligtelser, men om størrelsen af disse er det meget vanskeligt at danne sig et nogenlunde skøn over, fordi regnskabsmaterialet som regel mangler.

Disse udskrivninger, der varierede meget fra det ene aar til det andet, blev hur-tigt særdeles forhadte i alle byer. Efter kejserkrigen synes misfornøjelsen at være kommet aabent frem, og en diskussion om en ordning har været ført, hvilket kan ses af et missive til lensmændene i 1633, hvor disse faar ordre til med købstæderne at drøfte mulighederne for at gaa over til en fast kontribution i stedet for udskriv-ningerne ⁸¹⁾). Disse forhandlinger synes at have baaret frugt, for i 1635 kommer afløsningen for udskrivningen af baadsmænd til flaadens i fredstid. Det hedder i det derom udstedte aabne brev, at eftersom en del klager over udskrivningerne til flaadens i fredstid og begæringer om at maatte slippe fri og i stedet erlægge en kon-tribution, saa har kongen med rigsraadet samtykket, at byerne hver Sct. Hansdag skal erlægge en vis sum penge, og deri skal ogsaa være indberegnet residenters og ordinære postbudes underhold i en sum ⁸²⁾). Udskrivningen blev saaledes i freds-tid afløst af denne skat, der hurtigt fik navnet Sct. Hansskat, og som for Randers vedkommende androg 60 rdl. aarlig. De i det aabne brev nævnte to andre ydelser, der skulle være indbefattet i Sct. Hansskatten, var et par smaapaalæg, som man ogsaa særligt havde bebyrdet købstæderne med.

Den ved aarhundredets begyndelse eneste statsskat, byskatten, blev altsaa fra 1611 forøget med endnu en fast aarlig skat og senere fra 1635 atter udvidet med

Morsø detail af Jes Jessens maleri fra 1796. Her virker Flintebjerg unægtelig som et bjerg.

endnu en skat, der skulle svares hvert aar. Det var saaledes en ganske pæn sum, som de faste skatter var blevet forhøjet med. Men denne stigning har nu sikkert ikke været uoverkommelig for byen. Før 1611 var man jo sluppet særdeles billigt ved alene at udgive den gamle, stærkt forældede byskat, der var svundet ind til at udgøre et latterligt lille beløb. Men maalet var heller ikke fuldt endnu. For udover de allerede nævnte skatter kom nu ekstraskatterne, og disse fik især i slutningen af denne periode en saadan karakter, at man vel nok kan sige, de mistede deres egen- skab som ekstraordinære. Man havde naturligvis før kendt ekstraskatter, men fra 1576 havde de været ret sjældne. Den første ekstraskat i det 17. aarhundrede var en kobberskat til flaadens behov 1601, derefter kom en brudeskat 1602, men saa er der ogsaa et spring helt op til 1611, da der udskrives skatter til Kalmarkrigen, som 1613 forlænges til ogsaa at gælde 1614⁸³⁾. 1619 kommer saa skatten til gen- opførelse af Halmstad, og endelig fra 1624 og fremefter kommer de aarlige eks- traskatter, der fortsætter i en uafbrudt række helt op til den første svenske krigs slutning i 1645⁸⁴⁾. Fra og med 1637 faar den som begrundelse hjælp til unio- nens efterkommelse og grænsernes forsikring, og med unionen forstodes den pro- testantiske union af tyske fyrster, som Danmark var medlem af. Skatterne har med

denne begrundelse faaet navnet unionsskatter. Endvidere udvides fra og med skattebrevet 1629 skatterne for byernes vedkommende til ogsaa at omfatte tjenestefolkene, der nu skal give hver en rdl. i skat. Fra 1644—49 blev disse skatter ikke udskrevet, hvilket var et resultat af stændermødet i 1645, men fra 1649 indtil 1657 blev de atter en aarlig tilbagevendende begivenhed, og hertil kom nu, at kongen tog sin tilflugt til ogsaa at optage tvangslaan hos byerne. Om alle disse skatter gælder det, at de udskrives med et bestemt beløb til hver by, altsaa samme princip som den gamle byskat og de to nye faste skatter.

Til disse skatter kom saa indkvarteringen; thi selv om den gamle borgelejepligt var blevet afløst i 1611, varede det dog ikke mange aar, førend man igen kom ind paa at beskatte byerne gennem en indkvarteringspligt. Denne gang var det hvervede landtropper, og i 1624 maatte Randers modtage 12 mand af disse tropper⁸⁵). Men først fra midten af 30'erne faar indkvarteringen et større omfang og skabte naturligvis en stor uro i byen, saa man maatte give sig i lag med at udarbejde omfattende reglementer og lignende, for at forholdene ikke skulle udvikle sig til ren krig mellem soldater og borgere. Soldaterindkvarteringen, der jo har vedvaret til helt op imod vor tid, har vel nok været den mest forhadte form for skattepaalæg, som byen har kendt. I sammenligning med den fandt man de andre naturalpræstationer, saasom ægt og forplejning af kongens folk og pligtarbejde i visse tilfælde, for mindre tyngende. Men alt i alt kunne det jo være slemt nok, og den stadige vækst i skattebyrden medførte naturligvis, at man blev mere nøjeregnende med skattefritagelser, og her var man navnlig ude efter de personer, der under dække af at være kongelige tjenere ville fri sig for at betale skat. En bestemmelse fra 1623 maatte derfor fastslaa, at ingen, som er i kongens tjeneste, skal udgive borgerlig tyngde, hvis de da ikke driver borgerlig næring⁸⁶).

Det er ret bemærkelsesværdigt, at Randers ikke som de fleste andre byer før 1660 kom i større restance med sine skatter til kronen. Det viser os, at endnu har det været en velhavende by, men efter 1660 er situationen helt forandret. Byen var nu lige ved at være en af de værste at faa pengene fra, samtidig med at regnskaberne ikke mere er saa omhyggeligt førte som hidtil.

Men hvorledes saa nu denne beskatning ud fra borgernes synspunkt, og hvor store beløb drejede det sig om? For at faa nogen mening om dette er følgende liste over statsskatternes aarlige beløb udarbejdet:

Tabel III. Liste over statskatter ⁸⁷⁾.

Aar	Sum i rdl.	Aar	Sum i rdl.	Aar	Sum i rdl.
1631	849	1642	2081	1669	2621
1632	849	—	—	1670	1571
1633	885	—	—	1671	2295
1634	885	—	—	1672	940
1635	929	1662	1670	1673	940
1636	929	1663	2421	1674	1215
1637	1121	1664	2690	1675	1565
1638	1121	1665	2824	1676	1580
1639	1505	1666	2368	1677	6256
1640	1379	1667	2643	1678	6650
1641	1697	1668	2759	1679	5594

Vi nøjes med foreløbig at betragte de første 12 aar, der viser en jævn stigning tidsrummet igennem, kun afbrudt af et fald i 1640. Stigningen i de 12 aar har været paa over 100 procent, hvilket jo virker lidt forbløffende, selv om man tager møntforringelsen i betragtning. For at se, hvorledes skatten er blevet fordelt mellem borgerne indbyrdes, er følgende tabel blevet udarbejdet:

Tabel IV. Skatstillingsstakst ⁸⁸⁾.

	1636				1656			
	Antal	Sum	Procent af antal	Procent af sum	Antal	Sum	Procent af antal	Procent af sum
Indtil 4 dage	161	268 dage	66	18	193	278 ¹ / ₂ dage	74	29
4 til 10 dage	38	250 „	15	17	43	228 „	16	24
10 dage og derover	47	941 „	19	65	24	461 „	10	47
Summa	246	1459 dage			260	967 ¹ / ₂ dage		

Tabellen omfatter kun takseringen i dage og uger efter den gamle ligning af borgeleje imellem borgerne, dog saaledes at alt er omregnet til dage. Den omfatter altsaa kun de egentlige borgere med borgerskab, men herforuden blev byens øvrige indbyggere takseret i skilling og mark. Vi ser her som tidligere ved den kommunale skat, at den egentlige overklasse formindskes baade i antal og skatteevne og glider over i mellemklassen, samtidig med at underklassen talmæssigt for-

øges. Naar hertil føjes, at ansættelserne i mk. i 1636 omfattede 57 personer, mens den i 1656 var naaet op paa 132 personer, og skattesummen mere end forholdsvis forøget for denne gruppe, faar man et indtryk af, at tendensen har gaaet i retning af at overvælte en større del af skattebyrden paa den mindrebedemede del af befolkningen. Aarsagen hertil er naturligvis, at rigdommen faktisk er blevet mindre med tiden, men ogsaa, at skatterne nu er blevet saa høje, at selv de daarligst stillede har maattet yde deres bidrag.

Det er tidligere berørt, at *enevældens indførelse* 1660 ikke satte sig synderlige spor i byens almindelige styrelse. Derimod fik den en aldeles afgørende indflydelse paa skattesystemet. Forandringerne var saa store og gennemgribende, at man med rette kan sige, at dette nye skattesystem med dets store fordringer til byens økonomi udhulede det gamle selvstyre og var aarsag til dettes forfald i tiden fra 1682 og op til ca. 1710.

Det første afgørende spørgsmaal for enevælden var løsningen af den finansielle situation. Rentekammeret fik nu alle rigets finanser under sig, og herforuden udnævntes en generalprokurør, hvis særlige opgave det blev at inddrive restancer og indstævne folk, som ikke havde klareret deres regnskaber for kammerkollegiet. Efter saaledes at have omformet selve styrelsen af statsfinanserne var det hensigten helt at ændre grundlaget for beskatningen. November 1660 udskreves en hovedskat, der var en ren kopskat med forskellige satser for de forskellige stænder. Den blev dog en skuffelse for regeringen, og det næste skridt, man derefter tog, var vedtagelsen af konsumtionsforordningen af 18. november 1660. Den hvilede paa formalet korn, drikkevarer, levende kvæg, fersk og salt kød samt opkrævede afgifter paa sko, støvler, spillekort og af vognmænd og bryllupper. Opkrævningen skete ved bygrænsen og var det første forsøg paa at indføre portkonsumtionen, denne senere saa forhadte indenlandske forbrugsafgift, der gennem lange tider skulle hemme og forbitre livet i byerne. I første omgang blev den dog af kort varighed, idet den vakte saa stor modstand i befolkningen, at man blev nødt til at ophæve den 7. maj 1661, et af de sidste udtryk for byernes gamle selvstændighedsfølelse.

Men ved siden heraf havde man imidlertid arbejdet paa at gennemføre en matrikulering af hele landet, og man havde til at foretage takseringen udnævnt en del kommissioner. Efter at de første taksationer var indkommet, blev man imidlertid klar over, at de ikke kunne bruges som skattegrundlag for byernes vedkommende. For at skabe et saadant grundlag fik generalkrigskommissær Otto Powisch sammen med kommissionerne ordre til at taksere alle byerne for en bestemt sum hver til aarligt skattebeløb. Og hermed fik den gamle byskat sin afløsning, idet

Vestergraven; billedet er fra ca. 1890, men »stemningen« er meget ældre.

skatteforordningen af 14. juli 1662 indførte den saakaldte matrikelskat, der først skulle opkræves kvartalsvis, men ved en senere bestemmelse skulle betales maanedsvi. Ved kongeskiftet i 1670 blev den faste sum nedsat, og Randers skulle herefter yde 150 rdl. om maanedes ⁸⁰).

Denne nedsættelse fik man dog ikke megen glæde af, for allerede 22. november 1671 indførtes portkonsumtionen igen i videste udstrækning, og man kom ikke af med den mere. Matrikelskatten blev i 1671 igen noget nedsat, saa at Randers nu betalte ca. 100 rdl. om maanedes, og skulle nu igen opkræves hvert kvartal. Hertil kom yderligere den saakaldte saltskat, der oprindeligt var en ekstraordinær skat til bestridelse af udgifterne ved kronens nedsættelse af kød, men som gik over til at blive fast og for Randers vedkommende beløb sig til ca. 115 rdl. ⁹⁰).

Om alle disse skatter — konsumtionen, der var en ren forbrugsafgift, naturligvis undtaget — bibeholdtes byernes egen ret til at ligne dem paa borgerne, og der var saaledes her ikke nogen forskel fra tidligere tid. Det nye og afgørende kommer med ekstraskatterne, idet disse ikke som før 1660 paalignes med et bestemt beløb for hver by. Ekstraskatterne indledes med kobberskatten 1674, der blev udskrevet til flaadens behov og var en ren formueskat, idet den udskreves med tre skaalpund kobber af 300 rdl. formue. Men først med krigen tager ekstraskatterne fart. 1676 kommer den første krigsstyr, der i forordningen paalægges saaledes, at takseringen kan foretages af visse af kongen i ed tagne kommissarier, der i hvert stift skal mødes med magistrat og byfoged samt saa mange borgere, som byen er stor til, halvdelen af de fornemme og halvdelen af de mindre fornemme. Paa dette møde skal alle borgerne takseres efter deres evne ⁹¹). Men af det næste skattebrev om krigsstyr fremgaar det, at man inde i centraladministrationen paa grundlag af de ovenfor omtalte takseringer har foretaget den egentlige ansættelse. Denne er formet som en klassificering af hele landets befolkning i 10 klasser, og denne gruppering, der naturligvis intet havde at gøre med en reel vurdering af skatteevnen, bibeholdt man i hovedsagen i alle de følgende ekstraskatter ⁹²). Som eksempel skal nævnes, at borgmestre og raadsmænd i stabelstæderne, borgmestre i andre byer samt de store købmænd var sat i klasse 2, og skulle for sig selv give 4 rdl., for deres hustru det samme, af deres børn 2 rdl. og af tyende 3 mk. I klasse 3 kom raadsmænd i byerne, byfogeder, byskrivere, alle andre købmænd og haandværkere, og de skulle give 1½ rdl. for sig selv, det samme for hustruen, 3 mk. for hvert barn og 2 mk. for tyendet. I klasse 4 kom endelig daglejerne i byerne, som skulle give 3 mk. for sig selv og hustruen og 1 mk. for hvert barn over ti aar.

Foruden krigsstyrene fik vi i dette tidsrum en ildsteds- og kvægskat baseret paa alle ildsteder og kvæget. Den kombineredes senere med krigsstyrens klasseinde-

ling og blev som saadan ramme for kop- og kvægskatterne, der første gang udskreves 1678 og efterhaanden blev en aarlig foreteelse mange aar frem i tiden.

Disse ekstraskatter betegner et afgjort tilbageskridt i skatteteknisk henseende, og da de som aarene gik finansielt fik overtaget over de faste skatter, reducerede de efterhaanden magistraten til kun at være et forvaltningsled for centralstyrelsen. Da de saa ogsaa tilmed, som naturligt var, virkede tilfældige og ofte uretfærdige overfor den enkelte borger, forstaar man den svigtende interesse, ja undertiden lede, som magistratens medlemmer lidt efter lidt kom til at føle for hele administrationen. Det mærkes tydeligt gennem alle arkivalier i tidsrummet fra 1660—1682, at interessen svigter. En tiltagende ligegyldighed og sjuskeri i regnskabsførelsen gør det næsten umuligt at finde ud af regnskaberne, og selv om man fra rentekammerets side nu greb haardt ind over for restancer, bliver disse i Randers efterhaanden saa almindelige, at det saa at sige er umuligt at danne sig et virkeligt skøn over, hvad der egentlig er betalt.

Ser vi igen paa tabel III og betragter aarene fra 1662—1679, ser vi da ogsaa en stadig stigning perioden igennem. De lave tal fra aarene 1672 og 1673 er forarsaget af konsumtionens gennemførelse, der i disse aar satte en bremse paa ekstraskatterne. Men aarene derefter, som jo ganske vist var krigsaar, viser igen en betydelig stigning, og man maa derudover tage i betragtning, at der her kun er tale om de egentlige skatter, men konsumtionen ikke er medregnet. Det er svært ifølge sagens natur at give noget tal for, hvor stor en byrde konsumtionen har været, men man tager næppe fejl i at anslaa den til ca. 6000 rdl. aarlig. Alt i alt har det saaledes været en ganske betragtelig skattebyrde, man har ment fra statens side at kunne paalægge byen, og det er ikke at undres over, at borgmestre og raad efterhaanden tabte modet.

For til afslutning at samle i en sum, hvad der ovenfor er behandlet, vil vi se lidt nærmere paa et par kæmnerregnskaber. Det ene fra 1599, hvor byen økonomisk og administrativt vel var paa et højdepunkt. De gode konjunkturer for landbruget, der satte ind fra omkring 1550, havde paa det tidspunkt naaet at gøre sig gældende ogsaa inden for byerhvervene, og navnlig Randers nød godt deraf. Det andet er fra 1682, altsaa fra det sidste aar i denne periode, hvor nedgangen og vanskelighederne træder tydeligt frem. Vi ser først paa regnskabernes indtægtsside:

Tabel V. Kæmnerregnskaber. Indtægt ⁰³).

	1599		1682	
	Sum	Procent	Sum	Procent
1. Indtægt af faste ejendomme	402 mk.	41	183 rd. 3 mk.	12
2. Skatter til byen	305 „	31,3	21 „ 4 „	1,4
3. Skatter til kronen	224 „	22,7	1295 „ 2 „	82,3
4. Afgifter af handel og trafik	43 „	5	72 „ 1 „	4,3
Summa	974 mk.	100	1572 rd. 4 mk.	100

Under indtægt af fast ejendom er medregnet afgifterne af markjordene, og under afgift af handel og trafik er ligeledes medregnet de indtægter, man havde af sagefald, klokkeringning og lignende. Tabellen viser med al tydelighed udviklingen inden for administrationen i det forløbne tidsrum. 1599 er saaledes endnu skatten til byen større end skatten til kronen og kun ca. 10 procent mindre end den største indtægtskilde, nemlig de faste ejendomme. Disse to indtægtsposter udgør næsten tre fjerdedele af det samlede beløb, og da disse penge væsentligt er gaaet til byens egne formaal, har man paa dette tidspunkt været særdeles vel funderet. Følgen heraf har naturligvis været, at man har kunnet ofre penge til byens eget vel, og dette har selvfølgelig styrket magistratens position over for borgerskabet og vel samtidig givet dette en følelse af, at de betalte skatter er kommet dem selv til gode. Handels- og trafikafgifterne spiller ikke nogen synderlig stor rolle paa regnskabet, og for Randers vedkommende kan den gamle formodning om, at disse indtægter skulle være af afgørende betydning for byerne ikke holde stik.

Gaar vi derefter over til at se lidt paa, hvordan indtægterne fordelte sig i 1682, faar vi et helt andet resultat. Indtægten af faste ejendomme er nu procentvis stærkt reduceret, og endnu værre er det gaaet med skatterne til byen. De udgør nu ikke engang 2 procent. Handelsafgifterne har omtrent holdt stillingen og er nu blevet betydeligt mere væsentlige for byen end de direkte skatter. Men stadigvæk er gruppe 1 den vigtigste kommunale indtægt. Det mest bemærkelsesværdige er dog den kolossale udgift til kronen. Den er nu oppe paa godt 82 procent af hele indtægten, og man kan levende forestille sig, hvorledes denne post naturligt maa have trykket de andre indtægtskilder og da navnlig de egentlige skatter til byen. Tallene viser, i hvor høj grad byadministrationen var gaaet over til at blive et oppebørselsorgan for staten. Ved sammenligningen mellem de to aar maa man erin-

dre sig, at de absolutte tal ikke kan direkte sidestilles, fordi datidens møntforringelse ikke skaber grundlag herfor. Men de procentvise tal taler dog deres tydelige sprog.

I efterfølgende tabel er udgiftsposterne for de samme aar behandlede:

Tabel VI. Kæmnerregnskaber. Udgift ^{0A)}.

	1599		1682	
	Sum	Procent	Sum	Procent
1. Tjenestemændenes lønninger	395 mk.	33,5	144 rd.	9,1
2. Andre administrationsudgifter	310 „	26,3	9 „ 3 mk.	0,6
3. Udgifter til offentlige anlæg	243 „	20,6	52 „ 2 „	3,4
4. Offentlig renovation	5 „	0,4	6 „ 4 „	0,4
5. Social forsorg	2 „	0,2	12 „ 2 „	0,8
6. Skatter til kronen	224 „	19,0	1295 „ 2 „	81,9
7. Andre udgifter	—	—	60 „ 4 „	3,8
Summa	1179 mk.	100	1580 rd. 5 mk.	100

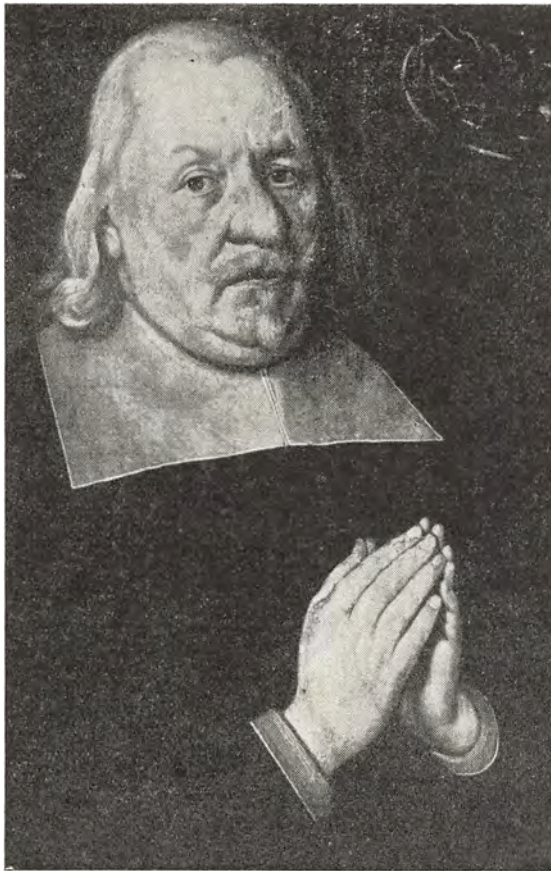
Man lægger straks mærke til, at ingen af regnskaberne fra de to aar balancerer. I 1599 overskrider udgifterne indtægterne med 205 mk., og det samme er tilfældet i 1682, dog her kun med 8 rd. og 1 mk. Forklaringen er naturligvis den, at man undertiden afholdt udgifter forskudsvis, eller at man fra foregaaende aar havde et overskud. Da kæmnerne jo skiftede hvert aar, og ved deres regnskabsafleggelse afleverede et eventuelt overskud til magistraten, figurerer saadanne aldrig paa det næste aars regnskab.

Men iøvrigt kan disse udgiftsposter og deres procentvise fordeling vel nok faa en moderne kommunalpolitiker til at undre sig. Helt usandsynligt vil det vel forekomme, at man i 1599 anvendte næsten 60 procent af de samlede udgifter til administration. Og heller ikke helt let at forstaa er den minimale udgift til social forsorg. Men man maa erindre sig, som det tidligere er gjort rede for, at byens styrelse paa dette tidspunkt kun satte sig den opgave at betjene borgerne rimeligt og godt med de nødvendige tjenestemænd. Og af udgiften til lønninger udgør magistratens egne vederlag ikke mere end ca. 5 procent. Det fremgaar endvidere af regnskabet i 1599, at man har gjort ikke saa lidt ud af vedligeholdelsen af de offentlige anlæg. Magistraten og vel ogsaa byens menige borgere har følt det som en æressag at lade byens offentlige bygninger og andre offentlige anlæg præsen-

tere sig for omverdenen i en saa fin stand som muligt. I 1682 er administrationsudgifterne kommet ned paa et for moderne mennesker mere forstaaeligt plan. De udgør kun knap 10 procent. Men samtidig er ogsaa udgifter til de offentlige anlæg stærkt dalet, mens social forsyng og offentlig renovation indtager samme ubetydelige plads som hidtil. Den altoverskyggende udgift er jo skatterne til kronen, og selv om man som ovenfor bemærket ikke kan sammenligne de absolutte tal, saa er der dog ingen som helst tvivl om, at disse mægtige statsskatter har trykket hele det kommunale budget, saa stor sparsommelighed og nøjsomhed over for andre rent kommunale udgifter maatte iagttages. Det har under disse forhold saa sandelig ikke været nogen spøg at være medlem af magistraten, og man forstaaer særdeles vel, at byens gode borgere i nogen grad mistede lysten til at have med offentlig virksomhed at gøre.

Tilbage staar endnu kun kort at undersøge, hvor stor en rolle byen og dens styrelse spillede i *landets almindelige politik*. Naturligvis deltog magistraten i de stændermøder, som især i Christian IV's tid blev almindelige, og givet har de været med i det kendte Ry-møde i 1629, hvor borgerstanden udsendte et program i en ret skrap tone og med krav om en række forbedringer inden for bystyret og handelslivet. Ligeledes har repræsentanter fra Randers været med til hyldningsrigsdagen i 1648, hvor man ligeledes indgav et forslag til forbedring af byernes forhold. Men vi véd ikke noget om, hvor stærkt Randers-udsendingene har gjort sig gældende og hvilke meninger, de har forfægtet. Derimod véd vi noget om, hvorledes de stillede sig ved det vigtige stændermøde i København i 1660, der endte med enevældens indførelse i Danmark. I en kopibog for magistraten, der omfatter aarene 1657—60, er indført en saakaldt memorial, som blev medgivet de to Randers-deputerede, Mikkel Thygesen og Mikkel Sørensen, til stændermødet ⁽¹³⁾). Denne memorial, som altsaa har været fremlagt under borgernes forhandlinger paa mødet, er vistnok det hidtil eneste kendte skriftlige dokument, der har tjent som forlæg for borgerskabets berømte forslag af 17. september 1660. Memorialen er dateret den 25. august 1660 og har følgende indledning: »Eftersom kgl. Majestæt vor allernaadigste Herres og Konges Befaling til gunstige Hr. Lensmand er ankommet, hvor udi er befalet Købstæderne deres Fuldmægtige til København at oversende, der Hans Majestæts naadigste Propohition til Fædrelands Sikkerhed og Bedste den 8. September førstkommende at fornemme, saa er af Borgmestre og Raad tillige menige Borgerskab udi Randers dertil udvalgt at overrejse, ærlige og velfornemme Mænd Mikkel Thygesen, Raadmand, og Mikkel Sørensen, Borgmester her sammesteds, af hvilke tvende Dannemænd begæres og dertil fuldmægtiges de efterskrevne Poster, sig flittigen ville lade angelegen, om muligt paa Bor-

*Købmand Mikkel Thygesen,
borgmester 1664 (efter epitafet i Sct. Mortens kirke).*

gerskabet og den borgerlige Stands Vegne erholdes kunne, hvor udi de med andre da der forefindes Købstæders fuldmægtige sig haver at konsultere og raadføre som følger«. Herefter følger i alt 14 punkter, i hvilke man har udtrykt, hvad man mente var særlige presserende reformer. Punkt 1 foreslaar, at en ærlig købmands »borg« maa staa til troende, hvilket altsaa vil sige, at handelsbøger skulle have juridisk kraft. I punkt 2 omhandles al ulovlig købmandsskab og forprang, der naturligvis foreslaas afskaffet, og samtidig paapeges, at kun borgere maa drive handel. Punkt 3 omtaler omtrent det samme, men fremhæver, at det er borgerskabsbrevet, der skal afgøre, hvem der har lov til at drive handel.

Disse tre første punkter befatter sig altsaa med de egentlige handelsforhold. I punkt 4, 5, 6, og 7 gaar man derefter over til at tage købstædernes beskatning under behandling. Alle monopoler og særbenaadninger, som

har fritaget for skat, skal ophæves. De besværlige vognægter foreslaas indskrænket, indkvarteringen bør mindskes, ligesom soldaterne bør formanest til at betale deres gæld inden de forlader byen, og endelig beder man om, at byen maa faa noget vederlag for de forstærkninger, som man har ydet til baade fjendtlige og allierede krigsfolk.

Punkt 8 omhandler gældsforhold til bønderne og gaar især imod, at man ikke maa udpante hos bønderne, før restancen til herskabet er betalt. I punkt 9 foreslaar man reformer ved betaling af gæld i dødsboer, og punkt 10 foreslaar købstædernes deputerede at raadføre sig med hinanden om muligheden for skattelettelse ovenpaa de strenge krigsjaar.

Forholdet til adelen behandles i punkterne 11, 12 og 13. Navnlig adelens gældsforhold tages under behandling, og det foreslaas, at borgerlige kan gøre udlæg i

jordegods. Og endelig behandler det sidste punkt hollændernes øksenhandel her i landet. Der klages over, at disse gør store forretninger med adelen og opkøber store mængder af øksne, hvorved de skader landets egne købmænd, og det foreslaas, at ingen adelsperson eller kronens ladegaarde maa sælge øksne eller opfodre øksne for fremmede. Vi har ganske vist ikke nogen viden om, hvor stor betydning denne memorial fik for borgerstandens forhandlinger i København. Men borgerskabets forslag af 17. september, der i alt bestaar af 40 paragraffer, hvoraf de 13 omhandler forholdene i købstæderne, har i hvert fald optaget Randers-udkastets punkter om vognægterne og skattefriheden.

Dette vidnesbyrd om magistratens almindelige politiske indsigt kan vel paa samme tid anses for at være et højdepunkt i den udvikling af borgersind og ansvarsfølelse over for saavel byens som landets styre. Det betegner ogsaa slutresultatet af en udvikling af bystyret, der begynder efter reformationen, og som baggrund har den stigende økonomiske velstand og præges af borgernes egen store interesse og forstaaelse af deres bystyre. Efter 1660 gaar det ned ad bakke. Enevældens indførelse blev en stor skuffelse for byerne. Ganske vist kom de direkte indgreb i selve styrelsen først i 1682, men de var vel forberedte gennem statens store finansielle krav til byerne, saaledes som det ovenfor er skildret.

Embedsstyre 1682-1867

28. januar 1682 udstedtes en forordning, hvis formaal var at nyordne forholdene i købstæderne. I denne forordnings paragraf 2 bestemtes en kraftig reduktion af magistratspersonernes antal i alle Danmarks byer, og specielt for Randers vedkommende bestemtes det, at magistraten nu kun skulle bestaa af *en borgmester og to raadmænd*. Desuden skulle øvrigheden naturligvis som hidtil omfatte en byfoged og en raadstueskriver. Foruden denne bestemmelse fastsattes det, at øvrighedspersonerne skulle udvælges og forordnes af de bedste og vederhæftigste borgere, som »længe have skattet og skyldet og bedst kende Byens Tilstand» ⁹⁶).

Disse bestemmelser betegner et principielt nyt syn fra statens side paa styrelsen i byerne. Og det er derfor, at vi sætter et skel i bystyrets historie ved aaret 1682. De første 20 aar af enevælden havde ikke bragt nogle indgreb i selve styreformerne. Det hele var blevet fortsat i den gamle skure. Men disse første aar havde jo bragt byerne de kolossale statsskatter, og dette i forbindelse med de nedadgaaende konjunkturer for byerhvervene havde ganske vist gjort byadministrationen vanskelig og byrdefuld. Interessen for styret blandt byens borgere svækkedes under de økonomiske vanskeligheder, som hver enkelt borger havde at kæmpe med, og med

Randers set fra Hvidemølle-porten 1819 (fra Rawert's »maleriske rejse« i det kgl. bibliotek).

denne mindre interesse fulgte naturligvis en vis slaphed og uordentlighed i selve styret.

Denne udvikling var ikke noget særpræget for Randers, men fandtes overalt i de danske købstæder. Og det er paa denne baggrund, at man maa se regeringens beslutning om nedsættelse af en kommission til at overveje, hvad der kunne forbedre byernes kaar. Kommissionen nedsattes 13. september 1681 og var færdig med at arbejde allerede 19. december samme aar. Dens forslag genfindes i det store og hele i 1682-forordningen, blot at regeringen paa mange punkter skærpede bestemmelserne ⁰⁷). Det interessante ved kommissionens betænkning er imidlertid argumenterne for den indskrænkning af byernes magistrat, som man foreslog. Man fremfører her, at den alt for store øvrighed var en byrde for de øvrige indbyggere, som jo skulle lønne denne øvrighed; en reduktion af antallet ville give de tilbageblivende øvrighedspersoner en rimelig aflønning af de til dette formaal afsatte indtægter. Det nye er altsaa nu, at man fra statens side anlægger det synspunkt, at byernes øvrighed skal bestaa af embedsmænd, hvis hovedopgave det er

at passe sine embedsforretninger og derfor ogsaa bør have en aflønning, som sætter dem i stand dertil. Den gamle opfattelse af borgmestre og raadmænd som værende borgerlige tillidsposter, der kunne og skulle bestrides ved siden af den borgerlige haandtering, er altsaa helt forladt. Ganske vist fastslog man endnu, at øvrigheden skulle udvælges blandt de bedste borgere. Men det var kun at gøre en dyd af nødvendigheden, for et af den unge enevældes største problemer var skabelsen af en embedsstand, og paa daværende tidspunkt ville det have været en umulighed for regeringen at forsyne de danske byer med duelige embedsmænd.

Men det nye synspunkt paa øvrighedspersonernes stilling som embedsmænd blev fastholdt, og selv om den praktiske gennemførelse overalt lempede sig efter forholdenes karakter i de enkelte tilfælde, saa er det med fuld ret, at man sætter skellet ved aaret 1682, selv om overgangen til egentligt embedsstyre faldt paa højst forskellige tidspunkter i de enkelte byer.

I Randers blev Søren Andersen beskikket til at være eneborgmester den 13. december 1682 ⁹⁸). Om ham véd man, at han tilhørte byens købmandsaristokrati, og det samme gælder om hans efterfølger som borgmester, Jens Pedersen Karmark, der sad i stillingen fra 1693 og indtil sin død i 1722. Efterfølgeren, krigsraad Rasmus Holmer, har vist ogsaa ved siden af sin borgmestergerning drevet købmandshandel, og i hvert fald gælder dette for Johan Budtz, der var borgmester fra 1729 til 1733, da han døde. Hans enke Mette Marie Vinter ansøgte i 1736 om frihed for indkvartering og anfører som grund herfor, at hendes mand har været raadmand i 23 aar og borgmester i 5 aar og derfor har maattet forsømme sin egen private næring. Magistraten fraraadede dog en saadan bevilling, idet de anførte, at hun sad i en af byens bedste gaarde og drev en omfattende købmandshandel ⁹⁹). Johan Budtz' efterfølger som borgmester, Nicolaj Bredal, der var byens borgmester i ikke mindre end 40 aar, maa betragtes som den første egentlige embedsmand, der var borgmester i Randers. Lidt handel har han vel drevet, men der er ingen tvivl om, at hans embedsindtægter var hans væsentligste økonomiske grundlag.

1682-forordningens paabud om indskrænkning af magistraten blev efterfulgt. Den 13. december 1682 fik som tidligere nævnt Søren Andersen bestalling som eneborgmester og samtidig udstedtes saadanne til Søren Andersen Bay og Jens Pedersen Karmark som raadmænd. Ved Søren Andersens død 1693 blev Jens Karmark eneborgmester. Som raadmand i hans sted udnævntes Niels Pedersen Svane, og ved raadmand Søren Andersen Bays død i 1687 blev Jens Karmarks bror Thomas Karmark raadmand. Disse tre udgjorde magistraten i de næste ti aar. Men 22. september 1703 fik Johan Budtz bestalling som raadmand, og fra da af og indtil slutningen af det 18. aarhundrede bestaar magistraten faktisk af fire personer.

Det blev nu skik, at ældste raadmand fik titlen viceborgmester, saaledes at magistraten bestod af en borgmester, en viceborgmester og to raadsmænd.

Formaalet med indskrænkningen var jo hensynet til indtægtsmulighederne for øvrighedspersonerne, og der er naturligvis heller ingen tvivl om, at disse blev stærkt forøgede efter nyordningen. Nogen ændring i indtægternes art kom derimod ikke paa tale. Man vedblev at lønne efter de gamle traditioner, det vil sige embedsjorder i bymarken, visse indtægter af accise og sagefald og sportler, der ydedes baade magistrat, byfoged og byskriver ved retshandlinger. Disse sportler bestemtes dog nu nærmere i Danske Lov, saaledes at man fik faste takster for domme, skøder, pantebreve, tingsvidner, vurderinger og andet. Til en begyndelse har man nok delt disse indtægter efter gammel skik og sædvane, men den stærkt øgede betydning for den enkelte har naturligvis gjort delingen mere betydningsfuld og fremkaldt stridigheder, saaledes at regeringen i 1688 saa sig nødsaget til at give fælles regler for alle byer. Det bestemtes da, at i de byer, hvor der fandtes en borgmester og to raadsmænd, fik den førstnævnte halvparten, de to andre hver en fjerdepart af indtægterne. Efter 1703, da jo yderligere en magistratsperson kom til, blev spørgsmaalet om delingen af indtægterne aktuel. Striden om indtægterne stod paa i mange aar, indtil endelig et reskript i 1733 bestemte, at tredie raadmand ingen løn skulle nyde¹⁰⁰). Regeringen fastholdt altsaa konsekvent sit synspunkt og forhindrede, at man ved denne udvidelse af magistraten skulle vanskeliggøre overgangen til rent embedsstyre.

Mens saaledes staten, som vi har set, gik mere forsigtigt frem i omdannelsen af selve magistraten til rene embedsstillinger, var man ikke saa tilbageholdende, naar det drejede sig om *byfogeden og byskriveren*. For byfogedens vedkommende var forholdet jo ogsaa det, at han fra gammel tid var kongens egentlige repræsentant i bystyret. Byskriveren derimod var oprindelig raadets tjenestemand, men igennem enevældens første tid skete der en forskydning, saaledes at han ogsaa mere og mere betragtedes som en af staten ansat tjenestemand. Det er derfor ogsaa ved disse to stillinger, at statsmagten først gør sine synspunkter gældende, nemlig at de skal være embedsmænd og kun leve af deres embede. Men en betingelse herfor var naturligvis, at det overhovedet var muligt at leve af embedsindtægterne, og i erkendelse heraf greb man da til de embedssammenlægninger, som i den følgende tid skulle blive saa almindelige. I Randers har vi den første sammenlægning i 1716, da stillingen som byfoged da knyttedes sammen med stillingen som herredsfoged i Sønder Hald, Øster Lisbjerg og Rougsø herreder, og i 1726 skete en lignende sammenlægning for byskriverembedet, idet dette da knyttedes sammen med stillingen som herredsfoged i Nørre Hald og Støvring herreder. Paa denne maade

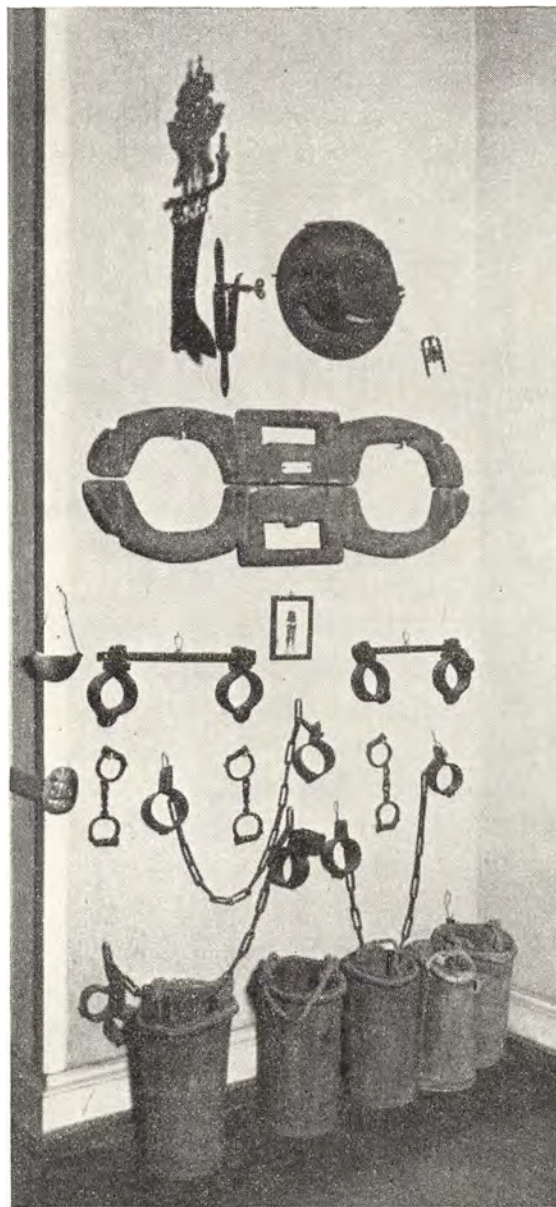
skabte man saaledes økonomisk basis for de to første egentlige embedsstillinger i byen.

Men udover disse ændringer i magistraten og byfoged- og byskriverembedet greb man ikke ind i byernes styre. De gamle borgerlige ombud saasom takserborgere, kæmnere og lignende vedblev at bestaa, ligesom de forskellige byens bestillingsmænd saasom vægtere, raadhusstjenere o. s. v. stadigvæk fungerede. Ja, man sporer endog en svag tendens til at udvide disses beføjelser og øge deres antal. I 1684 udnævner man saaledes en havnefoged, hvad man ikke tidligere havde haft ¹⁰¹). Men i det store og hele maa man sige, at forholdene her kørte videre i de gamle baner.

Ogsaa selve forvaltningen vedblev med mindre ændringer at gaa i de samme spor. Den sociale forsyng byggede stadigvæk paa betleriets privilegering, og ogsaa retsvæsenet fungerede i det store og hele som hidtil. Ganske vist havde forordningen af 1682 frataget byen dens landstingsret, hvilket ville sige, at raadstueretten ikke mere sidestilledes med landstinget i Viborg. Men allerede 1718 fik man denne ret tilbage igen, og raadstueretten blev nu atter appelinstant for byretten, og dets domme kunne gaa direkte til højesteret. Ogsaa i næringsforholdene greb forordningen af 1682 ind, idet den bestemte, at kun et mindre antal byer, hvoriblandt Randers ikke var, maatte drive handel paa udlandet. Paa papiret saa denne bestemmelse ret alvorlig ud, men man har ikke indtryk af, at den i praksis fik nævneværdig betydning; thi dels har den udenrigske handel paa dette tidspunkt med de nedadgaaende økonomiske konjunkturer vist haft en begrænset betydning for byen, dels har man indtryk af, at denne bestemmelse blev fuldstændig ignoreret af de handlende.

Mere betydning fik forordningen gennem sine bestemmelser om en *nyordning af skattevæsenet*. Den gamle matrikel- og saltskat skulle nu afløses af en fast grundskat, og til dennes fastsættelse udnævntes særlige kommissioner, der skulle taksere alle grunde og ejendomme i byen. En grundtakst udskreves saa med en vis procentdel heraf. Hurtigt gik man dog over til at udskrive skatterne med halvdelen af næringen, hvilket ville sige en taksering af borgernes økonomiske evne, og halvdelen af grundtaksten. Som grundlag for statsskatteoppebørselen viste denne reform sig dog mindre egnet, og fra 1694 ophørte man derfor med at udskrive statsskatter herefter. Alle statsskatter blev nu rene ekstraskatter, der i princippet var som de gamle kopskatter. Derimod bibeholdt man nærings- og grundtakstskatten som grundlag for udskrivningen af rent kommunale paalæg. Og paa samme maade lignedes fra 1683 ogsaa indkvarteringen, der i tiden fremover blev en stadig mere byrdefuld og forhadet pligt for borgerne i de danske byer.

Det vil være meget fejlagtigt at tro, at datidens indvaanere i Randers havde nogen fornemmelse af, at 1682-foreordningen betød et afgørende skel i bystyret. Som vi foran har set, formede det daglige liv sig som hidtil, og det nye, som indførtes, ignorerede man eller følte som en lettelse. Men en anden faktor bidrog til, at man i aarene efter 1682 ikke fik fornemmelsen af, at noget nyt langsomt var ved at trænge sig frem. Og denne anden faktor var magistratens ubestridelige dygtighed. Især Jens Pedersen Karmark fortjener at nævnes og huskes for hans offentlige indsats i de mere end 40 aar, han sad i byens ledelse. Han synes at have været en mand med stor ordenssans, for det lykkedes ham at faa sat skik paa byens regnskaber og faa mellemværet med staten ordnet og modtage en generalkvittering for 32 aar. Senere viste det sig ganske vist, at alle forhold dermed ikke var klaret, men efter endnu en aarrække med evindelige skriverier om byens regnskaber, fik han endelig i 1708 forholdene endeligt og afgørende ordnet. Og vi tager vist ikke meget fejl i at udpege ham som en af de ledende i den interesse for byens havn, som man netop sporer i disse aar. Vi har allerede nævnt, at man nu udnævner en havnefoged, hvilket maa ses som en erkendelse af havnens betydning for byen. Men vigtigere i denne henseende var dog, at man nu ogsaa begyndte at interessere sig for sejlforholdene paa fjorden. Det kan med ret stor sikkerhed fastslaaes, at sejl-løbet i løbet af 17. aarhundrede paa visse steder mudrede til, og i 1696 var dette

*Spottebat, »gabestok«, torturinstrumenter og brandspande.
(Randers museum.)*

naaet saa vidt, at man mente at maatte gøre noget effektivt derved. Man ansøgte derfor om et laan paa 600 rdl. til opmudring af fjorden. Men af en eller anden grund kunne pengene ikke bevilges, og det hele blev til intet ¹⁰²). Først langt senere genoptog man spørgsmaalet, men der er vel ingen tvivl om, at de daarligere besejlingsforhold har gjort sit til at øge de besværligheder og økonomiske vanskeligheder, der hvilede som et tungt aag over byen i tiden helt til omkring 1740.

Et vigtigt spørgsmaal inden for bystyrelsens omraade var *bekæmpelsen af ildebrande*. Helt fra den tidlige middelalder havde ildløsen været byens værste svøbe, og intet kunne sætte en saadan fart i borgerne som raabet ildebrand. Og i sammenligning med vore dage var brandfaren ogsaa uhyre stor. Tænk blot paa de sammenklumpede huse med straatag og bindingsværk, og tænk paa de mange aabne ildsteder og uskærmede lys, man brugte. Baade byens øvrighed og ogsaa statsmagten havde naturligvis opmærksomheden henvendt paa denne truende fare, og utallige er de paabud, som op igennem tiden udstedtes for at undgaa ildløs. Gang paa gang forbødes det saaledes at tække med straa i byerne, men efter alt at dømmes uden større virkning. Man forsøgte ogsaa at placere haandværk, der arbejdede med aaben ild som f. eks. smede udenfor eller i udkanten af byen, og endelig har vi tidligere hørt, at man her i Randers gik over til at lønne faste vægtere, hvis opgave det ikke mindst var at vogte ild og lys, mens borgerne sov.

I tilfælde af ildebrand havde alle borgere pligt til at hjælpe til ved slukningen, og hver grundejer var pligtig at have læderspande, stiger og andet brandmateriel rede. Denne løse brandordning var dog ikke meget effektiv, naar ulykken var over byen og panikken greb borgerne. Dette erkendte man da ogsaa efter den store ildebrand i 1671, for fra dette aar finder vi det første virkelige brandregulativ ¹⁰³).

I fortalen til dette siges det, at aarsagen til vedtagelsen er, at der indenfor faa aar har været seks store ildebrande. »En Del til Paamindelse og Advarsel for voris mangfoldige Synder, en Part maaske for Husfædrene som Husene og deres Tilstand ikke udi god Agt og Tilsyn holde«.

Herefter følger saa selve brandordningen, der bestaar af 19 paragraffer. Enhver ejer af en gaard skal anskaffe to læderspande, en økse, en baadshage og en god stige samt to vandkar. Og andre indbyggere, som bor i boder, skal anskaffe en træspand, en baadshage og en økse. Endvidere skal der paa raadhuset være opmagasineret et parti gode læderspande, lange stiger og gode ildhager samt tilstrækkelige vandkar. Samtidig lover byen saa hurtigt som gørligt i Lybæk at indkøbe en god vand-sprøjte til ca. 100 dl.

Det paalægges enhver borger en gang om aaret at lade deres skorstene feje, og til dette formaal ansættes en skorstensfejer, der faar fastsat takster for sit arbejde.

I hver af de 10 roder skulle udnævnes en brandmester og seks brandsvende. De skal foruden selve brandbekæmpelsen have tilsyn med, at brandmateriellet i huse er i orden. Hvis ilden tager overhaand, skal alle borgere møde og hjælpe med til at slukke ilden. Det forbydes borgerne at begynde nedrivning af huse i brandstedets nærhed, før brandmestrene beordrer en saadan. Sikkert en paakrævet bestemmelse, da panik ofte gjorde skaderne større end strengt nødvendigt. Endvidere paabydes det alle kvinder og børn at holde sig borte fra brandstedet, saa de ikke forstyrrer slukningen. Efter branden paalægges det brandmestrene at indrapportere særlig godt udført arbejde eller grov forsømmelighed, saaledes at magistraten kan belønne eller mulktre opførselen.

I denne brandforening har vi saaledes de første kim til et egentligt brandkorps, og det viste sig, at denne brandordning var saa god, at den med mindre ændringer kunne danne grundlag for brandvæsenets organisation helt op til 1848. Hvornaar man har faaet den omtalte brandsprøjte, kan ikke siges med bestemthed, men det maa være sket inden aar 1700. I 1704 beslutter man sig til at anskaffe endnu en sprøjte, i hvilken anledning borgerne sættes i mandtal til anskaffelsen af denne, og i 1724 reviderer man den gamle brandordning saaledes, at hele ledelsen af brandvæsenet underlægges en brandinspektør, og hver af de to sprøjter bemandes med en sprøjtemester, to straalemestre og 16 andre brandfolk. Udgifterne til dette brandvæsen er paalagt borgerne med 1 sk. af hver rdl. grundtakst, hvilket imidlertid kun gav ca. 40 rdl. aarlig. Man havde derfor ikke raad til at lønne personalet, men i 1736 anmoder man stiftamtmanden om tilladelse til at udnævne to brandinspektører, der hver skulle have 25 rdl. om aaret. Samtidig foreslaar man at forhøje brandskatten til 3 sk. af hver rdl. grundtakst ¹⁰⁴). At man fik bevilling hertil, kan ses af, at fornyelsen af brandartiklerne i 1749 har indført disse forbedringer, men er ellers ganske de samme som i 1724.

Foruden den mindre aflønning blev det efterhaanden skik, at de borgere, der tjente i brandkorpset, var fritaget for kommunale skatter, med mindre de var ganske særlig velhavende. En saadan ordning var i hvertfald indført fra 1777.

Efter købstadbrandforsikringens gennemførelse i 1761 kom der betydelig mere hold over det rent forebyggende arbejde til forhindring af brandkatastrofer. Kontrollen med bygningerne og bygningsmaterialerne blev nu mere almindelig, men navnlig efter at man efter forbillede fra Slagelse i 1820 fik oprettet en bygningskommission, kunne dette arbejde tage mere fast form. Man fik nu indført bestemte regler for, hvorledes husene skulle opføres, og navnlig fik bestemmelsen om brandgavle betydning ¹⁰⁵).

I begyndelsen var byens sprøjter anbragt i det gamle Petritaarn, men efter at

dette var nedbrudt, byggedes der i aaret 1800 et nyt grundmuret sprøjtehus paa det gamle taarns plads. Dette sprøjtehus stod til 1837, da man byggede et nyt paa samme sted, som blev brugt indtil 1905, da det med tilhørende grund solgtes til Handelsbanken i Randers ¹⁰⁶).

1749-brandordningen maa have været fortrinlig, for den bestod i 100 aar. Først i 1848 udarbejdedes et nyt brandreglement. Brandvæsenet skulle nu ledes af en brandkaptajn, der havde ansvaret for de offentlige brandredskaber samt tilsynet med, at grundejerne forsvarligt vedligeholdt de brandredskaber, som de var pligtige til at holde. Til hjælp i dette arbejde faar han to lønnede brandsvende samt en premierløjtnant, der ligeledes i hans forfald varetager hans forretninger. I brandkorpset skulle der findes endnu en premierløjtnant, som skulde være vandinspektør, det vil sige, at det sorterede under ham at fremskaffe vand til sprøjterne. Han havde derfor ret til at rekvirere køretøjer og vandbærere og assisteredes i sit arbejde af en sekondløjtnant og fire underofficerer. En sekondløjtnant var anfører for nedbrydningskorpset og havde under sig to underofficerer og 30 tømrer- og murersvende.

Lederen af selve sprøjten var ligeledes en sekondløjtnant, der under sig havde tre underofficerer og iøvrigt mandskab til sprøjstens betjening. Til at redde personer og gods oprettedes et redningskorps, der bestod af en sekondløjtnant, seks underofficerer og 50 mand. Og endelig ansattes en sekondløjtnant som adjutant og rulleskriver.

Hele dette store korps med sine mange afdelinger skulle rekrutteres fra de borgere, der ikke gjorde tjeneste i borgervæbningen, og udgifterne dertil skulle fordeles paa byens samlede borgere og opkræves af kærneren. Brandretten, der var oprettet i 1761 sammen med brandforsikringen, skulle bestaa af politimesteren, brandkaptajnen, premierløjtnanterne og ældste sekondløjtnant, og for at »Subordination og Orden er nødvendig, men ikke lettelig kan finde Sted, med mindre de kommanderende er udmærkede for de andre og det altsaa er fornødent, at disse ere kendelige fra den øvrige Mængde, saa befales alle Brandcorpsets Officerer og Underofficerer inden tre Maaneder efter dette Reglements Bekendtgørelse og deres derefter skete Ansættelse ved Corpset at anlægge Uniform«.

Og den uniform, som brandcorpsets officerer og underofficerer skulle bære, har ved paraderne sikkert bidraget sit til at skabe festivitas. Den bestod af en graa kjole med sorte opslag, rabatter og krave med hvid kant, gule knapper, hvidt foer, graa pantalons, hvid vest og hvide støvler. Officererne kunne desforuden anskaffe sig en blaa overkjole med sort krave og opslag, ligesom de skulle bære sort trekantet hat med hvid fjer og gul top, sabel og distinktioner som officererne i borger-

*Lauritz Blichfeldts ejendom paa torvets nordside
med byens sprøjtehus til venstre, begge bygninger nedbrudt 1905 ved opførelse af Handelsbankens bygning.*

væbningen. Underofficererne skulle gaa med sort, trekantet hat med hvid kokarde og sabel, dog at det var dem tilladt »hvis de finde, at Sabelen ved deres Tjeneste er dem til Hinder at møde uden Sabel«.

Gennemførelsen af dette reglement og organiseringen af det nye brandkorps i alle dets mange afdelinger tog selvfølgelig tid. Først den 31. oktober 1850 kunne det nye reorganiserede brandkorps mønstres for amtmanden og magistraten, men til gengæld bibeholdtes ogsaa i det væsentligste denne ordning indtil begyndelsen af dette aarhundrede.

Aaret 1740 betegner i flere henseender et vendepunkt i byens historie. Den i det tidligere omtalte tendens til at gøre magistratsembederne til rene statsembeder forstærkes fra nu af og føres bevidst igennem. Borgmester Bredal følte sig mere og mere som embedsmand, men navnlig hans efterfølger Johan Frederik Carøe var baade af uddannelse og sindelag den udprægede embedsmand. Dette forhindrer naturligvis ikke, at netop Carøe blev byen en særdeles god mand. Han var selv født i byen i 1742, blev skriverdreng i Frederiksstad 1758 og blev senere

dansk jurist. 1769 udnævntes han til raadmand, og 1773 efterfulgte han Bredal i borgmesterstillingen, som han beklædte indtil 1804. I disse 31 aar udfoldede han en stor og uhyre gavnlig aktivitet for byen. Han interesserede sig for alle forhold, og paa hans initiativ gennemførtes en række reformer i administrationens forskellige grene, hvoraf vi senere skal omtale enkelte. Hvordan han var lidt af datidens befolkning, er det lidt vanskeligere at svare paa. Efter alt at dømme synes han at have været noget hidsig af temperament, og flere ting tyder paa, at han undertiden kunne gaa noget vel haandfast frem. En gammel historie ved saaledes at fortælle, at han i en sag med en borger, der ikke var helt tilbøjelig til at gaa ind paa hans synspunkter, uden videre trak ham ind i et baglokale og dør med en stok gennempryglede den arme synder ¹⁰⁷). Men hvorom nu alting er, saa har det sikkert ofte nok knebet for de gode Randersborgere at følge Carøe i hans reformiver. For eftertiden vil han dog altid staa som den mand, der efter nedgangsaaarene i første halvdel af det 18. aarhundrede igen skabte orden og fasthed i byens styre og vækkede byens borgere til fornyet liv og interesse for deres bys ve og vel. Ogsaa en anden af Carøe's efterfølgere fortjener at mindes. Det er islændingen Snæbiørn Asgeirsen Stadfeldt, der kom til byen i 1791, da han blev udnævnt til byfoged og raadmand. Han efterfulgte Carøe som borgmester i 1804 og blev i stillingen til 1819. Ham maa vi huske for hans historiske virksomhed. I 1804 udgav han sin »Chorographiske og Oeconomisk Beskrivelse over Randers Kjøbsted«, der indtil dato er den fyldigste og mest indgaaende skildring af Randers.

Og endelig kan der være skellig grund til at nævne Stadfeldts efterfølger, Ludvig Conrad Neckelmann, der kom til byen i 1810 ligeledes som byfoged og var borgmester fra 1819 til 1839. Han blev landskendt for sin store indsigt i kommunale forhold, som han naturligtvis har erhvervet sig i sin embedsgerning i Randers, og i 1831 udgav han en lille bog om kommunalvæsen, der udmærker sig ved at være den første, der herhjemme gik ind for et liberalt kommunestyre med borgernes aktive deltagelse. Hans lille bog har uden tvivl haft en vis betydning for udformningen af købstadloven af 1837, der, som vi senere skal se, gik i mere liberal retning.

Disse mænds dygtighed har givetvis betydet overordentlig meget for Randers bys styre, men de var embedsmænd og følte sig sikkert som saadanne. Deres tilknytning til byen var, naar vi ser bort fra Carøe, der selv var født i byen, kun bestemt af deres embede. Stadfeldt var jo som nævnt islænding, og Neckelmann var født i Æbeltoft. Og ogsaa for andre af byens øvrigheds personer gælder det nu, at de kommer udefra og ikke har nogen speciel tilknytning til byen. Fra slutningen af det 18. aarhundrede kan man derfor sige, at den udvikling, som saa smaat be-

Ludvig Conrad Neckelmann,
borgmester 1819-1839.

gyndte i 1682, er fuldført. Magistratspersonerne er nu reelt kongelige embedsmænd, der mere føler sig knyttet til centraladministrationen i København end betragter sig som borgerne repræsentanter. Dette viser sig ogsaa i den tidligere omtalte tendens til at sammenlægge embeder og dermed forøge indtægterne. Mens man tidligere nøjedes med at foretage saadanne sammenlægninger ved byfoged- og byskriverembedet, gaar man nu videre i denne retning. Da Jacob Frantz de Lillianschiold i 1772 blev udnævnt til raadmand, fik han tillige bestalling som herredsfoged i Nørre Hald og Støvring herreder. Hidtil havde det altsaa været omegnens landjurisdiktioner, som man supplerede med, og endnu havde man ikke forsøgt en sammenlægning af byens egne embeder. Men dette skete i 1796, da Stadfeldt, som jo var blevet byfoged i

1791, tillige blev udnævnt til raadmand, og denne praksis fulgte man op til 1819.

I dette aar, hvor man havde et borgmesterskifte, gennemførte man en omfattende *omlægning af embederne* i byen. Formaålet siges at være, at man ville afskaffe den uheldige sammenblanding af by- og landembeder. Neckelmann udnævntes til borgmester og auktionsdirektør, men skulle af sine embedsindtægter udrede pensionen til den endnu levende Carøe. Endvidere bestemtes det, at der nu kun skulle være en raadmand, som skulle overtage byens regnskabsvæsen. Denne raadmand bibeholdt dog stillingen som herredsskriver i Galten, Nørre Hald og Støvring herreder. Det vigtigste var dog, at Neckelmann foruden sit borgmesterembede tillige beholdt byfogedembedet, saaledes at disse to embeder fra nu af altid bestredes af samme person. Indtægterne fordelte man saaledes, at det nedlagte andet raadmands embedes jorder overgik til borgmesteren, mens de uvisse indkomster saasom skiftesalær, borgerskabsindtægter og lignende skulle tilfalde det tilbageblevne raadmands embede ¹⁰⁸).

Mens man saaledes hidtil havde haft en borgmester, tre raadmænd, en byfoged og en byskriver, blev antallet nu reduceret først til fem i 1772, da byfogedembedet forenedes med et raadmandsembede, senere i det 18. aarhundrede faldt det tredje raadmandsembede bort, saa der nu kun var fire øvrigheds personer, og endelig i 1819 indskrænkedes tallet altsaa til tre.

Man kan med rette spørge sig selv, om denne voldsomme reduktion i personantallet ikke maa have haft uheldige virkninger for styrelsens effektivitet og kvalitet. En saadan udvikling skulle jo synes uundgaaelig, men man maa her huske paa, at samtidig med denne koncentration af magten steg de underordnede tjenestemænds antal. Saaledes havde allerede byfogden i midten af det 18. aarhundrede faaet en underfoged, der skulle tage sig af de løbende forretninger og den mere kontante hævvelse af ro og orden i byen. Denne underfoged er den første kim til det senere politikorps, og om ved 1820 var antallet af politibetjente vokset til fire. Ogsaa paa andre omraader skete der i denne tidsperiode lignende forøgelse, saaledes at de oprindelige embeder nu mere og mere gik over til at overgive dele af deres magt og myndighed til lavere instanser.

Men selv om en saadan aflastning fandt sted, kunne der jo være arbejde nok at tage fat paa. Man behøver blot at tænke paa hele retsvæsenet, forsværsvæsenet, næringsvæsenet, administrationen af byens jorder og anden offentlig ejendom samt endelig i øvrigt hele byens regnskabsvæsen. Forholdene var jo saadanne, at selv de mindste detaillier skulle afgøres af øvrigheden og maatte forudsætte en lokal forhaandsviden af meget stort omfang. En saadan viden opnaaede naturligvis de fleste af embedsmændene i aarenes løb, men naar vi betænker, at disse som tidligere sagt efterhaanden kom udefra, kunne det nok give nogle begyndelsesvanskeligheder. Det viste sig i det hele taget, at selv om staten vel nok havde fordel af at gøre øvrigheden i byen til kongelige embedsmænd, saa var der dog ogsaa visse ulemper derved. Smaasager hobede sig op og foranledigede et omfattende skriveri mellem København og byen samtidig med, at tempoet i sagernes expedition stadig gik ned.

Det er udfra disse forudsætninger, som allerede begyndte at gøre sig stærkt gældende i enevældens første tid og rigtig tog fart efter 1682, at man maa bedømme indførelsen af de saakaldte *»eligerede Borgere«*. Disse borgerudvalg, som snart blev almindelige over hele landet, saa netop første gang dagens lys her i Randers. Hvad der har foranlediget, at man forsøgte sig med en saadan nydannelse, vides ikke. En senere tid har givet stiftamtmand de Benzon i Aarhus, der jo var byens nærmeste overøvrighed, æren. Der kan dog saa vidt vides ikke anføres andet for denne paastand, end at det er stiftamtmanden, der har udstedt den første befa-

ling om udvælgelse af de eligerede borgere, men dette er selvfølgelig under ingen omstændigheder et bevis for, at det er hans idé. Det ligger vel langt nærmere at tænke sig, at tanken er kommet fra en mand, som i praksis arbejdede med by-administration. Og da det er en kendsgerning, at Randers er den første by i Danmark, der fik eligerede borgere, tager man vel næppe fejl i at tilskrive borgmester Bredal i hvert fald en del af æren herfor. Det falder ogsaa godt i traad med, hvad vi i øvrigt véd om Bredal. Han var nær tilknyttet flere af byens store købmænd og har haft en levende forstaaelse af værdien ved at inddrage borgerne i byens styrelse.

Den 13. juni 1741 udnævntes de første eligerede borgere efter magistratens forlangende af 22. marts s. aa. af, som der staar, borgerskabet. Seks udnævntes, og de var alle købmænd. De seks var Mikkil Nærup, Christian Knabe, Søren Poulsen, Rasmus Møller, Niels Pedersen Carise og Hans Hasselbalch ¹⁰⁰). Vi véd ikke noget om, hvilken fremgangsmaade man har benyttet ved udvælgelsen, men meget tyder paa, at det borgerskab, som omtales, kun har bestaaet af byens to købmandsorganisationer, det ældre og yngre liglav. Senere synes medlemmerne at være udpeget af de eligerede borgere selv. Da saaledes købmand Ditlev Kirketerp i 1763 anmodede om at blive entlediget, foreslog de øvrige medlemmer to andre som hans efterfølgere, af hvilke magistraten derefter udvalgte een som efterfølger ¹⁰¹). I 1797 kom et reskript, der ordnede valget af de eligerede borgere saaledes, at det øvrige borgerskab nu ogsaa fik et ord med i valget.

Men ellers var det i begyndelsen smaat med bestemmelser om, hvad de udvalgte borgere egentlig skulle beskæftige sig med. Først i 1760 faar man noget i retning af en instruks, idet stiftamtmanden da paa udtrykkelig opfordring udtaler, at det var de eligerede borgeres pligt »at observere alt, hvad der kan geraade Byen i Almindelighed til Opkomst og Nytte, samt afværge egennyttige Hensigter, som kunne udfalde til nogen Slags Fornærmelse nu og i Tiden, hvorom de til Magistraten gør skriftlige Forrestillinger og i fornødent Tilfælde videre ansøge« ¹⁰²). Det var saaledes ikke særlig snævre rammer, som fastlagdes for institutionen, men man maa lægge mærke til, at de eligerede kun havde raadgivende myndighed og ikke selv kunne tage beslutninger. Dette tilkom alene magistraten.

Alligevel blev denne nyskabning til stor gavn for byen. Nu kunne igen byens virkelige borgere lade deres stemme høre i byens sager og dermed samtidig bevirke skabelsen af en ny interesse for offentlige anliggender hos det almindelige borgerskab. Samtidig med, at magistratspersonerne mere og mere gik over til at være embedsmænd, fik de eligerede en større og større betydning, da de jo paa en række omraader havde større saglig indsigt og lokal kendskab.

Men helt let gik det alligevel ikke med at komme igang igen med et egentligt borgerudvalg. Begyndelsesvanskeligheder var der, og de synes især at have haft deres udspring i de to købmandsorganisationer. Det yngste af disse var stiftet i 1758, og som en udløber af denne splittelse inden for købmændene maa man se den embedsnedlæggelse, som Niels Hasselbalch og Niels Rudolfsen Bay besluttede sig til 1760 ¹¹²). Disse to var førende inden for det yngre lav og har aabenbart ikke ment at kunne sidde som eligerede sammen med mænd fra det ældre lav. Stiftamtmanden tog dog ikke hensyn til deres ønske i saa henseende, men udnævnte dem igen som eligerede borgere tilligemed to nye, der ligeledes tilhørte det yngre lav, der derved fik flertallet. Denne afgørelse affødte en fornærmet skrivelse fra det ældre lav, hvori man gjorde amtmanden opmærksom paa de gamle medlemmers fortjenester, men saa vidt det kan ses, fik denne skrivelse ingen betydning. I hvertfald blev Niels Hasselbalch ved med at være eligeret til 1766 og Niels Bay endda til 1782.

Til at begynde med var alle de seks eligerede købmænd, men i begyndelsen af det 19. aarhundrede sker der en afgørende og betydningsfuld kursændring heri, idet da ogsaa haandværkere udvælges til eligerede borgere. Den første haandværker, der bliver medlem, er smedemester Johan Busse, der fungerede fra 1807—1818. I 1813 blev hattemager Johan Barlag medlem, og herefter synes det at have været almindeligt, at i hvert fald to af de eligerede borgere var haandværkere. Hermed var altsaa nu det gamle middelalderlige privilegium for købmændene som eneberettigede til at deltage i byens styrelse brudt, og alle byens borgere var nu lige stillede i saa henseende.

Til at begynde med var det vel ret tilfældigt, hvilke sager de eligerede udtalte sig i. Det har i saa henseende udelukkende hvilet paa et skøn fra magistratens side, hvilke sager man oversendte til udtalelse, og der kunne her godt opstaa ret alvorlige divergenser. I 1764 kom det saaledes til en krise mellem magistraten og de eligerede, idet en ordre til de sidstnævnte om at undersøge, hvorvidt byens havn og broer var i ordentlig stand, uden videre blev negligeret. Da magistraten derefter en maanedstid senere sendte en skrap rykkerskrivelse, foranledigedes de eligerede til lige saa skrappt at svare tilbage, at dette laa uden for deres instruks, og at de meget gerne ville forskaanes for saadanne opgaver. Magistraten beskyldte de eligerede borgere for at have antedateret denne skrivelse og bebrejdede dem deres store efterladenhed og smøleri, men de eligerede blev ikke svar skyldig. De henviste simpelthen til, at ingen af dem var kyndige i bygningsspørgsmaal, og at de ingen myndighed havde til at rekvirere sagkyndige eller midler til at betale en saadan assistance med. Det synes, som dette var det sidste ord i sagen, i hvert fald

bøjede de eligerede sig ikke, og magistraten har vel næppe haft magtmidler til at gennemtrumfe sin vilje ¹¹³).

Selv om der saaledes i begyndelsen kunne opstaa rivninger mellem den almægtige magistrat og de selvfølende borgere, saa faar man dog det indtryk, at denne nye institution hurtigt fik en ikke ringe indflydelse. Og navnlig i Carøes tid indledtes et samarbejde, der blev til stor velsignelse for byen. Hertil kom, at man ogsaa, efterhaanden som tiden gik, fik en fast praksis for, hvilke sager de eligerede skulle udtale sig i. Fra 1782 oversendtes saaledes kærnerregnskaberne til udtalelse og kritik, og fra omkring 1800 blev de eligerede ogsaa hørt i alle arter af nærings-sager.

Ved siden af dette nye borgerudvalg vedblev naturligvis de gamle borgerlige ombud at bestaa. Men en del af dem mistede noget af deres betydning i denne tid, og for andres vedkommende gjaldt det, at de blev saa omfattende og besværlige, at bestridelsen af dem næsten ikke mere kunne paalægges som et borgerligt ombud. Her var det især *kærnerstillingerne*, som tiltrak sig opmærksomheden. Allerede 1769 indsaa Carøe, at en nyordning var paakrævet, og foreslog derfor for en aarlig betaling af 200 rdl. at overtage begge kærners forretninger. Som begrundelse herfor beretter han om, hvorledes byens regnskaber er kommet i en forfærdelig uorden paa grund af de skiftende kærner. Hans forslag gik til udtalelse hos de eligerede, købmandslavene og en række haandværkslav, der alle tiltraadte det. Til sidst godkendte ogsaa stiftamtmanden forslaget, idet han dog bestemte, at man stadigvæk skulle have to kærner, der sammen med Carøe skulle være ansvarlige for regnskabet. Deres stilling blev derfor nu nærmest svarende til moderne revisorer ¹¹⁴).

Hvor længe denne ordning har bestaaet, vides ikke, men i 1790 tog man atter problemet op. Man ansøgte da om og fik ogsaa bevilget en ordning, hvorefter den ene kærner for fremtiden skulle være en lønnet tjenestemand, der for sit arbejde af byens kasse skulle modtage et honorar af 60 rdl. Den anden kærner skulle vedblivende vælges blandt byens bedste mænd, men ville man spares for besværet, kunne dette tillades mod at yde 40 rdl. til den faste kærner, hvis løn saa blev i alt 100 rdl. Ville man ikke gaa ind herpaa, maatte man finde sig i stillingens besvær, men havde dog saa den faste kærner til hjælp i arbejdet ¹¹⁵). Der er dog ingen tvivl om, at det hurtigt blev almindeligt, at man købte sig fri, og da man endelig i 1816 helt afskaffede kærneriet som borgerligt ombud og ansatte en fast kærner med en aarlig gage af 200 rdl., gennemførte man sikkert kun, hvad allerede i en række aar havde været fast praksis ¹¹⁶).

Tiden fra ca. 1770 og til 1805 blev en rig tid for byen. Ikke alene bedredes de

økonomiske forhold i almindelighed i denne tid, men byen var ogsaa saa heldig at have mænd, som forstod at drage nytte af de gode tider og skaffe selve byen og dens institutioner fordele heraf. Og det var her som tidligere nævnt Carøe, der gik i spidsen. Sammen med de eligerede borgere gennemførte han saa at sige indenfor alle omraader af byadministrationen en række reformer, der gjorde Randers til en foregangskommune i Danmark. Vi kan desværre ikke her komme ind paa alle disse forhold, men maa nøjes med at fremdrage visse vigtige omraader.

Og her springer i første række i øjnene de forbedringer, som gennemførtes inden for *fattigvæsenet*. Hidtil havde man ladet sig nøje med den gamle ordning af forsorgen, hvorefter man gjorde betleriet til et privilegium. Man havde været nødsaget til at supplere dette med en art fattigskat, der var lignet paa næring og brug, for at kunne bestride de stadigt voksende udgifter til hjælp til syge og gamle. Men betleriet var altsaa stadigvæk hovedsagen, og det kan ikke undre, at man efterhaanden følte sig noget besværet over det evige tiggeri. Hertil kom jo, at man ifølge sagens natur vanskeligt kunne skille værdig og uværdig trængende under denne form for fattigunderstøttelse.

For Carøe har hele denne ordning været en plage. Hans ordenssans og pertentlighed har ikke kunnet godtage dette tilfældige og uordentlige system. Yderligere har han været af den anskuelse, at lediggang var en af de største aarsager til fattigdom. Til en begyndelse oprettede han derfor en spindeskole for fattige, faderløse pigebørn, der her skulle oplæres til arbejdsomhed. Da denne skole gav ham gode erfaringer, fik han den idé, at det hele fattigvæsen maatte kunne indrettes efter samme principper. Dette krævede naturligvis flere penge, end man normalt disponerede over til brug for de fattige. Men Carøe's autoritet i byen var saa stor, at han formaaede byens borgere til frivilligt at yde bidrag hertil, og paa denne maade fik man ialt 900 rdl. ind. Man indsendte derefter til godkendelse en plan, hvorefter der skulle oprettes en arbejdsanstalt, der skulle beskæftige de fattige. Gamle og tildels uarbejdsføre skulle her spinde Rasmageruld eller plukke verk, mens de unge og arbejdsføre skulle spinde hør og bomuld. For dette arbejde skulle der udbetales en dagløn paa 6—10 sk., og hvis en arbejdspræstation ikke berettigede til en saa høj dagløn, skulle fattigkassen give tilskud. Men ellers skulle dens midler nu kun anvendes til understøttelse for gamle og syge, der var for svage til at arbejde paa anstalten. Til en begyndelse blev denne anstalt ledet af fattigvæsenet selv, men hurtigt bortforpagtede man den til købmand Hans Christian Hansen, der derefter drev den som væveri ¹¹⁷).

Efter anstaltens oprettelse i 1792 indrettede man et mandtal over alle byens fattige, og hver enkelts forhold blev nøje undersøgt. Alle trængende blev henvist til

arbejdsanstalten, og kun absolut arbejdsudygtige fik understøttelse. Ifølge Stadfeldt, der jo levede i byen paa den tid, skal denne ordning have virket fortræffelig. I løbet af faa aar var alt betleri afskaffet og lediggangen stærkt formindsket. Særlig haardnakkede løsgængere satte man i arrest i to-tre dage, og hjalp dette ikke, ekspederede man dem simpelthen til tugthuset i Viborg.

Denne ordning levede dog næppe i sin fulde udstrækning længere end til omkring 1805. Man maa jo erindre sig, at den ganske stod og faldt med muligheden for at drive arbejdsanstalten som et virkeligt forretningsforetagende, og dette umuliggjordes hurtigt af de økonomiske og politiske forhold i begyndelsen af det 19. aarhundrede. 1807 opførte man i Randers en fattiggaard, hvilket tyder paa, at paa det tidspunkt havde arbejdsanstalten allerede udspillet sin rolle. Men alligevel fik Carøe's værk sin store betydning for fattigforsorgen i Randers. Man var fra nu af indstillet paa virkelig at undersøge de fattiges forhold og at skelne mellem værdig og uværdig trængende i stedet for det gamle helt tilfældige tiggeri. Set med det 19. aarhundredes øjne blev Randers ogsaa en foregangsby inden for fattigvæsenet. Det er vistnok den første by, der byggede fattiggaard, og selv om vi med vort moderne syn paa social forsorg betragter en saadan anstaltsforsørgelse som absolut mindre heldig, saa var fattiggaarden i det 19. aarhundrede uhyre populær inden for forsørgsadministrationen.

Ogsaa *markvæsenet* reformerede Carøe. Der havde her i tidens løb indsneget sig megen slendrian. Uretmæssige ejerkrav og paastaaede krav om embedsjorder forhindrede en ordentlig udnyttelse af jordene, og i 1773 ordnedes alle disse forhold saaledes, at det nu nøje blev bestemt, hvem der havde krav paa embedsjord i bymarken, ligesom alle skøder blev gennemgaaet og verificeret¹¹⁸). Herefter kunne man tage fat paa en rationel udnyttelse af jorden, og Carøe lagde stort initiativ for dagen ved bestræbelserne for at faa jordene opdyrkede. Det er derfor ikke til at undres over, at borgerne, da de først havde faaet forstaaelsen af, hvor stort et aktiv disse jorder var for dem, kom paa den idé at faa jordene udstykket. Man maa jo huske paa, at det netop var i denne periode, man for alvor tog fat paa udskiftningen af de danske landsbyer, og borgerne mente, at en saadan udskiftning ogsaa ville være til stor fordel for dem. Man foreslog derfor, og det er troligt, at borgmester Carøe ogsaa billigede dette forslag, at saavel de private vange som fællesvangene blev udskiftede. Hvad fællesvangene angik, skulle de deles efter grundtakssten. Men her mødte man bestemt modstand fra rentekammerets side, idet man herfra i 1802 anførte, at fællesvangene var at anse som kommunens ejendom og ikke de enkelte borgeres, og som følge deraf kunne man ikke tildele de enkelte ejendomme disse jorder. Hvad de private vange angik, saa eksisterede der fra gam-

mel tid en eftergræsningsret for alle byens borgere paa disse jorder, som til stor skade for de mindrebedragede ville bortfalde ved udskiftning. Ganske vist indrømmede rentekammeret, at der i Randers var gjort et stort arbejde gennem opdyrkningen af jordene, men man maatte ikke destomindre fastholde, at købstadslandbruget maatte lægge en særlig vægt paa at holde tilstrækkeligt store græsningsarealer til brug for samtlige borgere, og derfor maatte man afslaa anmodningen om udskiftningen. De gode Randersborgere maatte saaledes endnu en rum tid finde sig i at dyrke deres jord i fællesskab og bruge en del af arealet til fælles græsning ¹¹⁹).

Og endelig indlagde Carøe sig uvisnelig hæder ved at genoptage arbejdet med *fjordens uddybning og regulering*. Siden man i det 17. aarhundredes slutning for-gæves havde forsøgt at tage dette arbejde op, var der intet blevet udrettet paa dette felt, og man hældede efterhaanden nærmest til den anskuelse, at opgaven var uløselig. I 1785 tillod en Hornbækskipper folk sig at smide en del ballast ud i fjorden, og Carøe gav skipperen valget mellem en mulkt paa 10 rdl. eller lade sig underkaste dom. Skipperen valgte det første, men under deres samtale herom kom man ind paa at drøfte mulighederne for overhovedet at fjerne sten fra fjordbunden, og skipperen fortalte da, at visse Hornbækfiskere havde gjort sig et speciale af at hente sten op fra bunden af Øresund til brug for Kronborgs befæstning. Carøe var straks interesseret og foranledigede, at der næste aar blev sendt bud efter nogle af disse fiskere, der ogsaa kom og udførte et stort arbejde med optagning af sten. Dette gav blod paa tanden, og de følgende aar gik man for alvor i gang med opmudring af fjorden væsentligt paa privat initiativ, men ivrigt støttet af Carøe ¹²⁰). I 1759 havde man faaet oprettet en havnekommission, men da man paa dette tidspunkt ansaa fjordens sejlbarhed for at være i stærk tilbagegang, og da man ikke troede, at der kunne gøres noget herved, opløste denne kommission sig hurtigt igen. Men i midten af 1790'erne dannedes paany en havnekommission, efter at man havde set, at mulighederne for at gøre fjorden sejlbar i høj grad var til stede. Og nu beholdt man den.

Og sluttelig maa det nævnes, at det ogsaa var i denne rige tid og i kraft af Carøe's initiativ, at man gik i gang med at bygge byen et nyt hus. 1778 blev det gamle nu stærkt forfaldne raadhus nedbrudt og paa dets plads opført det nuværende smukke raadhus.

For at gøre billedet fuldstændigt af den tids Randers maa vi her ogsaa omtale *borgervæbningen*. Den havde rødder helt ned i den tidlige middelalder, da borgernes bevæbning og militærtjeneste ikke var af uvæsentlig betydning for kongen, der disponerede over denne væbnede magt. Naturligvis havde den ogsaa sin

*Et hyggeligt billede af toldboden
for et lille hundrede aar siden.*

berettigelse ved forsvaret af byen selv. Men efterhaanden som krigshaandværket udvikledes, og der stilledes større og større krav til udøvelsen af denne kunst, og bevæbningen blev mere kostbar, fik borgervæbningen mindre og mindre betydning. Den kunne dog stadig anvendes i en snæver vending, og inden for byens egne rammer har man brugt den flittigt til opretholdelse af ro og orden. Vi har tidligere hørt om, hvorledes kongen i løbet af det 16. aarhundrede saa sin fordel i til en vis grad at afløse borgernes militærpligt med forskellige afgifter, men man vedblev dog stadigvæk rent principielt at hævde militærpligten overfor borgerne, hvilket kan ses af et brev fra kongen til lensmanden Jørgen Skram dateret 6. maj 1583. Heri udbeder kongen sig oplysninger om borgervæbningen og beder Jørgen Skram mønstre borgerne og føre tilsyn med, at de er forsynede med harnisker og gode værger, fordi krig og oprør truer udenlands ¹²¹).

Men i løbet af det 17. aarhundrede forfaldt borgervæbningen dog mere og mere. Soldaterne var nu blevet professionelle, og udrustningen saa dyr, at man ikke med

rimelighed kunne forlange, at den enkelte borger skulle bekoste det. Den sidste rest af den levede videre i den natpatrouille, der sørgede for ro og orden i byen ved nattetide, men da ogsaa den afløstes af de lønnede vægtere, forsvandt den sidste rest af borgernes gamle militærtjeneste.

Det kan ikke siges med bestemthed, hvornaar borgervæbningen igen opstod til nyt liv. Men der er skellig grund til at antage, at det maa have været i begyndelsen af det 18. aarhundrede. Vi véd i hvert fald, at den var fuldt organiseret i aaret 1727. Det er ogsaa højest tænkeligt, at netop disse aar, hvor Frederik IV organiserede den første landmiliti, har givet tanken nyt liv. Men nu blev det rent militære kun en side af sagen, en væsentlig del af borgerkorpsets opgave blev nu at paradere og iøvrigt kaste glans over byens festdage. At det var saadan, kan vi se af, at borgerkorpset sygnede ganske hen i Christian VI's tid, fordi han forbød korpset at paradere, og saa var det, ligesom meningen med det hele forsvandt.

Men efter kongens død i 1746 blev borgervæbningen rekonstrueret. Den fik nye artikler i 1749 og udgjorde et uundværligt led i byens fest og glæde i de følgende aar. Den 18. april 1787 blev artiklerne fornyet, men holdt sig dog temmelig nær til de gamle. For at give indtryk af korpsets organisering og udseende skal vi her omtale disse artikler lidt nærmere. I 1787 bestod korpset af 136 menige, otte korporaler, en kommandersergent, en fændrik, en adjutant, en sekondløjtnant, en premierløjtnant og en kaptajn, der havde den øverste ledelse. Derforuden havde man to tambourer til at røre trommerne under paraden. Borgerne var pligtige til at gøre tjeneste i korpset og kunne kun fritages, naar de led af alvorlige legemsfejl eller var over 60 aar gamle. Men da det jo var et begrænset antal, man skulle bruge, har de fleste sikkert været frivillige. Officererne skulle anskaffe sig egen mundering, der skulle bestaa af en højkrødt kjole med foer af samme kulør, en palie-klædes vest og benklæder, sort hat med sort kokarde, stiv pisk i haaret eller paryk, ringkraver og kaarde.

Overfor underofficererne var man mere tolerante, idet det om dem hed, at de om muligt skulle anskaffe en kraprød kjole, palievest og benklæder, sort hat og sort kokarde, stiv pisk, kaarde og korsgevær. Borgerne maatte komme i deres egne klæder, men man henstillede dog, at det blev deres bedste klæder, og de af dem, der for egne midler ville anskaffe en uniform, fik titel som grenadér og ansattes paa højre fløj. I øvrigt skulle de menige møde med et gevær, kaarde, sort kokarde og patrontaske.

Foruden dette fodfolkskompagni oprettedes et ridende korps paa 16—20 mand af byens og egnens unge karle, men deres mundering overlodes det til dem selv at bestemme.

For at korpset skulle blive standsmæssigt udstyret, besluttede byen sig til at anskaffe en del materiel. Først og fremmest en ny fane, da byens gamle fane er » gammel og ubrugelig foruden, at den er saa stor og tung, at den meget besværligt kan føres«; dernæst to messingtrommer med remme, to munderinger til tambourerne, en mundering til en trompeter samt skaberrak, bidsel og trense til hesten.

Kaptajnen indstillede de øvrige officerer og underofficerer til udnævnelse af magistraten, og det indskærpes alvorligt at adlyde en højere charge. Hvis nogen udeblev fra eksercering og øvelse uden lovligt forfald, idømtes en bøde paa to rigsdaler, og kom man for sent, maatte man betale en mark for hvert kvarter af den første time og tre mark for hvert kvarter af den anden time. Under øvelsen havde borgerne pligt til at efterkomme de foresattes ordrer »uden Knurren og Modsigelse, der strider mod god Orden og for enhver ærekær Borger er saa uanstændig at udøve«. Til gengæld herfor skulle de overordnede møde den menige borger med »Mildhed, Venlighed og Taalmodighed, da en god Vilje i modsat Fald bliver til en Fortræden, og den Ære, alle Borgere vil gøre sig, naar Omgangen er opmuntrende og broderlig, vil gøre, at enhver efterkommer med Lyst og Iver sine Pligter«.

Naar korpset skulle paradere for medlemmer af det kongelige hus, havde enhver borger pligt til at møde; i andre tilfælde kunne han lade en anden møde for sig, men skulle selv afholde betalingen til denne, og ved øvelserne maatte han give møde. Men disse indskrænkede sig dog til een à to gange i løbet af sommeren paa en helligdag fra kl. 4 til 8 aften. Og endelig findes en paragraf saalydende: »Skulle nogen Borger falde saa dybt, at han kom besværet til de anordnede Samlinger ved Vagthold eller i andre Maader i Tjenesteforretninger, da skal han straks afvises og derfor betale en Mulkt fra 1 til 4 Rdl. efter Omstændighederne«. Man skulle meget have sig frabedt, at nogen mødte med en lille fjer paa ¹²²).

I 1803 var korpset oppe paa 160 mand, og uniformeringen var nu noget ændret, saa den var blevet lidt mere elegant. Dette skyldtes maaske paavirkning fra det i 1801 oprettede jægerkorps, hvis mundering havde et særdeles elegant strøg over sig. De var iført en lysegrøn trøje med opstaaende sort krave og opslag med hvid kant, rund hat med grøn fjer, graa klædes benklæder og halsstøvler. Officererne havde i stedet for trøje kjole i samme farve og guldepaulletter. Korpset var bevæbnet med korte geværer og hirschfænger ved siden. Det var i 1802 paa 50 mand med tre officerer og fem underofficerer ¹²³).

Der har sikkert nok i de følgende aar været en del konkurrence mellem de to afdelinger af borgervæbningen, og man faar det indtryk, at det har været en yndet sport at narre menige fra den ene afdeling til den anden. I 1826 var spøgen

*Officersuniform fra jægerkorpsset;
benklæderne er ikke originale,
de var graa og ikke som her hvide.
(Randers museum.)*

drevet saa vidt, at højere myndigheder maatte tage sig af sagen. For selve borgerkorpsset var forholdene forsaavidt klare nok, som enhver borger med borgerskab var pligtig at tjene her. Men for jægerkorpsset laa forholdene jo lidt anderledes. Det var startet som et rent frivilligt korps og kunne strengt taget ikke komme ind under de gamle borgervæbningsregler. Dette gjorde det hele lidt mere usikkert og har nok vanskeliggjort rekrutteringen. I 1826 fik man derfor kongelig konfirmation paa en række bestemmelser, der skulle sikre jægerkorpsset det tilstrækkelige mandskab. Det hedder i disse regler, at personer, som indtræder i dette korps mindst eet aar før de faar borgerskab og vedbliver at tjene i 12 aar, derefter fritages for al anden borgerlig militærtjeneste. Dog maa ingen af de nuværende tjenstgørende, der allerede har 12 aars anciennitet, forlade korpsset, førend dette er fuldtalligt, nemlig i alt 72. Endvidere faar korpssets chef tilladelse til at nægte personer optagelse, som han ikke mener er egnede til tjenesten¹²⁴). I aarene fremover hørte borgervæbningen med som et fast led i byens liv. De aarlige mønstringer var festdage for byen, og naar en ny konge kom paa tronen, traadte de to korps under gevær paa torvet og aflagde troskabseden. Dette skete saa-

ledes den 19. december 1839, da Christian VIII blev konge og 24. marts 1848, da kong Frederik VII kom paa tronen. Større organisatoriske ændringer skete ikke i den følgende tid. Men af og til fik man dog ny udrustning. Det skete saaledes i 1840, da det af bøderne dannede borgervæbningsfond anvendtes til indkøb af 250 geværer. Og i 1856 opnaaede borgerkaptajnen at faa tillagt en aarlig løn paa 250 rdl. for sin umage. Først i 1860 fik man et nyt reglement, og det besluttedes nu, at borgerkaptajnen herefter skulle hedde kommandør; men efter denne tid fik borgervæbningen stadig mindre og mindre betydning. De mere spændte politiske og sociale forhold afgav ligesom ikke mere den rigtige atmosfære for et saadant korps, der jo var bygget paa den gamle borgerlige solidaritetsfølelse. Men stemning har der nok været over byen, naar borgerkorpsene fejrede deres mindedage, som f. eks. i 1848, da jægerkorpsset fejrede deres chefs kaptajn von Hunæus's 25 aars jubilæum, og ikke mindre højtidelig har stadshauptmand Meyers 25 aars jubilæum i 1860 været. Det fejredes ogsaa med en parade og festlig sammenkomst i Klubben.

24. oktober 1837 udstedtes den kongelige anordning om købstædernes styrelse, og med denne indledtes et nyt afsnit i byens historie, hvorfor vi ogsaa vil referere den lidt nøjere. De politiske forudsætninger for denne anordning kan ikke behandles her, men det kan dog bemærkes, at den var et barn af de nye liberale ideer, som i ganske særlig grad fik mæle i stænderforsamlingerne, og som ogsaa Neckelmann havde gjort sig til talsmand for.

Anordningen bestaar af 27 paragraffer og behandler hele købstadsstyrelsens mange forskelligartede omraader, saaledes at man nu fik de talrige enkeltbestemmelser, der gjaldt for bystyret, samlet paa eet sted. I paragraf 1 bestemmes, at byernes styre tilkommer den kongelig udnævnte magistrat i forening med borgerrepræsentanterne. Men i de mere betydende købstæder kunne en eller to mænd udvælges til som raadmænd at tage sæde i magistraten sammen med de øvrige embedsmænd. De maatte dog ikke nyde nogen embedsindtægt og skulle vælges enten blandt borgerrepræsentanterne eller blandt borgere, der var valgbare som borgerrepræsentant. Deres funktionstid var 8 aar.

Borgerrepræsentanternes antal maatte ikke være under 5 og ikke over 18, men antallet skulle i øvrigt bestemmes for hver enkelt by ved et særligt regulativ. For Randers sattes dette til 12.

Det afgørende nye, der pegede fremad i tiden, var reglerne for, hvordan borgerrepræsentanterne skulle udvælges. Som vi har set i det foregaaende, var de eligerede borgere blevet udnævnt af amtmanden, og det var magistraten, der indstillede dem. Denne magistrats forslagsret blev nu udtrykkelig i anordningen ophævet, og det bestemtes, at de fremtidige borgerrepræsentanter nu skulle vælges frit af alle dertil kvalificerede borgere.

Hvad der skulle forstaaes ved dette sidste udtryk, blev ligeledes nøjere defineret. For at have valgret til borgervalgene, skulle man have borgerskab i byen, det vil altsaa sige, at alle næringsdrivende fik valgret. Men herudover bestemtes, at man skulle kunne erhverve borgerskab uden hensyn til, om man var næringsdrivende i byen, hvis man ejede gaarde eller huse i den, der var behæftede med grundtakst, og naar ejendommen havde en vis værdi. Det var dog en forudsætning, at man virkelig boede i byen og havde sit hjem dør. Det var altsaa borgerskabsbrevet, der gav adgang til valgretten, og det var derfor ogsaa naturligt, at man mistede denne, naar borgerskabet af een eller anden grund ophørte. Videre mistede man naturligvis ogsaa valgretten, hvis man gjorde sig skyldig i en i den offentlige mening vanærende handling eller blev sat under værgemaal.

For at kunne vælges til borgerrepræsentationen krævedes der dog mere end valgret. Man skulle enten have saa stor grundejendom, at den som ovenfor omtalt

hjemlede adgang til borgerskabsbrev, eller ogsaa skulle man være ansat til et nærmere fastsat, ret højt beløb i næringsskat. Og ydermere bestemtes det, at to trediedele af borgerrepræsentanterne skulle være grundejere. Nært beslægtede saasom brødre, far og søn, fætre og nært besvogrede maatte heller ikke samtidig have sæde i borgerrepræsentationen. Valget gjaldt for 6 aar, og man kunne genvælges.

Som man ser, var valgretten endog stærkt begrænset. Man sørgede for, at grundejerne blev særdeles rigeligt repræsenteret, og de yderligere strenge regler for valgbarhed skulle nok forhindre den mere jævne borger i at komme ind i byens styrelse. Men alligevel betyder disse regler et kolossalt fremskridt. For første gang i den danske byforvaltning anerkendte man nu det repræsentative system, og samtidig forsvandt det gamle standssynspunkt, som hidtil havde givet købmændene eneret til at beskæftige sig med byens administration. Endnu var det jo som sagt kun en snæver kreds af byens borgere, der opnaaede valgret, men det første skridt var taget hen imod det moderne demokratisk styrede og valgte bystyre.

Selve valghandlingen skulle foregaa dagen efter nytaar efter en udarbejdet valgliste, der skulle fremlægges 14 dage forinden. Vælgerne skulle møde personligt op paa raadstuen og afgive deres stemme. De, der blev valgt, skulle aflægge troskabsed til magistraten, og borgerrepræsentanterne valgte af deres midte en formand og en viceformand.

Der gaves derefter nogle meget vigtige retningslinier for borgerrepræsentationens beføjelser. Alle anliggender, som vedrørte købstadens ejendomme og indretninger, for saa vidt de ikke ved særlig bestemmelse var unddraget den sædvanlige kommunale forvaltning, skulle afgøres af baade magistrat og borgerrepræsentation. Og kunne disse ikke blive enige derom, skulle sagen forelægges højere myndighed til afgørelse. Ligeledes skulle alle erklæringer vedrørende købstaden forelægges borgerrepræsentationen. Men nok saa vigtigt var det vel, at det bestemtes, at for fremtiden skulle mindst een borgerrepræsentant være medlem i hver af de efterhaanden ikke saa faa kommissioner, der havde bestyrelsen af et særligt omraader. Det drejede sig her om skole-, fattig-, indkvarterings-, havne-, bygnings- og borgervæbningskommission. Denne bestemmelse fik naturligvis i praksis den betydning, at borgerrepræsentanterne og de forskellige kommissioner arbejdede intimt sammen, og førte efterhaanden til et system, der meget ligner vore moderne byraadsudvalg. Endvidere fik magistrat og borgerrepræsentation ret til aarlig at udarbejde et overslag over indtægter og udgifter samt en redegørelse for, hvorledes man havde tænkt at ligne skatterne paa borgerne. Dette overslag skulle indsendes til amtmanden, der sendte det tilbage med paategning, hvis han intet havde at erindre imod det. Skulle der derimod opstaa divergenser parterne imellem, blev sa-

gen afgjort af en højere instans. Selve skatteligningen skulle enten foretages af magistrat og borgerrepræsentation i forening, eller man skulle, som det blev skik i Randers, udnævne en særlig ligningskommission.

Ogsaa byens kasse- og regnskabsvæsen skulle man føre kontrol med, og det blev bestemt, at kassen skulle forsynes med tre forskellige laase, hvortil magistraten havde nøglen til den ene, borgerrepræsentanterne til den anden og kærneren til den tredje laas.

Men efter alle disse rettigheder, som man her havde tillagt borgerne, er det pludseligt, som om man begynder at faa visse betænkeligheder. I en følgende paragraf hedder det nemlig, at alle disse rettigheder dog kun gælder, naar der er tale om den almindelige og sædvanebestemte kommunalforvaltning, og de økonomiske beslutninger ikke gaar ud over, hvad der var almindeligt. Men foranstaltninger, der maa betragtes som ekstraordinære, eller som kan have indgribende og vedvarende følger for kommunen, kan ikke afgøres af magistrat og borgerrepræsentation. Som foranstaltninger af denne art nævnes optagelse af nye laan, indførelse af nye lønninger og lønningsforhøjelser, pensioner, gratifikation, afhændelse af byens faste ejendomme og udskiftning af kommunejordene, hvorved disse ville overgaa til enkeltmandseje. Som man ser, forsøgte man at holde selvstyret inden for visse beskedne rammer.

Men hvorledes virkede nu denne anordning i praksis? For Randers vedkommende forbavsede godt. De 30 aar, hvor anordningen gjaldt, blev en rig og grødefuld tid for byens styre. Vel har denne udvikling sin rod i saavel den økonomiske opgangstid, der satte ind nu og vedblev til 1857, som i de nationalliberale politiske ideers udbredelse netop i disse aar. Men alligevel maa man sige, at 1837-anordningen fik sin meget store betydning ved at skabe en, omend snæver, ramme om købstadens offentlige liv.

I Randers mærkes dette stærkt. Med en friskhed og en veloplagthed gik borgerne i gang med arbejdet, og det var et ikke ringe antal sager, man ekspederede og behandlede paa hvert ugentligt møde. Det første valg fandt sted den 26. marts 1838, og ved dette gik de seks eligerede borgere automatisk ind i borgerrepræsentationen. Disse var de tre købmænd Bertel Ludvigsen, Jens Peter Krogsgaard og Niels Lange, endvidere garvermester S. P. Bjørn, skomagermester Niels Lauridsen og handskefabrikant Christian Mattat. Men derudover valgtes oberst L. F. Brock, købmand C. C. Boserup, købmand H. C. Gram, apoteker S. L. Køster, skræddermester Robl og glarmester A. F. Seidelin. Efter valget viste det sig dog, at skrædder Robl bestemt nægtede at modtage valg, hvorfor man i stedet valgte bogtrykker J. M. Elmenhoff. Paa dette tidspunkt havde man endnu ikke faaet bevilget

to borgerlige raadsmænd, men tilladelsen hertil forelaa, da man skulle foretage næste valg den 17. januar 1839, og man valgte da til disse to stillinger oberst Brock og købmand Krogsgaard. I deres sted valgtes til borgerrepræsentationen købmand Ph. H. Ree og garver J. C. Grønvaldt. Det vil naturligvis føre for vidt at opremse alle de borgere, der i de følgende 30 aar var medlemmer af borgerrepræsentationen. Men det kan være ganske interessant at se lidt paa, hvorledes de fordelte sig erhvervsmæssigt. Af de 62 udnævnte borgerrepræsentanter i det nævnte tidsrum var ikke mindre end 33 købmænd, 21 haandværkere, 1 oberst, 1 skibskaptajn, 1 adjunkt, 1 landmaaler, 1 arkitekt, 1 prokurator, 1 apoteker og 1 bogtrykker. Som man ser, har købmændene endnu en ubetydelig overvægt, men haandværkerne vinder godt med, og mere liberale erhverv begynder nu ogsaa saa smaat at gøre sig gældende. Og det kan hertil tilføjes, at købmændene var absolut dominerende i periodens begyndelse, mens de andre erhverv og da navnlig haandværkerne først i slutningen af tidsrummet begyndte at gøre sig rigtig gældende.

Hver af de 12 borgerrepræsentanter skulle fungere i seks aar, men der skulle holdes valg hvert aar, og derfor afgik to borgerrepræsentanter om aaret. Det blev naturligvis i første omgang de tidligere eligerede borgere, der maatte fratræde. Denne valgordning gjaldt til og med udgangen af 1860. Det da siddende borgerrepræsentantskab afgik da samlet ved aarets slut, og i januar 1861 valgtes nyt borgerrepræsentantskab efter nye valgeregler. Antallet af borgerrepræsentanter udvidedes til 15, og der skulle nu kun holdes valg hvert tredje aar. Derfor valgtes de otte for tre og syv for seks aar. Funktionstiden var altsaa stadigvæk 6 aar.

Læser man i de gamle forhandlingsprotokoller for borgerrepræsentationen, faar man et levende indtryk af den mangfoldighed af sager, som man beskæftigede sig med ¹²⁶). Man kan vist uden overdrivelse sige, at arbejdet ikke stod tilbage for nutidens byraad. Først og fremmest beskæftigede man sig naturligvis med byens økonomiske anliggender, men dernæst havde man ogsaa en levende interesse for arbejdet i de forskellige kommissioner, og her var det navnlig fattigkommissionen og havnekommissionen, man fattede forkærlighed for. Men ogsaa mere principielle og almenpolitiske synspunkter tog man op til drøftelse, og det er i saa henseende karakteristisk, at man den 5. oktober 1840 vedtog at indgive et andragende til stænderforsamlingen i Viborg om at faa tildelt skattebevillingsret. Man var ogsaa øm over sine nyerhvervede rettigheder og undsaa sig ikke for at irettesætte magistraten. I 1855 sendte man saaledes en meget skrap skrivelse til denne, hvori man beklagede sig over den langsomme ekspedition af sagerne og truede med at klage til højere sted, hvis forholdene ikke bedrede sig. Magistraten maa ikke have haft helt rent mel i posen, for i et møde kort tid efter lovede borgmesteren, etats-

Haandkoloreret stik fra 1823. (Randers museum.)

raad Koefoed, bod og bedring samtidig med, at han foreslog en ændret forretningsgang, der skulle bidrage til at gøre ekspeditionen hurtigere og smidigere.

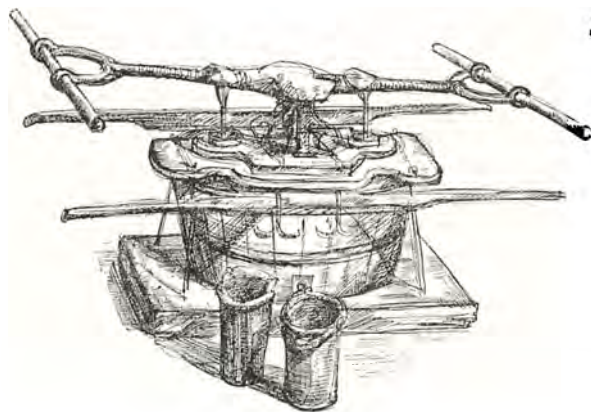
En detaljeret gennemgang af de enkelte sager tillader pladsen her naturligvis ikke, men som eksempel skal her fremdrages et par sager, som er ret typiske for tiden. Vi maa erindre os, at det netop nu begyndte at vælte ind over Danmark med den ny tids opfindelser. Det var industrialismens gennembrudstid i Danmark, og foruden at dette naturligvis paavirkede de private erhvervsdrivende, fik det sin store betydning ogsaa for kommunerne. Grundlaget for de i den senere tid saa vigtige kommunale værker skabtes i denne periode, og det moderne Randers kan takke de forudseende borgerrepræsentanter i midten af forrige aarhundrede for, at byen blev en af de førende i saa henseende.

Først var der gassen. Kommunalbestyrelsen havde paa et tidligt tidspunkt et aabent blik for, hvad anlægget af et gasværk kunne betyde for byen, og da et engelsk gaskompagni i 1850 viste interesse for at anlægge et saadant værk i byen, var man straks villig og skænkede selskabet en gratis byggegrund paa Grønborg-

engen. Paa et grundejermøde kort tid derefter fik man tilslutning til at afslutte en kontrakt med selskabet om at forsyne byen med 125 gasblus til gadebelysning. Denne kontrakt var vistnok en forudsætning for, at det engelske selskab overhovedet ville anlægge værket. Men det skulle endda vare nogen tid, inden planen kunne gennemføres. I Randers amtsavis førtes i den følgende tid en heftig kampagne mod planen. En næsten ubeskrivelig rædsel havde grebet en del af det menige borgerskab i byen. Man udmaledede drastisk, hvorledes et saadant værk kunne springe i luften og ødelægge byen og lemlæste dens indbyggere; og ikke nok hermed, man kunne nemlig ogsaa forvente, at gasledningerne ville ødelægge jorden og dræbe mange af beboerne. Men borgerrepræsentationen stod fast paa sin plan, og da gaslygterne den 15. januar 1855 for første gang oplyste gaderne i Randers, var der idel glæde og benovelse over det fine lys.

En anden sag, hvor man var knap saa heldig, men hvor borgerrepræsentationen ogsaa gik ind med fuld kraft, var planen om at faa lagt vandledninger ned i byen. Man havde gennemført det i Aalborg, og det kunne Randers naturligvis ikke lade sidde paa sig. I 1855 vedtog man at laane 60.000 rdl. i Odense sparekasse til formaalet, og et udvalg blev sendt til Aalborg for at se paa anlægget deroppe. Men atter her kom de menige borgere i vejen, og der blev indleveret en borgerprotest mod planen til borgerrepræsentationen. Denne gang anførte man som argumenter, at disse vandledninger ville ødelægge grunden og gøre faren for oversvømmelser i byen endnu større, end den var i forvejen. Borgerrepræsentationen forsøgte helt at ignorere denne borgerprotest og henstillede til magistraten at ekspedere sagen hurtigst muligt, saa arbejdet kunne komme i gang. Men magistraten var ikke nær saa fremsynet som borgerrepræsentationen og turde ikke gaa imod den almindelige borgerstemning, hvorfor sagen henlagdes, og spørgsmaalet blev ikke løst denne gang. Borgerrepræsentationen vedblev dog at genoptage sagen næsten hvert aar, men uden held, og indførelsen af vandledninger i byen blev først gennemført mange aar efter. Men selve sagen viser dog tydeligt, med hvor stor en iver og fremsyneth borgernes valgte repræsentanter arbejdede i denne periode.

Sv. Christiansen.

Folkeskolen og de private skoler

AF OVERLÆRER H. THORUP

Tiden indtil 1776.

I den katolske tid var der rundt om i landet skoler ved klostre og domkirker, og der har her i Randers været i hvert fald een klosterskole. Disse skoler var og blev aldrig skoler for børn fra folkets brede lag. I slutningen af middelalderen opstod der mange steder læse-, skrive- og regneskoler, som man med et fælles navn kaldte »De Danske Skoler«. Latin var forbudt i disse skoler.

Efter reformationens indførelse 1536 tog man straks fat på at fremme oplysningen. Kirkeordinansen af 1537 bestemte, at der i hver købstad i landet skulle indrettes en latinskole, og Randers fik sin 1542. Derimod overlod kirkeordinansen til byerne selv at drage omsorg for, at der blev oprettet danske skoler, og det blev ikke til ret meget. Skoleholderen skulle anerkendes af magistraten og måske overhøres af sognepræsten, men man overlod det ganske til ham selv, hvorledes han ville skaffe sig indtægter til husleje for skolen og sig selv og til livets ophold. I praksis blev det sådan, at enhver kunne nedsætte sig som skoleholder.

Om disse danske skoleholdere véd vi så godt som intet i de første to hundrede år efter reformationen. Et dokument, som findes i byens rådstuearkiv, oplyser følgende: »Oluf Olufsen, Borger og Bager udi Randers, har givet 50 Slettedaler til fattige Skolebørn i Randers, deraf aarligen at nyde Renterne til Sko og Strømper efter Magistratens Revers dat. 30. September 1651, hvoraf Copie i Stiftskassen«. I denne forbindelse kan oplyses, at skoleholder Jens Andersen i 1651 og Poul Rudolphsen i 1683 kvitterede for modtagelsen af renter 3 slettedaler til uddeling mellem fattige skolebørn ved juletid.

Heraf fremgår jo tydeligt, at der har været danske skoler i Randers i den sidste halvdel af det 17. århundrede. Da alle pengene går til uddeling hos en enkelt skoleholder, ser det ud til, at der på samme tid kun har været een dansk skoleholder. Der har næppe på den tid været mere end godt 100 børn i alderen 6—14 år, den såkaldte skolepligtige alder. En del af disse børn blev undervist af forældrene, en del strejfede tiggende rundt i byens gader eller i omegnen uden at modtage no-

gen som helst undervisning, mens resten vel har kunnet undervises i latinskolen og hos den danske skoleholder.

Efter 1700 trænger pietismen meget stærkt frem her i landet, og oprettelsen af skoler navnlig for fattige og forældreløse børn var noget, som helt havde denne religiøse bevægelses interesse. I 1736 indførte Christian VI konfirmationen, og for at børnene kunne møde vel forberedte hertil, befalede han i 1739, at der i hvert sogn og hver købstad skulle oprettes en skole. Denne forordning blev de fleste steder ganske virkningsløs, men her i Randers var man allerede i 1733 kommet kongen i forkøbet, idet der da blev oprettet en skole, som blev kaldt »De fattiges Skole« eller »Randers Fattigskole«.

Skoledirektør H. P. Jacobsen omtaler ikke i sin fortrinlige afhandling om almueskolevæsenets historie denne skole, og den omtales heller ikke i Galthens og Stadfeldts fortjenstfulde bøger om vor bys historie, men i landsarkivet i Viborg opbevares dens regnskabsbog lige fra dens oprettelse i 1733 til skoleåret 1802—1803.

Regnskabsbogen indledes med følgende:

»Denne Bog er til Randers Bys fattige Børn udi Aaret 1733 indrettede Skole bekostet, at herudi vorder anført baade Skolens Inventar saa og aarlige Indtægter og Udgifter. O store Gud, giv hertil Naade og Løcke, at dit hellige Navn herudi maa prises, og de unge Sjæle i den sande Frygt forfremmes.«

Den drivende kraft ved oprettelsen af denne skole var sognepræsten ved Sct. Mortens kirke konsistorialråd C. Bræmer. Han har den 17. august 1733 holdt et møde om sagen. Ved dette møde lagde han de tilstedeværende alvorligt på sinde, at der måtte gøres noget. Talen, som er opskrevet i regnskabsbogen, er holdt i datidens følelsesbetonede sprog med lange udtog af den hellige skrift, men bag alt dette mærker man så tydeligt en mand med den varmeste interesse for samfundets stedbørn.

Her skal anføres begyndelsen og slutningen af talen.

»Elskelige Tilhørere!

Hvorledes skal en ung gaa sin Vej ustraffelig, spørger den Konge og Profet David, og derpaa svarer han sig selv og siger: Naar han holder sig efter Guds Ord. Ikke alle Børn og Tienesteyende her i Menigheden ere saa lykkelige som Abrahams Børn og Folk, hvilke han underviste og befalede at vandre paa Herrens Veje, og at gøre det, som er Ret for Gud, men her er mange fader- og moderløse Børn, som maa klage med den uoplyste Mohrlander, hvorledes skulde vi forstaa den hellige Skrift uden nogen underviser os . . . . . Derfor, hvo som elsker Jesus lader det nu ske med disse Christi Disciple og fattige Lemmer, og til dette gudelige Værkes Indrettelse oplader deres runde milde Haand og med egen Haand udi denne Bog tegner, hvad de til dette gudelige Brug denne Gang giver, langt fra, at jeg forlanger, at samme herefter skal svare en aarlig Gave, saasom jeg haaber Gud med Tiden til dette saa højtnødvendige Værkes Vedligeholdelse paa en anden Maade opvækker Raad og Middel. Jeg forsikrer mine hjerte Tilhørere og anbetrote Sjæle i Guds og vor Herre Jesu Christi Navn, at hvad godt I gør disse smaa Di-

sciple, skal af Gud ikke blive ubelønnet. Guds Naade være og forblive over Eder. Det ønsker eders Sjælesørger.

Randers, den 17. August 1733.

C. Bræmer.«

Denne hans varme henvendelse til tilhørernes offervillighed gav rige frugter. Der indkom i penge 65 rdlr. Købmand Rasmus Brock gav f. eks. 6 rdlr. 4 sk., og en militær person gav en guldducat. Desuden indkom adskilligt inventar; således gav Niels Jacobsen en himmelseng til skolemesterens kammer, og købmand Bay en bilæggerovn. I regnskabsbogen findes en fortegnelse over alt det indkomne. Der nævnes borde og bænke, overdyner, underdyner, hovedpuder, kattunsomhæng til skolemesterens seng, løb til at bære tørv i, ildklemme og ildrager og meget andet.

Til undervisningen gaves to »Rostocker forklaringer«. Af »andre udgifter til skolemesterens og børnenes fornødenheder udi året 1733« kan nævnes:

»Organisten for at *spise* Skoleholderen, indtil Godtfolk her i Byen gav ham Kost 7 Rdlr. 1 M. 8 Sk., Skrivepapir 7 Bøger à 12 Sk. 5 M. 4 Sk., Rengøringskonens Løn fra Paaske til Mikkelsdag 7 M. 0 Sk.«

Den første skolemester hed Andreas Lilie, og om ham berettes følgende:

»Skolemesteren, nævnte Andreas Lilie, haver deponeret fra Nykøbing Falster, er Attestatus og haver et meget godt Skudsmaal fra den Tid, hvor han forhen har conditioneret, blev antaget til Paaske 1733, baade til at være disse 24 fattige Børns Skolemester, saa og hver Søndag udi Kirken at katechisere baade for disse 24 fattige Børn og den anden Ungdom her i Menigheden, og derfor nyder aarligen til Løn 40 Rdlr. Fri Kammer, Lys og Ildebrand saa og fri Kost hos visse Godtfolk her i Byen, som jeg hertil fik overtalt.«

Pastor Bræmer satte sit håb til, at Gud ville give midler til skolens drift, og dette håb blev ikke beskæmmet, thi straks ved skolens oprettelse henlagdes en række legater til skolen, og biskop Hygom i Århus viste skolen den velvilje at overføre et par legater, som oprindeligt var givet til andet formål, til den. Regnskaberne er i almindelighed ret ensartede. De balancerer med omkring 70—80 rdlr. og slutter altid med overskud, oftest endda et pænt overskud.

Her skal anføres et regnskab fra 1. maj 1754 til årsdagen 1755:

1754	Indtægt	Rdl. M. Sk.	Udgift	Rdl. M. Sk.
Rente af Mad. Larsens, Jesper Lauritzens, Mag. Jacob Jensens, Hans Jacobsen Tønders og Ole Olsens Capt.		31 2 10	Indk. Tørv til Skolens to Kakkellovne Skoleholderen Thord Tange, et Aars Løn, som ham var akkorderet . . .	5 3 8
Søren Therkildsens Gaardsplads . .		2 3	Løn, som holder rent	52
Af Th. Berings Legat, Rente til Pinsd.		3	Et Aars Husleje til Canceliraad Stenfeldt	2 4
Collect af Menigh. paa Mikkelsdag		7 2 4	Kakkellovns Leje af den ene Ovn . .	8
Mad. Dinesen giver til Mikkelsdag		8	Til Sand og Koste	4
Hr. Capitain Gram i Køb. sendt . .		10	6 Stk. Catechismi	1 8
Af Berings Legat, Renter til Jul . .		3	Beholdning	1 8
1755 Mad. Dinesen giver til Paaske		8		3 5 6
Summa		73 1 14		73 1 14

I regnskaberne findes nævnt adskillige skoleholdere foruden førnævnte Lilie. 1744 nævnes Friderich Berg, 1749 Niels Lemmich, 1752 Blichfeldt, 1754 Thord Tange, 1758 Tommerup, 1760 Sommerfeldt og 1761 Jens Bang. Sidstnævnte var lærer ved »De Fattiges Skole« til omkring 1820 og boede i den senere omtalte Bays skolebygning til sin død 1822.

Hans navn nævnes i øvrigt i den skrivelse af 1764, som var lagt i det relikvieskrin, som blev fundet i alteret i Sct. Mortens kirke sommeren 1948.

På regnskabet fra 1802 findes følgende bemærkning: »Inventarium er ganske det samme som ved Regnskabet 1801. Lærredet til de nye Hørgarnslagener er indkøbt, men er endnu ikke syet, fordi det maatte lægges paa Bleg, og jeg haaber, at denne værdige gamle Mand Catecheten (Jens Bang) maa i sin høje Alder faa nok et Par, da han ellers maa ligge uden Lagener, naar det andet skal vaskes«.

Om han fik dem, faar staa hen i det uvisse, da regnskaberne her hører op.

Regnskabet fra 1759 har følgende udgiftspost: »Da Skoleholderen Tommerup faldt i urolige Tanker og maatte bevogtes, blev i nogle Uger dertil udgivet 5 Rdlr.«.

Det må vel betragtes som et nænsomt udtryk for, at Tommerup er blevet sindsforvirret. Næste års regnskab viser, at han ikke mere er ansat ved skolen.

Alle disse skoleholdere var samtidig catecheter ved Sct. Mortens kirke og har sikkert som Lilie haft teologisk embedseksamen eller været studenter med nogen teologisk uddannelse. Deres løn var noget forskellig. Den var fra 42 til 52 rdlr. årlig, som blev udbetalt til Mikkelsdag og til påske; lønnen beregnedes bagud. Forudbetaling hører en senere tid til.

Blandt udgifterne findes næsten hvert år udgifter til skoleholderens seng, som i de senere regnskaber betegnes som en stolpeseng.

1774—1775 »24 Alen Hørlærred til et Par Lagener til Skoleholderens Seng à 11 Sk. = 2 Rdlr. 4 M. 8 Sk.«. 1776—1777 »Købt 21 Al. Kattun til Omhæng til Skoleholderens Seng med tilbørlig Syløn 9 Rdlr. 6 Sk.«.

Det var jo ikke overflødigt at skaffe lidt hygge på det tarvelige kammer. Man kan gå ud fra, at ingen af disse skoleholdere har været gift.

Renholdelse af skole og kammer har det været så som så med. Hvert år er der udgift til sand og kost, men aldrig til spand, gulvklude, sæbe og lignende. Gulvet er blevet fejtet og overstrøet med sand. Det var sikkert det hele.

Men hvad blev der undervist i i denne skole? Ja, det giver udgiftsposterne til undervisningsmidler svar på. Der købes næsten hvert år catechismi og forklaringer til disse. Pontoppidans og senere Saxtorffs forklaringer og Hübners bibelhistorie har været brugt meget. Der er slidt meget stærkt på disse bøger til indøvelsen af bør-

nelærdommen, men det kommer vel også af, at de har været brugt som en slags læsebøger. ABC'er har været anvendt hele tiden, men først i de senere regnskaber kommer udgifter til egentlige læsebøger med, således i 1793 36 læsebøger. Nogen skriveundervisning er der foregået, idet der af og til købes skrivepapir. 1778 købes en regnetavle, som koster 1 mk. 8 sk., men der købes aldrig regnetavler til børnene, og undervisningen i regning har sikkert indskrænket sig til tabeløvelser og nogen indøvelse af de fire regningsarter med hele tal, de fire specier, som de dengang kaldtes.

Undervisningen var enkeltmandsundervisning, og terperiet var udviklet til stor fuldkommenhed. Om søndagen skulle børnene stille til overhøring i kirken, og da gjaldt det om at kunne noget. Korporlig straf, råben og skrigen har hørt til dagens orden, men der nævnes dog ikke udgifter til ris, ferle, tamp, spanskrør eller andre strafferedskaber.

Når der er ofret denne skole en så indgående omtale, er grunden den, at den i lige og ubrudt linie fører op til vor nuværende folkeskole. Det var en offentlig skole, hvortil man kunne henvise børn, som ikke blev undervist på anden forsvarlig måde. Vor folkeskole er grundlagt 1733, og dens grundlægger sognepræst, konsistorialråd C. Bræmer har fuldt fortjent, at det glemselens slør, som i mange år har hvilet over hans navn og gerning, bliver hævet.

I en »Indberetning om Randers Købstads Tilstand til Aarhus Stiftamt« i året 1761 findes følgende om »Den Danske Skole«: »Danske Skoleholdere ere her i Byen for nærværende Tid 3nde, der af Sognepræsten og Magistraten antages. De nyde vel ingen Løn af Byen, men lade sig betale af dem, hvis Børn de informerer, dog gives dem efter Omstændighederne nogen Moderation i Byens Skatter«. — Herefter følger så en omtale af »De Fattiges Skole«.

Af foranstående ses det, at magistraten er ved at blive sig sit ansvar over for skolen og dens arbejdere bevidst, men store beløb har denne skattelettelse næppe udgjort, og det varer endnu mange år, inden magistraten lukker op for pengekassen for at støtte byens skolevæsen.

De danske skoleholdere var i øvrigt i det 18. århundrede meget slet ansete. I etatsråd Kirketerps fundats fra 1778 hedder det: »Men her i Randers har i mange Aar været saadan en Mangel paa duelige og bequemme Skoleholdere og aldrig hidtil været nogen, der har kunnet informere udi andre Videnskaber end alene Christendommen, at regne og skrive, efterdi ingen publique Anstalt har dertil været gjort, derfor have de Forældre, som have ret Omsorg for deres Børn og have Formue dertil, maattet sende dem andensteds hen, nemlig baade til Lübeck og Flens-

borg for at gaa i Skole, og hvo det ikke formaaede, maatte lade deres Ungdom gaa uden at faa nogen retskaffen Undervisning«.

Fra 1776 til 1814.

Det kunne ikke blive ved at gå på den måde, endda i selve oplysningstiden, og regeringen lod det heller ikke mangle på opfordringer til byernes magistrater om at tage sig af det nødstedte skolevæsen.

Her i Randers var det dog ikke magistraten, men to ansete velhavende borgere, som for alvor tog fat på sagen. I 1776 lader købmændene Jens Rudolfsen Bay og etatsråd Ditlev Kirketerp omtrent samtidig opføre og indrette hver et skolehus, som de skænker til Randers by.

Jens Rudolfsen Bays skolehus lå på hjørnet af Kirkegade og Torvegade, matr. nr. 341, dør hvor Banken for Randers og omegn nu ligger. Det var et grundmuret hus i een etage med kvist med to kamre og to kældre. Det var indrettet til to skoler, »den ene som et lære-hus for mere formuende folks børn, og den anden til en skole for fattige folks børn«. Ved fundats af 14. september 1779 skænker han og hans hustru Else Cathrine Knabe »disse tvende grundmurede Skoler, forsynede med Borde, Bænke og tvende Jernbilæggerovne som en evindelig Ejendom til vores kære Fødeby Randers«.

Til bygningens vedligeholdelse henlagdes en kapital på 200 rdlr. De to skoler havde hver sin indgang fra gaden og var adskilt ved en mur tværs igennem bygningen. Skolerne blev benævnt »Den Bayske Borgerskole« og »Den Bayske Fri-skole«.

Over indgangen var indmuret en tavle med følgende indskrift:

DENNE BYGNING
INDRETTET TIL TVENDE SKOLER
DEN ENE FOR FATTIGE BØRN
DEN ANDEN FOR ANDRE FOLKS BØRN
HAVER VELÆDLE
HR. JENS RUDOLFSEN BAY
HANDELSMAND I RANDERS
OG HANS ELSKELIGE HUSTRU
MAD. ELSE CATHRINE KNABE
LADET AF NY OPBYGGE
SKÆNKET OG GIVET
GUD TIL ÆRE
UNGDOMMEN TIL NYTTE
DEM SELV TIL CHRISTELIG AFMINDELSE
ANNO 1776
SAMT TIL REPARATION AARLIG RENTE
AF 200 RDLR.

Pokal og glas med købmand Jens Rudolfsen Bays navnetræk. (Randers museum.)

Denne sten er nu indmuret i gården nr. 3 i Middelgade. Jens Bay boede i øvrigt i Storegade nr. 9.

I »Den Bayske Borgerskole« skulle undervises i christendom, læsning, skrivning, regning og de første grunde i historie og geografi. I »Den Bayske Fattigskole« skulle undervises i christendom, læsning, skrivning og nogen regning.

I borgerskolen betaltes der for hvert barn 4½ rdlr. årlig samt brændselspenge, og disse skolepenge blev anvendt til lærerens løn. I 1784 nævnes Jens Amt som lærer ved skolen, måske dens første lærer. Han havde holdt skole på landet, siden øvet sig ved pennen.

Til fattigskolen var henlagt en række legater, hvoraf lærerens løn blev udredet. Læreren her var catechet og tillige degn ved hospitalet. De to lærere havde hver sit kammer med kakkellovn på skolen.

»Den Kirketerpske Skole« blev oprettet ved fundats af 20. januar 1778. — Denne skole lå på Brødregade lige neden for præstegården (Falbe-Hansens ejendom). Bygningen bestod af 8 fag hus 2 etager høj til gaden og med to kældre.

Der var skolestue i øverste etage og bolig for læreren i nederste. Man kan se af mandtalslisterne fra 1787, at denne bolig må have været rummelig, thi her boede læreren Thomas Mathiesen, hans kone, to børn, tjenestepige og 5 skoledisciple. Det har formodentlig været udenbys boende børn, som har gået i latinskolen.

Undervisningen skulle omfatte christendom, læsning, skrivning, regning, tysk, historie, geografi, italiensk bogholderi og matematik. Skolepengene var 5 rigsdaler årlig, dog betaltes for undervisning i bogholderi ekstra 10 rigsdaler og for matematik 8 sk. i timen.

Lærerens løn var 30 rdlr. årlig, som skulle udredes af byens kasse, samt 60 rdlr., som også betaltes af denne kasse, indtil degneembedet ved hospitalet blev ledigt. Når dette indtraf, skulle den dette embede tillagte løn gå over til ham, mod at han forrettede degnetjenesten.

Stifteren, etatsråd Kirketerp, som i øvrigt var en svigersøn af førnævnte Rasmus Brock, ville selv være direktør for skolen. Hans efterfølger skulle være hans stedsøn, købmand og stadthauptmand Rasmus Welling, og senere skulle stillingen gå i arv i stifterens slægt. Rasmus Welling var en dattersøn af Rasmus Brock.

Til skolens drift sikrede etatsråd Kirketerp en kapital efter sin død på 1000 rdlr. Det er vist tvivlsomt, om denne kapital nogen sinde blev udbetalt. Kirketerp døde 1792, og da viste det sig, at hans bo var et fallitbo.

Den første lærer, Thomas Mathiesen, havde forhen været undermester i Sønderborg. Skolen blev sædvanlig kaldt »Den tyske Skole«, fordi der undervistes i tysk.

Foruden ovennævnte skoler var der i Randers i slutningen af det 18. århundrede to andre skoler, som også havde karakteren af offentlige skoler.

På borgmester Carøes initiativ var der i 1783 oprettet en spindeskole for fattige, helst faderløse pigebørn. Om denne skoles oprettelse hedder det i en indberetning fra 1784, som senere vil blive omtalt, således:

»Endelig bør vi tillige melde, at her siden Michaelij er opstaaet den 6te Skole, thi da der ved Hans Mayestæts landsfaderlige Understøttelse i at laane Penge uden Renter til en Bygning, i at give Røcker og Hasper og ved at tilstaae et Fruentimmer 3 Mk. uggentlig som Læremoder, er oprettet en Spindeskole for henved 40 Børn, ved hvilchen Lejlighed disses Uvidenhed i deres Christendom blev erfahret, besørgede Forstanderen for samme: at der nu hver Aften i samme Bygning holdes Læreskoele, hvor de til Spindeskoelen søgende Børn, tillige lære at kiende deres Gud, og da disse alle ere fattige, den fattige Skoele ej heller kunde rumme dem, saa nyde de fri Undervisning, Lønnen til Skoeleholderen derfor, som har lært Skoemagerprofessionen, men befunden bequem til dette Væsen, ankommer med mere paa Publicums Gaver, altsaa uvist; om han kan blive bestandig eller hvorlænge vedvare.

Randers Raadstue, d. 15. Janv. 1784.«

Det var i sandhed en billig skole, Carøe og hans magistratskolleger dør skaffede Randers.

*Etatsråd Ditlev Kirketerp og hans
to hustruers gravsted
på Østre kirkegård i Randers.*

I 1790 blev der også på borgmester Carøes initiativ bygget en stor bygning i to etager, som blev indrettet til spinderi og væveri. Hertil blev de af byens fattige, som kunne bestille noget, henvist. Man ville på den måde komme det tiggeri, som var en utålelig plage, til livs. Ikke alene voksne, men også børn af begge køn kunne fortjene noget dér. Børnene blev hver dag undervist i den kristne børnelærdom og læsning af en skolemester, som også skulle undervise spindeskolens børn. Fabrikken lå i Fabriksstræde, matr. nr. 708, omtrent dér, hvor der nu er vaskeri.

Andre skoler end ovennævnte nævner Galthen og Stadfeldt ikke, men der har desuden været adskillige pogeskoler og to private skoler.

Men hvad blev der af »De Fattiges Skole« efter 1776? Mon den skulle være nedlagt? Nej, den er ganske simpelt rykket ind i den ene af de to skolestuer, som Jens Bay havde indrettet. Regnskaberne for skolen går som omtalt til 1802—1803, og de efter 1776 er af ganske samme karakter som før dette år bortset fra, at huslejen fra mikkelsdag 1776 falder bort. De legater, som Stadfeldt nævner som hørende til »Den Bayske Fattigskole«, er ganske de samme, som gennem mange år har været henlagt til »De Fattiges Skole«, og som regnskabsbogen anfører som hørende til denne skole lige til 1802—1803. Som den første lærer ved »Den Bayske Fattigskole« nævnes Jens Bang, men det er jo ham, som i mange år havde været katechet og lærer ved »De Fattiges Skole«, og som i henhold til regnskabsbogen var der til 1802—1803.

I et løst bilag til regnskabsbogen står følgende: »Efter Stiftsrevisors Anmel-

delse er intet fundet at erindre udi det for Randers Bys Fattigskole aflagte Regnskab for Aaret 13. Juni 1799 til 13. Juni 1800. Hvilket herved tjenstlig tilmeldes Deres Højærværdighed til behagelig Efterretning.

O. Høgh Guldberg.

Aarhus, d. 18. Dec. 1800.

Til Hr. Professor Holst, Provst og Sognepræst i Randers«.

Denne revisionsantegning understreger skolens offentlige karakter, og det er værd at lægge mærke til, at skolen benævnes med sit gamle navn. Bays navn forekommer ikke her, ligesom det heller ikke findes i regnskabsbogen.

I 1796 skænkede grosserer i København, Niels Brock og hustru Lene Bredal, legater til en samlet sum af 13.100 rdlr. til almueskolevæsenet i deres fødeby Randers. Heraf skulle 2000 rdlr. anvendes til en grundmuret friskole.

Niels Brock, vor skoles største velgører, var en søn af Rasmus Brock.

I en »underdanig erklæring om de danske skoler i Randers« af 29. august 1806 findes en fortegnelse over elevtallet i de daværende skoler:

Den tyske skole 20 elever, Jens Bays fattigskole 43, Jens Bays betalingskole 40, Spindeskolen 24, Fabrikkens skole 15, Hougaards skole (privat) 40, Hems skole (privat) 60, 11 pogeskoler 159, i alt 401 elever.

Da de »skolepligtige« børns antal dengang må ansættes til omkring 450, ses det, at det store flertal af disse børn har modtaget i hvert fald nogen undervisning.

Af erklæringen ses endvidere, at der har været en søndagsskole for 30 håndværkerdrengene, som »vejledes til at læse en dansk Bog rigtig og med Meningens Forstaaelse, til Skrivning og Retskrivning, Undervisning i Regning, Geografi og for en Del i Tegning«. Byens præster besørgede undervisningen gratis i de førstnævnte fag, og en malermester og en snedkermester besørgede undervisningen i tegning for en liden løn. Her står man åbenbart over for den spæde begyndelse til en teknisk skole.

Ved den tyske skole var der fra 1793 til 1808 en skolemester ved navn Dietz. Ved sin fratræden fik han af skolens leder, købmand Rasmus Welling, udbetalt 33 rdlr., som han havde udlagt til forskellige efter hans mening nødvendige reparationer og nyanskaffelser. Hans efterfølger, skolemester Thygesen fra Gimming, ville kun betale en ringe del heraf, og derfor henvender Welling sig til magistraten for at få den forholdsvist store sum refunderet. Magistraten og de eligerede borgere giver afslag, og Welling går til stiftsøvrigheden, men med samme resultat. Han bliver nu vred og indsender en skrivelse, hvori der står:

»Jeg finder intet af det anskaffede unyttigt paa det Sted, det nu staaer, men da min Stedfader har kunnet skænke og aflevere Byen Skolen, saa kan og jeg hermed

*Købmand Niels Brock
(1731-1802).*

gøre det lidet Offer af 33 Rdlr. at tilhøre Skolen, som saaledes bedes antaget.«
Magistraten sad stadig fast på låget til byens pengekasse.

At oprettelsen af Bays og Kirketerps skoler betød en væsentlig forbedring af skoleforholdene, er uomtvistelig, men de var dog langt fra tilfredsstillende.

I 1784 afgiver magistraten på forlangende af stiftsøvrigheden en indberetning til »Det danske Cancelli« om skoleforholdene. Her skal anføres nogle enkeltheder fra denne indberetning, som findes i rigsarkivet.

Skolegangen har været i høj grad mangelfuld. »Det dependerer ellers baade af Forældrenes fri Villie som og af Barnets, om det vil søge Skolen eller ikke.« »De fleste bringes ikke ret vidt, som dog tildeels er mere Forældrenes Skyld end Lærens Skyld, formedelst Børnene ei flittig nok besøge Skolerne.« »Det er ikke nær den halve Deel af de, der burde nyde dette Gode, men da een Deel af dem maa stundom være ude for at bede om Brød, er deres Skolegang ikke saa bestandig, som den burde.« »Bliver Skolelønnen ikke betalt, viises Barnet fra Skolen.«

Om skoleholderne siges i indberetningen følgende: »Nogle af disse nu hørende og forhen værende Skoleholdere mangle og have manglet de Indsigter, de bør og burde have, og hvorfra faaes de bedre, naar de neppe kan tjene det tørre Brød dermed«.

En virkelig indgriben i disse uheldige forhold var i høj grad påkrævet. Den kom 30 år efter, ikke fra magistraten, men fra regeringen.

Fra 1814 til vore dage.

Således havde skolevæsenet i Randers formet sig, da den kongelige anordning af 29. juli 1814 trådte i kraft. Den i henhold til anordningen oprettede skolekommission trådte sammen første gang 28. maj 1815. Man vedtog at se tiden lidt an med hensyn til anordningens gennemførelse. 1817 indsendtes et interimistisk forslag til skolevæsenets ordning til cancelliet, som godkendte det. Der oprettedes en kommunal fattigskole, som i 1824 fik navnet »Den Brock-Bredal'ske Friskole«. Den begyndte sin virksomhed omkring nytår 1818 og havde til huse i to lejede lokaler hos malermester Bech i Slotsgården og hos skomagermester Rigtrup. I 1819 samledes begge afdelinger hos Bech, idet man også lejede hans bedstestue. Den bestående fattigskole, spindeskolen og fabrikkens skole, gik ganske naturligt over i den ny friskole, medens man indtil videre bibeholdt den tyske skole og den Bay'ske skole, hvilket anordningen åbnede en mulighed for.

Den tredeling af skolevæsenet, som havde bestået siden 1778 blev altså bibeholdt ved den nye ordning, i grunden mod ånden i den nye skolelov.

1820 købes den store ejendom på hjørnet af Kirkegade og Store voldgade, matr. nr. 390, og der indrettes seks skolestuer, to til hver af de tre skoler. På 1. sal indrettedes boliger til lærerpersonalet. Der var stor tilfredshed med de nye lokaler, noget, man nutildags har lidt vanskeligt ved at forstå. Bays og Kirketerps bygninger solgtes 1826.

Der var dengang en levende trang til en videregående undervisning, men det viste sig snart, at hverken den Kirketerp'ske eller den Bay'ske skole kunne tilfredsstille denne trang. Magistraten gav derfor tilladelse til oprettelse af private institutter med videregående undervisning, ja den forhandlede endog med et af dem om oprettelse af en realklasse med støtte af byens kasse mod at give fripladser til nogle børn fra kommunens skoler. Det blev ikke til noget. I stedet for fik byen »Den Bay-Kirketerpske Borgerskole«.

I 1838 resolverede kongen, »at han med særdeles Velbehag vilde anse det, om Købstæderne vilde oprette Borgerskoler med udvidet Undervisning«. I 1844, den 28. december, godkender cancelliet en ny skoleplan for Randers købstad. Herefter

*Hjørnet af Kirkegade og St. Voldgade set fra gården.
Ejendommen blev 1820 købt til de tre eksisterende skoler. Den er nu nedrevet og afløst af
ejendommen, der bærer navnet »Ankerhus«.*

kom skolevæsenet til at omfatte »Den Brock-Bredal'ske Friskole« og »Den Bay-Kirketerp'ske Borgerskole«, idet »Den Bay'ske« og »Den Kirketerp'ske Skole« blev slået sammen til een skole.

I »Den Brock-Bredal'ske Friskole« var undervisningsfagene: religion, læsning, regning, skrivning, gymnastik og håndgerning i forening med retskrivning, skriftlæsning samt om muligt geometrisk tegning. Skolen bestod af fire klasser, hver med en daglig undervisningstid på fire timer, lørdag dog undtaget. Lærerpersonalet bestod af en overlærer og fire lærere.

I »Den Bay-Kirketerp'ske Borgerskole« var undervisningsfagene ud over de almindelige tysk, engelsk for drengene, fransk for pigerne (blev aldrig gennemført), geometri i de øverste drengeklasse, verdenshistorie samt bogholderi. Der var ansat en overlærer og fire lærere.

Skolepengene var i de ældste klasser 10 rdlr. årlig og i de yngste 5 rdlr. med moderation for søskende. Der var heldagsskolegang.

På forslag af skolekommissionen vedtog byrådet at bygge en ny skolebygning.

Der blev købt en grund i Vestergade, matr. nr. 411, og her opførtes i 1846—47 den ny borgerskole, mens friskolen foreløbig blev i den gamle gård i Kirkegade.

Borgerskolen indviedes den 9. juli 1847. I et indbydelsesskrift til indvielsen skriver skolekommissionens formand, provst W. Jørgensen, følgende:

»I Landets Købstæder havde den almindelige Klage drejet sig om, at der blev gjort meget for Almuen, men intet for den egentlige Borgerstand, at de mere formuende maatte yde de største aarlige Bidrag til Skolevæsenet uden at kunne benytte de mangelfulde Undervisningsanstalter til deres Børn, at Skolerne derhos var overfyldte og forsynede med altfor faa Lærere; og endelig, at Tidens Fordringer til den opvoksende Slægt ingenlunde kunde fyldestgøres, saa længe Børnene kun kunde modtage 3—4 Timers Undervisning daglig.«

Senere skrives om borgerskolens børn:

»De ville blive aldeles afsondrede fra Friskolens Børn, ikke fordi de skal ansees for bedre end disse, men for at de, med en højere Dannelse tillige ogsaa skulde tilegne sig renere Sæder og en anden Aand end den, der med Rimelighed kan findes hos den raae og uvidende Almue.«

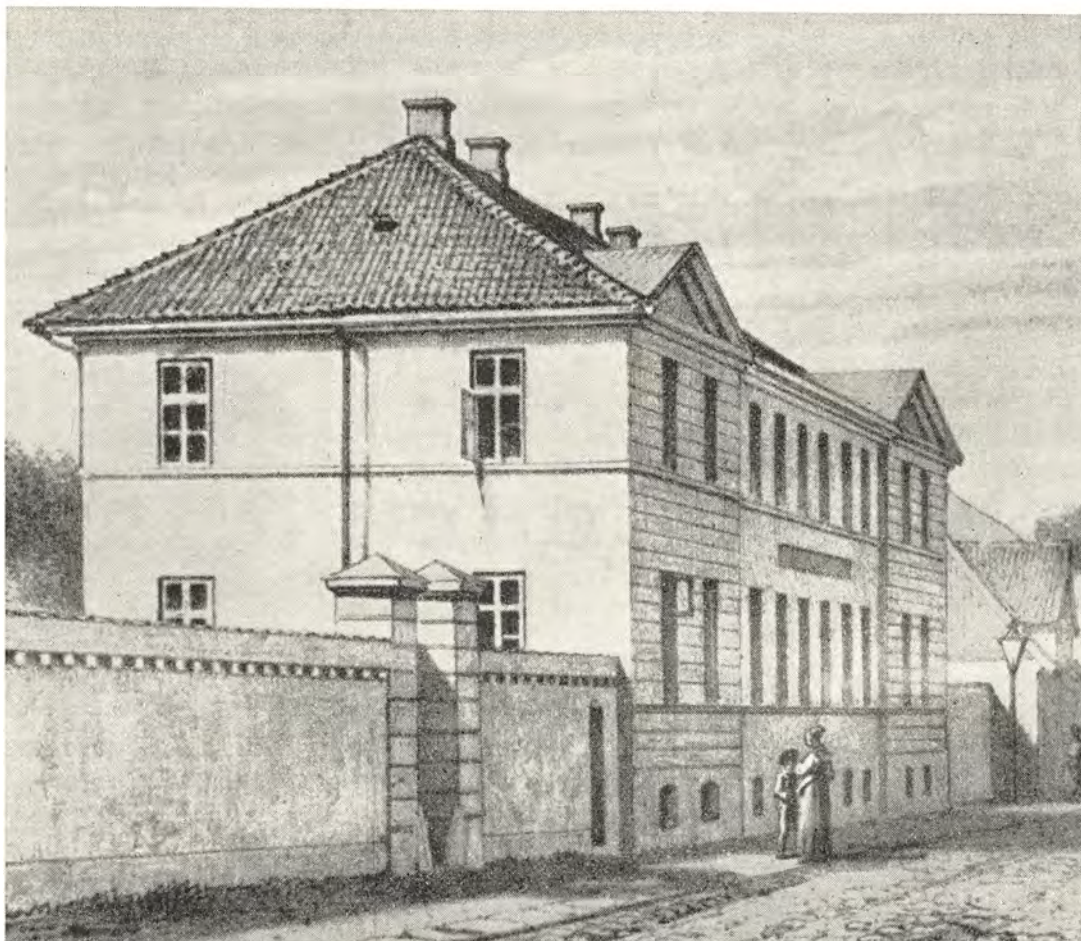
Navnlig den sidste udtalelse skurrer jo slemt i vore øren, men sådan udtrykte man sig dengang. Det vil være nemt at finde tilsvarende udtryk fra samtidens politiske debat. Det var unægtelig blidere toner, der lød i pastor Bræmers tale over hundrede år tidligere.

I året 1866 skal friskolen have en ny skolestue, men der er ikke plads til den i den gamle skolegård i Kirkegade, og da distriktslægen havde betegnet lokalerne der som uhensigtsmæssige, beslutter skolekommissionen at indstille til byrådet, at der bygges en ny friskole, og at den gamle skolegård sælges. Planen bliver vedtaget og approberet af ministeriet, og derefter opføres i året 1868 den ny friskole i Nørrestræde, matr. nr. 795. I skolen indrettes der 14 klasseværelser og bolig for overlærer og pedel. I 1909 nedlagdes overlærerboligen, hvilket gav plads for to klasseværelser.

Allerede i 1884 var det igen nødvendigt at opføre en ny friskole. Det blev skolen i Markedsgade, matr. nr. 622 f.

Hen imod århundredets slutning var pladsforholdene ved borgerskolen blevet for trange, og hvis skolen skulle fortsætte, måtte der bygges en ny skole. Men det var netop et spørgsmål, om den skulle fortsætte. Socialdemokratiet, som i disse år var i meget stærk vækst, havde et horn i siden på denne skole, klasseskole, som det kaldte den, og mente, at man skulle samle alle kræfter om at udbygge friskolens undervisning bedst muligt. Den meget dygtige og initiativrige borgmester Ste-mann fik byrådet til at nedsætte et udvalg til at tage sagen under overvejelse og

*Den gamle borgerskole i Vestergade, opført 1846-47,
nu politistation.*

fremkomme med et forslag til dens løsning. Udvalget kom foruden Stemann til at bestå af tre byrådsmedlemmer, to skolekommissionsmedlemmer, skolernes to overlærere samt een lærer (fra borgerskolen). Forhandlingerne i dette udvalg blev lange og trange og prægedes af megen bitterhed. I marts 1899 indstillede udvalget til byrådet med syv stemmer mod to, at borgerskolen bevares, den daværende borgerskoles bygning sælges, der opføres en ny borgerskole på kommunens grund i Søren Møllersgade, indrettet med den af ministeriet foreslåede borgerskoleeksamen som mål, således at skolen eventuelt kan udvides med to klasser, i hvilke der forberedes til præliminæreksamen.

Da udvalgets indstilling blev offentlig kendt, gik der for alvor politik i sagen. Skolens modstandere indbød til borgermøde om sagen i Håndværkerforeningen

den 23. april 1899. Amtsavisen frarådede deltagelse i mødet. På mødet talte landstingsmand Stilling for skolens bevarelse, mens overlærer H. P. Jacobsen, overretssagfører Elle, redaktør Mortensen og billedskærer Willumsen talte for dens nedlæggelse. En resolution, hvori anbefaledes nedlæggelse af skolen og at gøre fri-skolen så god og tidssvarende som muligt, vedtoges.

Sagen fik sin afgørelse i byrådsmøde den 1. maj 1899. Bevarelse vedtoges med 14 stemmer mod 4. Bygning af en ny skole i Søren Møllersgade vedtoges med 14 stemmer mod 4. Det vedtoges at indrette undervisningen med borgerskoleeksamen som mål.

I 1900 og 1901 opførtes i Søren Møllersgade, matr. nr. 486b, den ny skole og den indviedes den 30. august 1901 af provst Thorbjørnsen. Den gamle skole i Vestergade anvendes nu som politistation.

Der skulle imidlertid snart blive røre om sagen igen. 24. april 1903 vedtoges loven om højere almen-skoler m. m. Denne lov indførte mellemskoleeksamen og realeksamen, og det varede ikke længe, inden der opstod en stærk stemning for at indføre disse eksaminer ved byens skolevæsen. I længden var borgerskoleeksamen, som ikke gav fortrinnsvis adgang til nogen som helst stilling, ikke tilfredsstillende.

Ved skoleplan af 22. oktober 1907 og 2. februar 1908 samt senere tillæg, blev det bestemt, at Randers købstad skulle have een kommunal skole bestående af fem afdelinger: »Den Brock-Bredal'ske Drengeskole«, »Den Brock-Bredal'ske Pigeskole« — hver med syv eetårige klasser, »Den Bay-Kirketerp'ske Borgerskole« med fire eetårige klasser svarende til »Den Brock-Bredal'ske Skole«s fire nederste klasser, mellemskolen med fire eetårige klasser, en eetårig realklasse.

Hermed havde vort skolevæsen fået den opbygning, som det i hovedsagen har den dag i dag, bortset fra, at »Den Bay-Kirketerp'ske Skole« er faldet bort, og navnene Bay og Kirketerp er ikke mere knyttet til nogen del af vor skole. Den samme skæbne ramte senere ved en skoleplansrevision navnene Brock og Bredal. Det må beklages, men endnu minder indskriften på Søren Møllersgades skole og de store Brock-Bredal'ske legater om disse velmenende og offervillige borgere.

Siden 1908 har der fundet en rig udvikling sted ved vor skole, men det har været på de indre linier. På grund af det stadig stigende børneantal har det været nødvendigt at bygge tre nye skoler.

Skolegangsordningen er blevet betydelig forbedret, idet alle klasser fra 3. og op-efter har fået formiddagsundervisning. Der er indført ordblindeundervisning og indrettet klasser for de svagtbegavede børn. Endvidere kan nævnes sløjdundervisning og husgerningsundervisning, præliminærkursus ved Hadsundvejens skole og meget mere. Skoletandlæger og skolelæger er ansat ved skolevæsenet.

De private skoler.

Det er nødvendigt i en beskrivelse af skoleforholdene i Randers siden reformationens indførelse også at medtage en beskrivelse af de private skoler. Det ville ellers give et skævt billede; thi ikke alene er de private skoler meget ældre end de offentlige skoler, men der har også siden disse skolers fremkomst jævnsides med dem hele tiden været private skoler.

Som det allerede er omtalt, besørges den elementære skoleundervisning i de første århundreder efter reformationen af private danske skoleholdere. Vi kender navnene på nogle af dem. Foruden de allerede omtalte Jens Andersen og Paul Rudolfsen var der i 1726 Hans Jessen, boende på Vestergrave, og Rasmus Sørensen. 1787 nævnes Nicolai Goldberg, boende i de nordre staldgårde. Han har måske været skoleholder ved spindeskolen. Men ud over navnene har vi intet kendskab til dem. Derimod får vi i 1784 i den omtalte indberetning fra magistraten til danske kancelli lidt at vide om to skoleholdere, Ludvig Bræmer og Joseph Sabroe. Førstnævnte »har forhen været Tiener, og desuden nu driver tillige anden Næring for at underholde sig og sine«. Sidstnævnte »har været anvendt til Handelen, siden nedsadt sig som Brændevinsbrænder, og da hans Kreditorer anfaldt ham, oprettede han denne Skole«.

Etatsråd Ditlev Kirketerp og magistraten i Randers er ikke de eneste, som har udtalt sig nedsættende om disse skoleholdere, og man er tilbøjelig til i nutidens historieskrivning at frakende dem nævneværdig betydning. Det må dog indrømmes, at de drev deres skoler under højst uheldige forhold. Deres løn bestod af de penge, de fik for børnene. Kundskab var dengang en vare, som ikke var højt i kurs. 1—4 sk. ugentlig pr. barn var alt, hvad de fik. For at skaffe sig penge til dagen og vejen måtte de stuve så mange børn som muligt ind i skolestuen, langt flere end det pædagogisk og hygiejnisk var forsvarligt. Man kan let tænke sig til det resultat, som kom ud heraf. Ganske vist holdt de tit underlærere, men da en sådan som oftest kun var en ung karl eller en stor dreng, gavnede det ikke ret meget. Af mandtalslisten fremgår, at her har været en underlærer, som kun var 12 — tolv — år gammel.

Omkring 1800 ser det ud til, at disse private skoler er blevet bedre, muligvis fordi konkurrencen fra de offentlige eller halvoffentlige skoler satte ind.

I 1806 omtales to private skoler, Anders Hougaards og Hems. Om den førstnævnte hedder det:

»Den Skole, som har Anders Hougaard til Lærer, kan henregnes blandt offentlige Anstalter, forsaavidt 10 fattige Børn oplæres for Betaling af den Kapitals

Rente, som Hr. Brock legerede til en Dansk Skoles Oprettelse, men ikke paa Stedet kan udføres, formedels den til Skolebygningens legerede Kapitals Utilstrækkelighed, og bliver først mulig ved Renters Oplæggelse af den legerede Sum. Ved denne Skole gives Undervisning i Dansk Læsning, Christendom, Skrivning og Regning 6 à 7 Timer daglig. Læreren er selv flittig og holder til Flid og er ikke nogen ukyndig Mand.«

Om Hems skole hedder det:

»Den Skole, som har en Hem til Lærer, staar i nogen Forbindelse med Søndagsskolen, som til Slut vil blive omtalt.«

Forbindelsen bestod i, at han gav søndagsskolen husly, og for dette og »Opvarmning i de trede Timer, som der gives Undervisning i, og for Pennes Anskaffelse for Lærlinge« modtager han 50 rdl.

Efter 1814 sker der en stor forandring i de private skolars forhold. Den offentlige folkeskole udbygges efterhånden så stærkt, at det bliver den, som tager sig af den elementære undervisning. Derimod tøver magistraten med at gøre noget for den videregående undervisning, til trods for, at anordningen af 1814 nærmest påbyder alle større byer at tage sig af denne sag. Der var trang til en højere undervisning, som ikke var så vidtgående som latinskolen og af en noget anden art, en realundervisning, som den blev kaldt. Det blev privatskolen med den letbevægelighed, som altid har præget den, som tog opgaven op. I 1831 fik seminarist H. Carl Jacobsen af skolekommissionen tilladelse til at oprette et »institut«, som gav sig af med realundervisning. Han drev sin skole i over 30 år, og den nød almindelig anseelse i tiden. Den lå først i Østergade, senere i en ejendom, som lå, hvor Discontobanken nu ligger, og til sidst i en ejendom lige overfor, som Jacobsen købte. Afdøde konsul Michaelsen har om denne sin barndomsskole udtalt sig med stor venlighed i sine erindringer.

I sidste halvdel af det 19. århundrede blev der lettere adgang til oprettelse af private skoler, og der blomstrede en hel mængde af disse op.

I 1874 var der følgende privatskoler:

Pogeskoler: Sofie Evalds Skole, Laura Hjulers, Å. Torms, Johanne Tønders, Eline Kornerups, C. Kaarsbergs, Albertine Møllers, Jomfru Laursens, Jomfru Mørrups.

Skoler for større børn: Laura Mommers Skole, Frederikke Wachs, Charlotte Petersens, Frederikke Meyers Jødeskole, Ida Kristensens, J. Pripps, G. Sommers, Forberedelsesskolen, H. S. Helms, Katolsk Menigheds Skole, Hansens private, Frk. Ingerslevs.

Der var i disse skoler i alt 502 børn, så godt som allesammen i undervisnings-

pligtig alder og fra Randers kommune. Da de undervisningspligtige børns antal i alt har ligget omkring 1500 på den tid, må det siges, at det er en stor procentdel, som dengang gik i private skoler. Dette sparede Randers kommune for meget betydelige udgifter.

I halvtredserne blev der indført to afsluttende eksaminer for skoler med realundervisning, nemlig den store og den lille præliminæreksamen. Den første nåede aldrig til Randers, den var vel svær, men i 1878 dimitterede Helms skole, senere kaldet Randers realskole, et hold elever til den lille præliminæreksamen. Kort tid efter, i 1881, sloges de nævnte to eksaminer sammen til »Almindelig forberedelseseksamen«. Denne eksamen, som gav adgang til mange stillinger og var udmærket at have for unge mennesker, som ville være dansk jurist, tandlæge, apoteker og polytekniker, blev i høj grad yndet, og medens magistraten betænkte sig på at indføre denne eksamen ved den offentlige skole, greb privatskolen chancen, og der opstod efterhånden realskoler nok til at dække behovet. Ældst er Randers realskole, og senere kom frk. la Cours, frk. M. Nisteds og Knud Westrups realskoler til.

1908 oprettede kommunen sin realskole med realeksamen som mål. Denne eksamen bød i hovedsagen på de samme fordele som almindelig forberedelseseksamen. Der kom straks en meget stor tilstrømning af elever, hvoraf mange var børn, som uden denne skole aldrig ville have fået realeksamen, men mange af dem var også børn, som privatskolen før havde kunnet gøre sikker regning på. På grund af samfærdselsmidlernes rivende udvikling i de senere år har privatskolerne ude fra de omliggende sogne fået en mængde elever til erstatning for dem, som de har måttet afgive til den kommunale realskole.

Nu er de allerfleste af de nævnte private skoler nedlagte. Alle pøgeskolerne er borte, og af skolerne for de større børn er der kun fire tilbage: Randers realskole, Frk. Else Bies realskole, Katolsk menigheds skole og Forberedelsesskolen.

Undervisningsminister Hartvig Frisch har i en tale sagt, at han betragtede hele den danske skole som værende i støbeskeen. Man må håbe, at den skole, som støbemestrene får ud af denne omstøbning, må blive »Gud til Ære, Ungdommen til Nytte, dem selv til christelig Afmindelse«.

Holger Thorup.

Kilderne: Galthen og Stadfeldts Randersbeskrivelser, skoledirektør H. P. Jacobsens afhandling om almueskolevæsenet i Randers samt forskellige bøger og dokumenter fra rigsarkivet, landsarkivet i Viborg og stadsarkivet her.

Udsigt fra Skansemøllen ind over Randers med »den grønne krans« i baggrunden. Omkring 1890.

Lystanlæggene

AF LANDINSPEKTØR F. SCHRØDER

Betragter man de ældste kort fra Randers, eller læser man de ældste beskrivelser om byen, finder man intet spor af offentlige lystanlæg. Begrebet er også af nyere dato. Rundt om i landet fandtes vel nok parker, tilknyttet herregårde, slotte eller lignende, men det var private lystanlæg.

I Randers fandtes enkelte større anlæg, f. eks. var Dronningborg slot omgivet af en abildgård, som har strakt sig helt ned til bebyggelsen ved Dytmærskens.

I flere danske byer opstod de første offentlige lystanlæg netop af slotshaverne, f. eks. i København, Kongens have, der i 1771 af Struensee blev åbnet for stadens borgere. I Odense ligger Kongens have som byens ældste anlæg.

I andre byer har nedlagte befæstningsanlæg dannet det naturlige grundlag for offentlige lystanlæg. I Randers blev de nedlagte fæstningsværker hurtigt inddraget under de tilgrænsende ejendomme. Terrænforholdene gjorde det nødvendigt for byens borgere at udnytte hver stump jord neden for bakkeskråningerne. Til gengæld blev alle byens gamle lystanlæg skabt på de omliggende udyrkelige og ufrugtbare skrænter. Begyndelsen skete på bakkeskråningen neden for det i 1802 påbegyndte Nørrejylland's arsenal, Tøjhuset; men selv om plantningen af en have eller park omkring et nyt kaserneetablisement intet særligt nyt er for os, så har

det for samtiden været en begivenhed, en beskeden genlyd af Rousseaus tanker om tilbagevenden til naturen og til den franske revolutions idé om frihed, lighed og broderskab.

Tøjhushaven.

Der er andetsteds i denne bog gjort rede for Tøjhusets opførelse og om de mænd, der stod bag ved denne bedrift. Arkitekt F. Uldall har endvidere skrevet en udmærket og udførlig redegørelse om Tøjhushavens tilblivelse og historie i »Museum« VII, 1896. Jeg må henvise særligt interesserede til denne artikel og vil kun her medtage nogle kendsgerninger om »Haven« og fortælle enkelte småtræk herfra, der kan give den nødvendige relation til de øvrige lystanlæg.

Randers by skænkede i 1801 2,86 ha til byggegrund for det nye tøjhus. Grunden blev suppleret i 1807 med byens køb af 0,55 ha mod vest, og mod syd og øst skænkede etatsråd Carøe en eng på 0,34 ha; heraf anvendtes 0,75 ha til tøjhusgrunden, 0,09 ha til krudttårnet og 2,9 ha til »Haven«.

Nørrejylland's arsenal havde en direktion, bestående af generalleutnant A. L. Moltke, generalmajor Friboe og kammerherre, amtmand Fønss. Da byggeriet af Tøjhuset var kommet godt i gang, var det naturligt, at direktionen overvejede, hvordan man skulle pynte på omgivelserne. Man startede igen en landsindsamling. Mange penge kom der ikke ind, og udgifterne til plantningerne har for en stor del været afholdt af de to mænd, der var sjælen i arbejdet, kammerherre Fønss og senere af kancelliråd, toldkasserer Ludvig Holberg. I 1802 toges fat på plantningen, hovedsageligt fyr- og grantræer, indkøbt på planteskoler ved Århus og ved Sønderborg. Kun de færreste af de oprindelige træer findes i dag. De gamle linde blev dog plantet dengang. Anlægget afsluttedes i 1805 og havde da kostet ca. 2250 rdl. Stilen må vel nærmest betragtes som »landskabelig«. Rampen og forbindelsesvejene skar sig igennem det uregelmæssige terræn. Hver del af haven var noget for sig og forsynedes efterhånden med labyrinter, kilder, runde pyntebede med statuer og søjler.

Det fremgår af ovenstående, at anlægget var udført i tilknytning til Tøjhuset. Vel skyldes havens tilplantning private menneskers initiativ og offervilje, men den hørte til Jyllands arsenal. Kongen overdrog i 1809 kammerherre Fønss overopsynet med haven og bevilgede, at de 2933 rdl., der blev tilovers fra landsindsamlingen til Tøjhusets bygning, successivt måtte anvendes på kanalens og havens vedligeholdelse og forskønnelse. Disse midler slog til i 25 år, så var de opbrugt, og efter ansøgning bevilgedes i 1834 et beløb på 200 rdl. en gang for alle samt 40 rdl. årlig fra det militære fond på amtmandens rekvisition.

Efterhånden som anlægget voksede til, blev det borgernes kæreste udflugtssted. Haven blev populær. Tidens nye ideer om at dyrke naturen, om frihed og lighed hørte sammen med dette nye anlæg. Det har haft en popularitet som Tivoli i København i dag. Frihed og lighed — ja, dog med måde. I Tøjhushaven var der åbent for alle — gratis — torsdag og fredag fra 1—6, »men det maatte paases, at ingen kommer der uden at være efter sin Stand renlig og sømmeligt paaklædt«. Byens embedsmænd i alle stænder, borgere samt håndværkere og deres svende kunne erhverve sig en nøgle til »Døren i Dalen ved Reberbanen« (ved Tøjhushavevej) mod en årlig afgift af 2 rdl.

Haven havde også sin digter, J. Olavius. Han besøgte Randers i 1817 efter en længere tids bortrejse og beskrev haven gennem digtet »Maries Lund, et poetisk Maleri«. Her er indledningen til digterens vandring gennem haven:

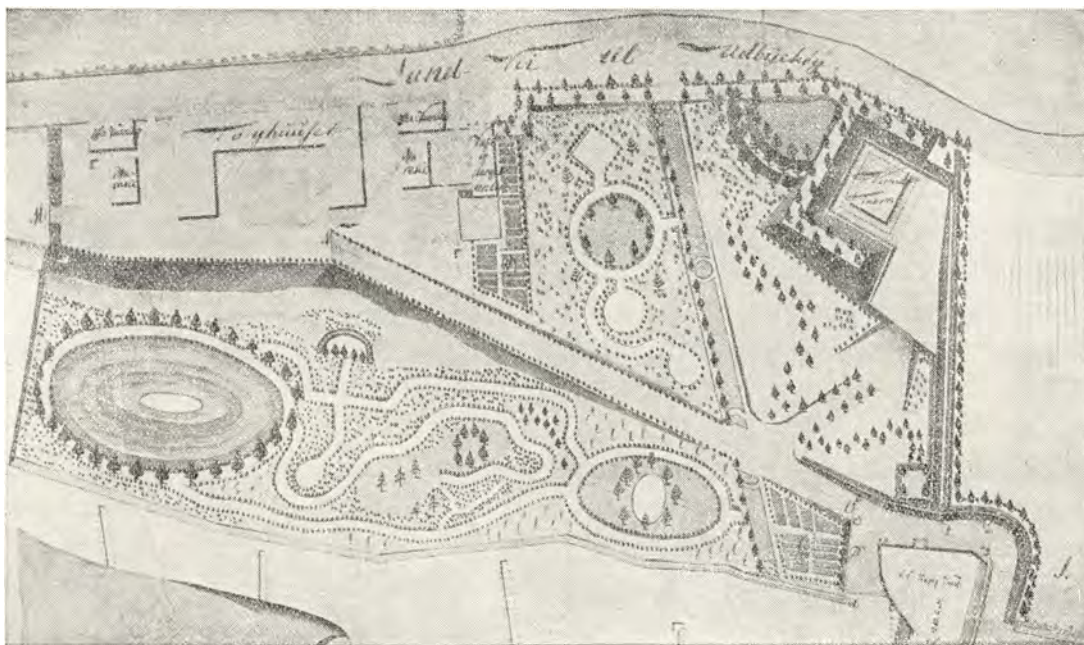
*Du søde Egn, I nydelige Dale,
hvor Konsten vandrer ved Naturens Haand,
du grønne Høj i smaa Syrenesale
indbugne i en stenet Bankes Barm.*

*Canadisk Poppel i en sirlig Række
mig leder i den lune, stille Dal.
ved Enden Lønne slynger sig i Hække,
jeg aabner Porten til den grønne Hal.*

Det vil være vanskeligt at nævne alle de personer, som i tidens løb har haft tilknytning til vore lystanlæg, men een skal dog nævnes, nemlig gartner Schaldemose, hvis skæbne — man kan sige tragiske skæbne — er så nøje knyttet til Tøjhushaven og Skovbakken. I 1812 anmodede amtmand, kammerherre Fønss Schaldemose om at »overtage de løbende Forretninger og det daglige Tilsyn med Anlægget«. Schaldemose, der på det tidspunkt var 28 år, gik med friske kræfter ind i arbejdet. Han anlagde en planteskole for plantagen på det areal, man fik overladt af Carøe, og han har formentlig udskiftet de mange nåletræer med løvtræer. Han opførte et lille skænkehus ved kanalens munding ude på »Øen«, et hus, som var bevaret til 1854, hvor dets tilstand og anvendelse var sunket så lavt, at det vakte almindelig forargelse og blev nedrevet.

I 1817 opgav Schaldemose tilsynet og blev forvalter på Clausholm. Det er muligt, at han har taget dette skridt ud fra den tids utryghed. Siden statsbankerotten i 1813 havde amtmand, kammerherre Fønss kæmpet for sin ære, men med ryggen mod muren. Alt for mange havde Fønss hjulpet med lån, og da det ene krak efter det andet berørte ham personligt, måtte det ende galt. I 1818 blev han suspenderet, og i 1820 fik han sin afsked. Ensom, fattig og nedbrudt døde han i Feld-

Tøjhushaven. »Plan over de efter den commanderende General i Nørre Jylland, Hans Excellens Hr. General Lieutenant von Moltkes Udkast gjorte Anlæger ved Randers i Aaret 1801«.

balle præstegård, en ledende skikkelse i landets befæstning, kammerherren, godsejeren, der i 1805 sprang ind som amtmand og med egne midler afholdt mange udgifter for stat og kommune, herunder en stor del af udgifterne ved Tøjhushavens beplantning.

Men tilbage til Schaldemose. Han og Fønss har forstået hinanden, den fattige og den rige idealist. Mon ikke det var årsagen til, at Tøjhushaven i en periode fra 1817—1828 måtte undvære Schaldemose?

Efter kammerherre Fønss fik den nye amtmand, kammerherre v. Stemann fra 1821 til 1827 opsynet med Dronningens have. Der er ikke i denne periode ofret store beløb på havens vedligeholdelse, og da Schaldemose i 1828 på opfordring af amtmand v. Lorentz vendte tilbage til Randers, var der så store opgaver og så få midler til stede, at Schaldemose erklærede sig villig til i den første tid at undvære løn udover friboligen.

Budgettet for havens vedligeholdelse lå på kun 200 rdl., hvoraf en del blev indsamlet blandt byens borgere. Der blev da også kun en lille løn til Schaldemose, som måtte forøge sine indtægter som beværter. Det gik dog hurtigt ned ad bakke for ham. »Fattigdom, Usselhed og menneskelig Skrøbelighed« knækkede ham. I 1843 måtte kammerherre Lorentz tage ham alvorligt i skole; uden resultat. Med et

rørende brev dateret 7. marts 1844 tog Schaldemose 60 år gammel sin afsked eller bekræftede den afsked, han havde fået.

Schaldemose blev hædret med sølvkorset og fik i 1843 en gratifikation på 50 rbd. sedler og året efter en pension på 50 rbd. sølv årlig, men alligevel måtte han i 1846 indlægges på fattiggården, hvor han døde den 3. juni 1848.

Hans navn vil ikke blive glemt, så længe der endnu er nogen, der vil interessere sig for lystanlæggenes historie. Foruden at være den mand, som — efter Fønss — har været sjælen i arbejdet ved Tøjhushaven, så påbegyndte han plantningen af lystanlæg, ikke alene her i Randers på Skovbakken, men også i adskillige af vore nabobyer. I 1907 lod byrådet rejse en mindesten på hans grav med indskriften: Skovbakkens Grundlægger.

Dronningens have eller Mariehaugen havde sin glansperiode fra 1810—1840. Kong Frederik VI kom år efter år i tiden fra 1824—1836 til Randers og besøgte gang på gang »Marielund«. Ved kongens besøg i haven om aftenen den 15. juni 1824 fortælles, at haven »paa det skønneste var illumineret med utallige culørte Lamper og Begkrandse«. Arkitekt Uldall beretter om en samtale med en gammel dame, hvori denne som en af de største begivenheder, hun har oplevet, fortæller om, dengang da kronprinsen dansede med jordemoderens datter, »og der gik Ild i hinner Hat«. Beskrivelsen refererede til en af folkefesterne omkring kongens besøg, hvor der skete det tekniske uheld, at der gik ild i papirlygterne i den for lejligheden etablerede dansesalon.

Forinden vi går videre med Dronningens haves historie, må der omtales en begivenhed, som fik stor indflydelse på vore lystanlæg. Den 25. juni 1837 indbød premierleutnant Faber byens borgere til at indtræde i en forening med det formål at fremme beplantningen m. m. til Randers bys forskønnelse.

Der tegnede sig i alt 164 medlemmer, og den 29. oktober 1837 afholdtes det første møde, hvor premierleutnant Faber, apoteker Køster og købmand Peter Thygesen blev valgt til bestyrelse.

På mødet i 1840 fik direktionen pålæg om at undersøge ejendomsforholdene for Tøjhushaven. Det blev oplyst, at grunden vel var byens, men givet til en offentlig hauge, og at amtmanden af kongen var befalet at være overbestyrer. Byen overlod foreningen tilsynet med haven efter foreningens ansøgning herom.

På generalforsamlingen i 1842 oplystes det, at foreningen har ladet de gamle popler hugge, og at der er anlagt en ny allé samt gravet nogle afvandingsgrøfter i haven. Dermed begyndte en ny fase af havens historie, nu kaldes den ikke mere Dronningens hauge eller Marieshave, men Tøjhushaven.

I de år anlagdes Tøjhushavevej, den beplantedes, blev grusbelagt m. v. Skrå-

Udsigten fra »Øen« ved Tøjhushaven i 1904. Over grønne enge hævede byen sin smukke profil. Nu ser man fra samme sted ind over Hadsundbanens rangerareal med remise og over Toldbodgades rækker af pakkbuse og siloer.

ningen ved Tøjhushavevej var allerede i 1820 blevet reguleret og beplantet af premierløjtnant Faber.

Det er mærkeligt at se, hvordan et lystanlæg kan tabe sin popularitet. Dronningens have var i den første halvdel af det 19. århundrede elsket, først af de rige og senere af den jævne del af byens befolkning. Men så dukkede konkurrenten op. Skovbakken voksede til, nu var det her, det skulle foregå — indtil Vestparken blev anlagt.

Efter 1850 hører vi ikke meget til Tøjhushaven. Der skete ikke meget dernede. Der plantedes nok lidt hist og her, men arealet udvidedes ikke i den periode. Kanalen var brugbar helt op til 1851, men efter den tid har man sløjet af med de påbudte opmudringer, og snart groede kanalen helt til. I 1863 fyldtes den op med affaldet fra den brændte cikoriefabrik i Fabrikstræde.

På kortet over »den grønne ring« om Randers ses Tøjhushavens omfang i 1858. Haven kaldes endnu Marienlund. Man genkender den nuværende gangføring. Mod øst går haven kun til krudttårnet, mod syd ses kanalen ud til fjorden. »Øen« er mærkelig nok ikke angivet som beplantet. Hadsundbanen kom til at gå omtrent, hvor Winge's rebslagerbane er angivet på kortet, og engen mellem reberbanen og

den gamle del af haven er endnu ikke inddraget. Man ser også Den lille ridebane og neden for skråningen Fabers anlæg.

Et andet minde fra den tid har vi i omstående gengivelse af et billede fra »Øen«. Der må have været ualmindelig dejligt ude på denne lille forpost fra Tøjhushaven helt ude ved den endnu uberørte fjord med sivskoven som indfatning og med den grønne engstrækning foran den gamle by.

I 1889 var den fredelige tilstand forbi. Jernbanedæmningen blev anlagt og afskar »Øen« fra Tøjhushaven. Engen ejedes da af rebslager Winge, men i 1899 købte kommunen den del, der lå mellem Tøjhushaven og jernbanedæmningen. Arealet blev fyldt op, beplantet og inddraget i anlægget.

Omtrent samtidig — i 1897 — blev Fjordgade anlagt, og arealet mellem gaden og den gamle del af haven inddraget under Tøjhushaven.

Så er vi nået frem til nutiden. Der har gentagne gange været rettet attentat mod Tøjhushaven. I 1897 var der planer om at anlægge en gade gennem haven, og der måtte afholdes et borgermøde og vedtages protestresolution for at hindre planens realisation.

Endnu ligger haven i sin hævdvundne skikkelse. En del af haven er for tilgroet og trænger til en regulering, måske burde man overveje at føre den tilbage til dens anlæg fra dens glansperiode.

Havens formål er dog ikke det samme nu som dengang. Da var haven kulisse for borgernes klubliv, nu hører det med i byplanens rekreative områder. Dengang var haven kun åben for almindelige borgere to gange om ugen om eftermiddagen, nu befolkes haven fra tidlig morgen. Først arbejderne, der skyder genvej mod Scandia eller Junchers fabrik, snart haster kontorfolkene igennem, så kommer småbørnene med mor eller storesøster, undertiden et helt kyller fra børnehaven med en lille ung pige, som har sit mas med at styre flokken i den dejlige have. Skovfatter med kasket og stok dukker frem bag buske og træer og passer på de vilde »knaite«, men han forsvinder, inden mørket falder på, og månen dukker frem. Så tager haven fat på sin gamle mission sammen med månen. Tøjhusets gamle mure lyser ned gennem trækroneerne, og de knortede træer kaster sære skygger, der nok kan give undskyldning for en beskyttende arm om en rund skulder.

Gid den gamle have, der er landets ældste offentlige lystanlæg, må bestå længe.

Den grønne krans om Randers.

For at få det rette billede af omfanget og vanskelighederne ved beplantningen af lystanlæggenes grønne ring om Randers gamle bydel må vi se på det terræn, som lå uden for byportene omkring 1800.

Imellem byen, de indre tofter og de dyrkede fællesvange lå et bredt bælte af udyrket område, golde bakker med lyng og småbuske, lidt græs hist og her i kløfterne, men kun anvendt som byens pulterkammer — »Møddingsplasse«, som det kaldes på de gamle kort. Grusgrave var der overalt, hvor tilkørselsforholdene var gode. Det udyrkede område strakte sig mod vest til Blegen, omtrent hvor nu stations tribune findes, mod nord til Gethersvej — den gamle landevej mod Hobro — derefter til Fabersvej med en lille trekant nord for denne og så i øvrigt mod syd langs Østervangsvej til Udbyhøjvej.

Inden for denne grænse lå ganske enkelte opdyrkede arealer som Schous toft og Vejrmølletofte. Det mest utilgængelige område var Flintebjerg lige oven over Udbyhøjvej.

Norden for Sandgade — den kunne lige så godt have heddet Grusgravsgade — lå på den gamle ridebane en bakke, Trøjborre, og oven over den fra ridehuset til Hadsundvej lå rakkerens jordlod med rakkerkulen.

I 1802 begyndte man opførelsen af Tøjhuset, og omtrent samtidig flyttedes kirkegården ud, den mosaiske kirkegård var allerede anlagt op i en dal mellem to bak-

Parti fra Skovbakken 1868 af Axel Schovelin med udsigt over Randers fjord.

ker mellem Udbyhøjvej og foden af Flintebjerget lå »Østre bakker«, der måtte reguleres inden arealets anvendelse til kirkegård.

Efter beplantningen neden for Tøjhuset og efter anlæg af kirkegården begyndte man at overveje, hvordan man kunne pynte lidt på det ovenfor liggende vildnis, der ikke har haft megen værdi. Slugten op imellem bakkerne — Langdalen — blev brugt til skydeplads for militæret og til boldspil. Hele arealet blev i øvrigt bortlejet 8 år ad gangen ved auktion, men har sikkert ikke givet mange penge.

I 1827 blev kammerherre Lorentz amtmand, og Schaldemose blev igen knyttet til Dronningens have. Lorentz opfordrede til at gå i gang med tilplantningen af Flintebjerg, og Schaldemose gik i gang. Der er ikke bevaret mange dokumenter om Skovbakkens tilblivelse. Vi véd, at plantningen begyndte i 1829 på arealet lige over den ældste del af kirkegården, og at Frederik VI den 15. juni 1830 beså plantagen.

Schaldemose skal selv have bekostet de første plantninger. Andre fortsatte hans arbejde, og disse andre anerkendte ikke hans indsats.

Allerede som ung havde leutnant Faber personlig forestået tilplantningen af skråningen neden for Den lille ridebane. I 1818 påbegyndte premierleutnant Faber og ritmester Gether beplantningen af de udyrkede bakker uden for Vesterport oven over den gamle fattiggård, men man kan forstå, at selv om offerviljen har været lige stor hos Faber, Gether og Schaldemose, så har de været uenige om metoderne. Der må allerede fra første færd have været strid mellem Schaldemose og Faber, og striden uddybedes efterhånden, som tiden gik, og har forbitret Schaldemoses sidste dage.

Som nævnt blev på generalforsamlingen den 29. oktober 1837 stiftet Foreningen for Randers bys forskjønnelse. Man vedtog straks at henvende sig til magistraten og de eligerede borgere for at få overleveret plantagen norden for kirkegården og plantningen ved fattiggården og søge tilladelse til at beplante det udyrkede område mellem Slynborgtoften og Rådmandsvangen og mellem Schous toft og Lergravsfaldene, altså hele skråningen fra Skovbakken til Gethersanlægget.

Byens styrelse har bidraget til indhegning, anbringelse af en ny port og ved indkøb af planterne. Vest for byen har man plantet 1600 nåletræer og nogle røn. »Vejen norden om Byen« — Fabersvej — må være blevet anlagt på det tidspunkt formentlig kun som en jordvej, men beplantet som en allé.

I 1848 måtte Faber på grund af krigen forlade byen, og ritmester Gether, der som toldkasserer var vendt tilbage til byen, overtog ledelsen af tilsynet.

I stedet for nåletræerne begyndte man at plante løvtræer. Der nævnes bøg, ahorn, birk, eske, løn, elm, hvidtjørn foruden gran og fyr, dels fra Friisenborg,

Indgangen til Skovbakken, indtil »Foreningen til Randers bys forskjønnelse« i 1894 skænkede en indgangsportal. Nu er hele Skovbakkens sydskråning ændret ved forlægning af Østervangsvej i 1938-39 og ved Markedsgades forlængelse i 1951-52.

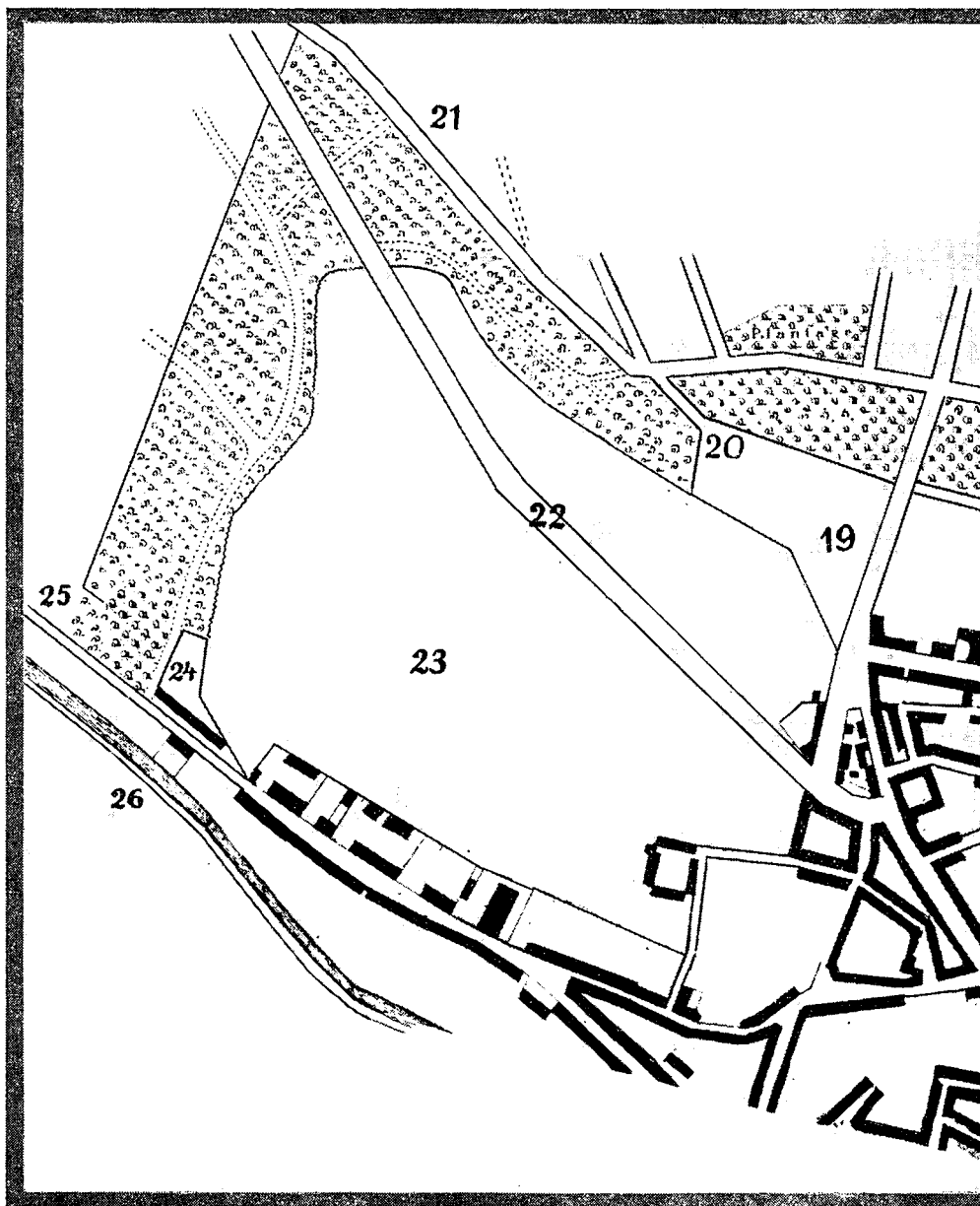
dels fra Hjermind. Der anlægges planteskole på rakkemandens jordlod og lige vest for Skydepavillonen sås bog og hassel.

Foruden de professionelle plantører anvendtes vægttere, slagtersvende, smedevende, ja sågar nogle af Fabers artillerister må tage fat — 41 arbejdsdage — 14 rd. 16 sk.

I 1841 nævnes, at 1¼ td. land er blevet tillagt Skovbakken, formentlig arealet nord for planteskolen ud mod Thorsgade, hvorefter denne plantage udgjorde i alt 11 ha og helt omgivet af en hvidtjørnehæk. Det fremgår også af beretningen, at der er blevet udskåret gange rundt om på Skovbakken, og at man har vanskeligheder med at få allétræerne ved Fabersvej til at gro. Der må en efterplantning til, idet man dog undlader at efterplante på den del af alleen fra Mariager landevej til Vejrmøllen (Flintebjerg allé), »da Byens Køer bliver drevne ad denne Vej i Sommer«.

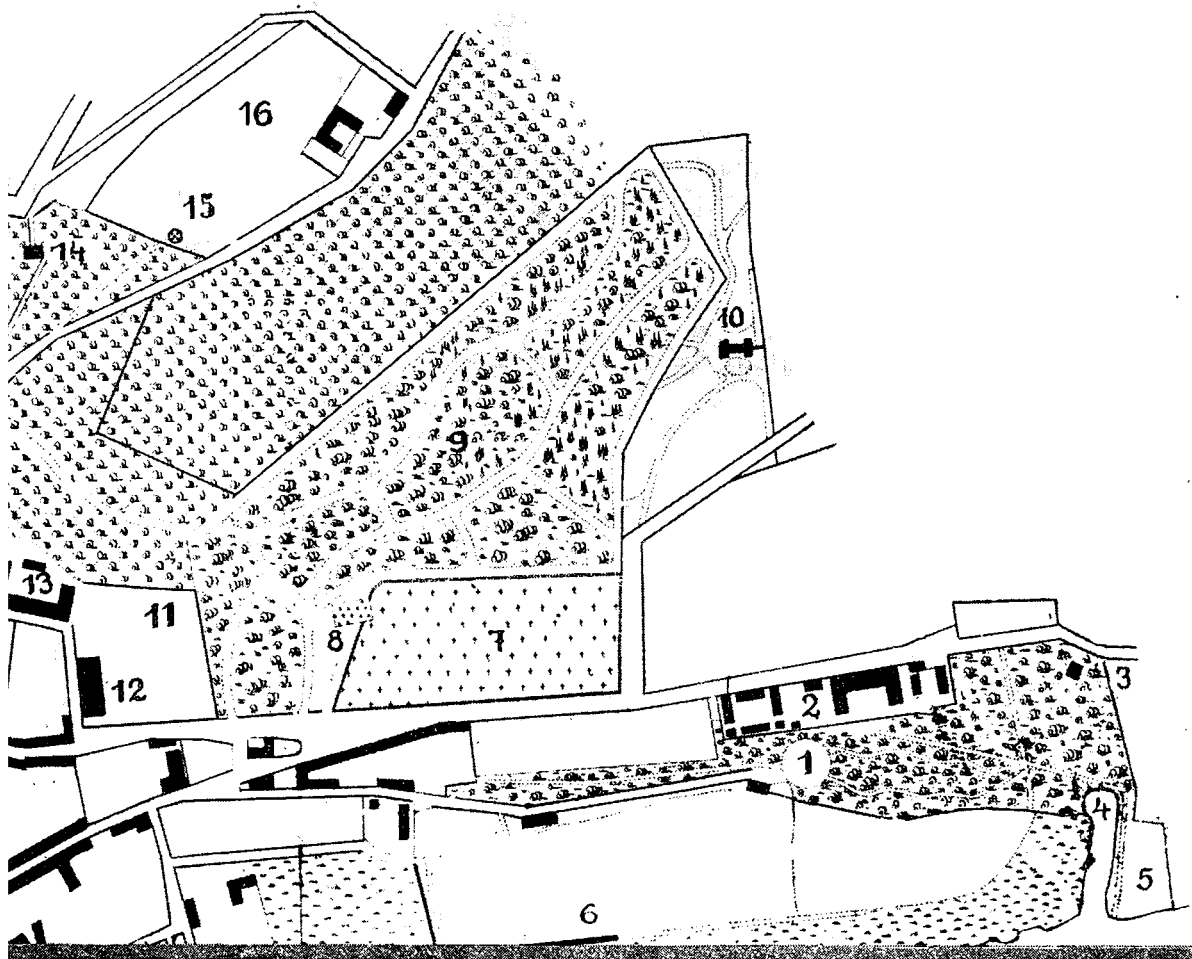
For at vise foreningens handlevilje og rækkevidde skal endelig nævnes, at man samme år vedtog en henvendelse til magistraten og de eligerede mænd om, at

1. Marienlund (Tøjshaven)	8. Mosaik kirkegård
2. Nørre Jyllands tøjhus	9. Skovbakken
3. Krudttårnet	10. Skydepavillonen
4. Tøjhuskanalen	11. Skyde- og ridebane
5. „Øen“	12. Ridehus
6. Reberbane	13. Kaserne
7. Kirkegård	14. Iskælder

kort fra 1858.

15. Randers mølle	21. Gl. Hobrovej (Gethersvej)
16. Vejmølletoften	22. Den ny landevej til Hobro
17. Schous toft	23. Slyngborgtoften
18. Reberbane	24. Fattiganstalten
19. Markedsplads	25. Viborgvej
20. Rest af Gl. Hobrovej	26. Hvidemølleåen

Plantagen mellem Vejmølletoften og Skovbakken blev aldrig anlagt

»Reberbanen bag Dødshuset, der spærrer begge Indgange til Plantagen og forarsager, at Vejen bag om Dødshuset ikke alene er for smal, men ej haver et hyggeligt Udseende, maatte forlægges andet Steds«. Foreningen ønskede også en skelafsætning for at få et dige, »der rager ud i en Vej«, sløjfet, man vil have anlagt fortoug langs reberbanen uden for Vesterport, »da Landevejen paa dette Stykke er ufremkommelig for Fodgængere«. Og så endelig klagen over Tøjhushavens tilstand, der medførte, at foreningen overtog tilsynet.

Efter beretningen på generalforsamlingen i 1842 var der bl. a. i 1841 plantet 8238 stk. forskellige træplanter. I 1842 tilplantedes »et betydeligt Stykke af Fattighusbakken, hvortil Fattigkommissionen har leveret Træer«.

På generalforsamlingen i 1843, som er den sidste, der refereres, stilledes der forslag om beplantning af bakken, der lå uden for Vejrmølleporten ved Madame Skous toft (det areal, hvorpå Fabersvejens skole og Ridehusvejens kaserne nu ligger).

Da den nye landevejs dæmning tværs igennem den vestre plantage havde afskåret forbindelsesvejen gennem plantagen fra Vesterport til Nørreport, vedtog man endelig en henvendelse til byen desangående.

Her standser referaterne af de årlige generalforsamlinger i den gamle protokol, der er min kilde. Regnskaberne viser, at foreningen har fortsat arbejdet med tilsyn og efterplantning, men nye arbejder påbegyndtes ikke. I 1863 kom købstadloven og dermed Randers byråds stående »Udvalg for Byens Plantager og Lystanlæg samt dens Forskjønnelse i Almindelighed«.

Omkring 1850 begyndte Skovbakken at erobre byens borgere på Tøjhushavens bekostning. Skovbakken var dog endnu en plantage. På den store plads omkring Thygesens eg, hvor senere Tepavillonen blev anlagt, var der plantet graner. Netop i de år omlagdes plantagen, og nu oprandt for Skovbakken et halvt århundrede med bevægede tider. Det er nu mærkeligt med disse to gamle anlæg. Begge startedes næsten tilfældigt, begge oplevede en tid med popularitet, som vi slet ikke kan forstå. Og begge anlæg blev »gamle«; interessen for dem svandt, de faldt til ro, men med netop den skønhed, som kun det gamle kan have.

På Skovbakken begyndte det med te- og kaffedrikkeri i et telt eller et træskur, og det resulterede i opførelsen af Skydepavillonen i 1854 efter tegning af arkitekt P. Hansen på initiativ af skydeselskabets medlemmer. Selskabet købte et areal mellem Skovbakken og Østervangsdiget og var ejer af pavillonen til 1874, hvor kommunen som ufyldestgjort panthaver måtte overtage ejendommen.

Langt op gennem tiderne var Skovbakken byens festplads. De gamle erindrer grundlovsfester, børnehjælpsdage o. s. v. Ved de politiske fester holdt de konser-

Koncert foran Thepavillonen på Skovbakken.

vative til på Skovbakken, men socialdemokratiet havde Den lille ridebane ved siden af Tøjhuset som samlingssted.

Man forsøgte også at udjævne de politiske skillelinier. Ved en håndværkerfest drog mestre og svende til Skovbakken med bagermester Stilling og skomager Chr. Bach kørende i en drosche i spidsen.

Men bedst af alt husker de gamle Søren Telling og hans orkester. Sæsonen begyndte pinsemorgen med koncert kl. 5! og hele sommeren igennem var der hver onsdag, fredag og søndag koncert på festpladsen. Om søndagen endog både om eftermiddagen og om aftenen. Så strømmede byens borgere til Skovbakken. De gamle indtog bænke omkring pladsen og stolene ved Tepavillonen og de unge gik turen fra egen hen forbi musiktribunen og videre forbi de brogede parasoller ved Tepavillonen og tilbage igen. Musikken spillede, og Skovbakkens prægtige træer og den skønne udsigt over byen dannede den smukkeste ramme om det hele. Om aftenen var der illumination med de små gasblus, der krøb helt op om taget på Tepavillonen.

Endnu findes et par faste borde og bænke på Skovbakken, men de bruges mest af aldersrentemodtagere, der sommerdage får tiden til at gå med et spil »Ligeud«.

Kortet fra 1858, hvoraf et udsnit her er gengivet, giver et glimrende billede af

vore lystanlæg på dette tidspunkt. Fra Vesterport op over Fattighusbakken strakte plantagen sig, så kravlede den langs Slyngborgtoftens stendige op gennem kløften til den gamle landevej til Hobro og videre langs skråningen helt hen til Skovbakken. Plantagens bevarelse skyldtes også det hensyn, man ved udskiftningen tog til hele plantningssagen. Udskiftningen af fællesjorden fandt sted omkring 1850, og det fremgår udtrykkeligt af reskriptets ordlyd, at plantagerne og de offentlige lystanlæg var undtagne fra udskiftningen. Men i det lange løb har plantagen dog ikke kunnet holde stand mod udviklingen. Kravet om jord til bebyggelse steg, efterhånden som bebyggelsen kravlede op ad skråningen.

Indhugget i plantagen begyndte i 1893 ved Mariagervej, hvor nu elværket ligger, og optakten var god, idet byrådet besluttede at rydde arealet til grusgravning og senere bebyggelse, men på betingelse af, at en del af de indvundne penge skulle samles til et fond til beplantning og vedligeholdelse af plantningerne. Kort tid efter blev den del af plantagen solgt, der lå nord for Fabersvej mellem Nyvangsvej og Vester allé, men det skal siges, at de øvrige grunde fra plantagen alle blev anvendt til offentlige bygninger eller lignende, som det var i almenhedens interesse at skaffe plads til. Først kom Ridehuset og staldene til Møllegades kaserne, så fulgte Sct. Peders kirke, Sct. Josephs hospital, elværket, Hadsundvejens skole, præsteboligen ved Sct. Peders kirke og Fabersvejens skole, alt på arealer fra plantagen.

Kun ganske få steder er denne parkstribе blevet udvidet, nemlig i 1903, da en del af den gamle Slyngborgtoft vest for Skovbrynet blev erhvervet og henlagt under Vester altan — legepladsen er først anlagt i 1927 — og i 1908, da en del af dr. Møllers toft ved et magelæg blev lagt ind under Skovbakken.

Ved de store gadeanlæg omkring Vesterport i 1936 og ved anlæg af Østervangsvej ned gennem Skovbakken ændredes disse partier ganske, men begge steder har stadsgartner Frølich med en overordentlig heldig hånd forstået at lukke sårene efter de tekniske anlæg.

Vestparken.

Ideen til en skovpark på de vestre bakker lå i betingelserne til den byplan-konkurrence, som byrådet i februar 1909 lod udskrive for Vestervang. Intet af de indkomne forslag tilfredsstillede dog byrådet helt, men på grundlag af arkitekt Holger Rasmussens og ingeniør A. Lunds præmierede forslag udarbejdede stadsingeniør Fenger og havearkitekt Erstad Jørgensen et forslag, som blev godkendt af byrådet den 19. januar 1914. De nødvendige arealer var erhvervet, og arbejdet blev påbegyndt og blev — som nødhjælpsarbejde — gennemført i årene 1914, 1915 og 1916. I 1918 opførtes nødtørftshuset — »Apistemplet« (dengang opførte man

Slyngborgtoften mellem Danmarksgade og Hobrovej i 1913.

både tilskuertribuner og nødtørftsanstalter med doriske søjler). Plantningsarbejdet blev gennemført under tilsyn af kommunegartner R. C. Christensen og stadsgartner Alfred Carlsen.

Byrådet og planlæggerne kan med rette være stolte af dette anlæg. Det blev heldigvis ikke en skovpark, der let kunne have lukket af for et af de få steder, hvor vi endnu har bevaret udsigten oven den skønne Gudenådal. Stoute mørke graner og fyrretræer omhegner de grønne plæner, lave busketter deler anlægget op og fremhæver terrænet, vilde roser smykker skråningerne og gør parken til et sandt eldorado for samlere af de røde hyben om efteråret. Med en stærk hensyntagen til det kuperede areal og formålet at skabe opholdspladser for de besøgende er det lykkedes at skabe en park, som ganske har udkonkurreret de gamle yndlingsparker Tøjhushaven og Skovbakken. Bakkerne med de åbne græsflader giver gode muligheder for vintersporten. Om sommeren hygger familierne sig på de lune granomkransede plæner, og ved de store folkemøder og fester samles man om talerstolen i slugten.

Ved en stor folkefest den 15. juni 1927 afslørede man billedhugger Bundgaards smukke genforeningsmonument. Siden da har Vestparken samlet byens borgere på grundlovsdage og andre festdage, en folkets park i ordets betydning.

Men også børnenes og ungdommens park! Især i den korte tid, hvor parken er dækket af sne. Prøv at spørge en gammel Randersdreng om hans barndoms minder og sig Vestparken til ham. Så vil minderne komme lige så uimodståeligt som en »Vesterbakkeslæde«, der er sat i gang oppe ved »Udsigten« foran Højgade, og som i fuld fart tager hoppet efter Parkboulevarden nedad mod slugten og op ad den ene side for at komme rundt om buskadset og så op på den anden side for at komme uden om talerstolen tværs gennem »Smørhullet« for at ende på den dertil henlagte grusdyng.

Denne kælkebakke var berømt over hele Jylland. På de store vintersøndage var der adskillige udenbys kælke, og de var de farligste, for styrmanden var jo ikke fra barnsben vænnet til løjpens forunderlige løb.

Kælkebanen var farlig, især når den var kørt til, og de tunge slæder hvirvlede rundt på den isglatte bane. Så havde spejderne travlt med at regulere færdselen og samaritterne travlt med at bære ofrene væk og forbinde dem. En vintersøndag i 1929 var der 40 skader at tage sig af og et par af dem alvorlige, bl. a. fik en ung pige brystet kvæstet ved sammenstød med talerstolen. Næste søndag var talerstolens sten polstret med høsåkke. Men sådan en rigtig vintersøndag var der også ca. 3000 mennesker i Vestparken. — Ak, allerede nu er forholdene forandrede.

Da den øverste ende af kælkebakken i 1938 blev snittet af ved omlægningen af Parkboulevarden, gik der et suk gennem ungdommen. Hvor kunne de gøre det!

Bebyggelsen kravler ud om parken, og hvad værre er, den stærke færdsel på den stejle Parkboulevard tillader ikke, at man simpelthen lukker vejen for al anden færdsel end slæder og ski.

Men stadig er der en dejlig tumleplads både sommer og vinter, og der er ingen tvivl om, at denne park lader sig ikke let slå ud af nogen ny park.

Doktorparken.

På foranledning af reguleringsudvalget blev der på et møde den 10. maj 1912 stiftet en forening »Vesterud« med det formål at virke for fremme af planerne om udnyttelse af arealet mellem Viborgvej og Hobro landevej. Denne forening kunne den 3. marts 1912 fremsende et gavetilbud fra overlæge Otto Lassen og hustru på ca. 4,5 ha »af Bettysmindes Jorder mellem den saakaldte Møllevej og Oust Møllebæk«. Desuden gav dyrlæge Østergaard, kommunelærer Otto Thorup og nogle gårdejere fra Nørre Borup nogle mindre jordstykker tilsammen ca. 0,5 ha, alt til anlæg af en park. Til gaven var endvidere knyttet en kontant pengesum fra overlæge Lassen på 5000 kr. til gennemførelse af foretagendet. Dette beløb blev senere forhøjet til 25.000 kr. I september 1913 forelå et af havearkitekt Erstad Jør-

Kælkebakken i Vestparken inden omlægningen af Parkboulevarden.

gensen udarbejdet forslag til Doktorparken, og anlægget blev formentlig afsluttet i første omgang i 1914.

Parken vandt ligesom Vestparken også stor yndest blandt byens borgere. Flest besøgende var der, når vandet om vinteren blev stemmet op, og frosten bandt den derved skabte store sø. Men den popularitet har parken bevaret selv efter den omfattende regulering i 1928-29. Dette arbejde, som gennemførtes som nødhjælpsarbejde, omfattede oprensning og udvidelse af søen. Mudderet og fylden anvendte man til opbygning af to øer.

Parkens skaber, overlæge Lassen, mindedes man ved den 30. maj 1920 at afsløre et mindesmærke, en portrætbuste af doktoren udført af billedhugger Bundgaard. Navnet Gørrilds allé er et minde om overlægens datter.

Fladbro.

Lillejuleaftensdag 1896 afholdt byrådet et ekstraordinært møde med det ene punkt på dagsordenen: Køb af nogle ejendomme omkring Fladbro i den hensigt at anlægge en lystskov. Handelen omfattede den gamle kro med tilliggende af ca. 38 ha, den nuværende skovfogedbolig og jord fra 4 forskellige ejendomme, i alt ca. 48 ha.

I løbet af de kommende 5 år blev arealerne tilplantet med undtagelse af ca. 5 ha, der blev udlejet sammen med kroen. Hedeselskabet udarbejdede beplantningsplanen, der i første omgang omfattede 77.250 stk. planter, hovedsagelig rødgran og bjergfyr, men også en del rødæl og birk til beplantning af de lavere partier.

Kroen fik en tiltrængt istandsættelse, og en vært blev antaget. Haven blev anlagt, indhegnet og kulegravet. Den lille sø blev udgravet, og i den blev der udsat rhinlaks og senere karper, der dog ganske uddøde efter en bundfrysning i 1916.

Man ansøgte statsbanerne om et trinbræt ved plantagen, og dette blev anlagt ved plantagen syd for Nørreå-broen.

Også fodgængerne tænkte man på. Den skønne engvej blev gjort tilgængelig, dels ved anlæg af en bro over Oust møllebæk og køb af det manglende stykke vej fra møllebækken til Neder Hornbæk, dels sikrede man sig færdselsretten fra Fladbro-ledet op til landevejen.

Der blev ansat en opsynsmand, som foruden tilsynet med selve plantagen havde til opgave at opkræve havnepenge af kågene, der brugte kroens losseplads. I mange år hentede kågene ballastsand i grusgravene bag skovfogedboligen.

Manden bag det hele var justitsråd Boldsen. Der var tempo over starten. Der blev skrevet — ja, mest telegraferet — til planteskoler, skovridere o. s. v., indtil det hele var arrangeret. Efter Boldsens død besluttede man i 1911 at rejse et mindesmærke i haven tæt ved landevejen for hans store og uegennyttige arbejde »særlig ved Erhvervelsen og Udviklingen af Fladbro Skov«.

Skoven groede godt til, selv om spøgefugle dengang sagde, at nu nåede træerne til ørerne — når man vel at mærke lagde sig ned.

I 1914 besluttede man at bygge en træbro over åen. Et stort ingeniørfirma kom med et alternativt tilbud på bygning af en betonbro, og det resulterede i en helt ny licitation, hvor arkitekt Posselts forslag — bl. a. af skønhedshensyn — blev foretrukket.

Skoven er groet op og har groet sig fast i hjerterne på byens borgere. Skoven er stadig et dejligt sommerudflugtssted. Selv om banen er omlagt, og Fladbro trinbræt forsvundet, finder byens og omegnens folk frem til Fladbro med både på åen, med rutebiler, biler og med cykler, og adskillige af byens borgere har stadig deres faste spadseretur ud langs engvejen, forbi resterne af Christian III's gamle møllegrav og op igennem skoven.

Når sneen er faldet, snor skiløjpen sig gennem den snedækte skov, og munter latter og råb giver genlyd især fra det glimrende skihop, som på initiativ af Vintersportsforeningen blev anlagt i 1945.

F. Schrøder.

Kunsten i Randers gennem tiderne

AF MUSEUMSDIREKTØR OTTO ANDRUP

En bekendt kunstner, som nu forlængst er afgaaet ved døden, udstillede engang et maleri af fire brave borgere fra en lille by, der betagne og ivrige spillede en Mozart-kvartet, og han føjede dertil et af ham selv lavet distikon: »et in vicinos descendit Phœbus Apollo«, d. v. s.: selv i en liden stad kan den beaadende gud stige frem. Glæden ved kunst findes allevegne, og dens dyrkere er ogsaa i stand til at skænke andre en oplevelse; det er jo kun et faatal, som yder det fuldkomne. Jeg tænker paa min ungdom i Randers, hvor fru *Martha Clausen*, der boede ved Tøjhushaven, behandlede med en vis respekt, for hun var malerinde, og jeg husker fra missionshusets basarer hendes kraftigt farvede blomster paa sort fløj; hendes mand var tegnelærer ved Teknisk skole. Mere anseelse stod der om *C. Milton-Jensen* og hans landskaber, især da det rygtedes, at han havde solgt et billede til prins *Christian*; han var ganske vist født paa Sjælland, men havde 1889 giftet sig med en pige af Ankerstjerne-familien og boede i Randers en tid derefter. Museet erhvervede adskillige malerier af ham, landskabsbilleder i den akademisk Kyhn'ske skole; 1893 rejste han fra Randers til Aarhus, og mange af hans billeder endte i kongehusets eje (Fredensborg, Marselisborg). Der stod en vis nimbus om den gamle, ærefrygtindgydende og svært bevægelige fotograf *Gebhardt Zehn-graff*, der skulde have studeret ved akademiet i København, men hvis arbejder ingen kendte. Det er vel en slægtning af hin Chr. A. Zehn-graff, som var født i Svendborg 1816, 1838—40 studerede paa Charlottenborg og som i aarene omkring 1850 malede altertavler — ikke alt for berømmeligt bedømte — til fynske kirker omkring Fjellebro. Randersdrengen, arkitekten *Jens Peter Jensen Wærum*, der længe havde studeret ved akademiet uden at tage afgang, men dog været tegner hos Chr. Hansen og F. Meldahl, vendte 1879 tilbage til sin fødeby og fik dør store opgaver, rytterkasernen (1880), Teknisk skole (1892), Sct. Josephs hospital, Handelsbanken (1905), samt meget andet saavel i byen som andetsteds i Jylland, arbejder, som nutiden maaske ikke netop beundrer, men som alt i alt var solidt ud-

førte efter de af hans lærere givne opgifter for slige emners løsning, selv i lombardisk stil. Der var ogsaa en anden arkitekt i Randers *Tage Olivarius*; han boede i det yderste hus i Østergade, straks over for amtmandsboligen, og byggede meget for amtet og rundt i provinsen; i Randers skyldes bl. a. borgmesterboligen 1891 og Thepavillonen paa Skovbakken 1892—93 ham.

Vor sanglærer i latinskolen, *Viggo Simesen*, var maler; et af hans værker hang endog en tid paa Frederiksborg, billedet af general Gerlach i hel figur, skænket af officerer; billedernes kvalitet svarede for os dog til hans evner som sanglærer; han var svigersøn af den højtskattede arkitekturmaler I. T. Hansen.

En særlig begivenhed i mine drengedage var efterdønningerne fra den svære strid, som udkæmpedes mellem borgmester Stemann og arkæologiske interesser i byen, særlig husker jeg gløden i dr. Bays argumenter, som støttedes stærkt af Nationalmuseet; striden gjaldt det gamle helligaandshus. Det endte jo med, at det blev restaureret 1894—97 af *Hack Kampmann*, der var blevet kgl. bygningsinspektør for Jylland. Med helligaandshuset fik byen i vi drenges øjne en vidunderlig og fantasifuld seværdighed.

Men talte man om kunst og Randers-kunst, var der dog en helgen, urtekræmmerens søn fra Raadhustorvet, *Johan Rohde*, student fra skolen, ven med en række af de andre gode borgersønner i byen; sær, ogsaa dygtig, sagde man, men afveget fra den gode sti, han gav sig hen til nye retninger, som malede anderledes end Milton-Jensen; dog — ungdommen har sine privilegier til forsøg! Rohde havde jo brudt med de officielle, akademiske kredse, var medstifter af Den frie udstilling; han rejste meget i udlandet, hvad der ogsaa gav ham nye ideer! Hans billeder blev solgt, endog til udlandet, men der var dengang intet motiv fra Randers. Det var som en halvt fremmed, halvt hjemlig stjerne, han omtaltes og med mange forsigtige spørgsmaalstegn ved vurderingen; »Hvad véd man egentlig«! Senere fra hans sidste periode kom de ogsaa hjemme højt værdsatte billeder fra havnepartiet ved Randers.

Anderledes med *Alexander Wilde*, amtsforvalteren; han var embedsmand og kunde gøre, hvad han vilde. I hans hjem hang malerier af Købke, W. Marstrand, Ring, og de beundredes; hans egne arbejder æstimeredes ogsaa omend med en formel kølighed, som senere tiders mærkelige kunstnerklip eller lignende foreteelser. At han fik billeder udstillet paa Charlottenborg betragtedes kun som et plus til hans embedsmæssige dygtighed. Trods hans nu meget værdsatte, fintføjte og fornemt opfattede motivgengivelser, saa man paa hans kunst egentlig kun som en ejendommelig, omend ikke dadelværdig hobby.

Johan Rohde: Maleri fra Randers havn, ca. 1906. (Randers museum.)

Saadan var efter min opfattelse den kunstneriske indstilling i Randers omkring 1900, og jeg tror, at den dækker det absolutte flertal af byens meninger.

Fremmede kunstnere kunde besøge byen, som *L. Find*, der illustrerede Henrik Pontoppidans »Minder« (1902). (Tegning til Rosengaarden f. eks.). Den kunstneriske trang hos byens borgere blev væsentlig imødekommet ved besøg paa museet, der dog var meget konservativt anlagt. Og saa var der naturligvis af og til rundt om kunststillinger, ikke mindst af kunsthandlere. — Lad mig her berette en anekdote, som blev meget gouteret i mine sidste skoledrengenaar. Alex. Wilde var ofte stærkt rystet over de ringe arbejder, der blev udstillet af slige handlende, næsten altid med prangende kunstnersignaturer. En dag saa han et meget løst og slet billede, der bar en gammel, men meget anset københavnsk malers navn, og han underrettede ham skyndsomst om, at noget smøleri blev udstillet til salg i Randers, forfalsket med hans signatur. Der blev en del postyr; men det viste sig

desværre, at den gamle mand ikke turde fragaa, at han havde malet billedet og maaske ogsaa signeret det. Det viser jo udstillingernes kvalitet.

Dansk kunsthistorie har haft en vrangside, at den for de ældste perioders vedkommende er opbygget paa, hvad de kongelige arkiver kunde meddele; dør havde forskerne positiviteter fra papirerne for øje; en undtagelse er dog arkitekturen, hvor man allerede fra aarhundredets første trediedel begyndte at arbejde i mar-ken. København var allerede, da den hjemlige kunsthistorie for 150 aar siden begyndte, blevet saa overmægtig og et saadant centralpunkt, at man mente, at dette altid havde været tilfældet. Men det er en misforstaaelse. Lige indtil Christian V's tid var kunstnere af format som hoffets fleste, spredt over landet og levede af, hvad kirkens mænd, adelen og de velhavende borgere begærede udført, og der var byer som Odense f. eks., der indtog et endog meget højt stade.

Hvad Randers angaar, staar byen ikke i bageste række; de rige adelsmænd i Djursland havde den som sit hjemlige centrum, hvorfra de let kunde hente kunstgenstande eller selve kunstnerne og haandværkerne ud til deres gaarde, eller ka-pre dem til deres arbejde, saa de slog sig ned paa landet som da uden for bylavene staaende mestre. Og hvad havde kirkens folk før reformationen ikke brug for?

Et minde fra den ældste tid, da flaader lagde ind i fjorden ved Randers, er endnu bevaret paa Nationalmuseet, og det endda et af de bedste og berømteste kunstarbejder i Danmark fra tiden omkring kong Niels' regering. Det er det eneste lille stykke romanske bronzeskulptur af Madonna («Randers-Madonnaen», som er det navn, den er kendt under ogsaa uden for landets grænser); for mere end 100 aar siden blev den, desværre stærkt beskadiget, fundet ved opmudring af fjorden. Det regnes almindeligt for et importeret arbejde fra de burgundiske lande, men der har hos anselige forskere (Carl R. af Ugglas 1944) været gjort den opfattelse gældende, at det er et nordisk arbejde, udført af en mester, der havde den hjemlige følelse for træskærerkunstens teknik i blodet; der er jo saa uendelig lidt bevaret fra den tid, saa noget absolut kan ikke siges. Men man bør i overvejelserne ikke glemme, at der ofte da sloges mønt i »Kongens Randers«, og at man i 12. aarhundrede finder en del fine Randers-bracteater af sølv, der menes udført af fremmede, vel tyske eller tysk-skolede møntmestre.

Om den rent kirkelige kunst, som har hjemsted i eller ved Randers i middelalderen, tales der andetsteds i denne bog; jeg vil kun minde om, at byen i den tid har ejet et skulpturværk af en saa kendt Lybækkerkunstner som den Bernt Notke elev, der kaldes *Imperialissima-Mester* (Heinrich Wilsing?) i den altertavle fra 1500,

Mindetavle fra 1535 fra Rosenkrantzernes gravkapel i Tirstrup kirke over rigsraad og rigshofmester hr. Niels Eriksen Rosenkrantz til Bjørnholm, død 1516. Tavlen var sammen med andre Rosenkrantz'ske mindetavler muligt bestemt til at hænge i Randers graabrødrekirke. (Frederiksborg museum.)

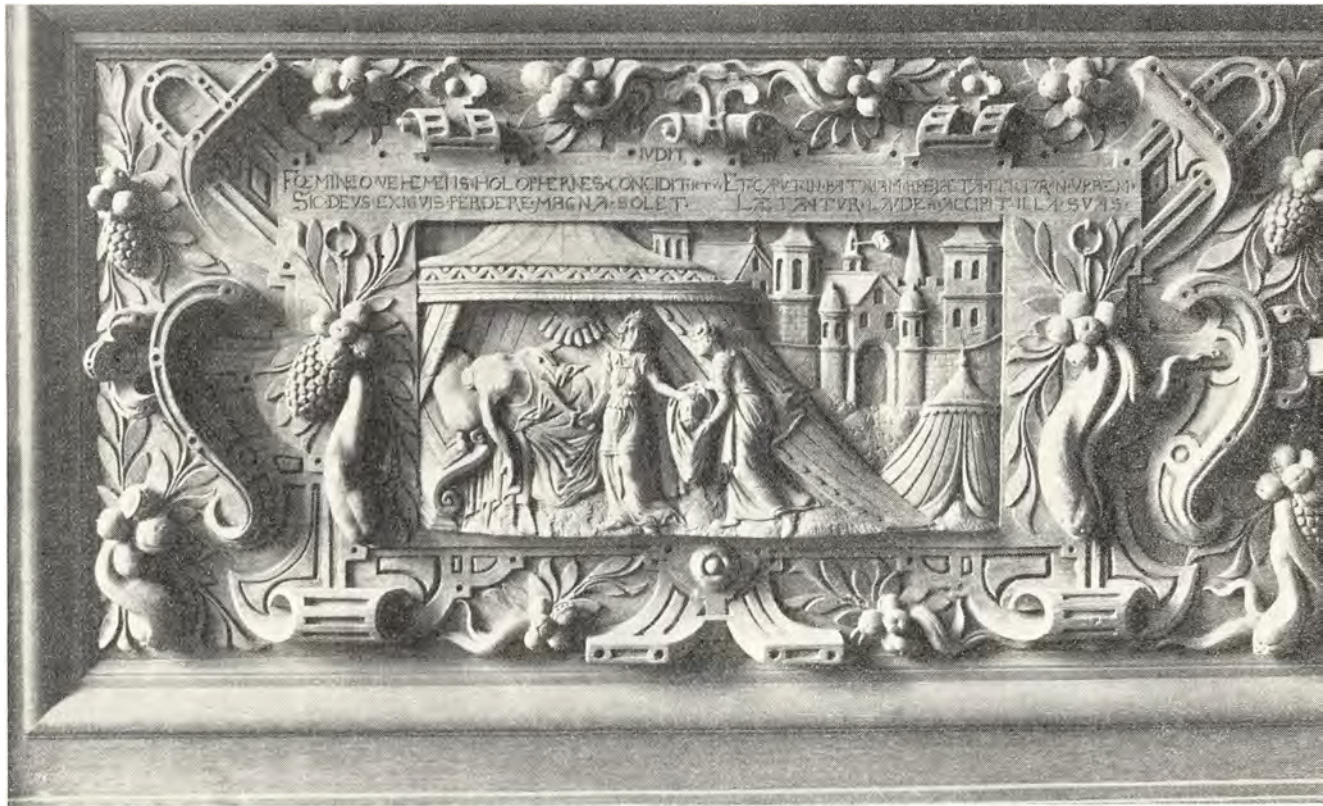
som nu staar i Hald kirke, og hvis fremstilling af Jomfru Maria som himmeldronning («Imperialissima virgo») har givet mesteren hans kunsthistoriske kende- navn; han har vel selv ledet opbygningen af altertavlen i Randers Sct. Morten, hvor den oprindeligt stod. Et andet berømt kunstværk er Helligaandsklostrets alterkalk fra 1494, som senere kom til Gjerrild kirke, men nu staar paa museet i Randers; den blev udført i Horsens, hvor Rosenkrantz'ernes gaard Boller laa i nærheden. Men kunsthaandværket var stadig levende i Randers, og i de efter reformationen følgende aar kan der nævnes Randerskunstnere, som fik opdrag rundt om i Jylland, utvivlsomt fordi de havde bevist deres evner i byen og dens opland. Jeg nævner f. eks. hin *Johan Maler* i Randers, som herremanden Just Høg til Vang 1548 lod male kalkmalerier i Sulsted kirke i Vendsyssel.

En ejendommelig berigelse fik Randers i kraft af byens forbindelse med familien Rosenkrantz, som havde valgt købstadens graabrødrekirke til slægtens hvilested; det var i 1472, at rigens hofmester hr. Otte Nielsen Rosenkrantz her stiftede et kapel, hvor slægtens medlemmer skulde begraves. Graabrødrekloster blev 1530 overgivet til Mogens Gøye og kirken af ham overladt borgerne i Randers til luthersk gudstjeneste. Men 1544 tilfaldt bygningskomplekset kongen ved Mogens Gøyes død; det blev senere til Dronningborg slot i Randers. Rosenkrantz'erne var

bekymrede for deres gravkirke og har muligvis straks flyttet deres minder bort; i hvert fald fandtes senere i Tirstrup kirke paa Djursland, som samme hr. Otte Nielsen, død ca. 1475, havde bygget 1465, et Rosenkrantz'ernes gravkapel med uidentificerede kister. I kapellet hang fra 1539 en række runde mindeskiver til erindring om nævnte rigshofmester hr. Otte Rosenkrantz, om rigshofmester hr. Erik Ottesen Rosenkrantz, død 1503, om rigshofmester hr. Niels Eriksen Rosenkrantz, død 1516, og om dennes datter fru Mette Nielsdatter, rigsmarsken Erik Eriksen Banners hustru, død 1533, samt en lignende tavle med de Rosenkrantz'ers vaaben. Alle er dateret 1535. Om de har hængt i Graabrødrekirke før dens inddragelse under kronen, eller om de er udført som mindetavler i anledning af en overflytning af nogle af ligene til Tirstrup, hvor Rosenkrantz'ernes gods Bjørnholm (senere Høgholm) laa, er tvivlsomt; men der er en mulighed for, at de er bestemt til at hænge i Graabrødrekirke. Deres ejendommelige form, som kun kendes her i landet fra et andet eksempel (paa Stevns), tyder paa, at det er en baltisk form for gravminder, i brug bl. a. i Visby. Dette er saa meget sandsynligere, som ovennævnte hr. Niels Eriksens søn, hr. Henrik Nielsen Rosenkrantz til Bjørnholm, fra 1530 var høvedsmand paa Gulland; han styrtede dør 1537 med sin hest og døde. Paa tavlerne er inden for billeder af religiøst indhold (Kristus i Gethsemane, korsfæstelsen, opstandelsen og treenigheden) afmalet smaa fremstillinger af den person bedende, hvem mindetavlen er stiftet for. De findes nu paa Frederiksborg og paa Rosenholm.

Graabrødrekloster i Randers tilfaldt som omtalt 1544 kronen, som gjorde klosterbygningen til et kgl. slot »Randersgaard«, fra 1550 »Dronningborg«. Det var lensmandens sæde og fra 1559—71 en del af enkedronning Dorotheas livgeding. Frederik II boede flere gange paa Dronningborg. Af regnskaberne ses, at han i Randers erhvervede et maleri med en oversigt over kampene i Ditmarsken; der var altsaa malere af et vist format i staden. Fra Randers kom ogsaa den arkitekt, som den bekendte lensmand paa Dronningborg, rigens raad hr. Eske Brock, der selv gik paa torvet i Randers for at købe sild og anden fetalje til sin store husholdning af folk og ryttere, hentede fra Randers for at bygge paa Gl. Estrup.

I Hornslet ved Rosenholm boede Jørgen Rosenkrantz' snedker, *Mikkel van Groningen*, hvis rigt udskaarne skab paa Skafføgaard er berømt; altertavlen i Krstrup er ogsaa hans arbejde (1598). Fra tolder Mogens Nielsens hus i St. kirkestræde findes paa museet en meget dygtigt udført skabsfylding af Judith og Holofernes, som er henført til ham. — Her bør vi ogsaa mindes ejerinden af Stenalt, fru Anne Krabbe, Jacob Bjørns, som ikke blot var stærkt aandelig interesseret og efterlod en stor samling optegnelser af genealogisk karakter og som havde et

*Skabfyldning i eg, skaaret ca. 1600 af Mikkel von Groningen, forestillende Judith med Holofernes hoved.
Fandtes i tolder Mogens Nielsens hus, hjørnet af St. kirkestræde og Kirkegade, opført 1626.
(Randers museum.)*

kunstkammer, men ogsaa foretog udsmykninger af Ørsted kirke med rigt snitværk. Naar hun specielt nævnes her, er det, fordi hun har ladet sit navn og 1589 indhugge paa to store granitsøjler i Tøjhus haven; de har oprindeligt staaet i Essenbæk kloster, men overførtes til Randers (efter traditionen over isen). Har de været tænkt som bidrag til Skeel'ernes kapel i Sct. Morten? Essenbæk laa jo under Dronningborg, hvor Eske Brock, Jørgen Skeels svigerfader, var lensmand.

I sine regnskabsbøger skriver fru Sophie Brahe, den gode hustru til den lærde Holger Rosenkrantz paa Rosenholm, at hun omkr. 1636 har betalt maleren *Johan Maler* for at male forskellige portrætter; det er maaske ikke originalarbejder, men kopier f. eks. efter Karel van Manders portrætter; men han er dog en Randersmaler, hvis billeder hænger paa adskillige museer og herregaarde. Denne Johan Maler er utvivlsomt *Johan Jørgensen*, som døde 1649 i Aarhus, men havde boet en tid i Randers, hvor hans enke ogsaa giftede sig igen med en Jens Nielsen.

I byen har ogsaa virket en anden maler, en elev af Abraham Wuchters, som

*Hans Schüttes epitafium i Sct. Morten
over borgmester Mikkel Thygesen Hvid og Hustru
fra 1668.*

*I baggrunden korsnedtagelsen
efter P. P. Rubens maleri fra ca. 1612.*

skønt han mest boede i Odense, en tid slog sig ned i Randers; det er *Hans Schütte*, som har malet epitafiet i Sct. Morten over borgmester Mikkel Hvid, opsat 1668, ogsaa mærkeligt ved at vise, hvor kendte de bedre kunstnere paa den tid var med kunsten i udlandet; thi i baggrunden af epitafiet er gengivet P. P. Rubens maleri i kathedralen i Antwerpen fra ca. 1612 med nedtagelsen af korset. Schütte var ogsaa en tid købmand, flyttede ca. 1662 fra Odense og nævnes 1666 som boende i Vivild, sikkert i den rige Chresten Skeels tjeneste, men omtales ogsaa som boende eller havende boet i Randers. Snitværket paa epitafiet er henført til billedskæreren *Arent Slache*. I det hele var der en ikke ubetydelig lokal skole af billedskærere knyttet til Randers og dens omegn. I det nævnte »Essenbæk Kloster« levede henimod 1600-tallets slutning en billedskærer *Lauritz Jensen*, som havde et saadant ry, at han fik overdraget udførelsen af altertavlen (1687) og prædikestolen (1692) i Budolphi kirke i Aalborg; men hans arbejder i Randers for Sct. Morten er ikke mindre betydelige; han udførte 1687 prædikestolen, det følgende aar

en kirkedør (museet), »Funktellukkelsen« (1695) og i vestportalen den mærkelige og betydelige dør (1700) med ligfølgefremstillingen m. m., som endnu findes der. En ligbaare fra hans haand (1695) staar paa museet. Ogsaa i egnen om Randers havde han betydelige arbejder i kirkerne. Han var elev af den meget dygtige billedskærer Peder Jensen Kolding i Horsens.

Det er ret betegnende, at i de for byerne svære tider efter krigen i 17. aarhundrede søgte de finere haandværkere ansættelse hos de rige godsejere; hos

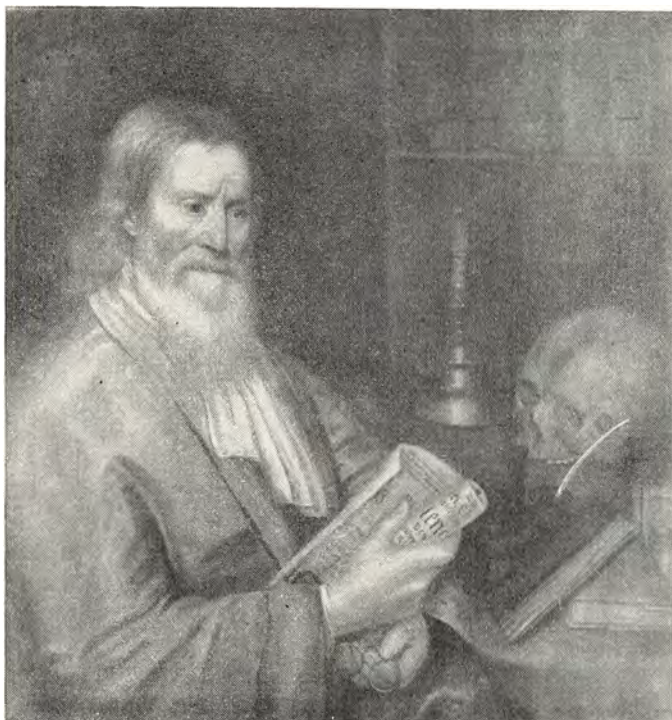
Skeel'erne paa Gl. Estrup levede saaledes i Liltved en maler med en mærkelig livsskæbne, *Christian Ulrik Milan*. Farfaderen havde været Christian V's generalfaktor i Amsterdam og havde giftet sig med en fornem, vistnok hessisk adelsdame Juliane Regine v. Breitenback, som var yndet af dronning Charlotte Amalie. Han blev udnævnt til guvernør paa St. Thomas, hvor han, antagelig som halvsindssyg, opførte sig saaledes, at han blev hjemkaldt og for sine forseelser halshugget paa Ny Torv i København 1689. Men hof og adel tog sig af familien. Sønnen Carl Fridrich blev fændrik i Drabantkorpset og senere malermester paa Fyen (Odense slot) og fader til nævnte C. U. Milan, hvem man sikkert med rette tillægger de udmærkede panelmalerier paa Clausholm og Gl. Estrup; maaske har faderen en tid bistaet ham. Hans brødre havde arbejde med maling og forgyldning for hoffet i København, den ene endte som viceborgmester i Helsingør.

Om denne kunstner end kun indirekte kan vedrøre Randers, er det dog et betydningsfuldt træk i egnens kulturhistorie i begyndelsen af 18. aarhundrede. Chr. Ulrik Milan døde først 1761.

En anden af Skeelernes malere, *Jens Thrane* (d. eft. 1736), boede en tid (1695) i møllen ved Fussingø; han var stamfader til den jyske malerslægt Thrane og har forsynet en række nordjyske kirker, især omkring Thisted, med altertavler og stafefinger.

Randers har dog fra denne tid fostret en maler af et ikke ringe format. Her fødtes *Magnus Jørgensen*, som blev sat i lære hos den selv i Holland berømte gottorpiske hofmaler Jürgen Ovens; 1683 slog han sig ned i København, hvor han fik borgerskab 1693 og siden sad i gode kaar. Kunstmuseet ejer et allegorisk billede af »Livets Forgængelighed« (1709); til Frederiksberg slot malede han tre rytterbilleder og et billede af Mønten i København. Ligeledes har han malet genrebilleder med festende norske bønder; ogsaa altertavler tillægges ham (Gunderslev kirke). Han skal have naaet de 100 aar; hans selvportræt (1709) hænger paa museet i Randers.

Randers kan ogsaa nævne et andet bysbarn fra 18. aarhundrede, som naaede en vis, omend lokal anseelse, og det er maleren *J. Baltzar Reimat*, der fødtes her ca. 1724 og døde i Bækkelund mølle ved Hald 1779. Fra hans haand findes der forskellige arbejder rundt i Jyllands kirker. I Dalbynder kirke hænger et par portrætter malede af ham fra 1764, det ene er antagelig provst Domianus Dall Thomsen; i en aarrække smykkede han landsbykirkerne med sine lyse rococofarver, lofterne med drivende skyer, og bemalede træværket med graat og guld (Asmildkloster 1777); særlig fik han godt erhverv ved at møde paa snapstinget i Viborg og tage mod portrætbestillinger.

*Magnus Jürgensen (1638-1738):
Selvportræt.
(Randers museum.)*

En i Jylland endnu mere anset maler slog sig i 1743 for en tid ned i Randers, *Mogens Chr. Thrane*, et produktivt medlem af den kendte malerfamilie (1687—1764). Han købte da Slynborg i Randers. Thrane dekorerede utallige kirker og herregaarde med altertavler (Børglum) og panelmaleri (Søndre sogns kirke i Viborg, Horsens klosterkirke 1738). I Randers blev han snart beskæftiget med at male alterbilledet til den gamle hospitalskirke, i hvert fald har han signeret (1748) den altertavle, som nu findes dér.

Fra midten af 18. aarhundrede har man en radering af Randers set fra sydvest; den er et led i suiten af billeder fra Frederik V's rejse 1749 gennem landet. De er stukket af orlogskaptajn *Poul Isac Grønvold* (død 1760), som ledsagede kongen, og som 1750 fik ordre til at udføre denne serie; han angiver udtrykkelig, at han selv har udført tegningerne, velopdraget i ridsekunsten, som eleverne paa søakademiet jo var under Jacob Fosies lærerskab. Det sidste stik i suiten forestiller æresporten, som var rejst for enden af Randers bro, og den kan jo ikke have staaet der i 1750, da udgivelsen af bogen blev beordret. Denne radering er yderligere interessant, fordi den viser klart hele den monumentale ports opbygning. Andetsteds har dr. Otto Norn vist, at borgmester Søren Simonsen selv tegnede det nye inventar i

Sct. Morten fra 1751; han har da vel allerede 1749 været initiativrig, og den virkelig ganske storslaede og velgjorte ærespøt kan være hans værk.

Der er talt om billedskærieriet i Randers; men det var ikke det eneste kunsthaandværk, som trivedes dèr; der fandtes ogsaa guldsmede. Andetsteds er omtalt, at den gamle alterkalk fra Sct. Morten 1490 blev købt fra Horsens. Da havde Erik Ottesen Rosenkrantz til Bjørnholm og Boller fogediet i Randers og han har maaske været aarsag til, at det blev Horsens, som Boller ligger nær ved, der fik arbejdet. Randers havde dog ogsaa da guldsmede; 1484 nævnes baade en *Oluf Guldsmed* og *Chresten Guldsmed*; godt hundrede aar efter leverer *Lille Jens Guldsmed* i Randers Eske Brock en guldkæde og i sin regnskabsbog indfører fru Sophie Brahe, den lærde Holger Rosenkrantz's hustru, at hun har købt hos *Ove Guldsmed* i Randers.

Danmarks uheld under Trediveaarskrigen synes helt at have suget kraften af de jydskes byers økonomi for en tid; men i aarhundredets sidste trediedel vokser foretagsomheden atter frem, og man ser flere eksempler paa sølvarbejde fra Randers, f. eks. i kirkerne i omegnen (i Vejlbj, alterkalk af *Jens Madsen* ca. 1690; i Auning, alterkalk og disk 1673 af *Erik Nielsen Kruse*). Ogsaa sølvgenstande til privatfolk kendes fra tiden omkring 1700. Ikke uinteressant er de lavsting, som borgerne lod lave for at hædre deres sammenslutninger og derigennem deres stand og sig selv. 1706 lod Randers skomagerlav guldsmed *Chr. Knudsen* lave en sølvpokal med indskriften: »Anno 1706 Er denne Velchom Bekostet af Randers Schomagere«; derefter følger oldemandens navn og alle lavsmedlemmernes. Pokalen findes nu paa museet i Randers. (Afbildet hos Jørgen Olrik: *Danske Sølvarbejder*, side 36.) Faa aar efter lod samtlige brødre i Skomagernes liglav et smukt bæger, dekoreret med drevne akanthusranker, udføre af *Mads Hansen Værum*, og samtidig fik lavet to lignende forærede (gengivne J. Olrik: *Danske Sølvarbejder*, side 36). 1740, 1747 og 1757 modtog det atter tre sølvbægre af medlemmer, men de er

Sølvkaffekande med graverede spejlmonogrammer, udført af Randers-guldsmeden Peter Norman ca. 1750. (Privat eje.)

Sølsukkerskaal,
udført af Randers-guldsmeden Jørgen Friis ca. 1790.
(Privat eje.)

glatte og udført af mester *Peder Brock* (Brockmann) (død 1766) (omtalt hos J. Olrik: *Sølvarbejder*, side 53). Samme mester har efterladt et laagkrus fra 1759, en rococosølvskaal (1765) i Grenaa og et par smukke lystager. — Tidligt i aarhundredet virkede *Andreas Brasen* (død 1725); af ham kendes en god glat, likeknækket tedaase (Gaunø); fra hans enkes tid stammer en mærkelig buget og knækket tepotte paa tre ben (afbildet i G. Boesen og Chr. A. Bøje: *Gammelt dansk Sølv*, nr. 131). Byen var jo kun lille, og det gode styre sørgede for, at borgerne ikke ødelagde sig ved for stor konkurrence, og det bestemtes, at kun to guldsmede ad gangen kunde faa borgerskab i Randers. Ovennævnte Peder Brock søgte 1747 sammen med Peter Norman, der netop havde løst borgerskab, om at faa eneret paa at være guldsmede i Randers, og det blev bevilget. Det

ses, at yngre guldsmede kun faar borgerbrev, naar en af de privilegerede dør; imens klarer de sig ved at slaa sig ned i nabobyerne, Hobro, Mariager, Grenaa, for at være rede til straks at springe ind, naar der var plads ledig, og de har vel ogsaa fra deres bosted kunnet betjene kunder i Randers, som de var komne i forbindelse med. *Peter Norman* (død 1761) var baade dygtig og anerkendt. Nationalmuseet ejer et af hans laagkrus, fra 1748, glatte kanter, kugleben holdt af ørnekløer, løvegæk og med den gode hjemlige inskription: *Anders Sørensen Mammen*. Det er testamenteret museet af proprietær J. K. Knudsen i Randers og hører til museets bedste stykker fra den tid (Fra Arkiv og Museum IV. 471 ff). Kunstindustrimuseet ejer et bæger, og i privateje findes en smuk buget glat kaffekande med lige knæk og paa tre ben, og en kaffekande, glat buget, et meget smukt og fint afvejet stykke (afbildet i G. Boesen og Chr. A. Bøje: *Gammelt dansk Sølv*, nr. 104), desuden en glat, smukt profileret cylindrisk tedaase (afbildet sst. nr. 183) og en terrin, glat med lige knæk og paa løveben (afbildet sst. nr. 338 og i Tobiesens *Sølvsamling*

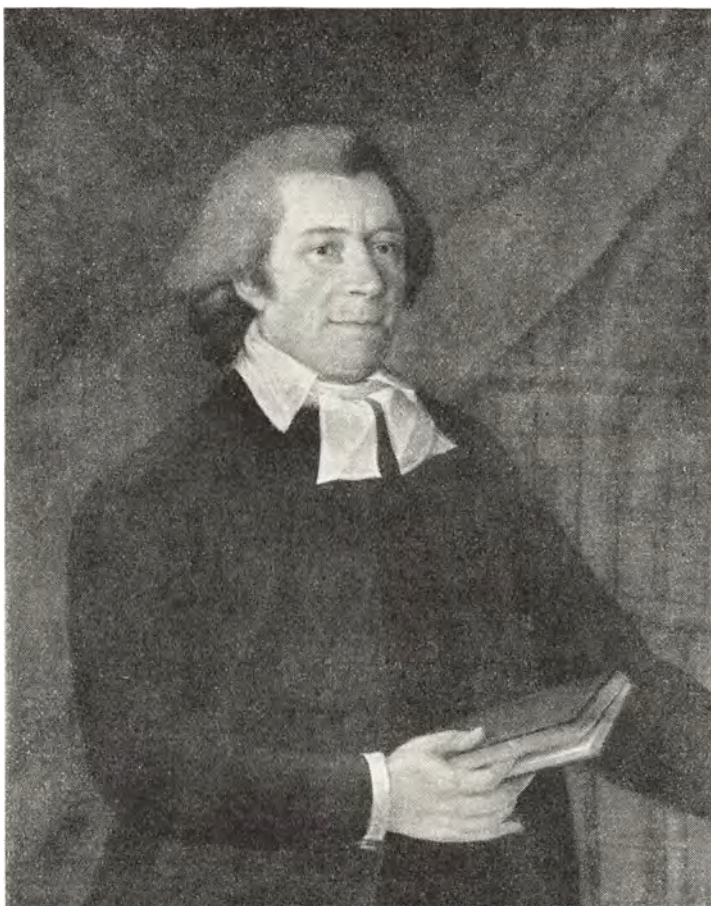

side 126). Da han døde, fulgtes han af *Niels Christensen Brasch*, som allerede 1754 havde faaet kgl. bevilling til at maatte efterfølge den af de to privilegerede, som først døde eller forlod byen; i mellemtiden havde han borgerskab i Mariager. Han har gjort sygekalken i Skanderborg slotskirke. Peder Brock døde 1766; hans efterfølger i privilegiet blev *Christian Pedersen Høvring* fra Hobro, der typisk nok fik bevilling over tre maaneder før sit borgerskab. Han har før 1780 udført en meget fin og rig plat de menage med kurv foroven med navnene Øllegaard Chr. Nissen og Jac. Wassard indprikket 1780. (Gengivet hos G. Boesen og Chr. A. Bøje, nr. 222), en lav, lidt fad og flad sukkerskaal med lige knæk og med rococodrivninger, paa høje buede palmetteben, ca. 1770 (afb. sst. nr. 277), desuden alterkalken i Nimtofte og et mærkeligt riflet forgyldt saltkar paa tre ben (afbildet Tobiesen: side 134). Den næste guldsmed, hvis ry er naaet ud over byen, er *Jørgen Friis* (død 1790), der fik privilegiet efter N. C. Brasch; en mere ejendommelig end smuk sukkerbøsse fra 1775 findes i privateje i København. (Gengivet: G. Boesen og Chr. A. Bøje, nr. 215), buget, lige knækket arbejde som i tre etager; der kendes ogsaa en cylindrisk, glat chokoladekande paa tre ben og af en klar, lige form, udstyret med en lige, udstrittende træhank (sst. nr. 118); samme mester har ogsaa udført den i sine stilformer ejendommelige pokal 1783 til Randers liglav med den bueskydende Amor som det skaalen bærende led (C. Nyrop: Dansk Guldsmedekunst, side 88 ff.), et par smukke toarmede sølvlysestager, nu i direktør Hans Tobiesens samling (Chr. A. Bøje: H. Tobiesens Sølvsamling, afb. side 157) og den smukke kaffekande paa Ørumgaard. — Da Chr. P. Høvring døde eller trak sig tilbage, fulgtes han 1782 af sin søn *Niels Peder Høvring*, som synes at være den sidste af de betydelige guldsmede i Randers, som arbejdede med de fine former fra 18. aarhundrede. En i sine dimensioner meget fint afvejet peberbøsse (afbildet: G. Boesen og Chr. A. Bøje, nr. 236) skyldes ham.

Den velstand, som fredstiden i slutningen af 18. aarhundrede bragte hovedstad som provins, viste sig ogsaa i Randers. Man tjente mere end til det strengt nødvendige, og man begyndte at samles om større almenopgaver. Sct. Morten manglede et anseligt taarn, og fra 1795 opførtes det i den skikkelse, det nu har. Mesteren var *Chr. Mørup* fra Ødum. Raadhuset, der var opført 1778, forsynede han samtidig med taarn og med det høje tag. Ogsaa det private byggeri voksede stærkt, og flere hjemlige murermestre viste, at de havde fulgt med tiden; det anseligste privathus fra den tid, Svaneapoteket, oprindeligt bolig for en Randers-amtmand, blev dog bygget af eller efter tegning af en Horsens-mand 1802; dette staar muligvis i forbindelse med, at Nordjyllands tøjhus, det storslaaede anlæg, som ved indsam-

ling i Jylland skænkedes staten, »Den bedste Regjering helliget af den reneste Patriotisme«, fik sin plads i Randers og 1801—05 opførtes af murermester *Anders Kruuse* fra Horsens, der havde faaet uddannelse paa akademiet og 1795 havde arbejdet paa Fussingø og 1799 paa Stenalt. Tøjhuset, dette værdige og roligt beherskede bygningsværk, er et levende vidne om, hvor højt den kunstneriske kultur i provinsen paa den tid kunde naa. Ogsaa amtsgaarden (»Christineberg«) fra 1828 er værd at bemærke. Paa malerkunstens omraade kom for en tid en udenbys kunstner *Jes Jessen* fra Aabenraa, mest kendt som Eckersbergs første lærer, til at spille en hovedrolle. I 1797 opholdt han sig i Randers og udførte forskellige portrætter, bl. a. af borgmesteren J. F. Carøe (paa raadhuset) og af pastor Jens Hornsyld. En vidtomrejsende miniaturemaler *Ole Magnus Rasch* havde ogsaa en vis tilknytning til Randers, idet han var søn af provst i Kristrup, senere provst i Harreslev og Albæk, Frederik Rasch og maa have levet sin barndom ved Randers, da han blev født 1783, og faderen kom til Kristrup 1792. Hans specialitet var silhouetter malede paa glas; skulde han mon ikke være mesteren for de morsomme store familie-billeder paa glas, som findes hos mange Randers-folk fra den tid (Fønss'er, Bay'er, Scheel'er)?

Hvad skulptur angaar, er ikke meget at meddele. I Sct. Mortens kirke opsatte oberst Conrad Bokkelmann et ejendommeligt og stateligt epitafium over sin familie med den for tiden meget typiske, blomstrende og højtidelige indskrift: »Den skønne Blomst visner, den modne Frugt falder, derom mindes Læserne ved denne Grav, som gemmer Støvet af den værdige Olding, højvelbaarne Frue Oberstinde Fr. Sophie Magdalene von Folsach, født paa Kieldkærgaard 1724, gift paa Giesinggaard d. 20. Februar 1741 med Obersten af Infanteriet, Højvelbaarne Hr. Conrad von Bokkelmann, død uden Børn d. 22. Februar 1794, og Støvet af den blomstrende Pige, Hendes Søsterdatter, Højjædle og velbaarne Frøken Fr. Elisabeth Conradine Bokkelmann von Albertin. De elskede hinanden med en Moders og en Datters Æmhed. Deres Støv hviler her i sin Grav. Deres Siele er sammen hos Gud«. Det er et dygtigt omend ikke meget fremragende stykke billedhuggerkunst, mærkeligt gammeldags for den tid, vel af en provinsbilledhugger, som tidligt havde lært under Wiedewelt. Efter dets aand kunde man maaske tænke, at Anders Kruuses medhjælper og medarbejder, den meget ansete *Jens Hiernøe* fra Horsens kunde være mester for det, selv om man intet arbejde i den art kender fra hans haand. Saa er der en langt finere stil og større fornemhed over det af *N. A. Abildgaard* tegnede relief af kronprins Frederik fra 1805 over portalen paa tøjhuset, hvis portaludsmykning skyldes Hiernøe. Ogsaa den smukke mindetavle i Sct. Morten over sognepræst P. Estrup (død 1818), som udførtes 1821 i Rom af *H. E.*

*Jes Jessen (1743-1807):
Maleri af sognepræst i Randers
Jens Hoensyld.
(Randers museum.)*

Freund, der da arbejdede i Thorvaldsens atelier, er af høj kunstnerisk værdi ved sin fornemme og rene holdning.

Først i Frederik VII's tid skete der atter et betydeligt byggeri til offentligheden. Kgl. bygningsinspektør *C. G. F. Thielemann* opførte 1857 den gamle latinskole med den berømte indskrift om »at samle Skatte, som Møl og Rust ej fortærer«, nu er det kommunens administrationsbygning! Det følgende aar byggede han den ejendommelige og fine synagoge; han havde været G. Hetschs konduktør ved opførelsen af synagogen i København. 1861—62, i tidsrummet mellem Thielemanns og Walthers funktion som bygningsinspektør, havde den kommende storhed i dansk arkitektur *F. Meldahl* faaet en opgave i Randers, nemlig ting- og arresthuset. 1869—70 blev Sct. Morten grundigt og skaanselsløst restaureret af arkitekt *Frits Uldall*, som fra 1865 længe havde meget arbejde i Randers og omegn (bl. a. Vorup kirke), men som mere er husket i antikvariske kredse for sine studier over gamle

klokkestøbere og kirkeklokker. Kgl. bygningsinspektør *V. Th. Walther* byggede toldkammeret 1877—80 og Randers hospital. *Edv. Ring's* statue paa Raadhustorvet af Niels Ebbesen blev rejst 1882; fodstykket er tegnet af *V. Dablerup*. — Sct. Morten har endelig i de allersidste aar gennemgaaet en ny restaurering under ledelsen af kgl. bygningsinspektør *Ejnar Packness*.

I en auktionskatalog fra Braunschweig saa jeg for nylig et arbejde udbudt, et maleri af en indsejling til en havn, signeret Alfred Jensen, og med oplysning, at kunstneren var født i Randers. Det er *Alfred Serenius Jensen*, født 16. november 1859. Han var gaaet til søs og fortsatte længe som sømand, men tog undervisning i maling i Hamborg og Kassel, naar han havde penge nok. Hans felt var marinemalerier, som var højt vurderede i Hamborg, hvor han blev professor. Altertavlen i den danske kirke dør er malet af ham. Han døde 1935.

Om kunsten i Randers i min skoletid indtil 1902 har jeg allerede talt. Men hvad er der ikke sket siden. Sct. Peders kirke rejstes 1902 (Uldalls gamle lærling, arkitekt *C. A. Winholt* fra Ødum), og teatret blev bygget 1905 af Hack Kampmanns medarbejder *C. Harrild*, der ogsaa sammen med professoren 1924—25 opførte post- og telegrafbygningen. *Chr. Kampmann* og *Jobs. Frederiksen* havde 1923—25 det store arbejde med opførelsen af den nye statsskole og 1913—19 anlagde den meget ansete havearkitekt *Erstad Jørgensen* baade Nordre og Østre kirkegaard og Doktorparken.

Luften i Randers i firserne og halvfemserne maa have haft en særlig kunstinspi- rerende kraft; thi i de aar fødtes adskillige, som siden er blevet kendt i dansk kunstliv. *Ville Oppenheim* (død 1949), Jais Nielsens hustru, studerede hos Giersing i København, Othon Friesz i Paris og Henrik Sørensen i Norge; 1947 opnaede hun akademiets Eckersberg medaille. Hendes opstillinger, landskaber og kvindeportrætter har en ejendommelig personlig charme. *Niels Leergaard Nielsen* fra Vorup fik allerede 1937 Eckersberg medaillen og har vundet sig et navn blandt de betydelige kunstnere fra sit hold, i klasse med Jens Søndergaard og Erik Hoppe; dyster i farveholdning, men stærkt harmonisk afstemt; tung, men personligt præget i en ikke letfølt kamp mod impressionismen; han har slaaet sig ned i Gudhjem, og hans motiver er hovedsagelig havet og figurbilleder. En anden Vorup-dreng, *Peter Haugaard*, fik 1909 afgang fra akademiet, og hans ikke ofte sete malerier, landskaber med dyr, specielt faar, er alvorlige, gennemførte arbejder. *Folmer Bonnén* er kendt baade for sin tegneskole og for sine figurbilleder, specielt sportsudøvere i fri luft. Randers-dreng, men yngre (født 1910) er *Børge Hovedskou*, der 1936 vandt akademiets lille guldmedaille, og derefter slog sig ned i Randers. Han maler, skulpterer og arbejder med grafik og kunstindustri, særlig keramik, og deler arbejdsinter-

essen med sin hustru, malerinden *Agnethe Dahl*. Det er jo en hel statelig række kunstnere, der har deres rod i Randers.

Nævnes her maa ogsaa tegnelæreren ved Sorø akademi, Vejle-drengen *Siegfred Neuhaus*, fordi han 1908—14 boede i Randers som lærer ved statsskolen og Teknisk skole, i studievenskab med Giersing og S. Swane; hans malerier er hovedsagelig figurbilleder og landskaber, gedigent gennemført kunst.

Og der er stadig et friskt og virksomt kunstliv i Randers. *Johns. Hammersberg Nielsen*, der er maler og sølvsmed, *Poul Steffensen*, *Vald. Secher*, *L. Schmidt-Nielsen*, der 1906 fik afgang fra akademiet, *Sven Dalsgård* og *Ane Brügger*, for at nævne nogle af den senere generation, virker inden for deres fag, og som en kun halvfremmed gæst af Randers kommer *Jais Nielsen* til staden; han har ære af den nye døbefont til Sct. Morten.

Lad os til sidst for at fæstne bevidstheden om kunstinteressen i Randers pege paa museets kunstafdeling, en af de bedste, maaske den betydeligste samling i provinsen, skønsomt udvalgt mellem gammel og ny kunst, en ære for dens ledere gennem de senere tider, *Alex. Wilde*, *Paul Buhl* m. fl.

Gennem et aartusinde har Randers levet sit liv, »Kongens By«, borgerstaden med storhandel, industriby. Men gennem alle disse aar ser man gang paa gang spor af, at folk, der kunde præge deres arbejde kunstnerisk, havde tilhold i byen og dens nære omegn. Er der end ikke opstaaet store mestre i den liden by, har den dog atter og atter haft besøg af »den alt beaandende Gud«.

Otto Andrup.

Randers i dansk digtning

AF BIBLIOTEKAR CARL DUMREICHER

Folkeviserne.

Med *folkevisen om Niels Ebbesen* rykker Randers, som blev stedet for hans bedrift, for første gang ind i dansk digtning — tilmed i en vise, som ikke blot i historisk, men også i poetisk henseende betegner et højdepunkt og har sin hædersplads inden for folkevisernes historiske gruppe. Digteren selv er som alle andre folkevisedigtere fuldkommen anonym. Man kan frit formode, at han har været en østjyde fra Randerseggen og har sin viden fra en eller flere af deltagerne i dåden. Han må ialfald have haft nær berøring med beretningen om den, for han har tydeligt nok ikke villet forherlige Niels Ebbesen ved at fortegne eller forstørre billedet af ham, men blot forsøgt at fastholde almenindtrykket og fortælle om, hvad der er hændt, og hvorledes det er gået til. Man kan endvidere og næppe urigtigt formode, at han ligesom alle sine andre landsmænd har modtaget efterretningen med en blanding af glæde, lettelse og beundrende taknemmelighed overfor dem, der har været med, og samtidig følt sig kaldet til at takke på sin måde. Han vælger da at udtrykke sine følelser ved at digte en episk vise, som var så velegnet til både at bevare og at udbrede mindet om den besungne begivenhed, og som samtidig gjorde behandlingen af stoffet mere fri og fremstillingen mere levende. Det var jo et i alle måder første rangs stof, som han her pludselig fik udleveret og blot havde at tilrettelægge på værdig og virkningsfuld vis. En række af højtspændte og hastigt skiftende scener med dybt og vidtrækkende perspektiv, et afgørende skel mellem før og efter og dertil rigt på alle de idealer og værdier, som tiden i særlig grad forstod at skatte: ægte danskhed, hensynsløs dristighed og stejl selvstændighed. Det er overalt handlingen, som er det vigtigste, medens stedet for den er ganske uvæsentligt. Af middelalderens Randers eller af omegnen er der ikke andet i visen end fire lokale stedbetejnelser: Randers strand, Fruerlunden, Randers bro og brødreklostret. Det er imidlertid efter folkevisens sædvane: den stedfæster uden at indlade sig på nærmere beskrivelse. Alligevel er der et og andet at sige også om disse nøgne sceneangivelser:

51

10
 Bressner drog i dannerant ind fan,
 fisee saa fassner en fane, fris Bannen
 oc finsinginge, yfode smode fann fand
 Bressner skulle vill Kanden vnde, og didu
 lod fann jng faade, og is vor fann for
 lanngs syou, fand skulle sin list for
 yabr
 3
 Icke vill fann is lade ferdj, Lund velle
 fann is fuste, funder oc vrens, bnd
 oc bannet, som vill fann fimm
 Biste
 4
 Bressner Gunde Nicks Ebbesen, Ende an
 fann skulle vill fannin Lide, fann jagde fann
 freda oc freding, oc in an som fann fime.
 Bressner more Nicks Ebbesen, vid vnd
 fannens stvande, vor vel kenne, for vnd
 Ebbesen oc fner gann ying vill fande
 5
 D

Begyndelsen af visen om Niels Ebbesen i Valentin Rentzels håndskrift fra slutningen af det 16. århundrede.
 (Gl. kgl. samling 2397 4to.)

Randers strand: I tre af visens seks redaktioner står »ude ved Randers strand« eller strande og i to »norden ved«, medens kun een opskrift lader grev Gert og Niels Ebbesen mødes inden døre. Folkeviseforskeren, overbibliotekar Sofus Larsen ved Universitetsbiblioteket, som først i en afhandling og derpå i en særlig bog har underkastet visen en både historisk og sproghistorisk undersøgelse, har straks den indvending, at der i flere miles afstand fra Randers i historisk tid aldrig har været nogen strand, idet side enge overalt dannede grænsen mellem land og vand. Endvidere er flertalsformen usandsynligere end enkelttalsformen. Han retter derfor »strandæ« til »stradæ« (stræde) og forklarer udtrykket som gældende den gamle hoved- og hærvej, som sydfra førte midt gennem byen og nordpå. Tæt ved denne vej og antagelig lige syd for åen søger han derfor mødestedet for visens to hovedpersoner. Hertil kan dog bemærkes, at Randers fjord i middelalderen var langt bredere og vandrigere end senere og strakte sig lige op til byen. Endnu i det 15. århundrede blev farvandet både øst og vest for Sønderbro betegnet som fjorden. Langs den har der også på bysiden været en bred og først siden bebygget bræmme, besat med fiskerbåde og fiskergrejer og ofte oversvømmet, så udtrykket, der kun skal angive, at sammentræffet fandt sted i fri luft og nede ved vandet, meget vel lader sig forsvare. Lige så rimeligt er det, at grev Gert kun er redet uden for byen, men ikke over broen, og at »norden ved« således må være den naturlige stedangivelse.

Fruerlund: Her er man på sikker historisk grund, idet dette egennavn er bevaret lige op til vor tid, bl. a. i Galthens bybeskrivelse, og har betegnet den skovbevoksede strækning syd for åen mellem Tebbestrup og Vorup, der var gennemskåret af en dyb hulvej og således et godt skjulested for hesteflokken. Lokaliseringen til et så velkendt sted synes endvidere at være en tydelig bekræftelse på visedigterens nære tilknytning til en samtidig beretning og bygget på virkeligheden og ikke fri fantasi.

Randers bro: Byen har givet broen navnet, sammenlign: Riberbro. Broens tilstedeværelse på den tid har været benægtet, men med urette. Dens udseende dengang véd vi naturligvis intet om, men det rimeligste er at antage, at den har været en simpel pælebro, der er gået over to eller flere småholme og således har bestået af mindst tre småbroer. Man har lov til at forestille sig, at det har været den første eller sydligste og derfor fjerneste af disse, der fik plankerne løsnet til hurtig afkastning. Men det er jo ganske vist kun gætteværk.

Brødrekloster eller — mindre rigtigt — brødrekirke: Også her er man på historisk grund. Det sted, hvor grev Gert sætter den formentlige budbringer stævne ved daggry, kan kun være det brødrekloster, hvorefter den nuværende Brødregade har

Paaskesønnernes gaard efter en gammel tegning på Randers museum.

navn, og grunden til valget er utvivlsomt, at man dengang ofte benyttede de pågældende klostres rummelige sale både til offentlige og private møder mellem mange mennesker eller, som her, ligefrem til kontorlokale og ikke de, som oftest meget små, rådhus.

Et århundrede efter — 1468 — medførte et nyt drab, at Randers påny dukker op i folkeviserne. Mellem byens borgere var da de tre berømte Paaskesønner: Anders, Niels og Peder Paaske, og mellem dens bygninger den ligeså berømte »Paaskesønnernes gaard«, hvoraf en rest med en blindingsprydet kamtagavl jo endnu er bevaret, hvor Nørregade udmunder i Rådhusstorvet, og afbildet i alle fire udgaver af Trap, omend unægtelig med skiftende underskrift: 1859 gård på torvet, i sin tid Frue nonne-kloster, 1875 gammel klosterbygning, 1901 gammelt stenhus og endelig 1925 Paaskesønnernes gaard. Visen skildrer, hvorledes den havesyge og stridbare herremand Lave Brok fra Gammel Estrup en dag, da de begge er ude at ride, møder Niels Paaske, der synes at have været storopkøber af bøndernes mel og malt og kvæg, som han eksporterede sydpå. De to mænd må ved en eller anden lejlighed være kommet i klammeri med hinanden, idet Lave Brok begynder med spydigt at spørge, hvorfor Niels er hjemme og ikke i København for at klage over ham hos kongen. Niels svarer sindigt, at han kun har været i Helsingør for at sælge øksne,

men slet ikke i hovedstaden. Han nærer nemlig tillid både til kongen og hans lokale stedfortræder lensmanden (underforstået: der nok vil tage sig af hans sag på retfærdig vis) og ogsaa til Lave Brok selv, der nok vil ham vel (underforstået: indrømme sin uret). I et indskudt vers anerkender visens digter tilliden til konge og lensmand, men ikke til Lave Brok, der har en »ormetunge« og straks efter da også hugger Niels Paaske ned, hvad der dog kommer til at stå ham dyrt. Som virksomhedsfuld optakt til det skæbnesvangre ordskifte indleder digteren med en malende skildring af det store hus, som de tre brødre just — de fik netop 1468 skøde på grunden og har vel forinden bebygget den — har opført midt på Randers gade, hvormed de — som omkvædet lyder — »forbøger alle borrig«, d. v. s. overgår selv en adelsborg i størrelse og gør den til skamme. Med folkevisens traditionelle form for overdrivelse hedder det her:

*Der er paa det samme buss
XV høie lofft,
knapen er aff det røde guld,
det skiener offuer mur och tofft.*

Der er endvidere femten »stærke døre« og nok af mjød og most til femten vintres forbrug. Her har vi altså et billede af det berømte borgerhus i middelalderens Randers, et såre stort og stateligt stenhus, selv om det i virkeligheden var tre og ikke femten stokværk højt, og selv om det måske næppe har haft tårn og spiret prydet med en guldknap, der glimtede langt bort i solskinnet. Det er altså historisk virkelighed, omend hist og her i visens egen stil. Den »unge« konge, som omtales, er således den da 42-årige Christian I, som just var begyndt at søge støtte hos folkets brede lag mod adelsvælden og netop 1468 havde indkaldt til det første stændermøde. Både by og borgere, herremandsvælde og storkøbmandsfærd, ja selv priserne på kvæget møder os her i et lille levende kulturbillede fra det 15. århundrede. Selve den eneste og langt senere afskrift af visen, der er bevaret, sætter Svend Grundtvig til ca. 1640.

16. århundrede.

I det 16. århundrede er det teologien og ikke digtningen, som en skønne dag anno 1531 igen gør Randers landskendt. Omtalen heraf hører derfor egentlig hjemme andetsteds, men enkelte randbemærkninger skal dog tilføjes. Med det anførte år er vi midt i kirkebruddets og religionsskiftets betydningsfulde og bevægede tid, midt i kampen mellem den sejrende lutherdom og den vigende reformkatholicisme, midt i den stærke og skånselløse strid mellem de to store hovedmodstandere Hans Tavsens og Poul Helgesens — Paulus Helie, som han selv skrev sig,

eller Poul Vendekaabe, som en samtidig nidvise med afgjort uret kaldte ham. Men spotnavnet klæbede ved ham og stod i alle skolebøger lige op til vor tid, som endelig har givet ham fuld oprejsning og åbent anerkendt hans uplettede karakter, lidenskabelige idealisme, ukuelige kampmod og ærlige vilje til at forbedre indenfor den romerske moderkirkes ældgamle og for ham hellige og urokkelige rammer.

Forud for striden mellem Poul Helgesen og Randers var byens navn dog allerede blevet nævnt i den danske reformationstids største satiriske digtning: den bekendte lokalisering af en tysk prosa-original fra ca. 1523, som her dels versificeres med både digterisk og dramatisk behændighed, dels stedfæstes til en krostue i Skive og dels forsynes med originalt dansk lokalstof og sendes i trykken som en beretning om en samtale mellem den lutherske Peder Smed og den katolske Adser Bonde. To tryk fra 1559 og 1577 er endnu bevaret og udgivet henholdsvis 1936 og 1880, men selve affattelsestiden for det anonyme digt, der rimeligvis skyldes en evangelisk sindet præst fra Salling, må sandsynligvis sættes til første halvdel af 1530. Samtalen går som bekendt ud på at sværte katolicismen og overrose protestantismen. Herunder omtales Randers tre gange: dels har byen ligesom en række andre jyske byer prangende gejstlige gildehuse, dels sine griske og grådige gråbrødre og dels — som følge heraf — sit slemme rygte for en skønne dag at have fyldt fjorden med rådne og kasserede fårekroppe. Med andre ord: der har i Randers været særlig god grund for den vågnende reformationsbevægelse til angreb og kritik. Året efter bliver uforsonligheden mellem de to trosretninger unægtelig også åbenbar for alle gennem sammenstødet mellem Poul Helgesen på den ene side og bystyrelsen og borgerne på den anden side.

Poul Helgesen havde allerede i efteråret 1530 tilsendt Københavns borgmestre og råd to skrivelser: et forsvar for den katolske messe og et brev med ønske om, at Hans Tavsens måtte opfordres til at møde ham eller ialfald svare ham. Den mundtlige drøftelse blev dog ikke til noget, hvorimod et svarbrev indløb op mod jul. Dermed ophørte al meningsudveksling mellem de to modstandere. Det blev nu Randers og Poul Helgesen, som kom til at stå overfor hinanden. Rygtet om den reformatoriske bevægelse i byen var nået til Århus, hvor Poul Helgesen i foråret 1531 foretrak at være, fordi han der både kunne nyde godt af biskop Ove Billes beskyttelse og af den katolske kannik Poul Ræffs trykkeridugtighed. Han flyttede da sin lysestage fra København til Randers og prøvede på at bekæmpe faren her ved at tilstille øvrigheden en afskrift af det samme forsvar for messen, som hovedstaden havde fået og som Poul Ræff nu var ved at trykke for ham. Han fik til svar og måske gennem den, der overbragte afskriften, en opfordring til at aflægge et par dages besøg for selv at forklare »almuen«, d. v. s. lægfolket, de punkter i forsvaret, som

der skulle vejledning til at forstå. Poul Helgesen var imidlertid betænkelig ved dette besøg og havde hellere set både øvrigheden og de lutherske prædikanter hos sig i Århus. Da al mundtlig drøftelse altså også her glippede, udviklede han i et brev af 6. april 1531 til »Borgemestre och Raadt till Randers ij Nørreiwmlandt« grundene hertil samt til sine synspunkter. Tonen var, vel af taktiske grunde, forholdsvis rolig, men den lærde teologs mening om den ulærde øvrighed var tydelig nok. Da der naturligvis ikke kom noget svar, sendte Poul Helgesen et nyt brev af 18. april 1531, men denne gang til »alle Christne mendt oc qwinner, som bygge og boo vdi Randers by«. Tre dage efter d. 21. april var Poul Helgesens forsvar for messen færdigtrykt, men er utvivlsomt næppe i trykt form blevet sendt til Randers, da bogen bl. a. også bragte det omtalte sendebrev til Københavns øvrighed og en gendrivelse af Hans Tavsens skriftlige og altså hidtil ikke almenkendte svar. Tavsens lod da en del af modskriftet trykke et par måneder efter i Malmø. Vi har endnu dette modskrift, men om Poul Helgesens forsvar med titlen: »Een kortt vnderwiisning paa then hellige Messe oc hennis brug emodt nogle ny Messe Dræbere« måtte C. F. Engelstoft i 1848 meddele, at »Bogen var endnu til i forrige Aarhundrede, men maa nu anses for tabt«, medens Lauritz Nielsen i 1919 kort og godt noterede: »Intet Eksemplar bevaret«. Den bog, som både København og Randers altså begge først havde fået i skriftlig form, kendtes nu kun af omtale andetsteds fra og bl. a. fra Tavsens trykte gensvar, indtil jeg i 1923 på Universitetsbiblioteket fandt et par korrekturblade af den.

Brevet til Randers mænd og kvinder — et bemærkelsesværdigt træk, at henvendelsen gælder begge køn — er bekymret og skarp polemik mod de »kættere og forsorne skalke«, d. v. s. de nye lutherske prædikanter, der er Guds åbenbare fjender og kristenfolkets bedragere. Især gælder det deres angreb på det afsnit af messen, som kaldes canon. I »canon missæ«, der danner hele den katolske gudstjenestes højde- og midtpunkt, opløftes sakramentet med ordene »hoc est corpus meum« (dette er mit legeme) og tilbydes under knælen og klokkeringning. Derfor har Poul Helgesen i efterskrift til brev nr. 1 til borgmesteren og rådet lovet en forklaring »paa breedt Dantsche«. Den må, da han skrev brev nr. 2 til borgerskabet i Randers, næsten have været sat i arbejde, for Poul Ræff fik den færdigtrykt den 28. juni 1531. Først er de to Randersbreve trykt, derpå »Messens Canon paa Danske«. Da et eksemplar af bogen blev sendt til Randers, viste man imidlertid som bekendt forfatteren den udsøgte hån at nagle hans bog til skampælen, skønt Poul Helgesen i en efterskrift opfordrede til at læse bogen både to og tre gange. Nutiden gør det gerne. Han var en værdig modstander, som tiden gav en uværdig behandling. Både de to breve og den forhånede bog bærer præg af et sving

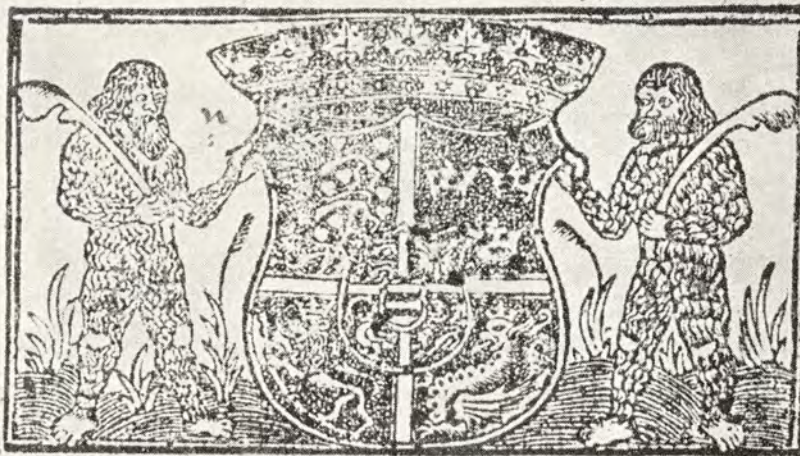

En kort og Christelig vnderwijsning paa
thet hemelige stöcke ij messen som kaldis
Canon/ mett eett söge bress till Borge-
mestere og Raad t ij Randers. Aff Broder Pauls
Helie Carmelita.

Handwritten signature
Paulus Apostolus: ad. Hebreos. xij.

vi
Ej haaffwe eett altäre (it et er eett offstjestede)
aff hulcket/ the icke maa adde/ som tiene thet Jö-
dische tabernachell.

Handwritten signature

Poul Helgesens skrift »om Messens Canon« (1531) med de to Randersbreve. På titelbladet det danske rigsvåben mellem to vildmænd.
(Hjelmstjernes samling på Det kgl. bibliotek.)

i hans gåsepen, der har lige nær til lidenskabelige følelser og digterisk beåndede udtryk. Er bogen også andetsteds blevet fordømt? Den findes nu kun i tre eksemplarer (to i København, et i Oslo) og fortjener ialfald for brevenes vedkommende et optryk på kærnefuldt nydansk.

Mod slutningen af det 16. århundrede er der i en ny vise igen et lillebitte glimt af Randers. Det kan med lidt god vilje betragtes som vidne om, at byen på den tid var i lykkelig opgang efter bl. a. de store bybrande, der begge var samtidige med reformationsrøret og af katolicismen betragtedes som straf herfor. Da historikeren *Anders Sørensen Vedel 1591* udsendte sin siden så berømte samling af »It Hundrede vduaalde Danske Viser« — efter antallet populært kaldt »Hundredvisebogen« — var der i virkeligheden 102 viser. Til tredje og sidste part havde Vedel som »en Tilgiff« føjet to unummererede viser »om de fornemiste Byer oc Stæder her ere vdi Riget«. Den anden er Morten Børups latinske vise om København og de danske bispestæder. Den første indeholder efter Vedels lille fortale »Naffn paa alle de Kiøbsteder, som vnder Danmarckis Krune beregnes« både i Jylland, på øerne og i Skåne. Men både i historisk og poetisk henseende er visen ganske værdiløs og nærmest uforståelig. I så høj grad, at Hans Brix med rette kalder den en meningsfri memorationsvise, en huskeremse. Man kan også kalde den for en dansk geografi på vers for små skolebørn på en melodi, de kendte.

Vers 3 begynder:

*Høring oc Seby oc der til Skaffuen
Hoffbro oc Grenaa Ebletofft forgette
Mariagger tien Randers oc Olborg By
den geffuiste de Arhuss agte.*

Det vil med andre ord sige, at det lille Mariager indtager en ringe og tjenende stilling i forhold til de større og betydeligere nabobyer Randers og Ålborg — et forhold, som siden har holdt sig. Visen fulgte iøvrigt med, da Peder Syv 1695 fordoblede Vedels udgave og udgav sin »Tohundredvisebog«.

17. århundrede.

I det 17. århundrede gør Randers til gengæld en bemærkelsesværdig og betydelig indsats både indenfor den dramatiske og den topografiske digtning og får henholdsvis i begyndelsen og slutningen af dette århundrede sit navn knyttet til to skønlitterære manuskripter, som imidlertid først langt senere bliver værdsat og delvis udgivet. Det drejer sig om det nu såkaldte »Randers-Haandskrift« og om »Randers March« og om navnene Peder Thøgersen og Lauritz Nielsøn Randrop.

Om *Peder Thøgersen* véd vi — bl. a. fra nogle familieoptegnelser, som muligvis skyldes sønnen — nu ret god besked. Han var unægtelig et ægte bysbarn af

Randers og kunne samtidig med god grund betegne sig som stammende fra »ærlige og fornemme« forældre. Han fødtes 6. august 1577 som søn af den tidligere rektor ved latinskolen og daværende sognepræst ved Sct. Mortens kirke samt senere provst i Nørhald-Støvring herreder Thøger Lassen (1531—1608) og Gertrud Pedersdatter (1547—1585) og tilhørte både på fædrene og mødrene side gamle Randersslægter, hvis medlemmer ofte havde siddet i byens råd. Om hans barndom véd man ellers intet og navnlig ikke, om han har gået i latinskolen, men har af visse antydninger formodet, at hans skolegang en tid har været knyttet dels til Viborg og dels til Hamborg. Måske — det lader sig ialfald også formode — kan denne fraværelse fra hjembyen hænge sammen med, at han kun var 8 år, da han mistede sin moder. Efter en studentertid i København og et studieophold i Århus, hvor hans gode begavelse skaffede ham visse fordele, rejste han imidlertid »for at forfremme sig i sin studering« udenlands og blev 1602 indskrevet ved Leidens berømte og fornemme universitet. Han blev i Holland i to år, tog rimeligvis her magistergraden og udgav to latinske disputatser. Den første (1603) viser ham levende optaget af tidens store stridsspørgsmål: Logikkens principielle stilling i videnskabens verden. Meget rørende har han tilegnet den dels til slægten: faderen, en svoger, der var præst ved »templum regium«, d. v. s. Dronningborg slotskirke, og en farbroder, der var borgmester i Randers, og dels til »sine lærere, velyndere og herrer, velfortjente af hans studeringers fremme som en førstegrøde af samme«: derimellem den bekendte matematiker og fra 1603 mediciner, professor Thomas Fincke, rektorerne i Viborg og Hamborg (herfra tilbageslutningen til skolegangen) samt en hollandsk professor. Paa titelbladet betegner han sig som »en Jyde fra Randers«. Den anden disputats er nu forsvundet, hvorimod han har fundet tid til at hjemsende et latinsk hyldestdigt i anledning af et bryllup i Randers. Han rejste derpå til et andet hollandsk universitet: Franeker i Friesland, der var billigere og derfor besøgt af mange danske studenter, og udgav her to disputatser til, men vendte 1605 tilbage »til sit Fædreneland Jylland og fandt sin kjære Fader og andre gode Venner ved Helbred og Sundhed« og var så hjemme en månedstid »uden bestilling«, som han dog muligvis havde fået løfte om og nu kun ventede på. Sidst på året blev han ialfald »lovlig kaldet til skolemester«, d. v. s. ansat som rektor ved latinskolen. Men da lønnen dengang var såre lille, fulgte han to år efter tidens skik, ombyttede pædagogikken med teologien og blev 1607 kaldet til at afløse faderen. Men da der foreløbig ikke var udpeget nogen ny rektor, vedblev han til lidt ind i 1608 at læse både »offentligt og privat« med disciplene, viste en dag sine talegaver over temaet: Kend dig selv, blev endelig ordineret og gik over i præstegerningen. Midt på sommeren døde faderen efter at have været provst i 38 år —

sønnen efterfulgte ham også her — og hen på efteråret holdt Peder Thøgersen bryllup på rådhuset med byfogdens (og senere borgmesterens) unge datter Anna Poulsdatter Nielsen. Både stedet og gæsterne, blandt dem således befalingsmanden på Dronningborg, rigsråd Eske Brok, vidnede om, at det var et fornemt og stands-mæssigt bryllup. I ægteskabet kom der to sønner og to døtre. Andre begivenheder var opholdet 1628—29 i Malmø, medens de kejserlige tropper besatte Jylland, og sønnens hjemkomst fra en længere udenlandsrejse for at afløse faderen, der var blevet »meget skrøbelig«, og således blive det tredje præstelige slægtled. Alle-rede året efter — 15. juli 1634 — døde Peder Thøgersen, kun 57 år gammel, men øjensynligt plaget også af andet besvær. På ligstenen over gravkammeret i kir-kens kor, hvor allerede forældrene og en lille broder hvilede, kom nemlig ikke blot også hans navn til at stå, men desuden et latinsk digt med nogle mærkelige linier om, at han med glæde blev »røvet fra denne by, som indeholder slemme spi-rer til kiv«. Har han mødt modgang i sin embedsgerning? Har sygdom gjort ham pirrelig og stridbar? Eller var provstinden blevet mindre omgængelig? Hun må ialfald have været en beslutsom og handlekraftig dame, for 1640 tog hun til År-hus og friede på sønnens vegne til superintendent Morten Madsens datter og var måske også den, som efter brylluppet sørgede for, at den fornemme svigerdatter og hendes venner ved ankomsten til Randers blev »med god Tractement accep-teret«. Sønnen fandt sig ialfald i familieoptegnelserne foranlediget til at give sin fader følgende vidnesbyrd: »Hvad den sal. Mands Embede er anlangende, da (ha-ver) han dette med al Flid og Troskab forvaltet, saasom alle vitterligt er. Udi hans Ægteskab haver han haft et stort Kors, mange Sygdomme, større Svaghed, men dem haver han baaret taalmodelig«. Peder Thøgersen fik i øvrigt end ikke ro i graven. Da kirken blev restaureret 1828 og gulvet brudt op, er også levningerne af ham og hans familie — enken døde først 1649 — blevet jordet på den nye kirkegård øster-ude. Men ligstenen blev genfundet 1897 og sidder nu i korets søndre væg.

Det var ikke præstegerningen, selv om den var både den længste og vigtigste, der kom til at bevare Peder Thøgersens navn. Her glider han uden særpræg ind i samtidens — humanismens og renæssancens — lange række af lærde, latinske og rettroende præsteskikkelser. Det er hans korte rektorgerning, som siden har givet ham en plads i dansk litteraturhistorie og indenfor denne i det nu så stærkt stu-derede kapitel om den danske skolekomedie. Her var to år nok til at sætte bli-vende spor. Allerede familieoptegnelserne har herom, at han i den tid »agerede med og ved sine Discipulos og Hypodidasalos (d. v. s. medlærere) trende Kome-dier anno 1606 (skal vist være 1607) d. 5., 6., 7. Maj: Verdens Komedie og Spil, Abigaels om Nabal og Abigael og Aululariam Plauti et superflue (d. v. s. og des-

uden) Comædiam Niding«. Den unge Randersrektor har altså øjensynligt haft både stærk teaterinteresse og godt kendskab til datidens dramatiske repertoire.

Peder Thøgersen havde det held, at han som rektor kom til at stå overfor en dramatisk genre, som herhjemme havde haft hele det foregående århundrede til at udvikle sig i. Den sidste halvdel af det 16. århundrede og begyndelsen af det 17. århundrede er den danske skolekomedies blomstringstid. Men netop i hans rektortid døde genrens største navn herhjemme, Hieronymus Justesen Ranch, 1607 i Viborg, hvor han var præst, og ved hans egen død 1634 var dens historie omtrent forbi.

Betegnelsen skriver sig som bekendt fra, at kun universiteterne og navnlig latinskolerne kunne magte at spille de gamle romerske komediedigtere Plautus og Terents, som humanismen havde faaet sans for og valgt til at afløse middelalderens katolske mysterier, helgenspil og moraliteter. Med protestantismen og renæssancen var fulgt krav om nye emner og nye former. Opførelser af oldtidens klassikere var desuden velegnet til at vedligeholde den latinske sprogfærdighed. Men i de antikke originalers spor fulgte, efterhånden som skolekomedierne blev en offentlig folkeforlystelse, også oversættelser af samtidige komedier udenlandsfra og endelig selstændige originaler, ligeledes på modersmålet. Hele denne udvikling var gennemløbet også i Danmark, da Peder Thøgersen fik lyst til at lade sine disciple spille komedie, ligesom skolerne i København, Helsingør, Roskilde, Odense, Ribe og Viborg allerede havde gjort. Herfra lod der sig altid, om man manglede repertoire, låne en eller anden afskrift af en eller anden komedie, som en af skolens hørere så kunne afskrive, medmindre rektor enten selv ville forsøge sig som oversætter af et hidtil ubenyttet stykke, som han måske tilmed havde set spillet, da han som ung var udenlands, eller ligefrem optræde som selvstændig digter.

Vi véd ikke, om der har været skolekomedie i Randers før eller efter Peder Thøgersens tid — det er nu ingenlunde usandsynligt — men vi véd med fuld sikkerhed og fra ham selv, at det skete under ham og derfor naturligvis på hans tilskyndelse og med hans bistand. Tilskyndelsen kan han som sagt tænkes at have fået enten fra skoletiden i det nære Viborg, hvor han kan have overværet opførelser af Ranchs skuespil, eller fra studentertiden i Leiden, hvor han næppe kan have undgået rollen som tilskuer. Det er kun rimelige formodninger, men det er givet, at en endnu bevaret samling af skolekomedier netop fra hans korte rektortid kun kan være blevet tilvejebragt efter en kraftig tilskyndelse til at dyrke genren også i Randers og virksom bistand til at sikre foretagendet et solidt grundlag. Med Peder Thøgersen træder nemlig det såkaldte »Randers-Haandskrift«, som nu findes på Det kgl. bibliotek (Gl. kgl. saml. 794 fol.), ind i den danske skolekomedies historie,

bliver en af hovedkilderne og knytter sig uimodsigeligt til hans navn, muligvis på flere måder.

Randers-Haandskriftet, som Det kgl. bibliotek i slutningen af det 18. århundrede har givet et ganske jævnt papbind med guldstemplet skindryg, har i titelfeltet: »Gamle danske Comoedier«. Det er nemlig et samlingsbind, som på 147 blade (294 sider) af ret svært og tospaltet linieret papir indeholder afskrifter af i alt seks skolekomedier og tre »slags ordener, som dantzendis fremginge«, d. v. s. muntre, balletagtige småoptrin, som blev indskudt i de latinske skolekomediens mellemakter for at fornøje de ulatinske tilskuere og derfor nu kaldes mellemspill. Afskrifterne er foretaget af forskellige hænder, der snart har samarbejdet, idet en hovedhånd har afskrevet det meste af komedien og en hjælpehånd resten, snart været alene om arbejdet. Da afskriverne muligvis ikke blot har været hørere, men også disciple, er nøjagtigheden ikke altid lige stor. Der er åbenbare læse- og skrivefejl, udfyldte lakuner, overstregninger, hvor øjet for tidligt har fanget en linie lidt længere nede, dårlig retskrivning og tilmed en stor klat fra et væltet blækhus. Etsteds brydes sammenhængen ved, at man pludselig indfører noget helt andet, som det øjensynligt gælder om at få med nu, et andet sted adskilles stoffet ved blanke blade, et tredje sted kan komedierne godt gå umiddelbart over i hinanden. Afskrivningen er altså sket med en vis skødesløshed, men har utvivlsvist haft til hensigt at skabe et repertoire-udvalg efter forlæg, som er lånt andetstedsfra, så skolen ved given lejlighed selv kan begynde at indstudere komedierne.

Hvad er det nu for et repertoire, man har ønsket at have til sin rådighed?

1) *Nabals Komædie*, d. v. s. dramatiseringen af kapitel 25 i første »Samuels Bog« om David, den rige storbonde Nabal og hans kloge og smukke hustru Abigail, som David efter hans død gifter sig med. Komædien er en dansk oversættelse af en latinsk original fra slutningen af det 16. århundrede, og oversætteren er muligvis den som borgmester, tolder og salmedigter bekendte Søren Kjær i Kolding, som fik komædien opført i sin fødeby Ribe 1578.

2) *Tobiæ Komædie*, d. v. s. fortællingen i den apokryfe »Tobiæ Bog«. Man har hidtil ikke kunnet påvise hverken et udenlandsk forbillede eller et dansk forfatternavn. Da komædien imidlertid nævner både Viborg sø og Viborg skald, d. v. s. byens berømte ølsort, og i sig selv er en ganske poetisk ægteskabsidyl med indtagende persontegning, har man fornylig, om end ikke med helt overbevisende grunde, formodet, at den skyldes selve Hieronymus Justesen Ranch.

3) De tre såkaldte mellemspill: a) *de fire årstider*, som alle fremhæver deres fordele og væsen, b) *Herkules og Omfale*, der skildrer, hvorledes den elskovslystne

kæmpe nødes til at aflevere både kølle, løvehud, bue og pile for i fruerstuen at iføre sig kvindeklæder og spinde ved rokken, c) *de fire verdensaldre*: guldalderen, sølv-alderen, kobberalderen og jernalderen, der viser tilbageskridtet i tilværelsen fra fortiden, hvor der rådede fred og indbyrdes fordragelighed, og til nutiden, hvor retten sidder i spydstagen, og verden er af lave. Også disse kvikke og komiske små-scener er, men hidtil kun som ren formodning, tilskrevet Ranch. En nærmere undersøgelse i sprog- og stilhistorisk henseende er her dog nødvendig.

4) *Samsons Fængsel*, d. v. s. fortællingen fra kapitel 13—16 i »Dommernes Bog« om Samsons kamp med filistrene og kærlighed til skøgen Dalila. Her er forfatterskabet ganske utvivlsomt, idet afskriften dels har bevaret Ranchs navn og dels det — rimeligvis rigtige — år, hvor det blev til: 1599. Men komedien foreligger her i en vistnok ældre form end i den første trykte udgave 1633 og er derfor lagt til grund for et optryk i vor tid.

5) *Maria Magdalenes Komædie*, d. v. s. beretningen om Maria fra Magdala på vestsiden af Genesarets sø, som Jesus helbredte (Lukas 8), og som datiden — ganske fejlagtigt — anså for at være den samme som den anonyme synderinde, der salvede Jesu fødder og fik sine synder forladt (Lukas 7) og som den Maria, der var søster til Martha og Lasarus og sammen med dem boede i Betania på østskrånningen af Oliebjerget, hvor Jesus opvakte den døde broder (Johannes 11). Komædien, hvis handling er spændingen mellem den tilgivende Jesus og de forargede farisæere og væver de tre beretninger sammen, er rimeligvis en oversættelse efter et forlæg fra den katolske tid.

6) *Komædien om Verden og den fattige* — eller med dens latinske titel — »Comœdia de mundo et paupere«, d. v. s. om en kvinde ved navn »Verden«, der symboliserer livets verdslighed, forleder en fattig mand til at træde i sin tjeneste, giver ham sin datter til ægte og tilsidst gør ham til kejser. Men da han midt i sin herlighed og hårdhjertethed rammes af en dødelig sygdom, svigter alle hans omgivelser, inden døden stiller ham for den højeste dommer, der straffer ham med evig fordømmelse og lader djævlene føre ham ned i Helvede. Den danske komædie her hviler rimeligvis på et endnu ældre dansk forlæg, der atter peger tilbage på et tysk forbillede fra den katolske tid. Det er denne frie bearbejdelse af en tidligere dansk oversættelse, som af forskellige grunde sættes i særlig forbindelse både med Ranchers og med Peder Thøgersen.

7) *Komædien om Hekastus*, der — ifølge sin latinske titel — er »oversat paa danske vers« og simpelthen er komædien om »Enhver«, idet Hekastus er latinisering af den græske glose herfor, og altså med pronominet brugt som personnavn ligesom i Hugo von Hofmannsthal »Det gamle Spil om Enhver« fra vor tid. Handlin-

gen er, at Hekastus ubekymret lever i jordisk fryd og glæde, til han bliver syg, stævnes for Guds trone for at dømmes, får en times frist til betænkning, drøfter sin stilling med »dyden« og »troen«, omvender sig, skuffer den ventende Satan og dør roligt og vis på opstandelsen og det evige liv.

Randers-Haandskriftets repertoire har en tredobbelt interesse. Dels er det meget broget og karakteristisk, idet det viser sammenhængen mellem fortiden og sin egen tid, d. v. s. mellem den katolske middelalders skolekomedietyper og den protestantiske renæssances. Tre af komedierne: Nabal, Tobias og Maria Magdalene viser nemlig tilbage til de middelalderlige mysterier, som hentede deres emner fra det gamle eller nye testamente. To: Verden og den fattige og Hekastus stammer fra de middelalderlige moraliteter, som på allegorisk vis personliggjorde menneskenes dyder og laster. En (eller fire om man vil): Samsons fængsel samt de tre mellemspillene er danske originaler uden påviseligt forlæg eller oversætterpræg. Dels er alle komedierne med undtagelse af Ranchs kun kendt fra dette håndskrift. Dels — og det forøger her interessen — har to af komedierne tilføjelser og tilskrifter, som berettiger til betegnelsen »Randers-Haandskriftet«.

Foran »Nabals Komædie« står nemlig med en hånd, der kan bestemmes som Peder Thøgersens, fordi vi kender hans skrift andetsteds fra, og på latin: Denne komædie er opført i Randers den 6. maj 1607 af rektor Peder Thøgersen. Allerede familieoptegnelserne havde jo som nævnt oplyst, både at Peder Thøgersen havde opført komædier og hvilke, han havde valgt hertil. Årstallet 1606 er muligvis en huskefejl for 1607. Som opførelsestid angives 5.—7. maj og som repertoire »Verdens Komædie og Spil«, der må være den samme som Randers-Haandskriftets »Komædie om Verden og den fattige«, endvidere »Abigaels (komædie) om Nabal og Abigael«, der jo indleder håndskriftet, derpå »Aulularia (d. v. s. »Pottestykket«) af Plautus og tilsidst som »tilgift« »Comædiam Niding«, d. v. s. Ranchs bekendte farce »Karrig Niding«, som imidlertid ikke findes i håndskriftet, skønt den måske er fra 1598 og altså et år ældre end »Samsons Fængsel« fra 1599 i håndskriftet. Altså fire komædier på tre dage, men uden angivelse af, hvorledes fordelingen har været. Tilgiften tyder dog på, at både den latinske Plautus og den danske Ranch har været opført sammen den 7. maj, d. v. s. den sidste dag, hvor der altså blev taget hensyn også til de ulatinske tilskuere. Men er optegnelsen korrekt? Den har nemlig en ejendommelig parallel i Randers-Haandskriftet eller rettere en delvis parallel, idet der er forskel både med hensyn til året og komædiernes antal og navn. Under den latinske titel på Randers-Haandskriftets »Komædie om Verden og den fattige« står nemlig på latin og måske med Peder Thøgersens hånd: »opført i Jydernes Randers af P. T. R. (d. v. s. Peder Thøgersen fra Randers) som

og saa som betaaltes
 sin for sigte død og ym
 og gave fortvænne
 sig. ingen daud med givning sin
 Du gædt off gud for givne
 Luder og og bade gædt sig
 Et gud vore fræ og bered.
 Det ont og vore og unadaleg
 giffen og en faldende
 Of vore vi pæn de aff vore dan for
 D. vore og d. vore
 En mig død d. vore og sin
 D. vore sig. d. vore Amen.

Soli Deo honor et gloria

COMEDIA
 DE
 MUNDO ET PAUPERE

Anno

1607, die v Maj

Rhandensis Amborg exhibita

P. T. R.
 Ludmodembore

Anno 1607

1. die v Maj hanc Comedia
  2. die vj 6 Maji Com. Nubila
  3. die vij 7 Maji Comedia antiqua
- Plauti quæ Aulu lania hanc
 cum Georgi vnic. de Comæ hanc
 Tabu de Buc. minus jule
 vltus de cum v
 ealy hanc

Blad 183 i Randers-Haandskriftet. Foroven til venstre slutningen af »Komedien om Maria Magdalene». I højre spalte den latinske titel på »Komedien om Verden og den fattige», derunder søpført d. 5. maj år 1607 i Jydernes Randers ved P(eder) T(høgersen) fra R(anders), ledere, og tilsidst oversigt over de stykker, der blev opført d. 5.-7. maj, og en notits om musikken og mellemspillene.

ludimoderator« (d. v. s. iscenesætter og instruktør) og lige efter og ligeledes på latin: Aar 1607 1) den 5. maj blev denne komedie opført. 2) den 6. maj »Nabals Komedie«. 3) den 7. maj Plautus antike komedie, som kaldes »Aulularia«. Her rejser spørgsmålene sig. Er både 1606 og 1607 rigtige angivelser eller er det første år en hukommelsesfejl? Andetsteds i optegnelserne står således f. eks. 1604 i stedet for 1605. Har »Karrig Niding« kun været påtænkt, men er udgået af programmet? Eller har der virkelig været spillet komedie to år i træk på de samme dage og i hovedsagen med det samme repertoire, der kun første år fik en tilgift? Der kan godt være spillet i 1606. Peder Thøgersen havde jo haft omtrent halvandet år til forberedelserne. Det var også nærliggende at give den latinske komedie en dansk kammerat, og dertil vælge det lystige stykke, som rektor muligvis har moret sig over som skoledreng i Viborg. Det er umuligt nu at besvare spørgsmålene. Er to opførelsesår umulige, er 1607 Peder Thøgersens eneste komedieår. Allerede i begyndelsen af 1608 bliver han indviet til præstegerningen, og faderen dør i juni efter en længere sygdom. Der har sikkert hverken været lyst eller tid til at indstudere flere komedier.

Peder Thøgersen aflægger nemlig i Randers-Haandskriftet selv vidnesbyrd om, at han med rette kunne betragte sig som instruktør. Gennem hele komedien om »Verden og den fattige« har han nemlig — som oftest med rødt blæk, for at det let kunne ses — tilskrevet over en snes scenetekniske bemærkninger eller instruktionsanvisninger, der godtgør, at han under prøverne har fulgt godt med og grebet ind. De er alle på latin, så fik disciplene den øvelse i sproget med. Det er enten angivelser af, hvad der på dette sted, efter denne replik, denne scene eller denne akt slutning skulle synges eller spilles, eller — og det er det hyppigste — vink om, hvad personerne skulle foretage sig i et givet øjeblik: blive eller gå ud, gøre den og den gestus eller anlægge den og den mimik. Peder Thøgersen må nemlig have været meget musikalsk, siden han en aften bliver kaldt op til lensmanden for at synge »Diskant«, og han synes også at have et godt kendskab til datidens både gejstlige og verdslige viser og forstået at vælge dem, der passede til situationen. Han har også haft kendskab til forskellige musikinstrumenter og kunnet beregne deres klanglige virkning. Efter programangivelserne forrest i »Komedien om Verden og den fattige« har han nemlig to linier om den ledsagende musik og om underholdningen i mellemakterne. De har hidtil, hvor de blev anført i studier over den danske skolekomedie, været forsynet med spørgsmålstegn og opfattet som delvis uforståelige. Det er de nu ikke, når det ensomme »D« opfattes som »Deus« (Gud) og det mærkelige ord »declinatis«, som en skruet latinisme og ensbetydende med »declamatis«. Så står der: »med kor, som synges til ære for den eneste Gud,

med spillende basuner og horn, gøglere mellem akterne o. s. v. med vokalmusik«. Den musikalske rektor har unægtelig sat både sangere, orkestermedlemmer og komikere i fuldt sving til stor adspredelse for alle tilskuerne. Men samtidig har han herset med skuespillerne og bestemt, hvad de skulle gøre i hvert enkelt tilfælde. Er der en fyldestgørende anvisning i forvejen, nøjes han imellem med blot at sætte røde streger under den. Hvis det altså, hvad man hidtil har ment, er Peder Thøgersen, der har skrevet både titel, program og musikramme og ikke — hvad der muligvis er rigtigere — afskriveren af komedien. Det er her imidlertid ikke hånden, men indholdet, som er interessant.

Men Randers-Haandskriftets afskrift af komedien om »Verden og den fattige« var ikke blot tydeligt nok rektors eget regie-eksemplar, men syntes endvidere på et ganske bestemt sted at være udvidet med særligt henblik på, at tilskuerne var randrusianere. Da den fattige mand er blevet kejser, viser han sin rovgribskhed ved at leje fire soldater og sende dem ud for at plyndre fredelige vejfarende. Først træffer de en munk, derpå en præst og en købmand og endelig en bonde, som skal til købstaden for at sælge det vadmel, det smør og de æg, som konen har medgivet ham, og som er af temmelig tarvelig sort, men godt nok til byfolkene. Han er øjensynlig, skønt han tager et sværd med til brug mod tyve, en frygtsom stymper og hun den, der styrer gården. På henvejen plyndrer soldaterne ham, så han må vende hjem uden penge eller varer. Konen modtager ham da med hårde ord, beskylder ham for at være beruset og opfordrer sønnen og datteren til at hjælpe sig med at prygle ham. Nu bliver manden imidlertid modig, giver konen af stokken og kalder Bittefanden til hjælp. Her er handlingen yderligere udvidet, idet Fanden tilkalder to mindre djævla, befrier manden og fører den onde og opsætsige kone og børnene til Helvede. Det er ganske øjensynligt, at disse bondescener er et i hovedhandlingen indarbejdet mellemspil, et farceagtigt optrin, der er beregnet på at more tilskuerne og live op under moralitetens mange formaninger. Men samtidig er de skrevet på jydsk dialekt og lader bonden høre hjemme i Bjellerup lund eller Bjellerup ris, d. v. s. lidt nord for Randers. Man har derfor formodet, at disse scener med lokalkolorit, disse forløbere for Holbergs Jeppe og Nille, som de er blevet kaldt, skyldes Peder Thøgersen og er hans helt originale bidrag til hans bearbejdelse af et ukendt forlæg. De sidste undersøgelser har endvidere søgt at godtgøre, at også dette forlæg har været dansk og igen går tilbage til et katolsk forlæg, som i begge de danske bearbejdelser imidlertid er blevet ændret og har fået et luthersk præg. Det er utvivlsomt rigtigt, men det er kun og kan kun være en formodning, om den Randersmand, som har foretaget den anden og meget omfattende bearbejdelse og udvidelse, netop er rektor Peder Thø-

gersen. Formodningen kan hverken bevises eller modbevises. Kun instruktionsbemærkningerne gør det utvivlsomt, at både skolens og spillets leder har været den samme.

Dansk litteraturhistorie har til forskellig tid bedømt den danske skolekomedie på forskellig vis. Men om Randers-Haandskriftets dramaturgiske og kulturhistoriske betydning har der dog ikke mindst efter de senere undersøgelser hersket fuld enighed. Det er endnu kun delvis udgivet. Men overbibliotekar Sophus Birket-Smith, som selv 1855 blev student fra Randers og 1863 knyttet til universitetsbiblioteket, begyndte få år efter sine studier over det gamle danske drama før Holberg og lod teksterne trykke i en række udgaver, herimellem to af komedierne fra hans gamle skole: »Tobiæ Komædie« og »Comoedia de mundo et pau-pere«. Endvidere er de tre mellemspill trykt i »Danske Studier«, medens »Det danske Sprog- og Litteraturselskab« har foretaget afskrifter af resten og påtænker en udgivelse ved lejlighed.

Om to af Randers-Haandskriftets danske skolekomedier »Nabal« og »Verden og den fattige« (ev. med mellemspill?) véd vi altså med fuld sikkerhed, at de ialfald er blevet spillet i Randers i maj måned 1607. Tidspunktet er ikke overraskende, fordi de efter tidens skik var friluftsforestillinger på en primitiv bræddetribune, som gerne opførtes på vedkommende bys torv eller på en anden åben plads, hvor der kunne være mange tilskuere. Foråret var derfor en fortræffelig spilletid. Selve skolen kunne da tjene som omklædningsrum. Da den i Randers dengang lå lige ved Kirketorvet, er det såre rimeligt, at også scenen med dens lige så primitive dekorationer er blevet bygget her. Hele teknikken ved en sådan opførelse og i øvrigt velkendt og genskabt, både da Ranch's »Karrig Niding« 1909 blev spillet i regensgården, og da »Tobiæ Komædie« — undtagelsesvis inden døre — 1950 blev spillet i studenteforeningen.

Lige inden det 17. århundrede randt ud, blev selve Randers by, som i sin daværende og meget beskedne tilstand også kunne trænge til det, derpå genstand for en varm kærlighedserklæring i en for tiden typisk og for poesiens vedkommende ialfald meget velment form. Til den danske senrenæssance eller — med et andet udtryk — barokken i dansk digtning hører fra ca. 1670 og til noget over det næste århundredskifte en række historisk-topografiske digte, udsprunget af en nationalfølelse, der indsnævres og bliver til hjemstavnsfølelse, idet blikket fra at omfatte hele landet vender sig mod en bestemt lokalitet og med begejstring lovpriser dens særlige fortrin. Det kom til at gælde øer som Amager, Fyn, Møen eller Samsø, byer som Køge, Ringsted eller Slagelse, kongeboliger som Frederiksberg eller Kronborg slot, en minderig bygning som Roskilde domkirke, en smuk herre-

gård eller en idyllisk lystgård, og det kunne ske både af pur beregning for at tækkes besidderen og vinde hans bevågenhed — bag Kingos digt om Samsø ligger således hensynet til øens nye og i grevestanden nylig ophøjede ejer Griffenfeld — og af pur lokalpatriotisme, fordi man enten var født på det bestemte sted, havde levet lykkeligt netop dér eller haft særlig gavn af dets lokale fortrin og goder. Jyllands hovedbidrag til denne særlige digtart er præsten Mads Pedersen Rostochs taknemlige hyldest til sin »gamle og navnkundige« fødeby Ribe, skolemanden Elias Naurs muntre »Ære- og Takke-Digt til sin gamle Skoleby Holstebro for beviste Velgærninger«, muligvis fra 1687 — samme år som Naur blev rektor i Odense — og genudgivet 1928 af selve Jeppe Aakjær, og endelig Randerspræsten *Lauritz Nielsøn Randrop's »Randers March«* fra 1698.

Om forfatteren selv véd vi desværre ikke ret meget. Men ialfald først og fremmest, at han var en ægte østjyde, som tilbragte hele sit liv i nærheden af eller i selve Randers. Hans fødselsår er ukendt — det må dog ligge i midten af 1660'erne — men ikke hans fødested: Randrop i Gassum sogn nord for Randers. Bynavnet blev siden til hans efternavn. 1684 blev han student fra latinskolen og kort efter hører ved den, derpå i 12 år (1689—1701) præst ved Randers hospital og endelig i 6 år (1701—1707) sognepræst til Gimming og Lem nordøst for byen. Altså et liv indenfor en meget snæver cirkel, men han synes at have været fuldtud tilfreds, enten han var i centrum eller i periferien. Inden for cirklen fandt han også sin hustru Dorothea Maria Damph, der var datter af en tidligere hospitalspræst og skænkede ham seks børn, og holdt sig trofast sammesteds både i sine studier og i sin digtning.

Randrop var et ægtefødt barn af barokken, af dens dybe respekt såvel for den kongelige enevælde som for den borgerlige øvrighed, af dens yppige ordflom, bombastiske billedvalg og patetiske kærlighed til fortidens historie. Han véd derfor såre vel, at det først og sidst gælder om at indynde sig hos dem, der styrer og råder, og opregner dem alle i sin tidstypiske tilegnelse. Derpå følger ydermere et indledningsdigt, som dels begrundet denne tilegnelse og dels fortæller om hans motiver til at forfatte sin lille bog. Det er jo ikke blot øvrigheden og rådet, men »hver ung og fremmed mand«, som vil bosætte sig i byen, og hver eneste brav borger, som han tilønsker Guds nåde i handel og vandel og tænker på:

*Jeg Eder samptlig vil det lidet Skrift forære,
hvoraf I Fædres Dyd til Eftersiun kand lære.*

Han forlanger slet ikke som oldtidens digtere at blive hædret for sin indsats. Randers er nu engang mindre end Rom og Randrop kun en lille poet, der blot

gerne og af tre gode grunde vil kvæde sin vise: han bør jo besynge den by, som har skaffet ham levebrød, minde om døde slægter, som vi bør lære at efterligne, og endelig med sin lille byhistorie give eftertiden et eksempel til efterfølgelse:

*Den gode, gamle By, som mig har længe næret,
jeg gjorde iche Ret, om jeg den lod u-æret*

*det er tilbørligt jo, vi mindis skal de Gamle,
dog de er lagt i Muld, og deraf Lærdom samle,
at giøre vel som de . . .*

*Om kun hvert Tredvet Aar sligt lidet var anskrefvet,
som dette og forvart ved Trykke-Persen blefvet,
om Randers Mange Ting for Øjne skulde staa,
som borte er, og nu forgiæfves søgis maa.*

Med denne appel til senere og bedre byhistorikere og med håb om, at hans lille beskedne bog ikke må blive »slaget med sorte Dømme-Steen«, anbefaler han den trygt, fordi den er skrevet i den bedste hensigt og i den bedste mening.

»Randers March« er derfor mindre bybeskrivelse end byhistorie — og unægtelig skrevet ikke blot i barokkens, men også i Randrops egen stil. Det skema, han opstillede, fik følgende fjorten punkter:

- 1) Den kære gamle by ved foden af Flintebjerget fortjener at få sit ry vidt udbredt.
- 2) Den er en driftig handelsby med ølbryggeri og fiskeri.
- 3) Hil topfiguren, hr. Peter von Sprechelsen til det stolte Dronningborg!
- 4) Hil Niels Ebbesens kongetro by!
- 5) Hil byen, som modstod Skipper Clements oprørske bondehær!
- 6) Hil det protestantiske Randers, som modstod Poul Vendekaabe!
- 7) Hil de gode, gamle borgerslægter!
- 8) Hil rådet, borgervæbningen og lavene!
- 9) Hil byens tro og ærbarhed, samt de redelige, godgørende og gudfrygtige købmænd.
- 10) Men hvorfor er det da gået tilbage? Jo — fjorden er for mudret, laksene udebliver, og rigmændenes tid er forbi. Samtidig har der været hærgende ildebrande.
- 11) Derfor er byen nu blevet så ringe. Mon der atter vil komme en opgangsperiode? Gid jeg, poeten, må blive en sand profet herom!
- 12) Du må trøste dig, Randers, ved din øvrighed, dine borger- og købmandslav og din lovlydige uvilje mod al uærlighed.

13) Lyt til min sang, himmel, lad en god ånd styre og styrke os, giv os både kongelig gunst og nåde og forstående beskyttere, som vil vor »svage« bys vel.

14) Slutønske: Gid Guds kærlighed og fred må slynge enighedens bånd om vort borgerskab. Gid kongemagten må blomstre og vokse, Gud skåne os for alle ulykker, skænke os lykke både hjemme og ude, hindre os i at fejle og lade os leve fredeligt sammen i kristen tro. Amen!

Man kunne have ventet, at Randrop — ligesom andre både gejstlige og poetiske kolleger og lokaldigtere — havde benyttet barokkens yndlingsrytme og skrevet sine fjorten vers i klingende alexandrinere. Men her er han gået sin egen vej. Randers har utvivlsomt på hans tid moret sig med nårsomhelst og hvorsomhelst at spille eller synge en bestemt melodi, som snart må være blevet så almenyndet, at den blev døbt »Randers March«. Vi véd ikke, om den oprindeligt har været tillagt en bestemt komponist, men kun, at dens ganske iøjrefaldende toner ligesom må være blevet byens kendingsmelodi. Randrop falder da paa at sætte tekst til tonerne, lade historie og march gå op i en højere enhed og således skrive byens slag-sang. Melodien syntes ham tilmed at passe fortræffeligt til en sang, der er »blanding med Suk«, da der i den netop findes »7 Suspiria, det er Sukke«. Det kom imidlertid i ikke ringe grad til at gå ud over poesien og udtrykkene, idet de såkaldte suk blev dækket med en kæde af enstavelsesrim, der kunne gøre linien næsten uforståelig. Men der er næppe tvivl om, at melodien blev et middel til at gøre også teksten populær og velkendt. Det blev Randrops kongstanke og særkende at give sin topografisk-historiske digtning en syngelig viseform.

Et par prøver på, hvorledes han løste sin opgave:

Fra første vers:

*O Randers, Smyk paa Guden - Aa!
Din Dyd skal ej skiules under Skieppe i en Vraa,
men paa Lofs Lyse-Krone staa,*

*Neden Foed af Flinte-fulde Bakke
ligger Du i Ly for Norden-Sky . . .*

Det er ægte barok. Nu følger noderne med sukkene:

*Land, Mand, alle jo kand
Din Ære længe minde, finde . . .
Stafn, Hafn, ærefuld Nafn
paa dette Sted er fundet, grundet.*

»Sukkene« kan — f. eks. i fjerde vers om Niels Ebbesen — blive helt ubegribelige:

*Slap, skrap skaldede Knap
den maatte for hans Klinge springe.*

En vis fynd er der i sjette vers om reformationsrøret:

*Skalken i Poul Vende-Kaabe tittert
vilde under List sin Anti-Christ
bringe ind i Randers, men dends Borger blef forbittret
tog, slog Diefle-blænd Bog
ved Bødel-Haand paa Kage-Stage.
Luthers Lyse-Lampe did blef flyttet.
med sin Lære-Kraft og Læge-Saft
der saa kiæk som nogensteds i Jydland blef beskyttet.
Prunk strunk skalk-hellig Munk
derud sig maatte pakke, lake.*

Barokken er ligeledes tydelig i tiende vers om den mudrede fjord og de mange ildebrande:

*Det gjør, din Sejle-Vej er trang,
og holder din Vande-Hest i Dynde-Tøil og Tvang . . .
Ja Vulcanus med sit glumme Øje,
med brand-gule Gab, og røde Flab,
beed og blæste saa paa Dig . . .*

Endelig får i fjortende vers også ordspillet sin plads:

*Lyk send Gud, naar vi af Gud en seiler
Lyk paa salt Strand og fremmet Land . . .*

Randrop er dreven i barokkens billedsprog, men har naturligvis også haft selve Kingo til poetisk forbillede. Han påberåber sig ialfald etsteds »Autor til det berømmelige Vers, som kaldis Sæbygaard's Ko-Klage«, og tilføjer — de tre første tryk af Kingos skæmtedigt fra 1665 var både anonyme og uden trykkested og årstal — at selv om forfatteren ikke har navngivet sig, kan man jo nok gætte, hvem det er, eftersom man jo — her slår han over i latinen — kender løven på klørerne. Adskillige steder er det da også, som om man bag den beskedne lokalpoet skimter baroktidens største digternavn. Men sammenligner man Randrop med den topografisk-historiske gruppes andre navne, har han hverken Mads Pedersen Rostochs mindebevægede følsomhed og evne til maleriske erindringsbilleder eller Elias Naurs kåde lune og muntre ihukommelse af tilværelsens materielle glæder. Alle-

rede indledningsdigtet koketterede med, at han for skildringens sandheds skyld gerne fandt sig i »at viige og staa ned for lærde-Skialdre-Flok«, og på den plads er han også blevet stående.

Men byhistoriker var han af hele sit hjerte. Den ære skal han have og beviste dens berettigelse ved til sine fjorten vers at føje en lang række historiske noter. Han tilhørte jo et århundrede, som på mange måder var en ny og frugtbar periode for den historiske forskning og bl. a. i stort omfang indsamlede nyt materiale og ikke mindst af historisk-antikvarisk art, så fortiden kunne fremtræde i bedre belysning end før og nutiden få, hvad der tilkom den. Overalt var patriotisme og dermed også lokalpatriotisme bevæggrunden. Historisk læsning blev derfor en selvfølge. Man kan af den snes bogtitler, som Randrop anfører, se, at han har fulgt helt godt med i den trykte litteratur, været fortrolig både med de latinske klassikere og de danske historikere fra Sakse til Arild Huitfeldt og tilmed opsøgt skrevne kilder som f. eks. »Kongebreve« i rådhusets arkiv. Etsteds beklager han levende, at han for-gæves i Vester Velling præstegård har eftersøgt en meget gammel bog — vel et håndskrift — med lokalhistorisk stof. Han læser ganske vist uden større kritik og tager som regel enhver oplysning for gode varer, men medtager dog samtidig adskilligt, som ellers ville være gået tabt og imellem virkelig har en vis værdi. Han har en pudsige note om bur-øillet, som vandet i byens brønde og kilder har givet »noget minerale i sig«, som nogle anser for sundt og andre for det modsatte: »Stridigheden er læt at foreene, det er sundt nok, naar det brugis til Maade«. Han opregner fortjenstfulde Randersslægter, men »her maa min Pæn bryde af« for ikke at »opvække Avind«. Han roser naturligvis både kirken, som for få år siden er blevet så »udstafferet«, at den indvendig er blevet en helt anden, og hospitalet, som han jo er knyttet til, men dadler den mudrede fjord, der skader fiskeriet og sejladsen, og beklager navnlig, at »særdeelis er nyligen (år 1698) ved Strømmens Forstoppelse plat ødelagt en skiøn Laxe-Gaard, som tilhørte Hospitalet«, der således får sin husholdning fordyret. Her tidsfæster han altså selv sin lille bog. Han er endelig oprigtigt bedrøvet over, at »mangfoldige skiønne Gaarde og Huse i Randers ere afbrendte, nedfaldne eller af Fornødenhed nedtagne, saa Byen har snart tilbage kun en Been-Rad udaf sig self«, og tilføjer lidt senere, at Randers, som nu »ligger paa mange Stæder i Aske«, ligesom fuglen Phønix må genfødes og få »gylden Hofved og Fiædre«. Men midt i ønsket rinder en engelsk præstemands advarende ord ham i hu, han anfører dem og oversætter: »Forvent ikke et gyldent Lefnit i Jern-Verden«. Hvor han tidligere har omtalt den rige tid og de velhavende »rentenerer«, som også Kingo med en mere djærv end smagfuld lignelse har hentydet til, sukker han på tre sprog: »Sed fuimus Troës. Die Fincken sind ausgeflo-

gen. Borte er den Snee, som falt i Fior«. Det er denne varme kærlighed til sin — jævnfør titlen på digtet — nu så forarmede og ringe by, som får os til at holde af den brave Randerspræst.

Det er i denne forbindelse, han gør opmærksom på en os ialfald som Randers-digter ellers ukendt mand, idet han anfører et klagevers, som »den ædle Sal. Doctor Christian Skiønning fordum har gjort« ved den hovedrige borger Thomas Poulsens begravelse. Vi véd andetsteds fra, at Christian Skiønning levede 1620—1673, var dr. jur. og en meget yndet og for sin lærdom agtet mand, men ikke, at han foruden juraen også dyrkede poesien. Randrop har imidlertid afskrevet sørge-digtet, som »taler til Randers« og har den siden ofte citerede optakt:

*Du feede Laxe-Sted, berømte Riigdoms-Kiiste,
Du som af Borger-Slect i Danske Land fremviiste
det allerbeste Blod . . .
Nu seer jeg kiendelig hvordan du dig forværer
hvordan den onde Tiid din Indvolds Fedme tærer.*

Tilmed er altså nu Thomas Poulsen, som var »din Velfærds beste Ven«, gået bort. Han får i den anledning sin velfortjente ros. Skulle byen geråde i endnu større nød, bør den mindes hans eksempel og håbe på ny velsignelse og lykke, så den igen

maa kaldis rættelig dend gamle Randers By.

Med et suk, slutter Skiønning derpå:

*I Sæder, Visshed, Kunst og Klæder
Vi ligner ej vor gamle Sæder
I ingen Dyd vi dennem naar
derfor det os des slætter gaar.*

Det er som talt også ud af Randrops sjæl og ligesom et motto for hans bog. Den er ikke blot en byhistorie, men også en formanende prædiken om fremgang efter nedgang.

Randrop var imidlertid ikke alene et stykke af en historiker, men også en smule af en sprogmand. I en efterskrift til den »godhiertige Læser« oplyser han nemlig, at når han hist og her har rettet eller forklaret nogle få forekommende jyske ord og dialekter, er det af hensyn til forbedringen af sproget, som man nu arbejder på, navnlig gennem det nye danske leksikon, som »er i Verk, hvoraf jeg og haffer min Deel at laborere paa«. Hermed menes naturligvis den berømte leksikograf, oversekretær i det danske kancelli Matthias Moth og hans storværk: den allerede

fra 1680 planlagte danske ordbog, som 1690 foranledigede en opfordring til biskopperne om bl. a. at skaffe ham meddelere mellem præsterne, som kunne indsende ord og talemåder til brug under udarbejdelsen af ordbogen. Denne kom efterhånden til at omfatte i alt 60 skrevne foliobind, som efter Moths død 1719 blev solgt til kongen og nu findes på Det kgl. bibliotek og har været grundlag for alle senere ordbogsarbejder, ikke mindst fordi materialet fremfor alt er bygget på den daglige tale og i ringere grad på trykt litteratur. Der er ingen tvivl om, at Randrop med glæde har fulgt sin biskops opfordring til at indsende stof, idet han dels har udarbejdet bogstav F (10 sider, som endnu er bevaret) og dels i en indledende skrivelse nævnt nogle ord og talemåder, »som ere iblandt Landsbyfolk brugelige«. Her i »Randers March« har han nu og da små ordforklaringer: kiære sig er at forbedre sig, komme på fode igen både efter fattigdom og efter sygdom, hvyste, kyle og slænge bruges hver om sin bestemte måde at kaste på og dagre — et ord, han er særlig glad for, fordi det »brugis alleene i Randers« — er »at erlegge en Penge efter Efne, Villie og Fortæring« eller — som det forklares i Kalkars ordbog og med Randrop som eneste kilde — give sit bidrag. Endelig er adjektiverne »prunk og strunk« det samme som stolt og studsig. Randrop har også haft en vis sans for talemåder og herunder ordsprog. Vendingen »hand vil sætte Ørnen paa højen Hald« betyder »een, der brouter eller gjør sig rebelsk«, og der anføres tre ordsprog med ren lokal kolorit:

*Var ikke Skalle-Føde
blef Randers snart øde.*

*Wer von Randers kompt unbesoffen und ungeschlagen
derselbige mag von gros Glück sagen.*

*Hvo der sejler udi Randers Fiord om Natten
hand skal staa der om Dagen.*

Randrops sproglige forklaring af byens navn: Randers af rande — tværbjælken over ildstedet, hvor madvarer blev røget, eller, som her, et stillads på fiskepladsen, hvor fisken kunne »tørris og speggis i Soel og Luft«, giver ikke stor tillid til hans videnskabelige sans, idet han uden at tvivle paralleliserer med »Aarhus af Aarer og Aalborrig af Aal«, hvorpå han lige efter sætter bur-øllet i forbindelse med burisk, d. v. s. bondsk eller bondeagtig, fordi »dets formegen Brug kan snart gjøre Borger til Bonde«. Både som historiker og sprogmand har han hele sin tids ofte såre naive opfattelse.

I efterskriften til læseren fortæller Randrop, at da han begyndte på sit byhistoriske digt, og adskillige medborgere fik det at vide, »hafver de indstændigt begiert,

jeg ville lade det komme frem, hvorudi jeg (som sees) lydede dem ad«. Ordene betyder vel, at han gjorde digtet færdigt til trykning uden at ane, at den skulle han nu ikke selv opleve. Allerede som manuskript fik digtet endelig efter tidens skik en ramme af anbefalinger og hyldestvers, der har deres egen historie. Medens »Randers March« endnu kun var et foreløbigt udkast, viste Randrop det til en mand, som i dobbelt forstand var hans kollega, idet også han både var præst og poet og også i den sidste egenskab i så høj grad knyttet til Randers, at han fortjener sin særlige omtale.

Johannes Olavius (Hans Olsen på latin) var født 27. september 1624 i Randers, hvor faderen året før var blevet præst ved Graabrødre kirke. Sammen med sine tre brødre, hvoraf Henrik i digterisk anlæg gjorde ham rangen stridig, fik han sin første undervisning hjemme i sin fødeby, men blev derefter sat i Viborg katedral-skole, som dengang, hvad der allerede gjaldt på Peder Thøgersens tid, havde et særlig godt navn som opdragelsesanstalt. Herfra blev Olavius 1642 student og valgte, da han kom til København, selve Ole Worm til sin særlige vejleder. Endvidere fortæller han, at han i sine studenterår begyndte at omgås på fortrolig vis (»familiariter«) med Aagaard, Biering, Bording, Pontoppidan og Vinstrup, d. v. s. de to viborgensere Christen Lauridsen Aagaard, som 1646 på grund af sit latinske digtteri var blevet professor poeseos extraordinarius, men siden blev rektor og præst, og Vitus Bering, der havde samme ry og 1650 fik samme titel, men derefter blev kgl. historiograf, endvidere med den senere både som dansk digter og udgiver af »Den danske Mercurius« berømte Anders Bording, med den senere biskop og danske sprogmand Erik Pontoppidan, der i sin latinske ungdom hædredes som »poeta laureatus«, og med den bekendte biskop i Lund og stive baroklatinere Peder Vinstrup. Hertil kom nært bekendtskab med selveste professor Ole Borch og med den senere kielske professor i æstetik Heinrich Morhof. Unægtelig en udsøgt vennekreds for den efter sit eget skøn velbegavede og til latinsk poesi selv i høj grad duelige præstesøn fra Randers. Kun 26 år gammel udsendte han da også 1650 sin første latinske bog, et lille tyndt hæfte med i alt 41 »Epigrammer til de Digtere, som allerede udmærker sig i Danmark«, en samling både af endnu erindrede og af forlængst forglemte navne, men alle rost efter samme skema med skiftende adjektiver fra glimrende til guddommelig, højtanset til højlærd. Et par randrusianere er tillige gamle eller nære venner. Året efter blev Olavius ansat som bibliotekar hos lensmanden på Kalø, Gunde Rosenkrantz, en søn af Holger Rosenkrantz »den lærde« på Rosenholm og som faderen både godsbesidder og teologisk forfatter, men ellers med en siden sørgelig skæbne, der lod ham dø på svensk jord i fattigdom og landflygtighed. Olavius skulle også forberede hans unge

sønner til den traditionelle udenlands- og uddannelsesrejse og fulgte dem bl. a. til Holland, men vendte derpå hjem til Randers som sin faders medhjælper, blev ved hans død 1666 hans eftermand og dermed embedets sidste præst, idet slotskirkens menighed efter hans egen død blev lagt ind under Sct. Mortens kirke. Han var to gange gift, men overlevede begge sine koner, sad til sidst som enkemand sammen med sine tre og indtil videre ugifte døtre og syntes i sine senere år at have været plaget af svær sygdom, men kunne dog gribe digterpenen til kort før sin dødsdag den 1. maj 1698.

Med sin samling af latinske epigrammer var Johannes Olavius inde på det område, som skulle give ham et af samtiden berømmet, men af eftertiden noget anderledes bedømt navn, idet hans speciale blev latinske vers ved alle mulige bryllupper, begravelser, fødselsdage og historiske eller poetiske hændelser, altså en broget blanding af lykønskingsvers, trøstervers og ærevers til alle mulige mennesker fra konger til adelsmænd, videnskabsmænd, borgere, biskopper og præster og ikke mindst, når de sidste tillige var latinske poeter. Det var ingenlunde for personlig fordels eller vindings skyld, men det var og blev nu engang hans natur nårsomhelst at give sin begejstring luft på denne vis. Han nåede at udgive et par småsamlinger til af sine epigrammer og elegier og navnlig som »nytårsgaver«, fik andre særskilt trykt, men efterlod sig så mange utrykte lejlighedsvers, at hans manuskripter, som nu findes på Det kgl. bibliotek, udgør to tykke foliopakker og tre lige så tykke kvartpakker. Herimellem er efter hans egen angivelse »et Bundt Vers til fornemme Randrusianere, som aarligt tager til og i høj Grad udbreder denne lille Bys Berømmelse paa Grund af dens utrolige Overflod paa lærde Folk«. En gennemgang af pakkerne bekræfter rigtigheden heraf. Der er mange randrusianske personalia, men Olavius viger heller ikke tilbage for at skrive »Ny Aar til min Hiertekiere Fødeby Randers« (både 1666 og 1682) eller en pudsig opfordring til at møde op, da enken Margrethe Wandall i november 1691 holder bogauktion. En særlig gruppe vers er tilegnet hans landskendte blomsterhave eller andre danske havedyrkere og blomsterelskere.

Olavius var nemlig en ret ejendommelig personlighed. Han var ikke blot en med sig selv og sin både præstelige og poetiske begavelse ganske selvtilfreds mand, hvad han åbent vedgår i sin latinske selvbiografi, men også i besiddelse af en for hans tid sjælden, fuldkommen ægte og derfor meget sympatisk natursans. Han fortæller selv, »at de Timer, jeg havde tilovers fra min gejstlige Virksomhed, delte jeg mellem Havedyrkningens Fornøjelser og Digtningens Opmuntringer. Næst Gud har jeg ikke søgt eller fundet nogen renere eller uskyldigere Glæde under en Skæbne, som altid har behandlet mig paa stedmoderlig Vis«. Han be-

undrer sine nelliker og tulipaner og lærer af dem, »at Gud har givet Naturen den Herlighed at kunne trætte Forskerne, men ikke selv at kunne udtømmes«. Han brevveksler derfor både med belgiske, engelske og tyske botanikere. Hvad digtningen angår, erklærer han, »at jeg ogsaa ved mine Digte har gjort mig alle venskabeligt forbundet, idet jeg var ivrig nok for ved enhver given Lejlighed at beskæftige mig med Muserne, thi de viste sig altid medgørlige imod mig; saa saare jeg kunne lade Pennen løbe, fødtes et Digt«. Han sendte dem så afsted, hvad vi har et vidnesbyrd om i Ålborgbispens Jens Bircherods dagbøger. Da denne 1695 — året efter sin udnævnelse — var i Randers, besøgte Olavius »mig strax, da han spurgte min Ankomst til Byen. Jeg leverede hannem tilbage de carmina, som han in Cimbricorum Episcoporum honorem havde komponeret (d. v. s. ærevers til biskopperne i Ålborg, Århus, Ribe og Viborg) og mig sidst afvigte Maaned tilsendt«. Bircherod bemærker desværre ikke, hvad han har syntes om de tilsendte afskrifter, men kalder dog forfatteren for »den navnkundige Poet«.

Olavius skrev dog ikke blot latinske, men også danske vers. Navnlig versene til damer var altid på modersmålet. Skønt samtiden satte de første over de sidste, skal her nævnes et par, fordi netop de hver på deres måde har bevaret småbilleder fra Randers. Da kong Christian V i juli 1680 besøgte Jylland, hyldede Olavius ham både ved ankomsten og bortrejsen med hele tidens næsten kvalmende kongerøgelse:

*O, kom och see, hvor hver en Jyde i det Land
med Adel, Præsterne, med Borger, Bondemand
de for Dig falde ned och Himlene tilbede . . .
Vi sige det igien af Hiertet: Kongen lef!
Jeg aldrig sandere i denne Verden skref.*

Navnlig er Olavius naturligvis betaget af nåden ved besøget i det beskedne og brandhærgede Randers:

*Jeg aldrig Gudden saae saa sine Bølger kruse
och krølle all sin Aae och præctig flyde hid
i all sin Brude-drugt ret Himmel-blaa och hvid
af all sin Herrefær hun gandske nu kand bruse.
Hun har vist spurt af dem, som rygter Laxeruse,
Hans Store Majestæt, som er saa mild och blid
som Konge været har i Riget nogen Tid,
at hand vil gieste ind nu snart i vore Huse . . .*

Byen har jo trods alt fået lov til at bestå, den »ey gandske opbrendt er i alle Gader«, men har dog mistet to af sine tre kirketårne og trænger til den enevældige majestæts beskyttelse:

*Tro mig, jeg er min Guds, jeg er min Konges Prest
jeg kiender denne Bye aff Barnedommen best . . .
Kom, milde Konge, kom vor Bye til Hielp och Trøst.
Hun er i Fare stoer for hemmelige Brøst.*

Byens herligheder er jo ved at forsvinde:

*Om Slottet leder vi nu midt i Dronningborig
Vor Mølle, som der var aff huggen Stene bygt
Staaer som et Menniske i Hofvet er forrygt.
Vi Preste, Gud det veed har allebaande Sorrig.
Vel anden By hos Dig sin Sygdom har beræt:
Vor By, hun ligger snart i sidste Aandedræt.*

Men den kongelige gunst skal også blive belønnet med en kostelig gave, nemlig med dette lovprisende digt:

*Hand er blandt Kongerne den Seier Fader Ziir
Det er Demanten ham er sendt i mit Papiir.*

Da Olavius endnu ikke har fået »fuld beretning« om, hvorvidt dronningen vil ledsage kongen, slutter han for sikkerheds skyld med en sidste »sonnet« til gemalinden.

Da kongen den 25. juli sejlede hjem fra Århus, blev kongerøgelsen i Olavius' »Valeet og Affskeed« med ham til hele røgskyer. Men midt i sine royalistiske og rørstrømske rimerier glemte han dog ikke igen at minde om Randers fattige tilstand og trang til kongelig trøst:

*Min Bye, min Føde-bye besynderlig jeg neffner
Det er saa farlig lidt hun ørcker nu og effner
Det er saa stor en Sum, hun Kongen er til Rest,
Jeg veed hvad hun formaar, thi jeg er hendes Prest.
Gud bøye Kongen, hand især paa hende tencker
Thi aldrig nogen Bye er saa opfyldt med Encker
og saa paa Knæ, thi den just halff part op er brenndt.
Mod hende Kongens Gunst bleff dobbelt vel andvent.*

Olavius har selv fra den høje Århus bakke set kongeskibet stå tilsøs:

*Fra Gudden rejste jeg, som er mit Fødested
og følger ham til Belt, det yderst Haffve-Bred.*

Hans kongebegejstring, der er uden grænser, er efter hans egen forsikring ægte nok:

*Jeg ey skreff Hycklerie og Løgn og Dicte-sqalder
Vor Herre helliget mig har til bedre skialder
Vel andre høyt for mig kan have Foretriyn,
de yder Centener, jeg yder mit Quintiyn . . .
Om Kongen ey et Ord Hands jydsk Skialder løy.*

Hyldesten gentager sig, da kongen den 23. maj 1685 passerer Randers på vej til Ålborg og derfra til Norge, og når samme højder som sidst. Bl. a. anmodes Guds engle om at svømme »hen og hjem« omkring skibet, så strøm og storm kan anse det for at være en helligdom. Ole Borch har nu ladet sig bevæge til en latinsk anbefaling på titelbladet: Olavius er her talsmand for hele Danmark! Da kongen rejste fra Randers så hurtigt, at Olavius ikke fik sit vers afleveret gennem følget, men fandt det glemt på middagsbordet, lykkedes afleveringen heldigvis i Ålborg, hvor lensmanden hr. Lindenov derpå glæder Olavius med at vise ham det sidste kongebrev om skattefrihed for præsterne, hvad han meddeler i »et lidet tillæg«, da digtet bliver trykt. Men midt i al hyldesten husker Olavius stadig at minde om Randers:

*Gud, hør min Bøn, og før min Konge vel til Norge
Min Konge, hør min Bøn, min Fødeby forsørge!*

Rimet er ikke godt, men meningen er god nok.

I 1684 lod Olavius trykke en lille »Spinde-Psalme, Gud i Himlen til Lov oc Ære oc det hederlige Quinde-Kiøn til nogle hellige Tancker«. Han var som nævnt nu for anden gang enkemand, men havde hos sig sine tre døtre Birgitte, Johanne og Barbara — den sidste opkaldt efter hans første kone, »mit livs glæde«. De tre pigebørn har øjensynlig holdt både af at spinde og synge. Når de sidder ved rokken, har de en sådan »Siunge-lyst«, at han nårsomhelst kan høre deres »Sange-Klynk«. Repertoire mangler ikke:

Her Kingos Siunge-Choer den kand I hver en Smule . . .

og yderligere tilstår faderen:

*Jeg self har Eder giort saa mangen Jule-Vise
Vi Morgen, Aften, Gud, og efter Maaltid prijse . . .
Vi mesten sammen er udi vor Vinter-Stue
Jeg Eders Psalmelyst fra Rokke-Snur og Snue
nu vilde hellige ved en andæctig Sang
som Eder, Gud til Lov, foræris denne Gang.*

Spindepsalmens 38 vers, som naturligvis går på en melodi fra Kingos sjungekor, der var afsluttet tre år i forvejen, nemlig »Far, Verden, far vel«, er derfor en moralsk vise, som lader spindeteknik og religion gå op i en højere enhed, idet hver ting fra det snurrende hjul til hørtotten, lærredet eller trådene får sin allegoriske betydning. Selv rokkens tre ben bliver til et sindbillede på de tre stænder, der bærer riget: Kongemagten, den lærde stand (adel og akademikere) og borgerstanden, idet man den gang som regel slet ikke regnede med bondestanden. Et enkelt vers er nok til prøve:

*Tit klicke oc klat
kand komme paa finiste Lærrit saa glat
Med Sæbe oc plasken det rensis i Tvæt.
Saa Daaben os vasker oc helliger ret.
Dèr blifver vor Fødsels U-reenhed aftoed.
Vær, Jesu, os goed.*

Samtlige vers har denne slutlinie. Således allerede i optakten:

*Vi setter til Rocken nu Finger oc Foed.
Vær, Jesu, os goed.*

Det lille vinterbillede fra den ovnvarme præstegårdsstue med de tre spindende og syngende piger og den gamle, henrykt lyttende fader er ikke uden ynde.

Modsætningen er et sommerbillede fra 1687, da Olavius lader trykke en lille latinsk »Elegi« til de store havedyrkere i Danmark. Den skal bane vej for et endnu ikke udkommet værk, og han fortæller i den danske fortale til læseren både lidt herom og om sig selv:

*Jeg Verden holder for et Flytte-Huus og Bolig
Min Flytte-Tid staar for, jeg rydder op saa smoelig
at jeg min Boe og Bog og hvad i Riim er sat,
kand Effterkommeren faa reenlig efterlat.
Mit Liff og Leffnet og alt mit Poete Væsen
er alt til Trycken sent til Ædleste Her Resen . . .
jeg og til hannem skreff om Verse-Bog blant andet
til Kongerne og til Høyædle Mænd i Landet,
trey hundrede ved Naffn Vers skrefvet er til hver
Pris bør for Have-Lyst som de og jeg har kier.
Vel Skrifftet ligger self nu reenist til at prene*

*Men det er mig forreyst, ey lang Liff tør jeg vente
og Bogen i sig selff er temmelige tyck
og det mig falder tungt at skaffe den paa Tryck,
og mand i denne Tid kun faa aff Bøger kjøber.
Derfore sendis dig, min Ven, nu dens Forløber
om denne Fore-smag den nu dig vel befalt,
maa skee du gjerne kand omsider faa det alt.
Leff, Blomster-Elskere. Tag denne Ny-Aars Gafve
Læs den i din, jeg skreff den i min Urte-Hafve.
Jeg ynsker dig oc mig den beste Flytte-Viis
fra voris Hafver ind i Jesu Paradiis.*

Den tykke bog med de trehundrede digte til danske havedyrkere blev aldrig trykt, og manuskriptet til den er forsvundet. Men den, som læser begyndelsen, som i oversættelse lyder:

*Nu bliver Haven for mig til et Digt. Lad mig hilse dig, Flora,
først dog, livgivende Gud, Dig, som har Floraen skabt.*

kommer til at holde af dette billede af den 63-årige præstemand, som inspireres ved at se sig om mellem sine elskede blomster og derpå griber til gåsepenen.

Samtiden holdt ialfald af ham. Ole Borch fandt, at hans epigrammer lyste af klarhed, ynde og skarpsind, at hans »Epica« var pragtfulde og hans elegier fulde af saft og kraft, og Jørgen Sorterup, der fandt hans latinske vers mere vellykkede end de danske, udtrykte det således:

*Randers By sig billig glæder
ved sin færdige Poet,
skuer hans romanske Klæder,
nettest han i dem er set.*

Endnu 1732 kunne »Nye Tidender om lærde og curieuse Sager« ønske, at en god dansk mand ville »samle Olavii latinske, trykte og utrykte Vers og lade dem komme for Lyset«.

Visen om »Fuglen og Bonden«, som Rasmus Nyerup og Poul Rasmussen 1821 optager i deres »Udvalg af danske Viser« efter et tryk fra 1682, idet de påstår, at forfattermærket H. O. S. »uden tvivl« betyder Hans Olsen, d. v. s. Joh. Olavius, og tilføjer, at Sorterups ytring om forskellen mellem de latinske og danske vers »vil man finde bestyrket i nærværende Parallel«, er derimod ganske utvivlsomt aldeles ikke af Olavius. Han måtte i så fald på den mest forbavsende måde have forsat sin ellers overalt benyttede barokstil.

Man kan i »Randers March« tydeligt se, hvad Randrops besøg hos Olavius har

medført. De har først talt om et passende motto til bogen. Olavius, som 1680 har skrevet et ærevers til den bekendte vicekansler og viceskatmester Holger Vind (1623—1683), har sikkert også besiddet Ole Borchs latinske ligtale i folio over ham og slår straks op på en udtalelse, som Randrop derpå anfører under denne dels latinske, dels græske overskrift: »Salig Borch, der i Sandhed, saaledes som Morhosi (d. v. s. professor Morhof) siger, var den mest belæste, i Nekrologen over den berømmelige Holger Vind pag. 5«, hvorpå han oversætter udtalelsen på dansk: »Det er i Sandhed dend kraftigste Maade at lære med, at mand foreholder Efterkommerne deres Forfædres Exempler, og viiser dennem Fædrenes berømmelige Efterlignelser; Dennem til Ære, som ligger sig efter (her glemmer Randrop sin egen regel) udi Klogskab og Lofværdige Gierninger entenat vorde deres Liigemænd eller og deres Ofvermænd: Men dem til Vanære, som i Ørchesløshed forsover og forsætter deres Tiid. Med mindre de endelig engang tæncher sig om og vogner op til at efterstræbe deres Forfædres og Folke-Færds Ære og Berømmelighed«. Man kan ligefrem fornemme Randrops glæde ved at kunne støtte sig til den store latinske filolog og videnskabsmand, der mener det samme som han.

Men Olavius nøjedes ikke med blot at anvise dette citat. Skønt han var syg og lå i sengen, skrev han to latinske og et dansk ærevers til »den velærværdige, kongelige Præst ved Randers Hospital, den højt begavede Digter, da han til evig Hæder for Muserne og Musekunsten lod Randers Lovtale offentliggøre«.

Af de latinske strofer skal i daværende adjunkt Henrik Kauffmanns oversættelse fra 1895 et par anføres:

*Gudenaal Du maa da ære den Mand, thi højlærd det er han . . .
Randers Historie tegnet igennem Aarbøgerne lange
læser og synger Du her skønt i de klingende Vers . . .
Yd Du da ogsaa din Skjald den ham skyldige Løn.*

Olavius nægter sig heller ikke på barokkens vis et ordspil, her mellem Laurentius (Laurids), Laurus (laurbærtræ) og Laureus (laurbærkranset), og slutter den danske »Sonnet« med forsikring om:

Kiend det er Got, goed By har haft en goed Poet.

De tre ærevers er dateret 30. marts 1698, altså en måned før Olavius døde.

Hertil har borgmester fra 1689 Jens Pedersen Karmarch (1645—1722) endelig føjet to ærevers. Han havde været svoger til Olavius, var blevet enkemand, gift igen — også 1689 — med en pige fra Århus, fik i den anledning et bryllupsvers

af svogeren, hvis tulipanvrímlende have etsteds omtales, og vil nu øjensynlig vise, at også borgmesteren kan kappes med præsten og digte både på latin og dansk. De sidste latinske linier lyder i Kauffmanns oversættelse:

*Du har taknemlig dig vist ved Versemaal og Melodier,
Byen lønne dig nu for din Gave med Tak,*

og opfylder således overskriftens ord, at her giver Karmarch »Randersm ndenes lyriske Sanger, sin nære Frænde, sin Samstemning«. I det danske vers mindes han derpå først sin lige afdøde svoger, som nu har stukket sin pibe ind, ophængt sin harpe og i graven er blevet lige så tavs som en nattergal i bur. Men han har heldigvis leveret lampen videre:

*Herr Randrup Randers By en ny Poete blef
som stedse mindis skal, fordi hand dette skref.*

Randrop mindes den dag i dag, men forel bíg måtte hans digt dog nøjes med at blive bekendt gennem afskrifter, hvoraf to endnu er bevaret på Det kgl. bibliotek. Den første skyldes en af Randrops efterfølgere som hospitalspræst Frederik Johan Valentin Dauw, født 1706 i Thisted, 1724 student fra Sorø, 1736 præst på Anholt og 1743 forflyttet til Randers, hvor han døde 1750. Også Dauw hørte til tidens begejstrede lokalhistorikere eller — med hans egne ord — til dem, der fandt, at »der er intet sødere og behageligere i Verden end at tænke paa de Steder, som har givet os at være til og at liide vel« — altså enten fødebyen eller det sted, hvor man har sit gode livsophold. Han efterlod sig derfor håndskrevne samlinger b de til dansk historie, til Sorø akademis historie og til Gren s og Randers byhistorie. Den sidste by kalder han »min timelige Velfærds Befordring«. Dauw afskrev derfor også »Randers March« og meddelte herom: »Ord fra andet med ald Flid saaledes udskrevet efter et Exemplar, som Hr. Tolder Niels J rgensen i Randers mig laant haver, hvilket efter den forrige Sal. Tolder Hr. Rasmus Winter, sin Svoger, som døde i Decbr. 1721, ham var til H nde kommet. Som hermed attesteres. Randers d. 17de Novbr. 1745. Frid. Joh. Valent. Dauw«. Afskriften fra f r 1721 ligger altså temmelig nær ved selve digtets affattelsestid, men afskriften 1745 opviser dog enkelte uundgåelige varianter: en til afskrivningstiden bedre svarende stavemåde, visse fejlskrivninger, visse udeladelser og til gengæld visse tilføjelser. Således under forklaringen af det randrusianske udsagnsord »at dagre«. Her forklarede Randrop vendingen »at dagre sine penge til« som brugt om den sum, k bmandslavet sammensk d, når det gjaldt om at føre proces mod dem, der kr n-

kede byens privilegier og drev forbudt handel. Her tilføjer Dauw — efter Randrop eller af egen drift? — uden videre navnene på en kræmmer og en skipper, som havde gjort sig skyldige heri. Et andet sted oplyses, at et anført vers skyldes Olavius. De historiske oplysninger til versene foretrækker Dauw at samle tilsidst og ikke under hvert vers. Det mest interessante ved hans afskrift er imidlertid, at han ledsager den med hele to nodeblade: et med den oprindelige melodi, som Randrop har sat tekst til, og et både med den og med den »nyere« march, der er nok så fornøjelig og frisk som den første.

Den anden afskrift, der synes at være omtrent samtidig, findes i et i brunt læder smukt indbundet samlingsbind, som med samme sirlige hånd indeholder en afskrift af »Randers Byes fornøden frivillige widtagne Wilkor oc Articler« fra 1609, d. v. s. byens politivedtægt. Også denne afskrift har visse varianter og navnlig en anden ordning af stoffet, idet samtlige tilegnelser og ærevers står forrest. Derpå følger et nodeblad med den oprindelige march og endelig digtet selv. Også her er Olavius angivet som forfatter til et citat, der andetsteds er anonymt, medens navnene på de uhæderlige handlende her er udeladt.

Men først 1769, altså 71 år efter affattelsen, skulle »Randers March« opleve at blive trykt. Mellem dem, som havde fået fat i en afskrift, var også den randrusianske rektorsøn og senere tobakskommissær i byen Jens Mortensen Wintmølle (1728—1801). Han var i forvejen en litterært interesseret mand, som bl. a. 1760 oversatte to af den italienske komediedigter Goldonis stykker: »Den listige Enke« og »Harlekin Vildmand«. Da han første gang læste digtet, tænkte han på »enten ved andre eller selv at faae det omstøbt eller forbedret«. Men da han to gange, rimeligvis ved udlån, havde mistet noget af manuskriptet og kun ved et tilfælde havde fået manglerne erstattet, besluttede han at lade digtet trykke og nu i sin »egen første og uforandrede gamle naturlige skikkelse«. Han fik det trykt i Sorø og forsynede det med et »Anhang«, dateret 1. april 1769, hvori han dels redegjorde for sin plan og dels tilføjede nogle supplerende historiske oplysninger, men i al korthed, fordi hensigten kun var »at conservere Alderdommen«. Da trykket blev så sjældent, at der i selve Randers kun fandtes to eksemplarer, udgav fire randrusianere: sygehuslæge Otto V. Lassen, læge J. Neergaard, konsul, købmand P. Thygesen og sagfører, branddirektør J. S. Møller 1895 en ny, men lovlig beskeden og lovlig ukritisk udgave, som bl. a. optrykte alle førsteudgavens trykfejl, men samtidig bragte de Kauffmann'ske fordanskninger af de latinske ærevers. En tredje udgave udkom 1943 i anledning af Danmarks biblioteksforenings årsmøde, men medtog kun Randrops indledningsdigt og de fjorten byvers samt melodien. En fjerde udgave ville derfor i høj grad være ønskelig. Bogen er jo ikke blot

et ægte barn af barokken i dansk litteratur, men af en rørende og trofast kærlighed til byen ved Gudenåen, dens historie, dens særpræg og dens stilling inden for Jyllands købstæder. Med rette tegnede en senere Randersdigter, selveste Henrik Pontoppidan, i »Minder« (1893) et rids af sin gamle digter-kollega Randrop, omend billedet af den statelige mand i sin gyldenlæders lænestol og med gåsefjeren i den hvide, fyldige, ringbesatte hånd næppe har svaret til en sikkert mere beskeden og mere borgerlig virkelighed.

18. århundrede.

Endnu ind i det 18. århundrede må *det brune, fyldige Randersøl* have været så landskendt, at det ved lejlighed forherliges også i skønlitteraturen. Når Holberg fik brug for at omtale en særlig yndet ølsort, nævnede han netop dette jydsk øl og netop med den bybetegnelse, hvorunder det gik. Først i »Peder Paars«, fjerde bogs første sang:

*Nok der om talt. Da man i Stuen kom, Peer Ruus
af gammel Randers Øll strax fordrede et Kruus,*

og derefter i tredie sang:

Det feede Randers Øll gav Lyst til mere Snak.

Endvidere i »Mester Gert Westphaler«s første fem akts-form, hvor Henning i første akts første scene udmærket véd, hvorledes han skal trøste sig for sin kranke skæbne: »Ney, monsieur, jeg vil hen og hevne mig paa Apothekerens gode Randers Øll, thi jeg har i Sinde at begrave min Fortræd udi en Ruus i Dag«. Endelig i »Den ellefte Juni«s første akt, første scene, hvor tredie proprietær fortæller, hvad han må gøre for at få den snedige hollandske studeopkøber til at slå en handel af med sig: »saa at jeg maa først have et Par Kruse Randers Øll i Livet paa ham, førend jeg kand faa ham til at yttre sig«. Også Christian Frederik Wadskjær roser i »Poetisk Skue-Plads« (1741) etsteds Randersøllet.

Mod slutningen af århundredet blev Randers imidlertid ikke blot bur-øllets, men også Niels Ebbesens by, idet man på Det kgl. teater den 31. januar 1797 under begejstret bifald opførte »Danmarks Befrielse eller Niels Ebbesen af Nørreriis. Et Sørge-spil i fem Akter af Levin Christian Sander«. Med forbavselse så man her en holstener, som hidtil havde skrevet på tysk, slå over i poetisk dansk prosa, til hovedperson vælge en dansk helteskikkelse, som dræber en holstener, og prøve på at belyse både danskeren og tyskeren, ganske vist med det resultat, at grev Gert, det geniale overmenneske med den kyniske menneskeforagt, er nok så interessant som den patriotiske politiker Niels Ebbesen, der er en ædel og veltalende danne-

mand. Om Sanders egne vanskeligheder ved sin dramatiske digtning vidner de tre forskellige former for femte akt. Folkevisens beretning og billede er han gået udenom, men han kom til at indlede den digteriske behandling af hovedfiguren, som i det næste århundrede skulle udfolde sig både i romanens og skuespillets form helt op til nutiden.

19. århundrede.

Mærkeligt nok dukker et af digternavnene fra det 17. århundrede op igen i det 19. med »*Maries Lund, et poetisk Malerie af J. Olavius*« (1817). Der synes ikke at være meget at oplyse om forfatteren. Faderen var den på Island fødte tolder i Mariager Olafur Olafsson (lat. Olavius), kendt af sin samtid som flittig skribent indenfor de økonomiske videnskaber og husket endnu for en »oekonomisk-physisk« beskrivelse af Skagens købstad fra 1787, men død året efter. Sønnen, Johannes Lønborg Olavius var født 2. marts 1787, blev student fra Randers 1804, gennemgik året efter både den filologiske og filosofiske prøve, men blev ikke til noget og skal ifølge en oplysning i skolens arkiv være død som betler — rimeligvis inden 1831, da moderen døde i dette år og han ikke nævnes i skiftet efter hende. »*Maries Lund*«, som digtet beskrev, er den nuværende Tøjhushave, dengang lige anlagt og opkaldt efter dronningen. Oprindeligt »den lange Dal, hvis Glæder var Lønningen efter Skolens tunge Flid«, er lunden nu et virkeligt poetisk anlæg med kilde, lysthuse, mindesmærker, obelisk, solskive, sæterhytte, terrasser og vaser, med rigt varieret trævækst — der nævnes i alt 16 forskellige skovtræer — og broget blomsterflor. Hele formen gør digtet til en provinsiel parallel til Oehlenschlägers digtkreds om Frederiksberg have og Søndermarken, der er fra samme år, men tonen er fra det 18. århundrede. Både i den royalistiske hyldest:

*En Blomstervase bærer høit sit Smykke.
Marie staar forgyldet paa dens Rand
og Dagen, da, til Dannerigets Lykke,
vor Dronning kom fra Lysets Fødeland
Med Blomsterskrivi den Alles Ønske sige:
Hun længe være Blomsten i vort Rige.*

og i den pyntelige beskrivelse:

*En Svane bruser paa det Dybe ude,
paa Vandets Flade spiller Fliren op
For Vinden seiler rige Kjøbmandsskude
med Flag og Vimpel paa sin høie Top.
En Fisker drager hist sin Dræt saa rolig.
O Skjæbne! byg paa slig en Plet min Bolig.*

Efter en hyldest til Tøjhuset på toppen af skrænten og en advarsel til døden, som i midnatstimen pusler mellem gårdens stabler af kanonkugler:

*Forgæves Gjøgler! Du skal dø af Længsel
Thi Fredrik bader Dig og Krigens Trængsel*

og efter et afsluttende besøg på den nye kirkegård vender Johannes Lønborg Olavius tilbage til byen:

*Nu tæt ved Staden og dens smukke Bue
jeg staar i Solens sidste klare Qvel.
En Ædling altid i din Favn du skue,
der elsker Lunden og dit Borgervel;
Tilbage end jeg seer med kjærligt Øje:
Farvel! Farvel! Du Dal! I søde Høje!*

Den næste Randers-digter havde unægtelig et større vingefang.

Randers skulle nemlig også blive *Steen Steensen Blichers by*, idet tre afsnit af hans liv kom til at knytte sig til den og endnu mere til dens omegn: skoledrengetiden, adjunkttiden og præstetiden i Spentrup. De fik dog mere betydning for ham selv personlig end for hans digtning. Hans randrusianske bekendte og venner spillede ret ofte en rolle i hans tit så besværede tilværelse, men randrusianske billeder eller motiver dukker kun yderst sjældent og nærmest tilfældigt frem i hans forfatterskab. Hans inspirationskilde lå andetsteds.

Selve skoletiden 1796—99 blev det lykkeligste af de tre afsnit. Vel har han i sine erindringer kun få linier herom. Vi véd ikke engang, hvor eller hos hvem han boede, selv om hans første trykte digt, et ligvers over en randrusiansk galanterihandlers ganske unge kone, måske skyldes en tidligere pensionær. Men sammenstilles alt, hvad vi véd andetsteds fra, således som bl. a. hans ypperlige biograf Hans Hansen har gjort, er det utvivlsomt rigtigt, at de tre latinskoleår blev »en del af livets rosenvår«. Blicher var jo ved sin indmeldelse mere velforberedt fra hjemmet, end han med et vist koketteri selv vil være ved, og kom derfor straks i mesterlektien, d. v. s. øverste klasse. Det betød, at han fik to af skolens bedste folk til lærere: den unge, dygtige og humane rektor Peder Estrup og den »lærde og grundige« konrektor Lars Severin Lund, men slap for de andre klassers groteske hørertyper. Han huskede siden både den dengang noget middelmådige skole og ligeledes dens både gode og dårlige lærere, som han forevigede dels i »Juleferien« og dels i »Høstferien«. Men fantasi og virkelighed blander sig sikkert her på gækkende vis. Mere end byen og latinskolen har imidlertid omegnen påvirket hans følsomme og for naturindtryk så modtagelige sind. Han blev her en ægte Randers-

dreng: fritiden gik snart med fodture og snart med fjordsejls. Tre farbrødre var præster henholdsvis i Borup og Spentrup nord for Randers og i Vorning mere nord-vest på. Nær lå også Fussingø, længere ude Tjele. Han opsøgte alle stederne og glemte dem ikke, da tiden kom til at bruge stoffet, bl. a. i »En Landsbydegns Dagbog« og »Trækfuglene«. Men samtidig blev han hjemme på Gudenåen, befarede fjorden lige ud til Udbyhøj (som han 1845 foreslog kongen at ophøje til købstad), og var efter eget sigende herunder nu og da i fare, idet han engang var ved at drukne, men reddedes af skolekammeraten Jens Lyngbye (siden præst på Tunø og omtalt i et versificeret »Kædebrev«) og en anden gang lige ved at få sit »knubskib«, d. v. s. en fladbundet pram rendt i sænk af en galease. Han havde gerne bøsken med og har sikkert med et lille længselssuk ombyttet engdragene med Københavns brosten.

Elleve år efter fulgte ikke hører — men (efter den nye skoleordnings sprogbrug) adjunktiden 1810—11. Der var hændt et og andet både i byen og omegnen siden sidst, men tilsyneladende betød det kun godt: »med Rektoren« — det var hans gode ven fra skoledagene L. S. Lund, som 1803 havde afløst Estrup, der blev præst ved Sct. Mortens kirke — »lever jeg endnu i bedste Forstaaelse og savner heller ikke ret vakre Bekjendtskaber baade i og uden for Byen«. Endnu — ordet har en ominøs klang, for kort efter kom det som bekendt til åben krig mellem rektor og adjunkt, medens et af bekendtskaberne i omegnen: farbroder Daniels purunge, kønne og velhavende enke ude i Spentrup, som han hastigt ægtede, kort efter blev til hans huslige modpol. Hele dette afsnit måtte fra først til sidst blive ulykkeligt. Gården i Vestergade, som han havde købt — siden nedrevet og afløst af den nuværende nr. 29 (med mindeplade) — og som lå så langt fra latinskolen i det senere helligåndshus, at alene vejen frem og tilbage tog hele frokostkvarteret, blev solgt uden avance, medens medgiften samtidig var opbrugt. Og dog kunne der ind i al denne prosa komme et glimt af poesi. Den poetiske adjunkt, som imellem satte digterkaldet over lærerkaldet og uden videre svigtede en time i græsk for en tur på Gudenå, som måske varede til henad aften, gav få år efter i »Jyllandsrejsen i sex Døgn« dette henrivende billede fra hjemturen:

*Men er det ej her, hvor Odins rørtækte Strømme
vande den græsrigge Dal? See Aftenens Taager,
hvor blege de ligge og brede det natlige Lagen
tæt over Engen! over dem svømme liig Skyer
de brune Bakker i lange og takkede Rader
og Snekkernes Master med sagte nedbølgende Vimpler.
Forvirrede lyde tusinde blandede Stemmer
fra Taagehavet: Vagtelkongerne kalde,*

*Vildanden trækker, jeg hører dens pibende Vinger,
 Horsgjøgen skoggrer paa hurtige Vej gennem Luften,
 hjemilende Stork skummer Taagen, med bultrende Kredse
 hvirvler sig Viben og røber sin mostakte Rede,
 dens Skrig lyder højt gennem Rylens klynkende Triller,
 Vandhøjnens Stemme kommer med Rørdrummens Klage
 og Fiskernes Aareslag op fra de useete Strømme
 med Bølgernes Skvulpen og Søemænds traurige Opsang.
 Saa rinder du Flod i mangen blomsterrig Sommer
 og sender i Fred dine rislende Vande til Havet.*

Lige efter dette aftenbillede, der er opfattet med jægerens øvede øje og øre, følger digtet om Niels Ebbesen (siden optrykt i »Bautastene«). Både her og da Blicher i det følgende fjerde døgn lader sit andet jeg barberen skildre sin latinske skolegang:

*Det evige Græsk og Latin var Tonen.
 Man var endnu langt fra Reformationen.
 Der nam jeg at gøre en blomstrende Stil
 og sætte en Snørlivsversion til Virgil.
 Hr. Rectoren fik et Par fede Beder.
 De trak mig over de sværeste Steder*

ligger randrusianske erindringer både fra skole- og adjunkttiden tydeligt bagved, men i fri behandling.

Fjorten år efter fulgte Spentrup-tiden 1825—1848. Vejen mellem præstegård og by har for den altid gode fodgænger Steen Blicher næppe været regnet for mere end en behagelig spadseretur. Men hvorledes var der på den tid i og omkring Randers? Blicher har intet svar, men tilfældigvis er det givet andetsteds. Septemberhæftet af det kortlevende og lidet læste månedsskrift »Sneelilier« for 1828, udgivet af den oprindelig lovende og velbegavede, men siden forsimplede og forsumpede skandaleskribent Mathias Winther, som det i øvrigt en kort tid i 1818 var lykkedes at blive eskadronskirurg i Randers, indeholder en anonym skildring af en vandring gennem Danmark i sommeren 1827:

»Randers ligger i en Dal, saa man ikke seer Byen, førend man er tæt ved den. Det er en smuk og velbebygget lille By med hyggelige Huse og Gaarde. Naar ikke Gudena, der i Bugter slynger sig gennem den bare Egn forbi Byen, oplivede Egnen noget, var her meget trist. Her treffer man sjelden et Træ, kun hist og her kan hæve sig en fortørret Piil, paa hvis Grene en Guulspurv klynker sin sørgelige Sang. Man har begyndt for nogle Aar siden at plante en lille Lysthave nordpaa og givet den Navn af Marieslyst, den staar allerede i frodig Væxt og giver Byens Indvaanere et Begreb om, hvorledes en Skov seer ud, naar de ikke ville reise flere Mile for at glædes ved en Lund.«

Det største og smukkeste kapitel i Blichers tredie og længste Randers-afsnit er hans forhold til slægten Elmenhoff, til Randers amtsavis og til bladets trykkeri. Om Blichers venskab med først Søren Wissing Elmenhoff og efter dennes død 1837 med Joachim Martin Elmenhoff var der med rette en særartikel i festnummeret ved 125 års jubilæet i 1935. To omstændigheder kom øjensynlig straks til at betyde overmåde meget for Blicher. Han var ved forflyttelsen fra det ensomt beliggende pastorat: Torning-Lysgaard kommet lige i nærheden af en driftig by, som fra 1810 havde fået både et blad og et bogtrykkeri, og han mødte fra første færd en åben dør og en altid redbon imødekommenhed, hvad enten han kom som bidragyder med artikler og digte eller blot med bøn om personlig og som oftest økonomisk støtte. Her havde han allerede i 1811 averteret sin Vestergade-gård til salg. Nu hjalp de to udgivere, fader og søn, på enhver måde. De var med til at stoppe den bebudede offentlige auktion i 1839, da Blicher var i restance med skatter og afgifter. Fra 1827—29 stod der på alle tolv bind af »Nordlyset«: »udgivet af S. S. Blicher og J. M. Elmenhoff«. Fra trykkeriet udgik bl. a. »E Bindstouw«, »Trækfuglene«, sangene ved Himmelbjergfesterne og meget andet. Blichers stadige fristed i Randers var og blev den statelige og endnu velbevarede bindingsværksbygning på Nørregade. Her gik han ofte bekymret ind, men altid befriet hjem. Han takkede derfor på mange måder og bl. a. i sørgedigtet ved Søren Elmenhoffs død, hvor man straks ligesom ser ham komme vandrende og kigge op til ruden:

*Nu vil jeg ofte savne ham derinde,
igjennem Vindvet see, men ikke finde
den Gamle rokkende paa Sætterstolen.
Han var der gjerne længe førend Solen.*

Blichers Spentrup-tids historie kan overhovedet ikke skrives uden stadigt hensyn til Randers amtsavis og dets bestandige og tit meget betydningsfulde bistand, når nye planer og tanker trængte til at omsættes på tryk eller gammel gæld til at mindskes. Efter Elmenhoff'erne bør dog også boghandler og bogforlægger Johan Frederik Smith og fra 1843 hans efterfølger, brodersønnen Niels Schmidt (således stavede han nu) nævnes. Navnlig Johan Frederik drog i sin Randerstid omsorg for, hvad Blicher betroede til hans forlag.

Men i de 23 år, hvor Randers i sin umiddelbare nærhed havde en dansk digter, der allerede var bekendt som lyriker og efterhånden også blev det som novellist, og derfor fra tid til anden benyttede sig af naboskabet, opnåede byen kun at gøre Blicher til en professionel lejlighedsdigter. Han havde altid været kongetro og allerede inden Spentrup-tiden været både vant og villig til at hylde Frederik VI ved

alle mulige lejligheder. Nu blev han så at sige årlig leverandør af hyldestsange til fødselsdagen, regeringsjubilæum og kongebesøg. Kun hist og her mærkes en beskeden lokaltone. Således ved besøget i 1830:

*Hilsæl vor Konge, Fader, Ven
ved Odinsstrømmens Bredde . . .*

og tilsidst:

*Saalænge Bjerget kneiser bag
og foran Dalen smiler,
hos fjerne Slægter denne Dag
i kjær Erindring hviler.*

eller i fødselsdagssangen 1834, hvor Blicher går den modsatte vej og benytter et fra baroktiden nedarvet kunstgreb for at bevidne sin og byens loyalitet:

*Før Flintebjergets høie Hald
i Dalen ned mon' svinde,
før Gudenaas tilbage skal
mod sine Kilder rinde,
før ingen Meier mere staaer
paa Mark sin Neeg at binde,
før ei Kong Fredegode gaaer
den danske Mand af Minde.*

Men også ved mange andre lejligheder, ved festen for »Stænderforsamlingens Indstiftelse«, ved baller eller koncerter i »Harmonien«, ved teateropførelser, ved borgeres afrejse fra byen (1844 f. eks. rektor B. Borgen) eller død (1835 gartner Bursche, 1840 vinhandler Studsgaard, 1842 premierløjtnant i dragonerne Aug. Rasch o. s. v.) greb Blicher sin harpe, men uden at hæve sig over tidens traditionelle stil. Alligevel er Randers med rette også blevet Blichers by og har ikke blot med mindepladen på gård og skole og den gade, der er opkaldt efter ham, men også med Theobald Steins vellignende broncebuste fra 1891 og et Blicher-værelse på centralbiblioteket betonet denne tilknytning.

To randrusianere må endnu nævnes, fordi de, hver på sin vis, fik betydning for Blichers liv og digtning: den unge læge Peder Christian Møller, som 1837 gjorde den dødssyge digter så rask, at han i rekonvalescenttiden kunne skrive »Trækfuglene«, og latinskolens sanglærer fra 1842, fynboen Hans Caspar Simonsen, som i foråret 1846 udgav fire »Digte i jydsk Mundart af St. St. Blicher« og hen på sommeren satte musik til »Jyden han er stærk aa sej«, som dog, da Høj-festen måtte opgives, i 11 år blev liggende i skrivebordsskuffen.

Den næste skildring (efter Sander's) af Niels Ebbesen—grev Gert kom 1835 i

Ingemanns fjerde, sidste og svageste historiske roman »*Prins Otto af Danmark* og hans Samtid«. Man kunne have ventet, at den danske helt havde været hovedpersonen, men dels var man endnu i en idyltid uden national uvilje mod Tyskland og dels var den blide digter noget usikker med hensyn til værdsættelsen af den blodige bedrift. Han valgte da — i anden del af romanen — vel at skildre Niels Ebbesen som den store folkelige fører med alle mulige ridderlige dyder og dermed give det billede af ham, som siden blev det populære og 1882 fandt sit ydre udtryk i Rings malmstatue, men samtidig at lade både den dybt religiøse biskop Svend af Århus og den af prins Ottos ædelhed betagne væbner Svend Trøst tage afstand fra selve formen for drabet. Han følger så nogenlunde også folkevisens fremstilling, men henlægger mødet mellem de to modstandere til en mark nord for Randers og lader Niels Ebbesens hovedmotiv til det være ønsket om inden overfaldet offentligt at undsige greven og derved undgå at stå som stimand og snigmorder. Selve mordhandlingen går Ingemann bevidst udenom, idet han lader Svend Trøst høre beretningen om den gennem tateren Volle, folkevisens »sorte Svend«. Endvidere støtter han sig med hensyn til lokaliteterne til Neckelmann, hvis beskrivelse af byen var udkommet 1833, og gør med ham broen til Hornbæk-broen. Men her var hans gode ven St. St. Blicher uenig med ham, idet Blicher efter først i et brev at have luftet sin begejstring slutter med, at åen må være »Gudena, som paa en Strækning af 6—7 Mile kun endnu har denne ene Bro«, men »kun den, der kender Localiteten, studser noget herved«. Endelig er Niels Ebbesens borg hos Ingemann ikke Nørreris, men Brattingsborg. Romanens virkelige hovedperson, der både indleder og slutter, er i øvrigt Svend Trøst, som morbroder Niels efter påfundet med broplankerne slår til »Ridder af Randers Bro«, hvorfra M. V. Bruns folkeskuespil senere hentede sin titel.

Da 1840 nærmede sig og dermed mindet om Niels Ebbesens dåd for 500 år siden, skrev Blicher ikke noget nyt digt, men deltog i diskussionen om et passende mindesmærke med et forslag om en bautasten, hvor bl. a. et vers fra hans egen gamle vise kunne indhugges. Det blev — desværre — en anden præst, islænderen *Johann Gunløg Gunløgssen Briem*, som 1835 havde fået kald i Kousted og Raasted nordvest for Randers og nu fandt sig foranlediget til på Fr. Smiths forlag og trykt hos J. M. Elmenhoff at udgive »Ridder Niels Ebbesen. Optrin fra Thronfølgertvisten i Danmark 1340. Berettet efter de tilforladeligste Frasagn og Optegnelser«. Briem var sig øjensynlig sin poetiske uformuenhed vel bevidst. En lille fortale erklærede ialfald, at det ville være ham kært, hvis andre kunne underkaste sagen en heldigere bearbejdelse, men indtil da bad han om, at »denne Paa-bid maa findes bedre end slet ingen . . .«. Endvidere, at han havde valgt samtalens

form, for at »Gisningerne kunde gives mere Liv og de kjempende Domme erholde mere Frihed og Friskhed . . . de i Krøniken adspredte, høstlige, hartad vinterlige Blade er det søgt at forene ved Mindet om, at ogsaa de her fremtrædende Personer have følt Kjerlighedens vaarlige Beaanden«.

Det var et i både digterisk, historisk og sproglig henseende lige mislykket arbejde, som latinskolens tidligere rektor Hans Morten Flemmer, der nu var forflyttet til Frederiksborg, da også fandt sig foranlediget til at kritisere i et af datidens litterære tidsskrifter. Der var unægtelig også nok at anke over: hugorme, der optrådte i marts måned, Fruerlund gjort til en befæstet borg, langtrukne og ligegyldige mellemoptrin og fremfor alt en skildring af Svend Trøst som en »koldtberegrende Forræder«, som vil holde med den der sejrer, og tilsidst, da han fortryder sit had til faderens drabsmand Niels Ebbesen, af dennes hustru får det råd »at gå ind i søetaten«. Da grev Gert, som kun er dødeligt såret, vågner op af sin dvale og profeterer om Danmarks forening med hertugdømmerne, vil Flemmer vel lade den umotiverede spådom passere, hvis den var fulgt lige efter drabet, men »Nu da vi troe ham lykkelig og vel expederet for lang Tid siden, føres vi efter en heel Del Mellemscener paa hele 16 Sider tilbage til den døende. Det kan aldrig gaa an!«. Heller ikke aktslutningen: »Fjorden herlig belyst af den opgaaende Sol. For fulde Seil kommer et Skib med dansk Kongeflag. Fra det Fjerne høres et af Blæseinstrumenter ledsaget Kor: »Vift stolt paa Kodans Bølge — blodrøde Dannebrog«. Flemmer kritiserede også Briems foragt for folkevisens klare og knappe skildring. Det var en indvending, som kom til at gælde også de følgende behandlinger af Niels Ebbesen-motivet. Briem, der i en efterskrift ligesom i samtalerne søger at drøfte drabets retsmæssighed, men trods »Dunkelheden ved Niels Ebbesens politisk umodne Daad« begrundet hans adkomst til at hædres ved støtter og minde-skrifter med en henvisning til hans frygtløshed i fare, ender med at takke den velvillige læser for det »udholdende Følgeskab«.

Den næste forfatter, der gav sig i lag med emnet, fik i lige så høj grad brug for en lignende tak. Det var den besynderlige og beklagelsesværdige litterat *Johan Moses Georg Hollard Nielsen* — nu udelukkende husket, fordi han i 1828 regnedes blandt studenterårgangens »fire store Poeter«, hvoraf den ene var H. C. Andersen og de to andre nu er ligeså glemte som Hollard Nielsen selv. Men inden han endte som fortrukket og forhutlet københavnsk gadeoriginal, havde først J. L. Heiberg og derpå Christian VIII troet på ham og taget sig af ham. Mellem hans ulæselige digte, skuespil og romaner er altså også »Ridder Niels Ebbesen. Danmarks Befrier. En historisk romantisk Skildring fra Middelalderen 1—3. (1847—48)«. Fortalen er et indlæg i den da opståede uenighed mellem historikerne om

den rette opfattelse af Niels Ebbesens personlighed og bedrift og går naturligvis ind for, at han er »den mærkværdigste« skikkelse i hele vor historie. Men viljen var bedre end evnen. Romanens historiske urimeligheder er utallige. Om stilen kan et par citater give en tilstrækkelig forestilling: »Randers ligger ikke umiddelbart ved det vilde Hav. Denne pyntelige Stads Omegn har aldeles ingen Skov, men den udbreder lysegrønne Enge omkring Staden, hvilke klæde den yndigt i de milde Aarstider. Gudena, som er en middelmaadig Strøm, flyder forbi og slynger sine blinkende Smaabølger gennem Engene ud i den ikke fjerne Strand. Denne Strøm er seilbar, og det er forunderligt at see, naar Fartøierne udspænde deres hvide Sejl, thi deres sølvklare Stribe forsvinder i nogen Afstand fra Øiet, og det seer da ud, som om Skibene for fulde Seil spadserede omkring paa disse dejlige Enge«. Den sidste iagttagelse tyder på selvsyn, men er hentet hos Chr. Molbech. Ligeledes har Hollard Nielsen i 3. del, 8. kapitel: »Niels Ebbesen og Grev Gerhards Samtale« nu og da benyttet sig af folkevisen. Højdepunktet i forloren patos er, da »Sønnen hvilede over det lille Slot i Randers. Selv de berusede Skildvagter vare slumrede ind. Ridder Niels Ebbesen bemægtigede sig disse og reed lige hen til Vinduerne, der dannede høie Buer . . . Tyrannen, overvældet af Angst, trak sig tilbage til sit Sovekammer. De danske Landskaber med alle deres Grusomheder, som han havde udbredt over dem, svævede som et Panorama forbi hans Sjæl . . . Greven samlede sine Tanker og paatog sig en uforfærdet og indbydende Mine . . . »Gerhard«, udbrød Niels Ebbesen med en Stemme, der vidnede om et rystet Sind og en uhyre Selvovervindelse« o. s. v. Endnu nærmere parodien eller så parodisk, at det kun kunne skyldes en forvirret hjerne, var dog den dramatisering af romanen, som Hollard Nielsen derefter udgav: »Den kullede Greve. Originalt Skuespil i fem Acter« (1849). Her er urimelighederne gået over gevind med indlagt alfedans eller forførende solodans på Randers slot af biskoppen af Vendsyssels skønne frænde Victoria, i hvem grev Gert forelsker sig: »Victoria er mit Ideal af en Quinde. Vi sympathisere! Styrk mig i denne Tro. Lad mig sympathisk berøre Eders Læber«. Her er replikker med hentydninger til græsk eller nordisk mytologi, hemmelige døre og optræden af ånder, ordspil mellem Ditmarsken og Dyt-mærskens og en slutakt i en sal på den kejserlige borg Spandau, hvor kejser Ludvig af Bajern udnævner Valdemar Atterdag til konge af Danmark og tilbyder ham hertug Valdemars søster Helvig som dronning, hvorpå den tilstedeværende Thor-geir Daneskjald til harpe afsynger tre vers af »Danmark, dejligst Vang og Vænge«. Det eneste forsonende moment i hele forvirringen er samtalen mellem grev Gert og Niels Ebbesen, hvor folkevisen nogenlunde er fulgt, medens selve drabet kun refereres for kejseren: »den lille Helteskare reed, kun beskyttet af sit Mod og Nat-

tens Mørke, ind i Randers By og lige til Grevens Slot. Niels Ebbesen viste sig som en Aand paa Slottet. Men han kom ikke paa Sokker, han gik paa Cothurner« o. s. v. Men bag det tågede nonsens var en tydelig tendens: tidens kamp mod en adskillelse mellem Danmark og Slesvig-Holsten, som oprøret og krigen havde gjort aktuel. Hollard Nielsen havde også her tilsidst haft et mere politisk end poetisk formål og søgt at godtgøre, at han ligesom sin høje velynder, den afdøde konge, var en tro helstatsmand.

To år efter den anden slesvigske krig blev det højnationale Niels Ebbesen-motiv påny dramatisk behandlet og denne gang af en kvinde. Det var forfatterinden og filantropen *Ilia Fibiger* af den på så mange måder begavede og ejendommelige slægt. Selv var hun københavnsk officersdatter, ældre søster til den i dansk kvindebevægelses historie endnu bekendte Mathilde Fibiger («Clara Raphael»). Men Ilia, oprindelig et lyst pigesind, fik med årene en endnu hårdere kamp mod omgivelserne og tidsforholdene end søsteren. Dels indadtil i en ubesvaret, men uhelbredelig ungdomsforelskelse og en ubetinget tilslutning til Søren Kierkegaards tankeverden, og dels udadtil i en livsbane, der over beskeden lærerindestilling og frivillig sygepleje under koleraen 1853 til sidst endte med et under fattige kår og stadige afsavn frivilligt påtaget moderskab over for forældreløse småbørn. En stejl ener, som foruden i opofrende handling også søgte udløsning for sin sjælelige højspænding i idealistisk, men ikke videre selvstændig digtning, derimellem en række dramaer, hvoraf tragedien »Niels Ebbesen« (1866) blev det sidste, udgivet året før hendes død. Inspirationen til valget af dette motiv er sidste vers af hendes digt om samme emne, hvor hun efter et par linier om det minde, folket har rejst helten gennem sin ihukommelse af ham, tilføjer:

*Aarhundreder byggedes alt derpaa,
mens Slægter kommer og svinde,
det bygges i Slot og i laveste Vraa,
det bygges af Mand og af Kvinde.*

*Den Mindestøtte ei styrtes kan,
det er en uslukkelig Kjerte.
Hver Dansk, der elsker sit Fødeland,
bær Niels Ebbesens Navn i sit Hjerte.*

Altså endnu en modvægt over for nederlagsstemningen efter 1864. Men muligvis er motivet for første gang rykket hende nær, da hun i vinteren 1844–45 efter forældrenes skilsmisse og moderens død opholdt sig i Randers, hvor broderen Axel Fibiger var blevet premierløjtnant ved dragonregimentet og en måned forinden havde ægtet toldinspektør Fogs datter. Hele tragediens hensigt fremgår af

slutreplikkerne. Efter at den sårede Niels Ebbesen har fået Niels Bugge til Hald til at gå ind for, at Valdemar Atterdag vælges til konge, og derpå dør i tro på, at nu bryder dagen atter frem i Danmark, erklærer Bugge:

*Ja, Dagen bryder frem, den gryer i Blod,
det ædleste, som Danmarks Jord har suget.
I Nødens Tid som Frelser han fremstod,
og Dragen sank, som over Landet ruged.
Nu lysner det. Men styrter sig paany
engang Græshoppesværmen frem fra Sønder,
skal ved dit Navn det i hvert Hjerte grye:
i sortest Stund først Frelsens Kamp begynder.
Og efter Nød og efter Nederlag
frembryder engang dog en Seirens Dag.*

Med den forhenværende norske styrmand, men siden danske teaterdirektør og skuespilforfatter *Michael Wallem Brun's folkekomedie*: »Ridderen af Randers Bro. Efter Motiv af B. S. Ingemanns Roman »Prins Otto af Danmark« (opført på »Casino« 28. november 1880, trykt 1881) flyttedes lyset med sikkert blik for den sceniske virkning fra Niels Ebbesen og over på Svend Trøst, medens handlingen udstyredes både med sange og kor, der alle — ligesom replikkerne — var af allerejvneste art. Det kan være tilstrækkeligt at anføre de to strofer, der afsynges af Niels Ebbesen og hans mænd, da de ser, at Svend Trøst og hans kæreste Agnete (forklædt som »Gangerpilt«) har afbrudt broen:

*Vi var smaa, vi var faa mod Tyrannens Hær
Sejer dog vi finge, thi os Gud var nær.*

I øvrigt foregår den tidligere hovedscene med drabet nu uden for scenen, efterat Niels Ebbesen er lukket ind af tateren Wolle ad en »blænddør«, og afløses af den nye hovedscene på broen, hvor Niels Ebbesen slår søstersønnen til »Ridder af Randers Bro«.

Tyve år efter Ilia Fibiger optog *H. F. Ewald* emnet i sin historiske roman om »Niels Ebbesen« (1886). Det var simpelt hen næppe til at komme udenom, når han fra nutiden, som hans forfatterskab var begyndt med, efter heldet med »Svenskerne paa Kronborg« (1867) også vendte sig mod fortiden og søgte videre i Danmarks-historien efter velegnet stof. Nogen særlig digterisk eller national interesse lå ikke bag romanen, men emnet blev behandlet med Ewalds sædvanlige og ret lidenskabsløse grundighed og sindighed — han var på den tid en mand på 65 år — og med de for ham naturlige, men for en nutidslæser ubehagelige moral-

ske sidebemærkninger til begivenhederne. Men hovedskikkelsen fik den tilbørlige romanbaggrund med kendte og ukendte bifigurer, intriger, kærlighedsforhold og kulturhistoriske træk, medens stilen i sin gammeldags sprogtone og forklarende bredde var den samme som i romanens forgængere. Med en vis trang til at tilfredsstille læsernes krav på realisme var der også her forsøgt at give samtlige personer et jævnt menneskeligt virkelighedspræg. Med sin nøgterne sans for historisk digtning er H. F. Ewald ganske gået udenom den berømte folkevise, der sikkert har forekommet ham at være mere romantisk end realistisk. Da han i femte kapitel af anden bog endelig når til den første samtale mellem grev Gert og Niels Ebbesen, foregår denne i borgmestergården, hvor modsætningen kun drejer sig om den store landehjælp, som grev Gert kræver, men som pantlover ikke har ret til: »Her burde I bedet og ikke budet, tag mig ikke til Mistykke, at jeg siger det . . . stil rimelige Fordringer til vor Evne, og vi skulle gøre Fyldest«. Ligesaa farveløs er ottende kapitel »Judica Nat« med dets skildring af drabet, hvor Niels Ebbesen først lader sværdet synge »og stod og stirrede, som om han dog nu, da det kom til Stykket, krympede sig ved at slaa til«, indtil falskheden, som lyser ud af grevens øjne, advarer ham mod at gå i fælden. Under flugten er i øvrigt en Randers tømmermand ved navn Lasse den, der hjælper til med at løsne og afkaste broplankerne. Endelig i trettende kapitel, da Niels Ebbesen er dræbt og lagt på stejle, henter hans mænd liget: »Skampælen blev ved sin ædle Byrde til en Æresstøtte i deres Øjne. Hvor de gemte ham, det vide vi ikke, men hvert trofast dansk Hjerter blev, mens Tiderne henrullede og indtil vore Dage, et Leiersted for hans Minde og vil blive det, saa længe danske Hjerter slaar«.

Det er værd at bemærke sig, at denne slutning er fra firsernes tid, provisoriernes kampår, som ikke helt kunne værdsætte denne form for historie.

De 600 år mellem 1. april 1340 og 9. april 1940 og parallelen mellem den tyske besættelse af Danmark da og nu, mellem grev Gert og Hitler og mellem Niels Ebbesen og de danske soldater, som forsvarede grænsen og faldt på deres post, har foresvævet *Kaj Munk*, da han allerede i juni 1940 kunne meddele sin gode ven og kunstneriske rådgiver, professor Hans Brix, at han var færdig med et skuespil herom. Tilskyndelsen hertil kunne han desuden i ganske særlig grad takke Brix for, idet denne et par år før havde givet en analyse af Niels Ebbesen-visen. Den søgte, såvidt det var gørligt efter de tidligere og yderst grundige analyser, dels at understrege det vigtigste og rigtigste heraf og dels at tilføje et og andet, der også burde bemærkes. Men for Kaj Munk, der næppe havde syslet med visen før, indeholdt denne analyse som i en samlet sum alt, hvad han nu behøvede til forståelse af det foreløbig allervigtigste: hvordan var den jyske herremand Niels Ebbesen? Visse

sætninger i analysen må være slået ned i ham som et lyn, f. eks. »Nyt Skel sættes ved Niels Ebbesens Drab paa Folkefjenden Grev Gert, hvorved Vejen banes for Valdemar Atterdag, den kompetente Rigsleder . . . der er i Niels Ebbesen givet Udtryk for en politisk-social Opfattelse . . . Dens Formaal er at begrunde den danske instinktive Uvilje mod Tyskerne . . . Selve den sindige, næsten drævende, jydsk Udtryksform (i samtalen med grev Gert) betyder noget. Saadan er Manden . . . Vises Maal er at fremstille Danmark som Friheds og Ligheds Hjem . . . Digteren har beskrevet Niels Ebbesen som den bramfri, hjertelige Mand, venlig mod alle, aaben og trofast, derfor afholdt og hjulpet af alle . . . Til en saadan Ensomhed i Liv og Død som Grev Gerts fører den organiserede Tvang . . . og til det modsatte (Niels Ebbesen), til Livet, Friheden og Glæden fører det tro Sammenhold og det milde, menneskelige Sind, den aabne Tillid mellem Høje og Lave . . . og Handlemodet, naar ikke andet kan frelse«. Her var noget at bygge videre på og inspireres af. Kaj Munk gav da også begejstringen frit løb i en anmeldelse: »Hans Brix henter op til os fra Middelalderen en Skikkelse saa dansk af Væsen, at det igen bliver en Ære at være danske . . . saa man styrkes i sin Tro paa, at Danmark har et Kald mellem Folkene, og at Gerhard, om han saa nok saa meget hedder den Store og er i Stand til baade at klæde i Plade og eensrette, dog ikke er noget for os — ikke har været det i tusind Aar og ikke bliver det i tusind Aar endnu«. Her er hensigten: nutidssigtet tydelig nok. Man fristes til at formode, at Kaj Munk end ikke har behøvet at læse selve folkevisen. Medens Brix med rette som alle andre fortolkere betoner, at visen »er gjort af en Digter med vældigt episk-dramatisk Haandelag«, betegner Munks anmeldelse den som »noget Middelalderragelse, som en Poet nu om Dage vilde blive piftet ned i Rendestenen for«, men af hvis »hinkende Rytmer og elendige Rim, af de i Tidens Løb ofte forkrøblede Sætninger og meningsløse Ord« der nu efter analysen er blevet et værk, som »kan faa et dansk Nutidshjerte til at banke af kunstnerisk Betagethed og national Glæde«.

Der var ting i analysen, som Munk sikkert bevidst er gået udenom. Således påpegningsen af, at »Skildringens Grundpunkt er den store Ordkamp paa Havnepladsen ved Randers«, »Brohistorien, der i Visen er sat op med Brillans«, tromme-revillen fra »holstensk Side« o. s. v. Stykket skulle ikke være en variation af »Ridderen af Randers Bro«. Kaj Munk ville kun eet: sætte dansk væsen op mod tysk væsen, så alle tænkte på, at den modsætning var gyldig også nu, derigennem kalde til kamp for stadig at hævde denne modsætning og endelig forkynde sit håb for fremtiden, for lysets sejr tilsidst over mørket. Han tænkte derfor først på titlen »Se, det lysner« — nemlig gennem den modstandskamp, der måtte og skulle komme — og fortsatte således uden at ane det linien fra Ilia Fibigers tragedie,

men skiftede beslutning, så skuespillet, da det udkom og netop på toårsdagen for besættelsen, 9. april 1942, kun hed »Niels Ebbesen« og tilegnedes »Vort unge Mandskab af 9. April« samt Hans Brix. Verset til ham sluttede:

*Men Skjalden, vakt af din Bedrift
sprang op og skrev paa Væg den Skrift,
der er som Slag paa Streng.*

Skuespillet svarede dog ikke helt til dette håb om, at det skulle blive et »mene, mene, tekel, ufarsin« og altså en parallel til varselordene fra Daniels-bogen. Der var ord nok med yderst aktuel klang. Gennem grev Gerts replikker hører man nu og da et ekko af Hitlers proklamationer. Der er førerforgudelse og forræderi i Ove Haases ord: »Niels! Jeg venter en stor og lykkelig Tid for vort Land, Orden, Fasthed, Styrke, økonomisk Opgang, ærefuld Medvirken til Opbygning af et Storrige. For jeg kender Manden. Jeg har lagt min Haand i hans Haands Jerngreb, jeg har set ind i Gløden i hans Øjnes Mørke. Den Mand er uovervindelig. Og selv overvinde han alt. For han er den nye Tid«. Der er i slutakten en tribut både til den gængse og aktuelle opfattelse af helteskikkelsen: »Niels Bugge: Du har fældet vor Fjende. Saa før os da! før os, nu og igennem Aarhundreder. Hvergang Danmark synker, saa kom og løft os«.

Men »Niels Ebbesen« er trods alt et svagt stykke. Tendensen har taget livet af poesien. Kaj Munks vilje til at skrue hovedskikkelsen ned på et ganske jævnt plan, gøre den jydsk herremand til en fåmælt, stundom lidt forsagt, sindig og stædig bonde, der helst vil dyrke sin jord i fred, har vel haft sine grunde, men har også sine svagheder. Kun da han — nødtigt, men det er altså nu nødvendigt — griber til våben, er der noget ægte jydsk over hans stilfærdige beslutsomhed, og der er noget ægte Kaj Munksk i de to sidste replikker inden drabet: »Gert: Niels Ebbesen, jeg rejser fra Danmark i Morgen. Niels Ebbesen: Nej, I faar undskylde mig, men — I rejser fra Danmark nu«.

Uanfægtet er da, ialfald indtil videre, folkevisen stadig det store og måske uopnåelige forbillede, juvelen inden for Niels Ebbesen-digtningen.

Kort efter århundredskiftet 1800 begyndte i Randers som i flere andre af provinsens småbyer *en lille lokaldigtning*, som nu er helt glemt og vanskelig at efterspore, men hvorpå enkelte prøver retfærdigvis må anføres. Det er fuldkommen ensartede, men også fuldkommen ensformige viser om det idylliske forhold mellem borgerskab og kongehus under Frederik VI's landsfaderlige enevælde og om det hjemlige klub- og teaterliv, som i enhver henseende var et ekko af Rahbek-tiden og præget af dens ånd og stil. Mellem disse små poeter er således *Hans Hen-*

rik Nikolai Møller, en skræddersøn fra Horsens, som efter sin teologiske embeds-eksamen 1814 havnede i Randers som privatlærer og døde i 1822, kun 35 år gammel, ugift og »af ædle Velgørere lindret i sine lange Lidelser«. Året før havde han fået sin første og eneste bog »Æolsharpen. En Nytaarsgave for 1821« trykt hos Søren Elmenhoff. Mellem bogens »blandinger« er enkelte påviselige Randers-digte. Han synes hertil især at have haft to emner: dronning Marias fødselsdag den 28. oktober og festligheder i Randers harmoniske selskab eller i teatret. En prøve må være nok:

*Naar stundom Mismods mørke Rynker
paa Fredriks Pande folde sig,
naar Modet i hans Hjerte synker,
som Dannebod Du vise Dig.
Tag Caroline ved Din Haand
Trin frem, fordriv den mørke Aand.*

Søren Elmenhoff trykte også den næste lejligheds poet, som her skal nævnes: P. Hasselbalch's »Samlede Smaadigte« (1829). Det var jo i allerhøjeste grad et bysbarn, han her tog sig af. *Peter Hasselbalch* var nemlig en ægte randrusianer. Farfaderen havde været købmand, men endte siden som toldforvalter i Mariager, hvorfra enken flyttede tilbage til Randers. Peter, den yngste søn, var 1795 blevet student fra latinskolen og oprindelig jurist, men derpå teolog, opgav imidlertid at benytte sin embedseksamen, giftede sig og fik en stilling inden for det nye felt-medicalvæsen, men blev 1815 ved kongens særlige velvilje vejer, måler og vrager i Randers og samtidig krigsråd, til han 1848 afgik ved døden. Allerede i sine studieår havde Peter Hasselbalch skrevet vers og var ikke den eneste i slægten, som hengav sig hertil. Fætteren Frederik Hasselbalch, som 1814—41 var rektor i Viborg, var ligeledes en ivrig lejlighedsdigter. Men Peter Hasselbalch tog ikke sig selv og sit versifikatoriske talent videre højtideligt. Han forsynede ialfald sin første digtsamling med Wessels velkendte motto »Naar Dig nogen Karper byder — og du faar kun tørre Jyder etc.« og den anden samling: »Mine sidste poetiske Forsøg«, som kom 17 år efter i 1846 hos J. M. Elmenhoff, med et lige så beskedent motto: »Enhver kan saa meget, han gjør; kunde han bedre, saa gjorde han bedre«. De to småbøger er nu yderst sjældne (den anden kom tilmed ikke i boghandelen), men har bag al deres ukunstlede og ofte ubehjælpomme rimeri bevaret et ganske kuriøst og sympatisk billede af den brave, gemytlige og vennekære Randers-borger. Anledningerne var de sædvanlige: Baller, bryllupper, begravelser, familiefødsels-dage, fester i klubben eller teatret, kongehusets højtider, stambogsblade eller blot vers efter »anmodning« eller »forlangende«, nu og da med glimt af emner, som måske burde være dyrket lidt mere — således en munter »drejervise« og en be-

mærkelsesværdig prøve på at gengive et ordskifte mellem en herremand og en bonde i jydsk dialekt. Det randrusianske præg er tydeligst i den sidste samling. Her er mindedigte over læge Hans Bech, gartner Bursche (Blichers er bedre), bogtrykker Søren Elmenhoff og vinhandler Daniel Schmidt m. fl. Endvidere en sang for byens frivillige jægerkorps, en skål i et ligsocietets årssamling, d. v. s. »Randers Byes ældre Kiøbmænds Liig-Laug« fra 1693, en »trosbekendelse« på 60-årsdagen 1834 af »Peter Latiner, authoriseret Bedømmer af Ligheds, Topmaals og Smags Systemet«, der betegner sig selv som »Glædens muntre Cavalleer«, en lykkelig ægteemand og en tilhænger af religionen og sandheden, en »svanesang«, da Skansemøllen brændte 1843, vers til eller om venner på Bidstrup, Clausholm og Dronningborg og endelig en varm og venlig hilsen til Steen Steensen Blicher på dennes 63-års fødselsdag 11. oktober 1845:

*Sagtnes vel Gangen paa ældre Been,
ung er end Aanden hos gamle Steen,
plages og Hylstret af Værk og af Gigt,
man mærker det ei i hans Prosa og Digt.
Staar derfor Bøssen da nu i Ro,
sysler ei meer han i præstligt Bo,
finder man ham ikke mere i Lyngen,
tier fra nu af hans gladere Syngen?
Nej — ikke Vingen er stækket endnu,
til mere af Moerskab staaer endnu din Hu.
Som altid Du blive Dig selv — national,
i Tanke og Yttring en sand Liberal,
Det vare en Stund, før endnu Du »i Quel
vil quiddre for os et ømt Farvel«.*

Alene for disse liniers skyld kommer man til at holde af Peter Hasselbalch, som var og blev og kaldte sig selv »en liden Sangfugl ved Gudena«.

Mellem Hasselbalchs hyldedigte fra 1844 var også en »Afskedssang ved Rector B. Borgens Bortreise«, der begyndte med et billede af den udadtil beskedne skolebygning på Kirketorvet:

*En gammel, eenlig Bygnings Muur
staar reist af simple røde Stene,
og af den ydre Politur
man fristes skulde til at mene:
Hvad der kan færdes indeni
man roligen kan gaae forbi.*

Men indenfor finder man alligevel et frodigt blomsterflor og en omhyggelig gartner, så

*Visdoms høie, dybe Aand
med Lyst og Flid gaaer Haand i Haand.*

Men Hasselbalch kunne godt også have omtalt, at han i rectoren tillige havde en poetisk kollega, endnu en randrusiansk lejlighedsdigter.

Den sjællandske landmandssøn og overlærer ved Metropolitanskolen *Bonaparte Borgen*, som 1837 blev rektor i Randers, hvorfra hans fader i øvrigt var student, men 1844 vendte tilbage til sin tidligere skole og nu naturligvis til samme stilling, var ikke blot en anset og for sin milde humanisme afholdt skolemand, men også et poetisk bevæget gemyt. Han var en trofast beundrer af guldalderens digtere, navnlig af Oehlenschläger, som han ofte citerede, og af Christian Winther, som var hans studenterven, men var i sine vers nærmest et blidt og blegt ekko af I. L. Heiberg. Bonaparte Borgen med det krigeriske navn, men fredelige sind, lod kun på grund af sit gode hjerte sine »Digte« (1843) trykke hos J. M. Elmenhoff. De var nemlig kun »udgivne til Fordel for en trængende Familie«, men i den anledning ganske stilfuldt udstyret i tidens klassiske smag. I en lille fortale undskyldte den beskedne forfatter endog selve titlen, der efter »mere udvidet Sprogbrug« var den almindelige betegnelse for frembringelser i bunden stil. Det var lutter lejlighedsdigte og tilmed i de fleste tilfælde efter »bestemt anmodning«. Han håbede derfor både på skånsom modtagelse og på, at køberen ikke overså det på titelbladet angivne øjemed.

Anmodningerne synes straks at være begyndt. Borgen overtog sin nye stilling 25. september 1837, udgav 17. oktober et andet »ubetydeligt Leilighedsarbejde«: sine to tiltrædelsestaler henholdsvis på latin og dansk og skrev derpå sangen ved »Harmonien«s fest på dronning Marias fødselsdag 28. oktober. Året efter måtte Borgen besyngte dagen for den første stænderanordning 28. maj, der dengang fejredes som en slags grundlovsdag, og begge emner blev påny besunget i 1839. Men navnlig 1840 voksede anmodningerne til den poetiske rektor: 16. januar kantaten ved sørgefesten for Frederik VI i Sct. Mortens kirke med musik af komponisten Rudolph Bay, hvis kone var en købmandsdatter fra Randers, 22. maj sangen i anledning af kongeparrets sølvbryllup en uge forinden til den nye, men allerede populære melodi: »Danmark, dejligst Vang og Vænge«, 28. maj til »Kongen«, 28. juni ved kroningsfesten i kirken til musik af sanglærer og organist Jørgen E. Simonsen, 23. juli, da kongeparret besøgte Randers, hele tre sange: ved kongens besøg på latinskolen (også til musik af Simonsen), ved dronningens besøg i børneasylet og ved borgernes fakkeltog om aftenen, endvidere i november en sang til violinvirtuosen Christian Kellermann, som var født 1815 i Randers, hvor faderen var handskefabrikant, men syv år gammel var fulgt med forældrene til Wien og nu som europæisk berømt tonekunstner gæstede Danmark og hjembyen, samt en prolog ved øvelsernes begyndelse i byens musikalske

forening og endelig i december nok en prolog ved en teaterforestilling til fordel for børneasylet. 1841 bragte en ny sang til kongen 28. maj, en prolog før en koncert 11. juni på »Harmonien«s teater i anledning af kronprins Frederiks andet ægteskab med Mariane af Mecklenburg-Strelitz, og i november sang til Jørgen Ernst Simonsen, broder til den fra Blichers »Jyden« senere kendte Hans Caspar Simonsen og nu efter sin musikhæder udnævnt til organist i Nyborg, medens H. C. til gengæld overtog hans stilling i Randers. Endelig i marts 1843 en prolog ved den musikalske forenings første koncert i »Harmonien«s nye lokaler, hvor

*Festsalen her med en kjæk Resonans
nu høiner sig dristig paa Søilerne baaren.*

Man mærker tydeligt, at den nye rektor, der som student havde sunget i kvartet sammen med Chr. Winther, stadig var en musikalsk mand. Det viste sig også i de to »Lovsange ved Ugens Begyndelse i Skolen«, som siden optryktes i Metropolitanskolens morgensanghæfte. Borgen var trofast mod sit eget vidnesbyrd i den danske tiltrædelsestale: »Der gives dog Øjeblikke, hvor vi ikkun i Modersmaalets kjære og vante Toner tilfredsstillende formaae at udsige, hvad der ligger os paa Hjerte«. Det prægede ham også, når han skrev om »Gud i Naturen«, »Ved en Grav« eller »Til en Ven«.

Lige så beskeden som Møller, Hasselbalch og Borgen var også den senere overlærer ved borgerskolen, den dengang endnu kun 37-årige *Lauritz Peter Thorup*, da han 1861 på Lars Jacobsens forlag udgav »Vaar og Forsommer. Digtninge fra to Perioder« på næsten halvfjerdehundrede sider: første periode fra forfatterens 16.—22. år med overspændt og ofte ufrivillig komisk romantik og den senere periode med meget randrusiansk islet fra halvtredserne, medens bogens sidste trediedel bragte en fyldig »Efterhøst eller Ossianske Digte«. Digtsamlingen blev, som Pauline Worm siden skrev, »slaaet ihjel af et og tiet ihjel af de øvrige Blade«, men ville næppe, som hun mente, have fået en blidere skæbne, hvis Thorup havde været student og ikke seminarist. Han var som digter kun dilettant, men med en usædvanlig evne til usædvanlig letløbende vers og ganske behændig, da han ved kongeparrets Randers-besøg i juli 1852 naturligvis måtte besyngte den nygifte grevinde Danner, som nu blot havde at være kongens tro ledsagerinde og stå ham nær i fryd og sorg:

*Engang skal da Folket om Dig sjunge:
Hun har elsket Danmarks bedste Konge.*

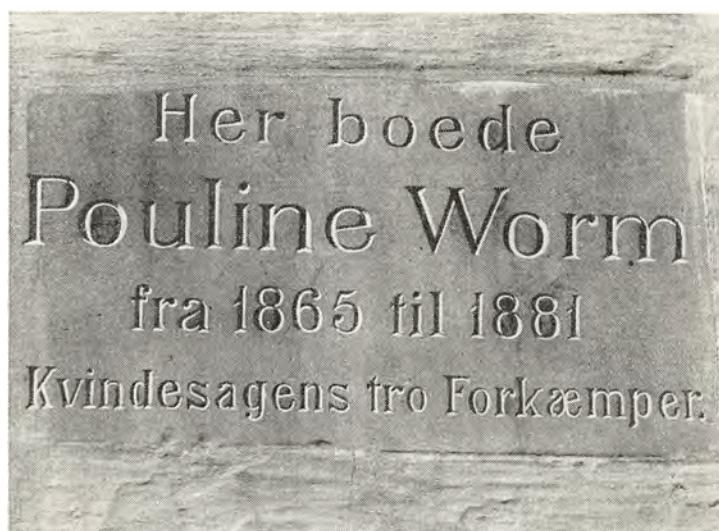
Mellem de lokale digte var bl. a. mindevers om St. St. Blicher, kantater ved minde-

fester efter Treårskrigen, en nytårshilsen fra Randers amtsavis efter 50-års jubilæet 1855 og mange private personalia. Fire strofer om general Schleppegrells død overraskede ved at være på fransk.

Da præsten *Peter Worm* i 1838 forflyttedes fra Djursland til Kristrup og Hornbæk, fik hans 13-årige datter *Pauline*, som siden selv blev forfatterinde og foregangskvinde inden for dansk kvindebevægelse, sin første tilknytning til Randers. Hun havde jydsk natur i sig fra moderen og frisindethed fra faderen, som bl. a. i 1844 skrev fire sange til »Danmarks Dronnings Fødselsdag, feiret i Randers 28. Juni«, hvori han udtalte sig så frimodigt om nødvendigheden af en almenvæbning »med Næb og Klør«, pressefrihedens betydning samt om tyskheden, at samtlige sange blev beslaglagt af politiet, men siden trykt i en københavnsk kalender. Datteren gik både i skole og fik sin første lærerindegerning i Randers, rejste derpå bort, kom 1853—57 tilbage som institutbestyrerinde, rejste atter, men vendte 1863 hjem til Kristrup og flyttede efter faderens død 1865 ind i en lille lejlighed i Carolinegade, hvor hun levede sammen med moderen til dennes død 1881 og derefter i de sidste to år boede hos en broder i København.

De sidste 16 år i Randers gjorde byen til lidt af et litterært centrum. Her holdt *Pauline Worm* i den nystiftede Folkeforening ikke blot sit, men det første offentlige foredrag, som blev holdt af en dansk kvinde, efterfulgt af mange andre, deriblandt naturligvis om Blicher. Når hun i sit hjem havde talt om astronomi for en kreds af damer, kunne hun bagefter ude på Frederikspladsen afslutte med praktisk anskuelsesundervisning.

Her udgav hun sine stridsskrifter samt 2. udgave af digtsamlingen »Vaar og Høst« (1874) eller udarbejdede sine artikler om litterære, nationale, nordiske, politiske, pædagogiske eller sproglige emner. Her stredes hun som en ægte grundtvigianer med Indre mission og Vilh. Bech, og her skrev hun en række lokale sange til grundlovsfester, kongehus eller afsløring af en mindetavle i Sct. Mortens kirke over faldne fra de to krige. Her fik kort sagt byen i hende med en modstanders ord »en tredie Celebritet til sine navnkundige Lax og Handsker«. Allerede i sin eneste roman »De Fornuftige« fra 1857, som begynder i Skanderborg med afsløringen 1845 af mindestøtten for Frederik VI, tilføjede hun herom: »En Støtte for Frederik den Sjette, oprejst paa Niels Ebbesens Grav! Danmark er jo fattigt, det har kun Marmor til sine Konger — til sine Helte har det syv Fod dansk Grund og en Kæmpevise«. Det var hende derfor sikkert en dyb glæde, at hendes sidste sang: »Staa fast, Du stolte Billed . . .« var den første ved afsløringen af Rings Niels Ebbesen statue 2. november 1882, skønt hun på grund af sygdom ikke selv var med. Erindrungen om hendes middelhøje, magre og kantede skikkelse i den gammeldags

Mindepladen i Carolinegade Nr. 18.

dragt og om hendes snart sky stiltfærdige og snart stolt selvstændige personlighed levede længe efter. Med god ret fik hjemmet i Carolinegade siden sin mindeplade. Hun og Randers hørte sammen.

Kolerasommeren 1853, som gjorde den etårige arbejdsmandssøn fra Kristianshavn Alfred Buntzen forældreløs, hvorpå han adopteredes af en barnløs pastor Ipsen i nærheden af Randers, og krigen 1864, som fordrev pastor Lorentz Levinsen fra Sønderjylland og fik ham til for en tid at bosætte sig i Randers, hvor han forinden havde været adjunkt, var de ydre årsager til, at to jævnaldrende drenge: *Alfred Ipsen*, den senere forfatter, og *Johannes Levinsen*, død ganske ung som præst ved de Classen'ske boliger på Frederiksberg, 1864 begge blev disciple i Randers latinskole og i nogle år nære venner. Skønt de skiltes inden studentereksamen, idet Levinsen afgik fra Randers 1871 og Ipsen fra Århus 1872, nåede de dog i de fælles skoleår at sætte sig et fælles minde i en lille bog. Tressernes tid var nemlig de nordiske skolesamfunds guldalder, hvor der efter norsk og svensk mønster også i Danmark dannedes en række elevsamfund, som stod i livlig indbyrdes forbindelse. I Randers stiftedes således i 1861 »*Bragi*«, som først 1872 afløstes af det stadig livskraftige »*Valhal*«. Mellem medlemmerne var bl. a. Morten Pontoppidan, som i foråret 1868 — »*Bragi*«s glansperiode — overtog redaktionen af det fællesnordiske skoleblad »*Samfundsefterretninger*« og derved i et fjerdingår gjorde Randers til skoleskandinavismens midtpunkt, og hans ven Karl Povlsen, den senere valgmenighedspræst i Ryslinge, der optrådte som lyriker, men her fordunkledes både af Ipsen og Levinsen. Så meget, at de to digtende venner en skønne dag opfordrede de andre elevsamfund til at abonnere på et udvalg og i 1871 ud-

sendte et lille hæfte i blegrødt omslag »Fra Bragi« med halvhundrede digte af pseudonymerne »Svend Trøst« (A. I.) og »Svend Vonved« (J. L.), der lignede hinanden som to dugdråber og tilsammen blev et typisk udtryk for datidens sværmeriske og virkelighedsfjerne drengeromantik. Men Randers var kun den tilfældige ramme om deres drømme og prægede dem tilsyneladende ikke. Først 1899, da Randers dagblad havde 25 års jubilæum, offentliggjorde Alfred Ipsen i bladet en hilsen til

*Kronjyllands ældgamle Hovedstad,
indskrevet tit i vort Lands Historie,
for mig Du staar i et Solskinsbad
af Drengaaarenes Glorie . . .*

med vers både om Tøjhushaven, Dragonernes rideplads, Vester altan, Flintebjerg-banken og Gudenå og med gode ønsker for by og skole. Da han i 1905 optrykte sin hyldest i »Jydske Strejftog«, føjede han to prosastykker til om »En Randers Student fra Halvfjerdserne« og om »Randers Poeter« — skitse-mæssigt og ufuldstændigt, men med udgangspunkt i det poetiske over byen selv og dens beliggenhed. Men da var Morten Pontoppidan's yngre broder Henrik, som fra 1872—74 havde været medlem af »Valhal«, forlængst blevet byens skildrer fremfor nogen anden og havde gennem sine erindringsbilleder forevigtet den i dansk digtning.

Ligesom den ældre broder Morten Pontoppidan, der egentlig var et Ribe-barn, men i sine erindringer glæder sig over at være blevet en Fredericia-dreng »i rette Tid«, d. v. s. i de lyse år mellem den første og anden slesvigske krig, var også *Henrik Pontoppidan* født etsteds, men opvokset og udviklet andetsteds: egentlig et Fredericia-barn, men fra sit sjette til sit sekstende år en Randers-dreng, dog i mindre lyse år efter nederlaget 1864 og med et hjem, som var blevet mærket både af sygdom og sorger. Modvægten hertil blev for ham dels den syvårige skolegang med dens friske og fortrolige kammeratliv, dels fritidstilværelsen på å og fjord eller på fodture til omegnens herregårde og præstegårde og dels indtrykkene af selve Randers med dens maleriske beliggenhed, karakteristiske bygningstyper og brogede byliv. Alt bandt og betog ham med så stor styrke, at han siden i sit forfatterskab gang på gang søger tilbage til sine erindringer og benytter dem enten i objektiv virkelighedsform eller i subjektiv omdigtning. Først så sent og først gennem ham træder da Randers i hele sin ejendommelighed tydeligt frem i dansk digtning. Her skal kun hovedlinien følges.

Første gang, hvor typer og natur fra Østjylland spores, er i de seks kapitler af fortællingen »Fra Landet«, som under pseudonymet »Rusticus« 1884 trykkes i »Ude og Hjemme«, 1885 ændres og udvides til den lille roman »Ung Elskov«

og i 1906 i anden udgave genoptager udkastets berettende jegform, men nu fra forfatteren selv overflytter den til en fortæller, der har hovedpersonen i Blichers »En Landsbydegns Dagbog« til skjult forbillede. Andre spor fra Randers-egnen skimtes i skildringen af provst Hjort, der har fået træk tilfælles med den mærkelige pastor Kahrs i Hem, Onsild herred, i landskabsbillederne og i det jydsk farvede sprog. Anden gang i 1887, da Pontoppidans gode ven, redaktør Martin Galschiøt betror ham afsnittet »Kronjyder og Molboer« i det store værk »Danmark i Skildringer og Billeder«. Et rigt og skarpt husket erindringsstof udfolder sig her i kapitlerne: »Randers - Gudenaen - Randers Fjord« og gengives med naturalistisk troskab, men samtidig med et pres af stærke og skiftende stemninger bag ordene, et stadigt spil mellem hjemstavnsfølelse, humor og ironi, som holder læseren vågen og kræver hans forståelse. Tredie gang i »Skyer« (1890), fortællingkredsen fra firsernes provisorieår, hvor »To Venner« er bygget over en episode fra Pontoppidans eget hjem og »Et Offer« bl. a. i hovedpersonens navn røber sin randrusianske oprindelse. Fjerde gang i »Minder« (1893), der tilsyneladende er en lille roman om en spinkel kærlighedstragedie, der henlægges til Randers — simpelt hen, fordi den virkelig foregik dér (blot hed den samvittighedsløse ritmester ikke von Mohrhof, men bare et andet og ligeledes tyskklingende navn). Mindet om fortælleren, magister Globs barneforelskelse i tragediens heltinde og deltagelse for hendes senere sørgelige skæbne bliver imidlertid overskygget af minderne om Randers i tresserne, Pontoppidans egen barndomstid, i modsætning til forandringen i firserne. Derved falder romanen fra hinanden i to uforbundne halvdele: den lille, trivielle kærlighedskonflikt og de snart drømmetunge, snart drastiske billeder af byen og omegnen. Og her følger Pontoppidan en også siden karakteristisk tilbøjelighed til at genoptage og nybearbejde allerede foreliggende stof. I dette tilfælde skildringen i »Danmark« fra 1887, idet store dele af de tre nævnte kapitler indgår i den nye bog, snart sætning for sætning, snart i bevidst ordudvalg og i en for Pontoppidan usædvanlig udciseleret stil. »Minder« har været fortolket højst forskelligt, bl. a. som et opgør mellem romantikeren og realisten i Pontoppidan eller som et udtryk for et stærkt personlig følt gensyn mellem byen og den da 36-årige forfatter. Rimeligere er måske at opfatte bogen som et rent kunstnerisk forsøg på i romanform og over motiver fra hjembyen at bekræfte sandheden af, hvad f. eks. Longfellow udtaler i »Den gyldne Legende« om erindringen, der kan genoptage alt det ydre og opbygge de svundne dages fepalads, men ikke mere drage os selv derind og aldrig mere give hjertet sin første stemning tilbage. Til den døde Anna-Eleonora svarer da den forsvundne byromantik, medens den pedantiske magister og skomagerson, der fortæller, ingenlunde er et maskeret selvportræt, men

snarere en modsætning. Hvorledes det nu end forholder sig, bringer bogen ialfald Pontoppidans omhyggeligst udførte billeder af byen og åen — i anden udgave 1902 yderligere eftergæet og her illustreret af Ludvig Find — og synes ligesom »Ung Elskov« stundom at bære Blichers hemmelige mærke i tonefaldet. Femte gang i »Lykke-Per«, hvis otte bind begyndte at udkomme 1898 og afsluttedes 1904, hvorpå anden og til tre bind forkortede udgave udkom året efter. Også dette værk er allerede i optakten stedfæstet til Randers, i første udgave blot med ordene: »I en af de østjydske Købstæder . . .«, som anden udgave imidlertid supplerer med bisætningen: »der ligger gemt mellem grønne Banker i Bunden af en tilgroet Fjord«. Her er det imidlertid billederne af hjem og slægt — unægtelig med tydelige Pontoppidan'ske træk — der er det primære, medens randrusianske lokaliteter kun forekommer som betydningsfuld baggrund for hovedpersonens skiftende stemninger: drengetrodsen f. eks. kædet sammen med den natlige slædefart på »Blodørnen« fra landevejen i nord nedover den stejle Nørregade til Torvet, bevægelsen ved synet af damperen med moderens kiste som en bortglidende sarkofag højt oppe over de blomstervrimlende enge. Men de stedlige detaljer er det sekundære stof og kan derfor stundom omdøbes (Skærbæk-broen = Hornbæk-broen), stundom blot antydes (latinskolens høje gavl). Kun mod værkets slutning forekommer nogle linier, hvor »Lykke-Per« og Pontoppidan antagelig mener det samme: »Denne afkrog af Verden, hvor hans Skæbnes Traade løb sammen og tabte sig i Evigheden. Den lille Engby ved Foden af de høje Banker var for ham blevet Verdens Indgang og Udgang, hvorigennem Vejen gik tilbage til alle Tings Ophav.« Med fuld ret bærer syvende udgave derfor paa titelbladet en tegning af Sct. Mortens kirke og en gade med bindingsværksbygninger. Sjette gang er hist og her i 5-binds værket »De Dødes Rige« (1912—16), hvor herregaardsbillederne delvis synes østjydske, navnene på gårdene også — om Favsingholm, der for et randrusiansk øre klinger som en blanding af Clausholm og Fussingø, bemærker Vilhelm Andersen: »hvor friskt det lyder: som Høet dufter ved Gudena« — og sidste scene i sidste bog atter foregår på damperen gennem Randers fjord. Syvende og sidste gang er, da Pontoppidan får lyst til at skrive sine erindringer og kommer til det ad en omvej. I efteråret 1930 blev Pontoppidan opfordret til at levere en selvbiografi til et stort værk om »Den yngre Slægt Pontoppidan«. Da en seneforstrækning i højre hånd imidlertid vanskeliggjorde al skrivning, bad han en yngre ven om at overtage opgaven. Den løstes ved en række aftensamtaler, men der blev et overskud af stof tilbage, som Pontoppidan to år efter selv udnyttede: først 1932 i artikelform (fem store »Breve fra Landsmænd« i Flensborg avis) og derpå fra 1933 i bogform (de fire erindringsbøger, der

begyndte med »Drengaar« og 1943 sammenfattedes til ét bind med titlen »Undervejs til mig selv. Et Tidsbillede«). I disse erindringer, der bør læses, før man giver sig til at forfølge hovedlinien i den digteriske udnyttelse af dem, har man en fuldkommen objektiv og krystalklar fremstilling af forholdet mellem Pontoppidan og Randers, præget af alderdommens olympiske ro og eneste ønske om at nærme sig så meget som muligt til den sande og strenge virkelighed.

Endnu et randrusiansk indtryk skal her lige berøres. I mindet om aprilnatten 1340 fik Pontoppidans stilling til forsvarssagen en af sine kilder. Vel var Niels Ebbesens bedrift — med Pontoppidans eget udtryk — »en Mørkets Daad«, men selv en sådan »faar Glans fra det høje, naar Maalet er noget saa stort som et Folks Frelse«.

Medens Pontoppidan i sine Randers-skildringer bestandig bevæger sig på beskrivelsens område og sammenføjer dem til en række ordmalerier, der gør by og egn synlig for læseren, går *Karin Michaëlis*, da også hun i sit forfatterskab søger tilbage til sin fødeby, en ganske modsat vej. Heller ikke hendes barndom havde haft lutter lyse kår, men fremfor alt var der mellem det lille fantasifulde pigebarn og den prosaiske provinsbys borgerskab opstået et modsætningsforhold, som længe levede i hendes overfølsomme sind og skabte en vis ulyst til erindringer herom. Først i sit 52. år, da hun efter et vidtstrakt rejseliv og med langt mere end hjemligt ry uden bitterhed kunne vende tilbage til sit udgangspunkt, lod hun 1924 første bind af sin store og selvbiografisk anlagte romanserie i fem bind med fællestitlen »Træet paa godt og ondt« og særtitlen »Pigen med Glasskaarene« foregå på randrusiansk baggrund. Her er ganske vist nok af lokaliserende stednavne: Skovbakken, Slotsgården, Sønderbro og Tøjhusshaven, nok også af let tilslørede personnavne, som et jævnaldrende bysbarn har nemt ved at tyde, men byen selv er ikke set udefra, den opleves indefra gennem en lille pigesjæls ustandselige og ustandseligt skiftende reaktion over for omgivelserne og er, om nogen sinde, set gennem et temperament. Med andre ord: menneskene er det bestemmende og belysende hovedelement i bogen og skildret med en til den yderste grænse af sandsynligheden drevet subjektivitet, symbolsk udtrykt i beretningen om de kulørte glasskår, som barnet elsker at holde op for øjnene, »saa Verden om hende kan farves af deres Skær« — deraf særtitlen. Men allerede i andet bind begynder fantasi og følelse at løbe løbsk på forvirrende måde og i fjerde bind tilføjes pludselig en forbavsende efterskrift, hvori forfatterinden erklærer ikke at ville fortsætte med som hidtil at identificere hovedpersonen med sig selv og hendes tossede og kloge gerninger med sine egne: »Hun er ikke mig og hendes Liv er ikke mit«. Selvbiografien ender med femte bind i fuldkommen fri og af al erindring uhæmmet fabu-

leren. Først mere end en snes år efter, da Karin Michaëlis for alvor vil skrive sine erindringer, tilstår hun det, der skete, i forordet til »Vidunderlige Verden« (1948): »Da jeg, for længe siden, skrev »Træet paa Godt og Ondt«, begyndte jeg med en afgjort sandfærdig Skildring af min Barndom og allertidligste Ungdom. Men pludselig svigtede Modet mig, og jeg blandede Sandhed og Digtning sammen. Nu, hvor jeg har faaet Støvets Aar og 6 til, har jeg besluttet at gøre Fejlen god og fortsætte, hvor jeg slap den virkelighedstro Gengivelse af Liv og Levnet«. Var disse omarbejdede erindringer fra Randers i firserne nu også så »paalidelige, som min svigtende Hukommelse tillader?« Der er lidt kvindeligt koketteri bag ordene. Allerede i den første udgave blev denne blændende og fortryllende frodige mosaik af tusinde forunderligt farvespillende småstykker jo næsten forfatterindens mest beundrede bog. Men bag dette enestående selvportræt er der virkelig et billede af den provinsielle fødeby med al dens sociale ulighed inden for befolkningen, med dens stærke standsforskel mellem de dannede og de brede lag, med dens småskårne synspunkter og stadige snakken om næstens småfejl og særheder, med hele det stillestående præg og den lige så stillestående luft, som dengang var så karakteristisk for tidens provinsielle lilleputverden. Karin Michaëlis, der i så høj grad gjorde sig selv til det midtpunkt, hvorfra lyset faldt ud over alt, ville mindst af alt skabe typer, men mestrede gennem sin følelse og fantasi, som fulgte deres egne love, at skabe en sjælelig atmosfære, der, oftere end man skulle tro, nærmede sig virkelighedens. Hun kom naturligvis også andre steder i sit omfattende forfatter-skab bevidst eller ubevidst tilbage til sine første forudsætninger. Således i »Lille unge Kone« (1921) og i »Mor« (1935) — et såre intimt, men også såre indtagende portræt, hvis indre sandhed den, der har kendt moderen, kan bevidne. Rørende nok var det sidste, hun skrev eller rettere dikterede, en overmåde subjektiv, men overmåde levende skildring af hestemarkederne i Randers.

Helt anderledes og langt lykkeligere skulle *Frederik Poulsens* forhold til Randers og navnlig til omegnens landliv forme sig. Han, proprietærsønnen fra Dalsgård, Hvilsager sogn, fik ganske vist, da faderen døde, mens han selv kun var fem år, og moderen derpå flyttede til Randers, hvor drengen kom i latinskolen, først en lidt vanskelig barndom, hemmet af tidlig tunghørighed og andre skrøbeligheder, som tvang ham fra latinklassen over i realklassen. Men efter en operation vågnede den ukuelige lærelyst og arbejdsglæde, som siden fulgte ham lige til de sidste dage, og førte til en hæderlig studentereksamen. Hertil fjøede sig endvidere en medfødt og lige så ukuelig humor, som fra nu af fik frit løb og navnlig, da han allerede i fyrretyveårsalderen for alvor fandt på at fortælle sine jyske minder. Bag den vidtberejste og europæisk berømte arkæolog med den forfinede uddannelse og det

fortrolige kendskab til både oldtidens og nutidens kultur lå bestandig og ganske uformidlet landbobarnet med dets uudryddelige tilknytning til jord og dyr og gård, til slægten og slægtsarven, til landlivets ofte så primitive tilværelsesformer, typer og tænke måde og ikke mindst til det djærve jydsk lune. Når Frederik Poulsen vendte tilbage til sin barndoms og tidligste ungdoms indtryk og oplevelser, var det til urgrunden i sig selv. Han, som siden kunne siges at være blevet en galler i vid og en hellener i visdom, var og blev først og fremmest en ægte jyde, præget af sin hjemstavn, omfattende den med dyb følelse og fyldt af den rene glæde, når han skrev om den. Parallelt med hans videnskabelige virksomhed løb derfor efterhånden et rent skønlitterært forfatterskab, der blev til i hans fritid som udtryk for hvile og rekreation. Det begyndte 1900 med den lille roman »Mors Dreng«, en ironisk skildring af en ungdom, der ikke formåede at frigøre sig fra fortidens religiøse konservatisme og følge med i halvfemsernes frigjorte tankegange, og 1901 med roman-trilogien og modstykket »Race«, der var en lovprisning af nutidig og navnlig jydsk ungdoms frisind og fremdrift. Hertil dannede et billede af Randers med frilørdagene, af skolegangen og af slægten Dinesens liv på deres gårde optakten, alt efter tydelige forbilleder. Men først 1920 i »Rejser og Rids« tonede barndommens elskede egn atter frem i epilogen »Hjemme igen«. Fra nu af indeholdt hver ny bog også hjemlige motiver: 1921 »Folkesind i Nord og Syd«, 1926 »Vi vandrer«, 1930 »Muntre Historier«, 1933 »Dengang Verden var ny« med »Barneskildringer og Barndomserindringer« som undertitel og 1941 »Jydske Dage og Mennesker«, som til undertitel fik »Samlede Folkelivsskildringer fra Østjylland« og af forfatteren betegnedes som første bind af hans samlede skønlitterære arbejder, idet andet bind blev »Lykkelige Dage i Grækenland« (1942) og tredje bind »Godtfolk, lærde Folk og Aristokrater« (1945), der indledes med en jydsk efterslæt. Frederik Poulsen vedgår her i forordet, at hans jydsk historie og skildringer med en enkelt undtagelse ikke er nøje selvbiografiske, men en bevidst blanding af oplevelse og digt, der kun i overført forstand er sandfærdige ved at give pålidelige billeder af Djurslands-bonden og hans sjæleliv. Han var derfor egentlig utilbøjelig til at skrive virkelige livserindringer, idet den første form, der tillod ham at fabulere nu og da, passede ham bedst som netop en behagelig rekreation efter det strenge videnskabelige arbejde. Men i sommeren 1945 tog han alligevel fat og udsendte 1946 første bind »Liv og Rejser omkring Aarhundredskiftet« (andet bind 1947 og tredje bind 1950, men desværre uafsluttet), indledet med en skildring af skoleårene. Samtlige jydsk skildringer er båret af en række indtagende egenskaber: smittende humor, skarp hukommelse for den karakteristiske replik, skikkelse-dannende evne, intuitiv forståelse af bondesind og bondesæd, umiddelbar hjerte-

varme overfor jævne hverdagsskæbner og oprigtig glæde over sin egen stærke, sunde og særprægede slægt. Nøglen til senere også at lukke døren op til græsk bondeliv var forinden blevet smedet i Østjylland. Endnu under sit sidste Randersbesøg i sommeren 1948 kunne han med en lystig latter mindes halvfemsernes snurrige originaler: Lars Buus og andre, og ved hans bisættelse lød som solo til Carl Nielsens melodi hans eget digt »Hjemstavn«:

*Jeg vandrer over mine Fædres Jord
i Barndomsminders dyrebare Spor,
et frønnet Skur, et Skovbryn og en Ager —
hvorhen jeg ser, en elsket Ting, der drager.*

*Min Barndoms Egn, i dine Minders Ly
skal ingen Klage, ingen Svagbed gry,
men af din dunkle Granskov skal jeg lære
den Sindets Styrke, der gør Hjemmet Ære.*

Forud for århundredskiftet lå også Ribe-drengen, forfatteren og journalisten *Andreas Vinding's* Randers-erindringer, idet faderen i midten af halvfemserne var præst i Voer og sønnen derfor et par år kom i den nære latinskole, men i øvrigt 1900 ved faderens forflyttelse til Sjælland blev student andetsteds. Først efter mange års rejselev og udenlandsophold vendte også Vinding tilbage til sine barndomsminder, mest i bladkronikker, som engang burde samles. Nu er kun lidt let tilgængeligt: »Den tabte Landsby« i »Fra Randers til Athen« (1931) og »Vekselvirkning« i erindringsbogen »Sorgløse Tider« (1942) samt som sidste hilsen til byen: »Rejsen til Randers« (1933) og »De Randers Gader«. Udkast til en ballet (1946). For Vinding var og blev Randers og Gudenåen og Voer med det fra Johs. V. Jensen hentede udtryk »det tabte Land«, barndommens for evigt forsvundne uskyldstid. Men sent skrevet som skildringerne er, synes de samtidig udformet med hele Vinding's elegante og udsøgte ordkunst. Jo fjernere og skønnere alt står for ham, des nænsommere og ømmere søger pennen at forgyldte det tabte paradys.

»Randers i dansk digtning« er her væsentlig forstået som et tilbageblik over de steder, hvor by og egn forekommer i skønlitteraturen inden 1900. Skribenter, der vel er fra Randers, men ikke i deres forfatterskab præget deraf, er derfor ikke medtaget. Det gælder navne som *Leopold Budde* (student fra 1854), *Olga Ott* (1871—1929) og *Jenny Becker* (f. 1873), *Frederik Julius Blichfeldt* (1874—1905), som på sin siden så bugtede livsbane kun nåede at give løfter i to novellesamlinger fra Sydafrika og Nordamerika, og *Axel Breidahl* (1876—1948). Små bidrag findes endelig i Randrusianersamfundets kantate fra 1899, men stadig sunget, hvor afsnittet »Minder« begynder:

*Jeg har hjemme etsteds ved en blinkende Aa
mellem Engenes frodige Drag,
dèr hvor Kaagene stages og Laksene gaa
og der højner sig teglrøde Tag . . .*

medens nuværende provst *Niels Eehrenreich* fra 1916 fik optaget en glimrende vise om »Rais« i østjydske dialekt, som fortjener at citeres:

*Dæ' findes i Jylland de herligste Bøj'der;
men ingen A tøkkes som »Rajs« æ' saa skjøn,
den syener saa stolt po' de skronende Højder,
den legger saa øndig i Skjæret o' Løjter,
ve' Dav aa ve' Nat lige smok, lige kjøn.
∴ Do dejli' Randers Bøj
A ælsker dæ' saa møj,
tra la la la la lej,
no tenker A po' dej. ∴*

— — —

*No æ' vi forsammelt en Mængde Kroenjyder,
aa A vild' da tøk', det var it' oe' si' Plads,
om vi no i trejfoldig Hurra udbryder
aa rover et Leve for »Rajs« mæ' dens Gyder,
for Bøjen ve' O'en forti'ener lidt Stads.
∴ Ja, »Rajs« den leve da,
Hurra, Hurra, Hurra,
tra la la la la lej,
saa tenker vi po' dej. ∴*

samt i overlærer *Herman Kauffmanns* to små bind »Lejlighedsdigte« fra 1867—1898. Efter 1900 skal nævnes, at Randers i *Valdemar Rørdams* »Sangen om Danmark« (1923) fik sit vers:

*Og Randers, der ligger
hvor Fugletrækket flyger
og broget Kvæg græsser
den milevide Eng —
Ak, hvor forandret, Blicher!
Skorstene og Esser.
Dog gennem Dalen presser
de gammelkendte Byger,
og hver Staalstreng, de stryger,
laaner din Sang sin Streng.*

medens *Chr. Richardt* i sit geografiske digt »Vort Land« (1889) kun nævnede Gudenaåen og Niels Ebbesens Nørreeriis. Sidste Randers-billede er fra lektoren og lyrikeren *Alex Garffs* kantate ved statsskolens 400 års jubilæum 5. september 1942:

*Ved Gudenaens Bred
vi fandt vor Barndoms By,
hvor Aaen glider fuld af Fred
i Bakkedalens Ly.*

*I Gudenaens By
ved Flintebjergets Fod
Sankt Morten med sit sorte Bly
har trodset Fjendemod.*

medens tilsidst både å og fjord glider ud i havet, der samler

*hvert Aarhundreds Aandesus
i et enigt, evigt Brus.*

Måtte nye og klare bølger, nye Randers-digtere følge efter også i fremtiden!

Carl Dumreicher.

Randrusianske profiler

AF BIBLIOTEKAR CARL DUMREICHER

Prins Christian i Randers

Mellem kong Christian X og Randers opstod tidligt et særlig hjerteligt og nært forhold, som skrev sig fra, at kongen, medens han endnu var prins, et halvt år kom til at bo i byen.

Ligesom sin fader, kong Frederik VIII, der som kronprins i 1862 havde gjort tjeneste ved 2. dragonregiment i Næstved, ønskede også sønnen, der i oktober 1891 var blevet premierløjtnant i livgarden, at gennemgå en yderligere uddannelse ved rytteriet, hvis befalingsmandsskole dengang var i Randers. Allerede om sommeren havde byen nu og da hørt rygter herom. De bekræftedes, da adjudanten, premierløjtnant i artilleriet Gjern Jacobsen (senere oberst og kammerherre Gjernals) midt i september ankom for at finde en passende lejlighed og omsider bestemte sig for et pensionat på førstesalen i brødrene Langballes ejendom, Torvegade nr. 21. Selve prinsens ankomst formede sig imidlertid anderledes end ventet. Lørdag aften den 31. oktober indeholdt Randers-aviserne følgende efterretning: »Hans kongelige Højhed Prins Christian ankom hertil i Morges med det ordinære Iltog. Da der ikke forelaa nogen Meddelelse om Hans kgl. Højheds Ankomst, fandt ingen officiel Modtagelse Sted. Prinsen skal som meddelt gennemgaa den herværende Befalingsmandsskole«. Det var en skuffelse, som man imidlertid bødede på, da prinsen hen på dagen i fuld garderuniform steg til vogns for at aflægge en række reglementerede visitter. En ældre bondemand trådte da frem og bød prinsen velkommen til Randers, hvorpå den tilfældige tilskuerskare — derimellem mange landboere, da det netop var en lørdag — gav ham et velment hurra. Men ved kongebesøget den 4. november 1916 begyndte en vise ved festmiddagen derfor også således:

Prins Christian ved sit arbejdsbord i Torvegade. (Tegning i „Illustreret Tidende“.)

*Oktobermorgen. Sydekspres. Til rette Tid. Gaa væk,
 Ekspressen ind til rette Tid! — Næh, den er dog for fræk!
 Prins Christian ud. Han ser sig om. Monstro, han venter no'en?
 Næh, der er ikke Spor af Vaabenbrødre-Procession.
 Prinsen staar fortabt. Tiden gaar, men Prinsen staar,
 han har aldrig før set saa køn en Banegaard!
 Gamle Sidsel frem. Listesko i Luntetrav.
 Sidsel sa'e: »Prins go' Da'! Jyllandsposten for i Dau!*

Mandag den 3. november meldte prins Christian sig derpå ved rytteriets sekondløjtnantsskole og tiltrådte sin tjeneste.

Prinsen var kommet til Randers, men først og fremmest for at varetage skolen og tjenesten, der krævede næsten al hans tid. Han mødte således kl. 5 om morgenen til staldtjeneste og tog fat med strigle og halmvisk. Hans iver viste sig også der-

ved, at han ikke valgte en let, men en ualmindelig lang og tung sabel for at blive fuldt fortrolig med brugen af den. Han havde det held i chefen for dragonregimentet, oberst Julianus Bølck, at få en mand med udmærkede og udprægede evner som skoleleder, dertil med særlig interesse for alt, hvad der angik ridning og hestesport. Endvidere mødte han et officerskorps, der talte dygtige og energiske folk indenfor alle tre eskadroner og stod i det bedste forhold til byens borgerskab. Byen og han så dog i begyndelsen ikke meget til hinanden. Kun om søndagen, når regimentsmusikken efter kirketid spillede foran Torvegade 21 og ikke som ellers på Rådhusstrædet, kom prinsen ud på altanen og nikkede smilende ned. Og nu og da om eftermiddagen kunne man møde ham uden for byen på de ensomme rideture, som snart blev daglig vane. Allerede dagen efter sin ankomst havde han dog været i teatret — det gamle, hyggelige, men ikke alt for komfortable teater i klubben »Harmonien«s gård på Østergade — og derved skaffet det Julius Petersen'ske selskab eller — med dets andet navn — »Ålborg Teaterpersonale« overfyldt hus. Randers var dengang en god teaterby, og prinsen blev — til de to skiftende direktører Julius Petersens og Carl Henriksens store glæde — en hyppig tilskuer. De høj-røde, oliemalede vægge var på sådanne aftener helt våde af rummets varme fugtighed. Så tæt stod latinskoledrengene på ståpladserne i baggrunden. Efterhånden fulgte besøg på omegnens herregårde: Frijsenborg, Benzons, Katholm og Overgård. Til daglig kom han gerne i de forskellige officersfamilier. Først og fremmest naturligvis i chefens soldaterhjem, hvor oberstinde Ellen Bølck var en omsorgsfuld værtinde, men også hos skoleforstanderen, ritmester Viale, og hos de yngre officerer, hvor han efter tur meldte sit besøg. Alle hjem søgte naturligvis at gøre det så godt som muligt for den kongelige gæst. Hos Bølcks samledes således hver fjortende dag en udvalgt kreds af byens unge damer til te, kortspil eller dans. I sidste tilfælde satte den musikalske oberstinde sig selv til klaveret. Fra officererne gik vejen til embedsmændene: amtmanden, kammerherre Hoppe, herredsfoged Honnens og borgmester Stemmann, der alle efter tur afholdt bal. Og efter nogen tid udvidedes kredsen til byens større borgere, hvorimellem grosserer Ankerstjerne var det store handelsnavn. Prinsen dansede gerne og gerne med alle. Ingen dame kom til at sidde over, hvor han var med, og selv småpiger fik lov til at inklinere. Straks havde Randers damer vist nogen tilbøjelighed til, når de og prinsen mødtes på gaden, hastigt at dreje om i en sidegade af hensyn til den noget usikre øvelse i at neje. Men sammentræffet prægedes snart af hele den muntre og ligefremme tone, som dengang gjorde Randers til en ualmindelig livlig og hyggelig by og både skabte en tiltalende tvangsfrihed og en smidig lethed i at overholde de rette grænser. Op mod jul gik en influenza-epidemi henover byen og skåned heller ikke prin-

sen, der dog trøstedes ved »Amtsavisen«s forsikring om, at »alle yngre Mennesker kommer forholdsvis let over Sygdommen«. Julen tilbragtes naturligvis i København. Men 30 af skolens elever, der ikke havde orlov, fik på prinsens regning en glad nytårsaften. Også den lange og hårde vinter 1891—92 havde i øvrigt sine glæder, idet bl. a. omegnens bakker gav lejlighed til slædefart og skiløb.

Allerede de to efterårsmåneder 1891 havde gjort prins og by fortrolige med hinanden, men forårsmånederne 1892 befæstede forholdet på afgørende vis. Små, tilfældige begivenheder hjalp til. En februardag var et forspand gledet i det glatte føre uden for Østerport, havde knækket vognstangen og var ved at løbe løbsk, da prinsen, som just kom forbi, sprang til og hjalp, så bonden bagefter erklærede, at »det var li'egodt Prinsen, som reddede mig«. En anden dag var det en lille kommuneskolepige, som ude ved Rismøllebro havde nejet så pænt, at hun blev inviteret til middag i Torvegade 21. Endvidere tog besøgene til. Snart var prinsen til afdansningsbal hos en gårdejer i Tjæreby, hvor børnene dansede Francaise i storstuen, snart på visit i skolerne, snart til gymnastikopvisninger, snart i landskabsmaler Milton Jensens atelier og snart i den brave barber William Johnsens lokalt berømte fiske-udrugningsanstalt. Og onsdag den 2. marts — datoen forevigedes ved beretningen i årsprogrammet — var han til latinskolens årlige bal, hvor hele bordet ved desserten under stor munterhed sang en salut fra damerne, forfattet af byens vittigste pen, gasværkskasserer Hertz:

*Skolebal! o, hvilken Lyd,
altid Fryd den bringer,
og i Aften dobbelt Fryd,
Hjertet hopper, springer.
En Magnet jo trække skal,
trække? — ja, den drager:
Prinsen skal paa Skolebal,
det er lige Sager.*

*Neje for ham gøre vi
midt paa Gader, Stræder,
hvad gør det, om saa jeg i
Rendestenen træder;
faar jeg blot et Nik til Svar,
glad jeg hjemad jager:
Mo'er! Prinsen nikket har,
det var lige Sager!*

Ved kotillonon fik prinsen vistnok nøjagtigt så mange ordener, som der var damer. Men ved alle lørdagsballer holdt prins Christian altid op med at danse lidt før

midnat af hensyn til et ønske fra moderen, kronprinsesse Louise, om aldrig at danse ind i helligdagene.

Afskeden nærmede sig imidlertid og dermed de mere officielle fester. Først kommunens festdag den 20. marts, hvor vi drengene dagen før fik lov til at se, hvad toldinspektør Billenstein og ritmester Brinchmann — i deres egenskab af faste festarrangører — havde fået ud af klubbens spartanske lokaler ved hjælp af en overdådig anvendelse af laurbærtræer, bladplanter, portiører, draperier, våbenskjolde, gassole, gipsbuster og flagsmykkede navnetræk. Hoveddekorationen var dog salens legemsstore maleri af prinsen, da han første gang skulle hente fanen på Amalienborg og efter sigende havde fået den overrakt af selve den kongelige bedstefader. Og aftenens muntreste påfund var menukortet: en naturtro efterlignet Randers laks på en spækkefjæl. Ved samme lejlighed lød for første gang »Prins Christians Honnørmarch«, der skyldtes byens populære dirigent Søren Telling. Så fulgte en garderfest for gamle gardere fra hele omegnen, hvor bl. a. en garder fra 1842 overrakte en buket og et velkomstdigt fra indtoget 1851. I begyndelsen af maj kom kronprinsen og kronprinsessen over for at se, hvorledes prins og by havde haft det sammen, og endelig kom afrejsens dag den 24. maj 1892. Det var en strålende solskinsdag — som på kongeparrets guldbryllupsfest to dage senere — og hele byen stillede ved havnen, da prins Christian om eftermiddagen skulle afsejle med »Niels Brock«. Der var ærlig og dyb bevægelse på begge sider, bestandige hurra-råb — da venstremanden, overretssagfører Elle efter prinsens tak havde udbragt »Endnu et Leve«, tilføjede amtmanden lynsnart »Et sidste Leve!« — og tordnende kanonsalut, da damperen fjernede sig med prins Christian vinkende fra kommandobroen. Det første og længste besøg i Randers var forbi, men skulle med årene følges af mange andre og altid glædelige gensyn med den gamle garnisonsby, som prins Christian både som kronprins og konge altid bevarede i trofast og venlig erindring, Således bl. a. både ved regimentets 225 års og 250 års jubilæum i 1904 og 1929.

I opgangen til Torvegade 21 sidder nu en marmortavle: »Her boede Christian, Prins til Danmark, fra 1. November 1891 til 24. Maj 1892«. Ude i Tøjhusets huggesal er navnet indridset i muren. Også byen bevarer fremdeles sin erindring om det halve år, da prins Christian bar dragonernes lyseblå uniform med skråhue eller blinkende hjælm.

FIRE ÆRESBORGERE

Johan Peter von Wildenrath.
(Fotografi på Randers rådhus
efter stik.)

Johan Peter von Wildenrath (1. august 1769 — 3. maj 1845.)

Den 1. januar 1830 fik »Jydske Regiment lette Dragoner«, som 5. dragonregiment dengang hed, en ny chef: oberst og kammerherre Johan Peter von Wildenrath. Hans fader var den i slutningen af det 18. århundrede bekendte og af regeringen meget benyttede officer, landkommissarius og udskrivningsdirektør Chr. H. Wildenrath (1742—1791). Sønnen gik ligeledes den militære vej og blev allerede 1783 — knap 14 år gammel — ansat som sekondløjtnant ved det jyske dragonregiment, men 1789 forsat til Slesvigske regiment rytteri (siden Slesvigske kyrasserregiment med garnison i Horsens og Vejle). Herfra kom han tilsidst til Randers, hvor han både blev en dygtig og human chef, der mildnede den hårde

disciplin, og meget afholdt af byens borgerskab. Da han ved den nye hærordning 1842, som også gav regimentet dets nye og sidste titel, gik af som generalløjtnant, fik han ikke blot af sine officerer en sølvpokal og af underofficererne en versificeret adresse i den såkaldte »Akrostikonform«, d. v. s. at det første bogstav i hver linie, læst fra oven og nedefter, dannede navnet:

*I Livets aften en elskværdig Gubbe staar
Og Alles Hjerter flyver ham imøde
Han er saa elsket, aldrig var han haard,
At tækkes ham os skjænkede Glæder søde.
Naar derfor end os Ædlingen forlod,
Paa ham vor Hu staar dog som til en Fader,
Erindring om vor Wildenrath saa god
Til sidste Hvilestund os ei forlader.
En Kreds af Brødre Hjærtets Tak frembære
Rørt af hans Godbed, som vi evigt ære.*

Det andet vers dannede da på lignende måde efternavnet. Men også byen hædrede ham ved dels at skænke ham et bronceur, dels at takke ham for hans humanitet og velvilje samt for hans andel i det gode forhold, som stadig havde bestået imellem garnison og borgere, og dels »for at give Hs. Ekscellence et yderligere Bevis paa Borgernes Paaskjønnelse af hans Værd« at udnævne ham til æresborger. Wildenrath modtog ifølge Randers amtsavis denne »Bevidnelse af Medborgernes Agtelse og Erkjendtlighed med Yttringer af den ham egne Beskedenhed«, men var bl. a. glad ved fremdeles at kunne beholde sin bopæl og blive i byen. Men tre år efter døde han, 75 år gammel, og blev begravet i København.

Hermann Stilling

(9. juni 1843 — 10. februar 1925.)

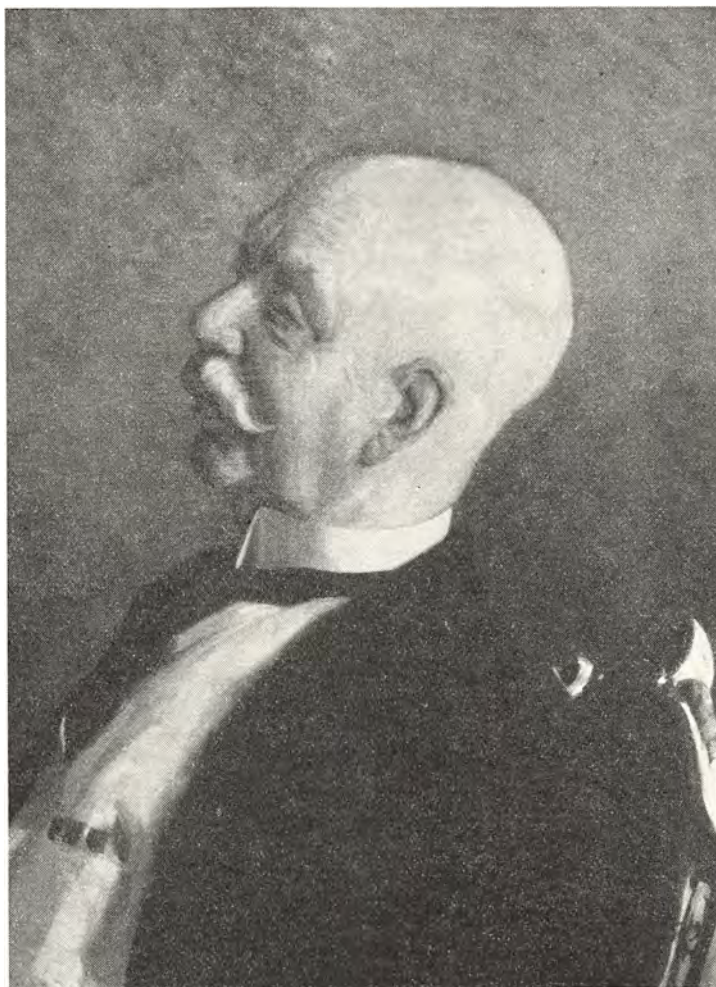
Da bagermester og fhv. landstingsmand Joachim Frantz Hermann Stilling på sin guldbryllupsdag den 17. maj 1920 modtog meddelelsen om, at han var blevet æresborger i sin fødeby, var det ikke blot blevet enstemmigt besluttet i byrådet med borgmester Otto Kragh i spidsen, skønt flertallet var socialdemokrater og Stilling højremand, men billigedes af hele byen, hvor Stilling var afholdt og anset overalt og forlængst både ved sit væsen og sit virke fuldtud havde gjort sig fortjent til den sjældne udmærkelse.

På sin bryllupsdag i 1870 havde Stilling overtaget den bagerforretning, som

faderen og bedstefaderen havde haft før ham, og desuden den gamle bagergård på hjørnet af Storegade og Søndergade, hvor han siden boede i mere end et halvt århundrede. Hermed begyndte en gerning, som — hvor vidtspændende den end blev — altid havde to faste udgangspunkter: forretningen, som han havde i 44 år, og hjemmet, som han prægede på patriarkalsk vis. Han huskede først og sidst, at han tilhørte håndværkerstanden, og satte først og fremmest alt ind på at hæve og udvikle denne. Han blev her ved sin rolige klogskab, sin retliniede karakter og sin stadig redbonne handlekraft hurtigt en fører for sine fag- og standsfæller eller rettere den efterhånden næsten alle vegne naturlige formand: 1872 for Randers bys bagerforening, 1878 for den af ham selv stiftede Centralforening for bagermestre i Jylland og 1905 for Den danske bagerstands fællesorganisation — så absolut sit fags førstemand. Men dernæst lå hele håndværkerstandens uddannelse ham varmt på sinde og medførte, at han i 46 år — deraf de 33 år som formand — sad i bestyrelsen for håndværkerforeningen og endvidere gik stærkt ind i arbejdet for bedre teknisk skoleundervisning. I 1879 var han medstifter af Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk og 1899 — som en regulerende forholdsregel — af Dansk arbejdsgiver- og mesterforening, begge steder blev han desuden formand for den jyske afdeling. Men også betryggelsen på de gamle dage og dermed Haandværkerstiftelsens trivsel lå ham lige så varmt på hjerte.

Fra de snævrere standsinteresser gik vejen imidlertid videre til betydningsfulde stillinger i det offentlige liv. Først til de rent lokale: 24 år i byrådet (1876—1900), 22 år i Randers amts skoleråd (1896—1918) m. m. Derpå de landsrepræsentative: 28 år i landstinget (1890—1918) med sæde i mangfoldige kommissioner og udvalg, og med i bestyrelserne for bl. a. Købstædernes alm. brandforsikring, Arbejdsgivernes ulykkesforsikring, Dansk arbejde, Teknologisk institut og lignende. Overhovedet en mand, som trådte til, når der var brug for ham, således bl. a. da planen om en statue for Niels Ebbesen var ved at opgives, men gennemførtes på hans ansvar. Næsten allevegne blev han tilsidst æresmedlem eller hædret på anden vis: 1919 Kommandør af dannebrog, 1920 glædet med et stort legat, der bar hans og hans hustrus navn, og 1921 æresformand i haandværkerforeningen. Også som privat personlighed blev han, som selv politiske modstandere, derimellem hans bysbarn, P. Knudsen, altid havde respekteret, populær i alle kredse. Han, der i sin ungdom havde været ivrig sanger og skytte, blev siden en elegant og munter selskabstaler og en overfor alle lige hjertelig og hjælpsom medborger med et idealistisk og altid optimistisk livssyn. Da han, 81 år gammel, afgik ved døden, viste håndværkerforeningen og handelsstandsforeningen ham den sidste ære ved at bekoste den pompøse jordfæstelse fra Sct. Mortens kirke.

Hermann Stilling.
(Maleri af Oscar Matthiesen 1919,
Randers rådhus.)

Portrætmaleri i Banken for Randers og omegn (af P. Larsen) og på rådhuset (af Oscar Matthiesen), buste i håndværker- og industriforeningen (af Niels Holm).

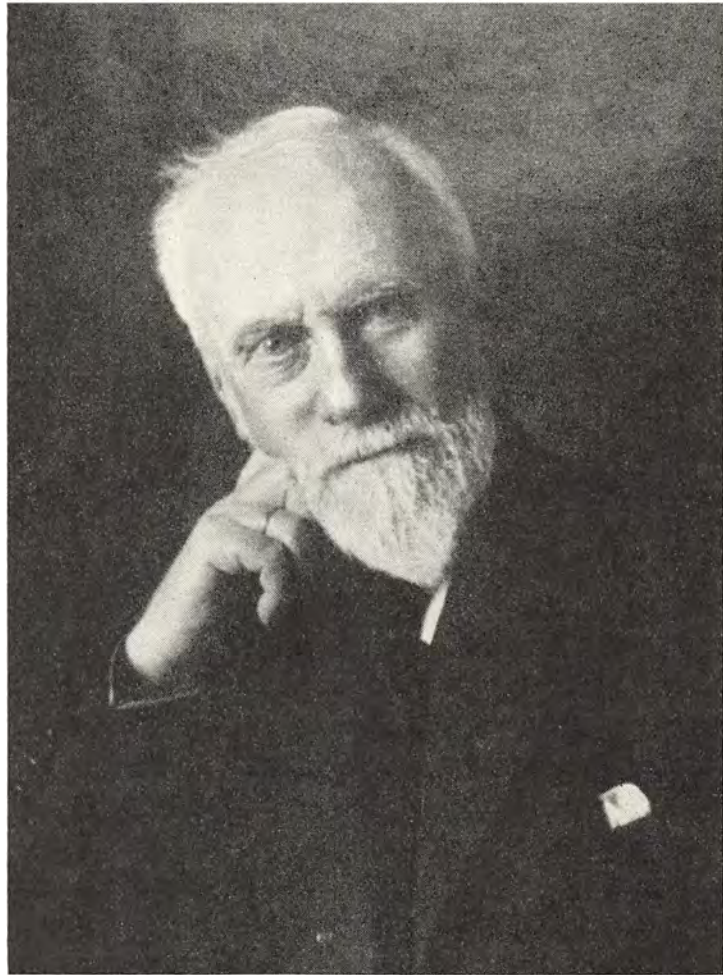
Vilhelm Thomsen

(25. januar 1842 — 12. maj 1927.)

Vilhelm Ludvig Peter Thomsen, der skulle blive et af den internationale sprogforsknings største og mest strålende navne, var ikke født i Randers, men i København på Gammeltorv nr. 16, hvor en 1943 afsløret mindeplade nu erindreren derom. Da han var fem år gammel, blev faderen imidlertid postmester i Randers,

hvor sønnen derfor sammen med sin yngre broder Carl Thomsen, den senere maler og tegner, tilbragte sin barndom og tidligste ungdom, og hvorfra han 1859 blev student. Hjemmet lå i disse år på hjørnet af Nørregade og Provstegade. I et interview i »Jul i Randers« et par år før sin død har Vilhelm Thomsen selv fortalt om sin skolegang dels i det nuværende »Helligaandshus« med de slette og upraktiske lokaler og dels i den nye bygning på Vestergade. Han havde mange og forskellige interesser, derimellem — forbavsende nok — botanik, fysik og zoologi, men som femtenårig først og fremmest sprog og dyrkede i sin fritid både spansk og islandsk, arabisk og sanskrit. Når man dertil føjer, at han på skolen også læste hebraisk, der var frivilligt fag, har han altså allerede som skoledreng studeret næsten en halv snes sprog. Studentertiden fjøede nye til, derimellem finsk, som han med særlig forkærlighed beherskede, og en udenlandsrejse 1869—70 kort efter den filologisk-historiske embedseksamen forøgede antallet i så høj grad, at man siden spøgende sagde, at Thomsen, der til daglig var ret fåmælt, kunne tie på 50 sprog. Vel hjemme igen blev han 1875 docent og 1887 professor i sammenlignende sprogvidenskab, udsendte i halvfjerdsere og firserne en lang række sprogvidenskabelige arbejder, der stillede ham i første række blandt de europæiske sprogforskere, fik 1894 ved sit 25 års doktorjubilæum det første festskrift, blev 1909 præsident for Videnskabernes selskab og 1912 på sin 70-års fødselsdag hyldet og æret på ganske usædvanlig vis: to festskrifter til, buste i Helsingfors og herhjemme udnævnt til Ridder af elefanten.

Fremfor alt var Vilhelm Thomsen, hvis videnskabelige virke ved sin metodiske nøjagtighed, alsidige viden og indlysende rigtige resultater var ganske forbilledligt, jo den mand, der havde løst en af sprogforskningens største gåder og givet den rette tydning af de såkaldte Orkhon-indskrifter, som hidtil havde været ganske uforklarlige. I 1889 havde finske og russiske videnskabsmænd ved floden Orkhon i Mongoliet opdaget nogle mindesmærker med indhugne indskrifter, men med et ganske ukendt alfabet, og 1892 udgivet dem i to billedværker. Også Thomsen gav sig til at studere dem og fandt på en ganske bestemt dag, den 25. november 1893, næsten ad intuitiv vej pludselig nøglen til gåden, så han den 15. december på et møde i Videnskabernes selskab kunne forelægge sin opdagelse og 1896 sin udgave af indskrifterne, forsynet med oversættelse og noter. Det drejede sig om to stenmonumenter, hvert af dem med ca. 10.000 hidtil ukendte tegn, hvoraf 38 var forskellige og altså dannede alfabetet. Da dette var bestemt, viste selve indskrifterne sig at være på en hidtil ukendt, oldtyrkisk dialekt. Også tiden derfor kunne Thomsen sikrere end tidligere formodet henføre til begyndelsen af det ottende århundrede. Opdagelsen vakte overalt den største opsigt og betragtes frem-

Vilhelm Thomsen.
(Fotografi på Randers rådhus.)

deles som en af de mest geniale bedrifter inden for international sprogforskning.

1913 tog Thomsen sin afsked og fik en årlig hædersgave, men fortsatte sine studier, udgav 1919—22 sine samlede afhandlinger i tre bind (et fjerde kom 1931) og var på sin 80-års fødselsdag 1922 på ny midtpunktet for megen hyldest. Bl. a. modtog han en adresse fra ca. 200 af Danmarks mest betydende foreninger og institutioner på kulturlivets område og blev desuden æresborger i Randers.

Vilhelm Thomsen besøgte sidste gang sin skoleby i 1884, men følte sig altid stærkt knyttet til den. Han indmeldte sig derfor straks i »Randrusianersamfundet«, var i 1912 dets rustaler og blev samme aften udnævnt til dets æresmedlem, fik 1922 en lykønskingsadresse (og de følgende år en fødselsdagsbuket), deltog 1924 i samfundets 25 års jubilæum og modtog 1927 på sin sidste, 85-årige, fød-

selsdag en deputation fra bestyrelsen, der ligeledes var repræsenteret ved begravelsen i maj fra Frederiksberg kirke og ved afsløringen 2. oktober 1929 af Ludvig Brandstrups broncebuste på Frue plads, medens den på selve hundredårsdagen nedlagde en krans på graven på Solbjerg kirkegård og dagen efter overværede mindefesten på universitetet. Med henblik på mindedagen havde den tillige fået udvirket, at Vestertorv i Randers fra nu af kom til at hedde Vilhelm Thomsens plads. En buste (af Kaj Nielsen) blev samme år opstillet på Randers rådhus.

Henrik Pontoppidan

(24. juli 1857 — 21. august 1943.)

Da Henrik Pontoppidan i sommeren 1933 blev æresborger i sin skoleby — en udmærkelse, som både bevægede og glædede den 76-årige digter dybt — var der tre gode grunde til således at hædre ham: dels Pontoppidans nære og altid varmt vedgåede forhold til den by, der havde været rammen om hans 6.—17. år og dermed om et livsafsnit, som havde haft varig og vigtig betydning for hele hans senere udvikling både som menneske og skribent, dels hans store og betydningsfulde forfatterskab, som 1917 havde gjort ham til æresmedlem af Den danske forfatterforening, medens Sverige samme år tildelte ham Nobelprisen og 1929 udnævnte ham til æresdoktor i Lund, og dels den særlige plads, som Randers stadig på så mange måder og gennem så mange år havde indtaget i hans bøger.

Hertil kan føjes enkelte træk. Da Henrik Pontoppidan 1930 under samtaleform med en nedskriver for første gang skulle give en slags selvbiografi, besvarede han en bemærkning om, at Randers-årene nu var færdige, og at man gerne skulle videre til tiden i København, med et beklagende: »Ja, det må vi vel, men det andet var nu meget morsommere«. Da han i 1937 blev 80 år og fejrede dagen med en lille middag for familien og et par nære venner, var der mellem gaverne en mappe med en række billeder af det gamle Randers. Under bordet fik Pontoppidan lyst til igen at betragte billederne og bladede en stund stille fra det ene til det andet, medens samtalen dæmpedes omkring ham. Den dag, da han blev 85, stod der på fødselsdagsbordet også en akvarel af Randers, malt 1874 af den i sin tid bekendte topograf Ludvig Frederik Both og altså netop i det år, da han forlod den lille maleriske klynge af røde tage omkring Sct. Mortens firkantede tårnkolos og med Vorup-bakkernes lange linier i baggrunden. Billedet fik senere en plads, som viste hans glæde ved gaven.

Randers centralbibliotek har nu fra 1935 en særlig Pontoppidan-afdeling med

Henrik Pontoppidan.
(Maleri af Michael Ancher 1908,
Randers rådhus.)

billedhugger Eickhoffs broncebuste som midtpunkt, og ude i Vestparken minder Bundgaards genforeningsmonument også om Henrik Pontoppidan, idet motivet — »Moder Danmark med den hjemvendte Datter Sønderjylland« — er hentet fra hans berømte genforeningsdigt fra 1918: »Det lyder som et Eventyr . . .«.

Pontoppidansgade har navn efter digteren.

Jens Peter Trap

(19. september 1810—21. januar 1885.)

Det er gået randrusianeren J. P. Trap, som det så ofte går redaktører eller udgivere af store samlerværker: titlen på disse glemmes, men personnavnet huskes. Få år efter at hans hovedværk: »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark« 1—5 (1858—60) var udkommet, hed det enten »Traps Danmark« eller — kortere endnu — kun »Trap«. Det gælder fremdeles i vor tid, hvor værket foreligger i fjerde og sikkert ikke sidste udgave. De færreste véd, at Trap i et halvt århundrede (1834—1884) var ansat i Det kgl. kabinetssekretariat, deraf i over halvdelen af tiden som dettes chef og således kabinetssekretær under to konger: Frederik VII og Christian IX. Men byen, han kom fra og altid følte sig stærkt draget til, har god grund til også at mindes, hvad den betød for ham.

Traps fader og bedstefader (som han blev opkaldt efter) var begge købmænd i Randers, men medens den ældre Jens Peter Trap havde været en formuende mand, fik Niels Trap vanskelige handelsvilkår under kriserne og krigene i den første trediedel af det 19. århundrede. Hans købmandsgård lå dengang på den nordre side af Rådhusstorvet og var fra 1808 til 1852 i familiens besiddelse. Her fødtes sønnen og fem år efter hans eneste søster. De fik et beskedent, men dog fredeligt og godt hjem med en livlig far, som de mistede for tidligt, og en kærlig moder, som de længe beholdt. Den lille Jens Peter Trap blev dog også af andre grunde knyttet til fødestedet og fødebyen. Hele det brogede liv i købmandsgården, som efter tidens skik solgte alt, hvad bønderne behøvede, var værd at iagttage for den kvikke dreng. Samtidig var gården opbygget på resterne af den nedbrudte Sct. Peders kirke, hvad der hist og her var synligt, og vakte derved hans lokalhistoriske sans. Udenom lå den lille maleriske by med sine bindingsværksbygninger, sine lindebevoksede gader med bænke og bislag, sine mange storkereder og sine flokke af køer, som hver sommermorgen blev drevet ud i engene og hver sommeraften hentet hjem til malkning, medens hyrden blæste på horn. Også bylivet var ejendommeligt: lørdagene med deres vrimmel af bøndervogne fra hele omegnen, småfolks spadsereture gennem Strømmen ud til Skansens i terrasser anlagte have eller til den såkaldte »Selmers Have« med fine glasklokker, der ringlede for vinden, og en kølig grotte, fastelavnsbåden, ballerne på kongens fødselsdag i »Harmonien« med dans til den lyse morgen og alderdommens aftenhvil ved bryggen. Her færededes også drengen tidligt og silde, lærte at styre både en båd og et knubskib og at svømme op mod strømmen og blev derved, skønt oprindelig af spinkel bygning og skrøbeligt helbred, en sund og kraftig fyr, der også dyrkede langboldspil i de

»langstrakte Dale mellem Flintebjærgets Højder«. Endelig påvirkedes han af »Stedets indholdsrige Fortid«, der indgød ham dyb fædrelandskærlighed. Men også naturindtryk var han modtagelig for: »den dumpe Lyd i Sommeraftenerne af Rørdrummen og de livlige Brushøns paa Fjordens Holme«. Han vendte derfor ofte tilbage til »Minderne fra dette mig altid saa kære Sted, som jeg siden i en lang Aar-række saa at sige hvert Aar har besøgt, idet jeg har været saa lykkelig dør at kunne se en højtelsket Moder, som først døde 1868, 80 Aar gammel«. Hertil føjede sønnen, nationaløkonomen Cordt Trap, et lille rørende træk:

»Fader fortalte altid med stor Fornøjelse om, at han, da han var blevet udnævnt til Kabinetssekretær hos Frederik VII, rejste til sin Moder, men uden at fortælle hende noget om Udnævnelserne. Om Morgenen fik da Bedstemoder Avisen ind og Brillerne paa Næsen, og længe varede det heller ikke, før hun sagde: »Men, Peter, hvad er det jeg ser? Du er jo blevet Kabinetssekretær«.

Således kom på mange måder barndoms minderne fra Randers, som han aldrig nærmede sig uden hjertebanken, til at ligge bag Traps »Danmark«. I det eksemplar, som han juleaften 1860 forærede sin hustru, skrev han:

*Lad En og Anden have Ret,
Lad det kun Daarskab hedde
At sværme for en enkelt Plet
Som Fuglen om sin Rede.
Jeg tilstaar frit og ligefrem,
Jeg takker Gud, jeg har et Hjem,
Jeg holder mig til Danmark,*

og på hans skydeskive på Den kgl. skydebane med billedet af »Helligaandshuset«, hans gamle skole, lod han male:

*Blier man gammel og stor og lang,
glemmes dog ei den Skolegang.*

Skydeskive på Den kgl. skydebane med skolegård og skolebygning (det nuværende »Helligaandshus«).

Hjemstavnskærlighed og fædrelandskærlighed forenedes, da han lagde planen til sit hovedværk. Derfor blev afsnittet om Randers også et af de bedste og fyldigste, dobbelt så stort som afsnittet om Århus. Han antegner med glæde, at også forgængereren, Pontoppidans »Danske Atlas«, med hensyn til Randers »synes at have en kyndig og omsigtsfuld Referent«. To steder mærker man direkte randrusianeren. Ved omtalen af Sct. Peders kirke tilføjer han i en note: »Udgiveren af nærværende Skrift, der er født i Gaarden Nr. 29, maa være af den Mening, at Sct. Petri Kirke har hørt til de rundbuede Kirker. En gammel Stendøbefont, der i hans tidligste Barndom endnu fandtes i Gaarden, har nu faaet Plads i Haven paa Holmsgaard, tæt Syd for Randers«. Og i en anden note, hvor han citerer en skildring fra Pontoppidans atlas om de gamle købmandsgårde, der handlede med alt, bekræfter han af egen erfaring: »Udgiveren af nærværende Skrift, der er født i Randers af en Købmandsfamilie, har fundet denne Skildring stemmende i det væsentlige med, hvad der endnu fandt Sted i hans Barndom«. Endvidere har Trap i hvert hjørne af kortet over Randers anbragt et litograferet billede: af Sct. Mortens kirke, af Frue kloster (fejlagtigt for Påskesønnernes gård), af Tøjhuset og af bedstefaderens bindingsværksgård på Kirketorvet. Noterne gentoges i anden udgave, hvor både kort og billedmateriale var forøget. Bykortet var således — Trap var tillige indehaver af et litografisk etablissement — nu farvetrykt og billederne delvis træsnit. Om døbefonten blev der dog, nøjagtig som han var, tilføjet: »men nu skal den ikke findes mere«.

På Traps våbenskjold i Frederiksborg slotskirke står den latinske devise, hvis begyndelsesbogstaver sindrigt minder om hans navn: *in propositis tenax* — vedholdende i forsæt. Det gjaldt fuldt ud for hans embedsgerning. Men han var ikke mindre vedholdende i kærligheden til sin fødeby. Trap og Randers var og blev et kapitel for sig.

Carl Dumreicher.

Randers i den nyeste tid

Topografi og udvikling i gadenettet

AF STADSINGENIØR JOHANNES MØLLER

I den første halvdel af det 19. århundrede ændrede Randers sig ikke synderligt; først efter at den jyske længdebane var blevet anlagt i 1862 og med loven om næringsfrihed fra samme år, kom et økonomisk opsving, som satte den ærværdige gamle stad i stærk vækst.

På næste side er gengivet et gammelt kort over Randers fra 1858, altså umiddelbart før jernbanens fremkomst.

Dengang strakte bebyggelsen sig langs Vestergrave til det gamle »Randers Hospital« og »Hvide Mølle«, vandmøllen ved den af Christian III anlagte kanal fra Fladbro til de tidligere for længst nedlagte voldgrave omkring byen. Denne såkaldte »Hvidemølleaa« løb omtrent, hvor den nuværende Jernbanegade ligger, og langs kanalens sydside var udført en dæmning, tilstrækkelig bred til, at en vogn kunne passere. Fra dæmningen gik en stikvej mod syd ned til det daværende gasværk (Randers var en af de første tre danske byer, der fik gasværk — oven i købet før både København og Århus).

Langs søndre side af Vestergade var bygget helt ud til den tidligere byport, »Vestre Port«, dér, hvor nu hotel »Westend« ligger, og få skridt uden for byen lå et enkelt to-etagers hus, hvor nu P. C. Jensen's høje bygning ligger (Vestergade 59).

Lige overfor, på den nordre side af vejen, lå den gamle fattiggård, bestående af en-etages bindingsværksbygninger.

Nord for Vestergade lå »Slyngborgtoften«, som strakte sig helt op på den anden side af Hobrovej og hørte under gården »Slyngborg«, der lå på hjørnet af Slyngborggade og Slyngborgstræde. Af toften var udstykket en del grunde til bebyggelse langs Vestergade, og bl. a. var den lærde skole lige blevet opført her (den nuværende kommunale administrationsbygning, Vestergade 34).

Det meste af Staldgårdsgade var bebygget på begge sider; men i øvrigt dannede Vognmandsgade sammen med Mariagergade den vestre grænse for den sammenhængende bebyggelse.

Nord for det tidligere »Nørre Port«, hvor nu det lille springvand er anbragt i spidsen mellem Mariagergade og Adelgade, lå byens markedsplads og dyrskueplads, som strakte sig fra Mariagervej mod vest over til, hvor Reiersensvej nu ligger. Her holdtes kvægmarkeder, medens de store hestemarkeder — kendt langt ud over landets grænser — fandt sted i selve gaderne og på Rådhusstorvet.

Mod nord havde byen efterhånden udvidet sig helt op til den få år tidligere over »Schous Toft« anlagte Markedsgade, og mod øst var der bygget langs Møllegade og »Nordre Stræde« (nu Nørrestræde). Videre fortsattes den ydre grænse for den

sammenhængende bebyggelse langs »Nørregrave« (nu Nordregrave) og Sandgade op til Kasernevej.

Østergade var bebygget ud til amtmandshaven, og på gadens sydside afsluttedes husrækken af den gamle klubbygning. Lidt længere østpå lå enkelte huse, bl. a. det tidligere »Christinebjerg«, som også dengang ligesom nu var amtmandsbolig. Endvidere var der opført huse ved den vestre ende af Udbyhøjvej ud til den nuværende præstebolig.

Kvarteret øst for »Frederiks Torv« (nu Frederiksplads), Slotsgården m. v. var bebygget ned til »Elysium«; men i øvrigt dannede Carolinegade den østre grænse for den bymæssige bebyggelse.

Mod syd begrænsedes byen af »Skibsbryggen« (nu Ved havnen), der løb langs med den egentlige havn, og »Tørvebryggen«, ved den daværende »Kaagehavn«, en havn, der var udført særlig med henblik på sejladsen på Gudenåen.

Inden for de her beskrevne grænser lå den egentlige by, og — bortset fra senere foretagne udvidelser af gader og afrundinger af gadehjørner — fandtes inden for dette område dengang de samme gader og pladser som i dag med undtagelse af Sct. Mortensgade, Borgergade og Nytorv.

Store voldgade endte blindt et lille stykke nord for Houmeden, og hvor Klostergade nu ligger, lå dengang et smalt stræde, »Torvestræde«, som dog kun strakte sig fra Nørregade til Snaregade.

»Frederiks Torv« gik mod syd kun til »Stien bag Haverne« (nuværende Ste-mannsgade), og herfra fortsatte Carolinegade ned til havnen.

Østergade var hverken ført igennem til havnen eller til Frederiksplads, og gaden udmundede mod nord i et smalt stræde, kaldet »Endeløs«, som fortsatte til Burschesgade, hvor der dengang kun var bygget på den søndre side af gaden.

Nogle af gaderne havde andre navne, således blev den nuværende Laurentiigade kaldt »Kirkegaardsstræde« (efter den tidligere kirkegård på Sct. Laurits bakke).

Thorsgade hed »Ladegaardsgade«, Store kirkestræde »Amtstuegyden« og Kirkegade »Store Kirkegade«. Den smalle del af Vestergade kaldtes indtil 1859 mere betegnende »Vesterstræde«, og det lille gadestykke foran det gamle Randers hospital og videre til den før omtalte »Hvidemølleaa« hed »Hospitalsgade« (nu den østligste del af Jernbanegade).

Den daværende Sønderbro, en træbro, var blevet bygget i 1853 og havde et vindebrogfag, så sejlskibene kunne passere broen uden at nedlægge masterne. Broen bestod af to dele, en indre bro, der fra Randers-siden førte over til en ø i Gudenåen, »Mølleholm«, og herfra en ydre bro (senere kaldet Chr. IX's bro) til sydsiden.

Sønderbro omkring århundredeskiftet efter maleri af L. Schmitt Nielsen. (Randers borgmesterkontor.)

Øst for den indre Sønderbro lå en lang smal holm, »Tyveholmen«, der blev anvendt som oplagsplads og var forbundet med »Skibsbryggen« ved en træbro og sammen med bryggen dannede den egentlige havn.

Ca. 100 meter øst for Carolinegade var der indrettet et mindre skibsværft.

Toldkammeret havde dengang til huse i den endnu eksisterende »Gl. told« fra 1834, hvor der nu er restauration i stuen og havnefogedkontor på 1. sal.

Indgangen til byen sydfra beherskedes af to anelige købmandsgårde, — vest for Søndergade en to-etagers bindingsværksbygning fra midten af det 18. århundrede, og øst for gaden lå den såkaldte »Farvergaard«, bygget i 1763. Af denne sidste ejendom lå en to-etagers bindingsværksbygning langs Søndergade, hvor S. C. Sørensen nu har forretning, og mod øst strakte ejendommen sig helt over forbi det nuværende »Valencia« ¹⁾.

Også inde i byen dominerede de store købmandsgårde med deres anelige forhuse ud mod hovedgaderne og med brænderier, kornlofter og stalde i bag- og sidebygninger. Af dem, der er tilbage, må først og fremmest nævnes Niels Ebbensgård, som på daværende tidspunkt endnu ikke var restaureret.

Den smukkeste bindingsværksbygning var dog sikkert dengang »Apostelgaarden«, som lå, hvor Kirkegades café nu ligger, men som desværre gik op i flammer i 1860.

De fleste huse var dengang af en- og to-etagers bindingsværk, men der fandtes også hist og her grundmurede huse.

Af tilbageblivende bygninger, opførte i det forrige århundrede, kan bl. a. nævnes det smukke Svaneapotek — forhen amtmandsbolig —, der dengang havde omtrent samme udseende som i dag.

En værdig repræsentant for det nye byggeri på den tid var det stilfulde patricierhus i Vestergade (bygget 1855)

vis-à-vis den senere opførte Håndværkerforening. — Af offentlige bygninger og institutioner fandtes dengang — foruden de allerede nævnte — Sct. Mortens kirke, rådhuset (som dengang lå 3 meter længere mod syd) og den Bay-Kirketerp'ske borgerskole, som havde til huse i den nuværende politistation i Vestergade, samt asylet i Lille voldgade.

Endvidere var der »Helligåndshuset«, som fra 1859, efter at latinskolen var flyttet ud i Vestergade, blev benyttet af den nyoprettede Tekniske skole samt af den i 1848 stiftede Håndværkerforening.

Uden for den egentlige by lå den daværende kaserne — på samme sted som nu Thorsgades kaserne —, og ligeledes uden for byen Nørrejylland's tøjhus (opført 1801—1805).

Endelig skal nævnes, at den tidligere synagoge på Nordregrave blev opført i 1858 (nedrevet i 1936), samt at det nuværende ting- og arresthus blev opført i 1861.

Alle de egentlige gader var brolagte, men med dårlig, ujævn brolægning, sikkert for størstedelens vedkommende bestående af runde sten, så det er ikke gået lydløst af, når der på lørdage skrumlede op til 1500 bøndervogne gennem gaderne for at stalde op i købmandsgårdene.

Kloakker kendtes ikke, og den eneste afløbsmulighed var de dybe rendestens-

*Et par af de udskårne »knægter« fra »Apostelgården«,
hjørnet af Kirkegade og Lille kirkestræde, brændt 1860.
(Randers museum.)*

grøfter i gaderne, som vel nok blev fejlet og rensset engang imellem, men hvis renlighedstilstand efter de jævnlige klager at dømme har været alt andet end fremragende. Under regnskyl oversvømmedes gaderne, medens rendestenene i tørvejsperioder stod fulde af stinkende vand, som sammen med lugten fra brænderier, garverier, stalde o. s. v. har givet byens gader en ejendommelig duft.

Til gadebilledet dengang hørte også de offentlige pumpebrønde, som — trods vandværkets anlæg i 1874 — fandtes på gader og pladser helt op til året 1889, da de sidste fjernedes i Adelgade, Kirkegade, Nordregrave og på Tinghusbakken.

Foruden landevejene eksisterede dengang i byens nærhed flere af de veje, vi kender i dag, men unægtelig i en anden tilstand. Selv hovedlandevejene lå i de tider hen i et næsten ufremkommeligt ælte i fugtigt vejr, medens i tørre perioder alt druknede i rygende støvskyer.

Fra Østergade førte en vej (den nuværende Tøjhushavevej) ud forbi restaurationen »Rosenlund« (nu Odd-Fellowlogen) og videre til traktørstedet og anlægget, som begge dengang kaldtes »Marienlund« (nu Tøjhushaven).

Fra »Tøjhuset« gik en vej ned til den sydøstre del af det daværende anlæg, og herfra var gravet en kanal ud til fjorden med henblik på at kunne tilføre materiel til »Tøjhuset«. Denne kanal blev dog fyldt helt op i 1863.

Hvor Rosenørnsgade nu ligger, gik dengang en vej ned til et kalkbrænderi ved fjorden.

Kirkegården var flyttet øst for byen, men bestod dengang kun af den vestligste del af den nuværende Østre kirkegård, begrænset af en markvej, som lå, hvor indgangsvejen fra Udbyhøjvej til kapellet nu går. Denne markvej fortsatte langs med det nuværende kirkegårdsskel i nordøstlig retning ud i Østervang, og Solstien er i dag en rest af den tidligere markvej.

Den gamle Skovbakke havde samme omfang som nu; men også nord herfor lå en plantage, der gik helt op til Hadsundvej og strakte sig videre som et ubrudt skovbælte op ad Flintebjergets skråning over »Mølletofte« og langs søndre side af Fabersvej, på sine steder nord for denne vej.

Nord for skovbæltet lå dengang en række markveje eller blot vejspor, som senere blev til nogle af de veje, vi kender i dag, nemlig: Nordostvej, Marienborgvej, Lodsejervej, Fuglebakken, Gl. Jennumvej (Nørrebrogade), Øster allé, Tjørnevej, Vinkelvej, Sct. Pedersgade, Vester allé, Nyvangsvej, Gethersvej, Gl. Hobrovej og Glarbjergvej.

Vest for Slynghborgtoften lå Vester altanplantagen, men dennes skrænt nåede dengang helt ud til Viborgvej, og endnu længere vestpå lå de ubeplantede »Vestre Bakker«.

Jernbanen sydfra blev lagt på og omkring den gamle Hvidemølle-dæmning ved kanalens søndre bred, således som det fremgår af et kort, udarbejdet af ingeniør-kaptajn Dalgas i 1860, og den 4. september 1862 fandt den højtidelige indvielse sted af såvel bane som den nyopførte banegård i overværelse af kong Frederik VII, som samme dags morgen med skib var ankommet til Randers.

I forbindelse med jernbanens anlæg var der også blevet ført et let spor fra banegården til havnen, den såkaldte »Hestebane«, ad hvilken man med heste trak jernbanevogne enkeltvis ned til Skibsbryggen. De indskrænkede pladsforhold, når der holdt jernbanevogne, samtidig med at skibene lossede, bevirkede ofte, at færdse- len helt gik i stå på dette sted.

Omtrent samtidig med jernbanens anlæg blev også kanalen opfyldt på stræk- ningen fra banegården til »Hvide Mølle«, og dels på dæmningen, dels ud i selve kanalen anlagdes den daværende »Stationsvej« (nuværende Jernbanegade), en tid kaldet »Volden«, formodentlig som en mindelse om den gamle mølledæmning.

Det engelske ingeniørfirma, der havde den jyske længdebane i entreprise, havde opført jernbaneværksteder umiddelbart syd for hospitalskirkegården, og hvor Hvidemøllegaarden lå, indrettede man kontorer, hvilket blev begyndelsen til den siden så store landskendte virksomhed »Scandia« (som først i 1896 flyttede til Udbyhøjvej).

I 1862 blev kirkegården udvidet mod øst til den nuværende »vej mellem kirke- gårdene« (indtil 1938 søndre del af Østervangsvej). Først i 1888 fik kirkegården sit nuværende omfang.

Som naturligt var, bragte krigen i 1864 en kortere standsning også i Randers' udvikling; men umiddelbart efter viser der sig en voksende interesse for at få de dårligste af gaderne omlagt, og brolægningskommissionen var da også i disse år meget virksom i så henseende, selv om borgerne jævnligt klager over tempoet.

Gadebelysningen synes dengang at have været så som så, og en indsender til Randers amtsavis foreslår rent ud »at ophøre med at benytte en saa ussel Belys- ning og at benytte Petroleum, som er billigere, saavel i Husene som paa Gaderne«.

I 1865 iværksættes en gennem flere år tiltrængt ombygning af den ydre Sønder- bro (Christian IX's bro).

Ny bebyggelse dukker op langs Tøjhushavevej, langs nordre side af Markeds- gade, hvor bl. a. Håndværkerstiftelsen opføres i 1868, — ved Hobrovej, hvor der i 1869 bygges et kommunalt sygehus (nuværende centralsygehus, kirurgisk afde- ling), og i Nørrestræde samme år den nye drengefriskole.

Randers hospital nedbrændte i 1866, og i de følgende to år ombygges hospita- let næsten fuldstændigt.

Trafikforholdene forbedres i 1869 ved anlæg af jernbanen nordpå til Ålborg. Der er på denne tid ikke tale om store ændringer af gadesystemet; der opstår enkelte nye veje, nemlig »Berthelsensvej« (nuværende Berthelsensgade), samt to veje i Slotsengen, henholdsvis hvor N. Brocksgade og Krusesgade ligger i dag.

Den første byggeforening i Randers stiftes i 1873; det er »Arbejdernes Bygge- og Alderdomsunderstøttelsesforening«, der begynder at bygge boliger ved Viborgvej, den første antydning af det senere Vesterbrokvarter.

I 1874 sker der noget meget betydningsfuldt for Randers ved opførelse af et vandværk ved Oust mølle til forsyning af den bymæssige del af byen, medens beboere i »Marken« fortsat må klare sig med brønde.

Håndværkerforeningen, som siden sin stiftelse havde ført en ret omflakkende tilværelse, bygger i 1876 sit eget hus i Vestergade, og samme år anlægges jernbanen til Grenå med station syd for Gudenå.

I de følgende år opføres Møllegades kaserne, Katolsk kirke, sparekassen i Store voldgade (nu kontor for sygekassen), og i 1880 bygges en toldkammerbygning i Carolinegade samt et teater i Rosenørnsgade, »Folketeatret« (hvor i vore dage melassefabrikken har til huse).

Efterhånden spores en voksende interesse for at få gadernes rendestensgrøfter erstattet med underjordiske rørledninger, og der indkommer mange andragender til byrådet om at få kloakanlæg snart i den ene gade, snart i den anden. Stadsingeniøren opgav i oktober 1880 udgifterne til kloakering af hele byen til den »svimlende« sum af 44.000 kr.

Det viser sig imidlertid, at der er stor uenighed om kloakkernes nødvendighed; således var grundejerne i den nedre del af byen som Middeltgade, Storegade, Søndergade og Carolinegade mærkeligt nok slet ikke interesserede dengang, men det må formodentlig tilskrives, at det varme vand fra købmandsgårdenes brænderier løb ud i rendestenene og holdt disse åbne om vinteren.

Presset fra folk, der boede længere oppe i byen, bliver dog til sidst så stærkt, at kommunen i fællesskab med grundejerne i løbet af 1881 nedlægger kloakledninger i følgende gader: Houmeden, Snaregade, Torvegade, Brødregade, Middeltgade, Storegade, Søndergade, Trangstræde, Dytmærskens, Østergrave, Skibsgade, Lille voldgade og v. Hattenstræde, altså dog en begyndelse til byens kloakering.

Da ejeren af »Slyngborg«, Søren Møller, døde i 1880, blev hele gården overtaget af et konsortium, som straks begynder at anlægge gader og udstykke toften, i alt 24 tdr. land, og dette bliver indledningen til en helt ny bydel.

Først anlægges S. Møllersgade, St. Blichersgade — hvor Frimurerlogen opføres i 1881 —, og Slyngborggade forlænges mod vest; senere kommer Fredensgade.

Søren Møllers gård »Slynghborg« ca. 1880 i byens nordlige udkant, Bygningen til venstre i billedet sygehuset.

I de efterfølgende år foregår en hurtig udvikling af dette kvarter, og ved århundredeskiftet bor der ca. 2400 mennesker på den tidligere »Slynghborgtoft«.

Det er dog ikke alene i dette kvarter, der bygges; også på den såkaldte »Slotseeng« øst for byen opstår efterhånden et helt villakvarter, og inde i selve byen langs hovedgaderne forsvinder mange af de gamle bindingsværksgårde og lave huse, der ombygges eller nedrives til fordel for nye grundmurede tre-, — ja, fire-etagers bygninger med moderne butikker, kontorer o. s. v.

At der efterhånden er sket en betydelig ændring i byens fysiognomi, fremgår tydeligt af følgende uddrag af en malende beskrivelse af byen, som Pontoppidan gav i 1885:

»Det er den ny Tid, det nittende Aarhundrede, der omsider under fuld Musik har holdt sit Indtog i den gamle Laxestad, det er de store Spejlglassruders Tid.

Den fremmede, der nu ser sig om i disse smukt brolagte Gader, paa hvis Hjørner uniformerede Betjente vaager med militærisk Strængthed, eller som vandrer hen over disse renlige Torve og magelige Fliserækker, hvor Damer paa Moden spejler sig i Ruderne og fylder Luften med Parfume, vil uden Tvivl tro sig hensat til en By, der bestandig har staaet i første Række i Kampen for Fremskridt og Udvikling.

Med virkeligt Held er det lykkedes den unge Slægt at udrydde saa godt som ethvert Spor af de gamles bondeagtige Stædighed og brede over Byen det Skær af in-

telligent og moderne Hovedstadsliv, som det har været deres Ærgerrighed at bringe den.«³⁹).

Men trods al modernisering følte man sig i pagt med byens fortid, og det kunne vel dårligt give sig bedre udtryk end ved at opstille en statue af folkehelten Niels Ebbesen på torvet midt i byens hjerte, hvor indvielsen af den af gamle omstøbte kanoner fremstillede statue fandt sted den 2. november 1882 under stor festivitas og begejstring.

Den nye bane til Hadsund åbnes i 1883, samtidig anlægges »Fischersvej« (nu -gade), og der opføres en kommuneskole i Markedsgade. Vindebrofaget på Sønderbro fjernes i 1885 og erstattes med en fast bro med gennemsejlingsåbning. Året efter bygges epidemisygehuset ved Hadsundvej.

I 1890 anlægges en vej (nuværende Reiersensvej) fra Hobrovej langs vestsiden af den daværende Markedsplads. Frederiksplads forlænges mod syd ned til den daværende Fischersvej, og Teknisk skole samt museet opføres i 1891.

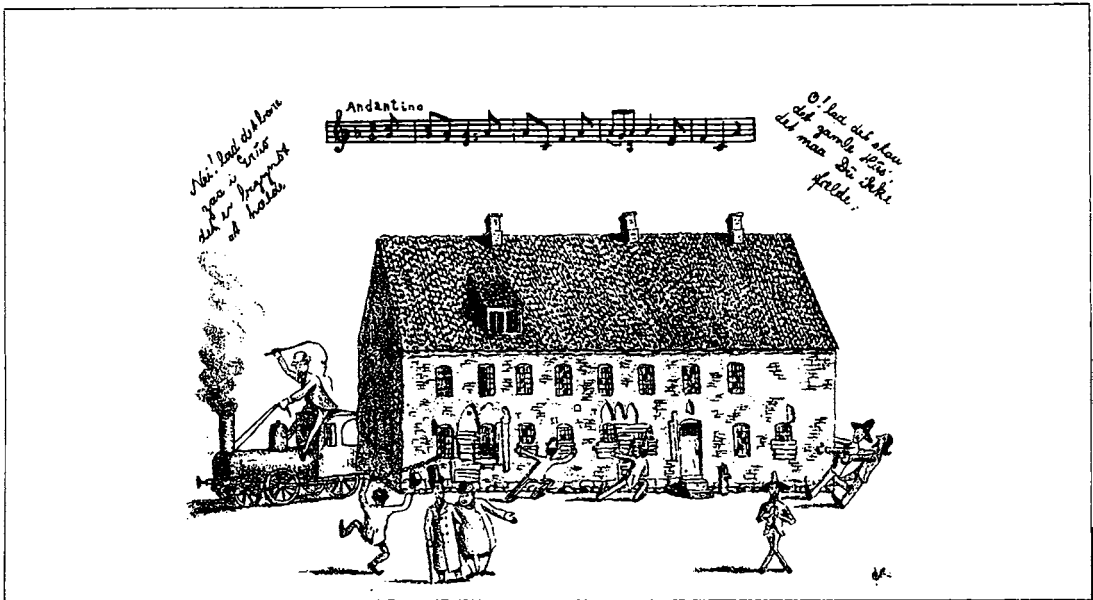
På den tid begynder man i højere grad at interessere sig for byens udsmykning, hvilket bl. a. manifesteres ved, at der oprettes en forening til byens forskønnelse, som siden har gjort en god indsats på mange forskellige områder, og hvis første gave til byen var mindstøtten for St. Blicher, som sammen med det lille anlæg uden for Østerport blev indviet på grundlovsdagen i 1891.

Teknisk skoles flytning fra det gamle helligåndshus bragte liv i tidligere rejste torveplaner.

Allerede i 1878 havde man påbegyndt Nytorv ved at nedrive de ejendomme mod Houmeden og Integade, som begrænsede den tidligere skolelegeplads vest for helligåndshuset, og i 1879 blev der fra et større antal borgere fremsat ønske om, at også selve denne bygning måtte blive nedrevet, så torvet kunne få en passende størrelse.

Lige så kraftigt gik man fra anden side ind for at få det gamle helligåndshus restaureret, og der opstod en flerårig strid om bygningens skæbne. Helligåndshusets modstandere syntes en overgang at skulle gå af med sejren, og man når oven i købet så vidt, at der bliver berammet auktion over nedbrydningen i 1893; men tilhængerne får heldigvis til sidst overtaget ved mobilisering af alle gode kræfter både inden og uden for byens grænser, og i marts 1894 går byrådet sluttelig ind på at bevare helligåndshuset, som derefter blev restaureret til sin nuværende skikkelse.

I stedet for en torveplads ved helligåndshuset bliver der i 1897 udfoldet ihærdige anstrengelser for at få indrettet et andet torv, idet der fra privat side fremsættes forslag om nedrivning af borgerskolen i Vestergade (nuværende politigård) samt daværende bager Arents ejendom (hvor nu »Voldbrohus« ligger) og indkøb

Satirisk tegning under fejden om helligåndsbuses restaurering i 1893 - 94.

af den da nord for Jernbanegade liggende, hospitalet tilhørende, have (nu parkeringsplads ved politigården).

At det ikke var mundsvejr, fremgår af, at der privat var indsamlet ikke mindre end 90.000 kr. til formålet, en ikke ringe offervilje målt med datidens pengeværdier; men planen blev dog til sidst skrinlagt.

Efter at Amtshusholdningsselskabet havde fået sin egen dyrskueplads ved Udbyhøjvej, bestemmer kommunen sig for at anvende den vestre del af Markedspladsen til bebyggelse, og i 1898 opføres her bl. a. Det offentlige slagtehus (senere taget i brug af andre virksomheder) samtidig med, at St. Blichersgade forlænges mod nord til slagtehuset, og Bredstrupgade anlægges.

I 1899 forlænges Nytorv mod syd ned til Kirketorvet efter nedrivning af to ejendomme på søndre side af Integade.

Samme år opføres forsamlingsbygningen »Jylland« og Sct. Pauls kirke, og der bygges over Gudenå en jernbanebro, bestemt for Grenåbanens indføring til Randers hovedbanegård.

I de sidste år af århundredet udføres i øvrigt adskillige vejarbejder i Slotsengen. Således anlægges her i forbindelse med ny bebyggelse Niels Ebbesensgade, Moltkesgade, N. Brocksgade, Lene Bredalsgade, Lorentzgade, Dronningensgade, Marienlundsgade, Carøesgade og Trapsgade samt længere øst på Fjordgade og Laksegade.

Desuden anlægges i Vesterbro-kvarteret den søndre del af Sennelsvej samt »Pastorsgade« (nu Dr. Lassensgade), og endelig brolægges samt udvides Stationsvej (»Volden«), der kort efter får sit nuværende navn, Jernbanegade.

Ved århundredets slutning er udover den allerede omtalte bebyggelse dukket enkelte nye ejendomme op ved Tøjhushavevej og Udbyhøjvej samt i »Marken« nord for byen, nemlig ved Fabersvej, Mariagervej, Missionsvej (nu Sct. Pedersgade), Vester allé, Nyvangsvej, Gethersvej, Vinkelvej, Tjørnevej, Gl. Jenumvej (nu Nørrebrogade) og Hadsundvej.

Den af optimisme prægede tid umiddelbart efter århundredeskiftet blev skelsættende også for Randers; man kan tale om byens begyndende modernisering som følge af landets industrielle opblomstring, teknikkens hurtige fremgang og de nye trafikale såvel som sundhedsmæssige krav, der gjorde sig gældende og efterhånden skulle honoreres.

Randers går ind i det nye århundrede med i alt ca. 19.600 sjæle og ligger da i indbyggerantal omtrent midt mellem Ålborg og Esbjerg, medens Århus, siden den i 1834 havde passeret Randers, nu har fået et forspring på ikke mindre end 29.000 indbyggere.

Af bygningsinspektørens beretning fremgår, at der i Randers i året 1900 opførtes 34 nye beboelsesbygninger med i alt 171 lejligheder, hvilket dengang var noget af en rekord; men de efterfølgende år falder tallet dog til ca. 70 lejligheder årlig. Først omkring 1906 tager byggeriet for alvor fart og når, trods bankkrisen i 1908, sit næste maksimum omkring 1911, hvor antallet af nye lejligheder på eet år kommer op på 195.

Man bygger også højere nu end tidligere; hist og her dukker selv fem-etagers ejendomme op.

Adskillige bygninger af kulturel karakter opføres i disse år, som Søren Møllersgades skole (1900), Forberedelsesskolen på Hobrovej (1905), Sct. Peders kirke ved Mariagervej (1900—1901) og et nyt teater i Østergade i 1904—1905 i forbindelse med klubben »Harmonien«s nye bygning, og samtidig udvides Østergade til sin nuværende bredde her.

Også bygninger som det tidligere Sct. Josephs hospital ved Hadsundvej (nu under centralsygehuset), stiftelsen »Mercur« ved Udbyhøjvej og Højskolehotellet, hvori byen fik sin første biograf »Kosmorama«, stammer fra denne tid.

Men med størst forventning så byens borgere alligevel dengang hen til det store øjeblik, da det helt nye fænomen, elektricitetsværket, var færdig og kunne tages i brug. Den 1. oktober 1906 stråler den nye elektriske belysning på følgende gadestrækninger:

Fra elværket gennem Adelgade, Nørregade, Rådhusstorvet, Torvegade, Middelgade, Storegade og Søndergade.

Fra banegården gennem Vestergade og Kirkegade til Svaneapoteket.

Gennem Store voldgade, Houmeden, Rådhusstræde, Slotsgade og Østergade samt på Frederiksplads. (Først i 1933 blev al gadebelysning elektrisk.)

For beboerne i »Marken« har det dog sikkert været en endnu større glæde, da vandtårnet ved Hobrovej opførtes i 1905.

I 1900 vedtager byrådet at anlægge en vej i forlængelse af den da eksisterende vej mellem kirkegårdene, og »Østervangsvej« bliver til, dels med henblik på bebyggelsen i »Marken«, men også for at skabe en adgangsvej til den påtænkte nye kirkegård (nuværende grund for centralsygehuset).

Samme år anlægges en vej bag Smiths jernstøberi (nuværende Gramsgade).

Slyngborgkonsortiet er fortsat virksomt med nye gadeanlæg, og i Randers amtsavis fra den 28. december 1900 støder man bl. a. på følgende overskrift: »Gade paa en halv Fjerdingvej«, og der fortsættes: »Anlæg af Ny Markedsgades Forlængelse bliver færdig til næste Aar, hvorved hele Markedsgade faar en Udstrækning paa ca. 1/8 Mil, vistnok en af de længste Gader i lige Linie i Provinsen«.

Set på baggrund af de ellers krogede og smalle gader i Randers forstår man, at et gadeanlæg af denne art har kunnet imponere folk dengang.

Forlængelsen fra Hobrovej til Vester altanvej får navnet »Carl Metzgade« (den nuværende Danmarksgade).

I øvrigt er der ikke udelt tilfredshed med alle de nye gader, der i de følgende år anlægges i Slyngborgkvarteret. Således kritiseres stærkt i bladene både Pr. Christiansgade og Pontoppidansgade, ligesom en indsender stærkt beklager sig over, at Fredensgade ikke bliver fortsat nordpå til Hobrovej, så at den i forbindelse med Reiersensvej »kunde danne en Hovedfærdselsvej mellem den vestlige Del af Marken og Byen og Banegaarden«. — Når det betænkes, at Fredensgade har en stigning på 1:9, gruer man i dag ved tanken.

Også i »Marken« anlægges nye veje, det er det allerede før århundredeskiftet oprettede byggeselskab »Alderstrøst«, der nu gør sine grunde byggemodne ved anlæg af »Nordgade« og »Højgade«.

Gl. Jennumvej udvides og reguleres fra Fabersvej til eksercerpladsen, og den vestre del af »Hassagers boulevard« (nu Rådmands boulevard) samt Vester altanvejs forlængelse (nuværende Skolevej) anlægges.

I 1907 sker der noget meget betydningsfuldt for trafikken, — broen over Gudenå, den gamle træbro, der længe havde været alt for smal og efterhånden var blevet mere og mere forfalden, bliver fjernet og erstattet med en jernbetonbro, den

nuværende Sønderbro, som på daværende tidspunkt ikke blot var en af de længste, men også en af de bredeste broer i landet »).

Med hensyn til hygiejniske foranstaltninger bliver der efterhånden mere system i tingene. Der udarbejdes samlede kloakplaner for større områder i byens udkant i modsætning til det tilfældige lapperi, man hidtil havde slået sig til tåls med i den indre by, og få år efter århundredeskiftet begynder man at installere wc. Den første fortegnelse over wc-anlæg forekom i stadsingeniørens beretning for 1906—07 og omfattede i alt 118 wc.

Men over alle de tekniske fremskridt glemte man ikke byens forskønnelse. I 1905 fremsætter en kreds af borgere et opråb om »Tilvejebringelse af en virkelig kunstnerisk Springvandsgruppe«, nemlig »Iguanbryderne«.

Selvfølgelig er meningerne delte om, hvor det nye springvand skal stå, nogle vil have det anbragt foran Teknisk skole, andre foran hospitalet, ja, man savner sågar ikke et forslag om at anbringe det nye springvand på Rådhusstorvet, idet vedkommende i stedet for vil flytte Niels Ebbesen til Frederiksplads. Som forslagstilleren siger: »navnlig nu, da Handelsbankens flotte Bygning bliver rejst, og hvad Niels angaar, saa forekommer det mig, at der vises denne vor Bys Stolthed tilstrækkeligt Hensyn, naar han anbringes paa vor største Plads Frederiksplads«.

Det sidste forslag bliver dog for broget, og man genkalder fra anden side mindet om den dag, Niels Ebbesens statue blev afsløret, hvor borgmesteren på byrådets vegne højtideligt havde lovet at frede og værne om den.

»Iguanbryderne« ender da sluttelig på den nordre del af Frederiksplads, og springvandet lader for første gang sine stråler springe den 18. juni 1908.

Efterhånden opstår med fremtidig bebyggelse for øje en række haveselskaber i byens udkant, som »Alliance« ved den østre del af den nuværende Langgade, »Energi«, »Christiansborg« og »Bækkelund«, alle beliggende ved veje med tilsvarende navne, samt »Arbejdernes Kolonihaver« (ved Stjernevej). Senere er oprettelsen af sådanne haveselskaber fortsat lige til vore dage, mange med klingende navne som »Fremtiden«, »Friheden«, »Dannevang«, »Maalet«, »Haabet«, »Enigheden«, »Økonomi«, »Frem«, »Virkelyst« o. s. v.

Disse haveselskaber, som er opstået i »spredt fægtning«, har for en stor dels vedkommende været bestemmende for de efterfølgende udstykninger og beliggenheden af de senere veje i »Marken«, således at hele vejnettet her i vore dage frembyder et meget broget billede, — tilfældigt beliggende veje uden en sammenhængende fast plan, forhold, som det ikke senere har været muligt at råde bod på.

Efterhånden møder man dog bestræbelser af byplanmæssig karakter, idet lods-

ejere i »Østervang« i 1909 får byrådet til at godkende en samlet vejplan for hele arealet fra Udbyhøjvej til haveselskabet »Christiansborg«.

Ligeledes vedtager byrådet samme år at indbyde til en offentlig konkurrence om en vej- og bebyggelsesplan for arealerne mellem landevejene til Hobro og Viborg (»Vestervang« samt kvarteret omkring den nuværende Sjællandsgade). Dette blev den første virkelige byplanmæssige indsats fra kommunens side.

Omkring 1907 tager byggeriet på »Vesterbro« (ved Viborgvej) fart. Her, hvor der få år tidligere foruden Arbejdernes byggeforening's huse kun lå enkelte ejendomme, opstår efterhånden et helt kvarter. »Pasteursgade« (nuværende Dr. Lassensgade) samt Sennelsgade forlænges, og helt nye gader anlægges, bl. a. Fyensgade og Jyllandsgade.

Det er det utrættelige byggeselskab »Vesterbro«, der forestår disse nyanlæg.

Der opstår en helt ny bydel, og i Randers amtsavis fra 18. november 1907 berettes, at gadearbejderne nu er så vidt fremskredne, »at Sennelsgade kan være i Orden til Foraaret, da Opførelsen af en mægtig stor moderne Skyskraber (!), bestemt til Beboelseslejligheder, skal paabegyndes«.

I 1909 anlægges »Raadmandsgade« over »Raadmandsvangen« (den østre ende af den nuværende Rådmands boulevard), og »Missionsvej« (nuværende Sct. Pedersgade) forlænges mod nord til den nye gade; omtrent samtidig bliver Nørre boulevard til.

Dog finder det egentlige anlæg af sidstnævnte vej først sted i 1912 samtidig med Nørre allé, og samme år bliver påbegyndt en forlængelse af Apothekerstræde mod syd (Odinsgade) samt en ny havnegade (Sdr. boulevard) fra Tørvebryggen til det daværende ledvogterhus ved Gasværksvej.

Endvidere anlægges boligvejene: Stjernevej, Christiansborgvej, Flintebjerg allé og Møllevej (nu Fuglebakken).

Allerede i 1906 havde kommunen påbegyndt sløjfningen af den såkaldte »Møllebakke«, den tidligere plantage, som lå mellem Flintebjerg allé, Hadsundvej og Fabers allé, idet bakken i mange år havde været anvendt som grusgrav, og efter endt udharpning af denne i 1911 bliver pladsen fundet velegnet til opførelse af en ny kommuneskole (Hadsundvejens skole).

Af bebyggelse i dette kvarter fra samme tid skal i øvrigt nævnes de første huse, der opførtes med statslån. Det var byggeforeningen »Mølletofte«, som i 1909 rejste i alt 16 to-familiersvillaer ved Nordostvej og enkelte ved Hadsundvej, »Stats-Villakvarteret«, som det dengang populært blev kaldet.

Også de tiltalende små villaer, som danner »Mølleparken« ved Hadsundvej, stammer fra denne tid.

I øvrigt fortsættes parcelbyggeriet i byens udkant i stort omfang mod øst, nord og vest; men også i den indre by bygges mere og mere. Et af de mest iøjnefaldende etagehuse fra disse år er sikkert »Randershus«, der i 1909 opføres på hjørnet af Østergade og Rosenørnsgade.

I 1910 kommer der et nyt hotel på hjørnet af Vestergade og Berthelsensvej, det nuværende hotel »Westend«.

I forbindelse med konkurrencen om en vejplan for »Vestervang« havde man tænkt på at udnytte en del af det kuperede terræn til en fremtidig skovpark, og i 1913 påbegyndtes ikke blot een, men hele to nye parker i den vestre udkant af byen, henholdsvis Doktorparken og Vestparken. I forbindelse med sidstnævnte anlægges den del af Parkboulevarden, der ligger mellem Vester boulevard og Vestre bakkevej.

Trods dette prisværdige initiativ til at gøre Randers til en »parkernes by« fandtes der dengang surmulere, som skumlede over den utidige flothed fra kommunens side; således skrives af en ellers i byens ve og vel meget interesseret mand følgende: »Der er en levende Utilfredshed med, at Randers for Tiden med meget stor Bekostning anlægger en Plantage nord for Vester Altan. Saaledes som de økonomiske Forhold er, var det egentlig ikke den Slags Foranstaltninger, der tiltrængtes her i Randers« (').

Selv om denne noget smålige indstilling ikke kan tiltrædes, må man dog give manden ret i, at der på daværende tidspunkt også trængte sig andre meget vigtige opgaver på af stor økonomisk rækkevidde.

Efterhånden var kloaksystemet nemlig blevet i den grad forældet, at der måtte ske en forbedring af de hygiejniske forhold.

I 1914 forelægger stadsingeniøren byrådet et projekt til en fuldstændig omordning af byens kloakforhold, »Randers Bys nye Millionforetagende«, som »Amtsavisen« kaldte det.

Der bliver nedsat en landvæsenskommission, som imidlertid — takket være grundejernes energiske protester mod at få pålignet nye store afgifter — træffer den mærkelige afgørelse helt at standse sagen. Byrådet må derfor skride til det sjældne at appellere til en overlandvæsenskommission.

Først så sent som i 1921 forelå overlandvæsenskommissionskendelsen, og først 14 år efter projektets fremkomst blev hele kloakarbejdet afsluttet.

En anden vanskelig sag kom til at lægge endnu større beslag på Randersborgernes og ikke mindst oplandsbeboernes interesse hele den første verdenskrig igennem, nemlig det i 1914 aktuelle spørgsmål om opførelse af kvægtorv og markeshaller.

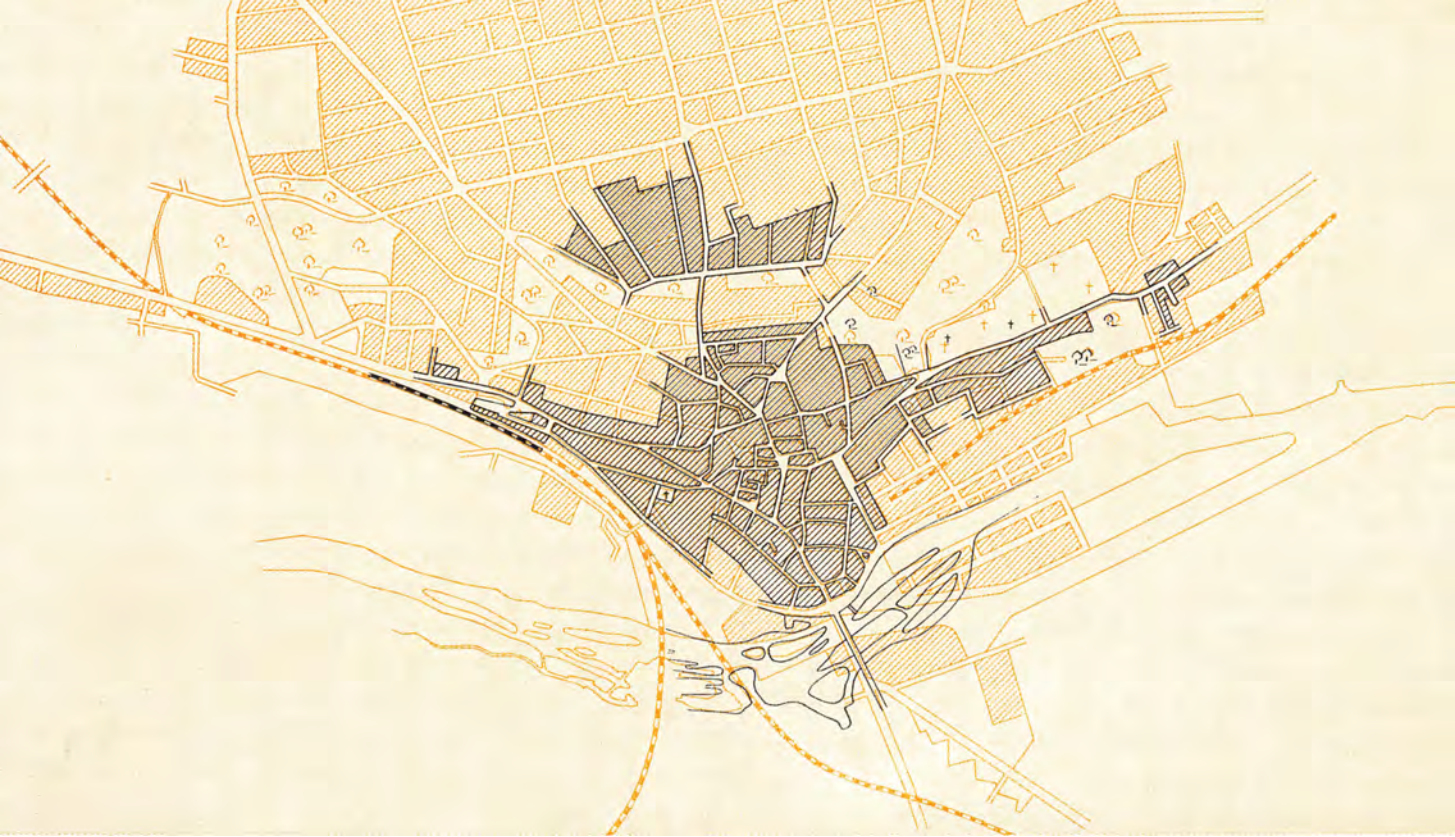

Øverst: Randers 1800 (sammenlignet med den skete udvikling indtil 1950).

Nederst: Randers 1850 (sammenlignet med den skete udvikling indtil 1950).

Øverst: Randers 1875 (sammenlignet med den skete udvikling indtil 1950).

Nederst: Randers 1900 (sammenlignet med den skete udvikling indtil 1950).

Randers 1925 (*sammenlignet med den skete udvikling til 1950*).

Aldrig har noget andet problem i Randers i den grad givet anledning til så talrige diskussioner og avisindlæg som dette. Bølgerne gik højt, og man kan vist med rette betegne sagen som den hidtil største belastningsprøve for det ellers traditionelle gode forhold mellem land og by.

Byrådet vil bygge hallerne på havnen; men landboerne vil ikke høre tale herom.

En tid synes der at skulle opnås enighed om at bygge umiddelbart nord for havnebanen på den daværende »Hospitalseng« (dèr, hvor Vilh. Nellemann nu har sin virksomhed); men dette strander først på modstand fra hospitalet og siden fra statsbanerne.

Et privat konsortium søger senere koncession på at overdække det øverste af Markedspladsen ved Mariagervej; byrådet siger nej. Nye forslag følger, det ene mere fantastisk end det andet; men til sidst giver byrådet op, — sagen er simpelthen uigennemførlig.

Som en allersidste udvej søger man fra landboside at lægge markedshallerne for foden af Vester altan (dèr, hvor nu »Vesterport« ligger). Heldigvis bliver denne horrible tanke heller ikke til virkelighed.

Så endelig kom det forløsende ord, idet man på initiativ fra landboside indkalder til et møde den 10. juli 1918, hvor landboerne vedtager en resolution om tilslutning til byrådets tanke om markedshallernes opførelse ved havnen. — Land og by havde endelig fundet hinanden på ny, og indvielsen af markedshallerne den 7. september 1920 kommer til at besegle den harmoniske afslutning på den årgamle strid om denne for datiden så vigtige sag.

Næsten hele den første verdenskrig igennem var byggeriet inde i et dødvande. Det offentlige byggeri indskrænkes til det mindst mulige; men man fuldfører dog det før krigen påbegyndte amtssygehus ved Fabersvej samt rytterikasernen ved Møllegade, og den nuværende brandstation indrettes i 1916 i Fabrikstræde.

Boligbyggeriet er indskrænket til 30 à 40 lejligheder om året, og i 1917 bliver bolignøden akut. Af kommunen bygges da beboelsesbygninger på Fabersvej og i Fyensgade, byggeselskabet »Østervang« opfører 21 villaer nord for epidemisugehuset, og ved krigens afslutning stiftes Randers andelsboligforening, som med statsstøtte og kommunegaranti bygger talrige steder i den nordre bydel.

Den ved krigens slutning opståede store arbejdsløshed bevirker igangsættelse af nye arbejder. Stadion bliver anlagt (1917—23), Nordre kirkegård (1917—19). Der anlægges mange boligveje, samt veje over »Nørrehøj« (nu østre del af Anemonevej), »Vort Hjem«, »Alliance«, »Dannevang« (nu Langgade) og endnu flere nye veje.

Også private var aktive; således anlægges aktieselskabet »Vestre Bakker« Ege-

vangen og den del af Vestre bakkevej, der ligger mellem Vester altanvej og den nuværende Parkboulevard.

I forbindelse med en omlægning af Strømmengade i 1922 fyldes Skallekrogen op, og Christian IX's bro fjernes.

I begyndelsen af tyverne fuldføres flere store offentlige bygninger: Hobrovejens skole (1921), den nuværende statsskole (1925), det nuværende posthus (1924–25), og i 1926 ombygges den gamle latinskole til den nuværende kommunale administrationsbygning i Vestergade.

Det første egentlige gadegennembrud i den indre by finder sted på privat initiativ; det er I/S »Burschesgades Forlængelse«, som i 1922 påbegynder nedbrydningen af de bygninger på Torvegade og Brødregade samt derimellem, som skal gøre plads for den nye Sct. Mortensgade, der skal fortsætte Burschesgade og skabe Randers en ny tiltrængt hovedfærdselsåre, idet man håber, at den vil aflaste den alt for store færdsel gennem det smalle Rådhusstræde.

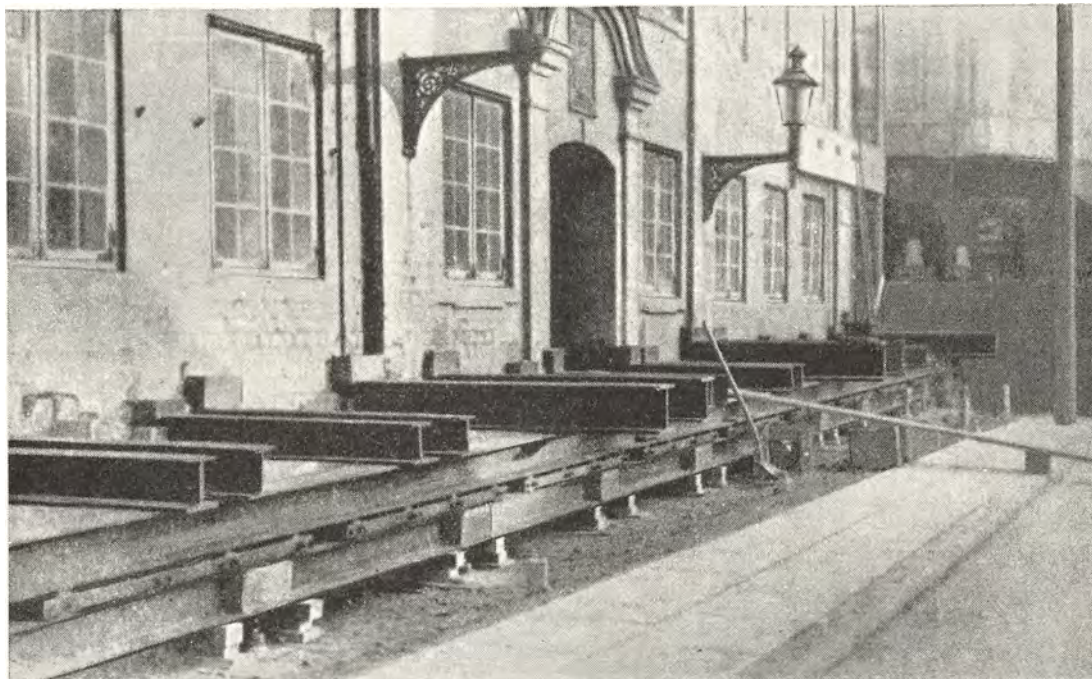
Samtidig bliver der skabt grundlag for ombygning af det gamle Hotel Randers (fra 1855) til dets nuværende skikkelse.

I forbindelse med bygningen af det nye posthus udvidedes og forlængedes det daværende »Torvestræde« (den nuværende Klostergade), og der fremsættes forskellige planer til en ny gadeforbindelse herfra til Lille voldgade, som i 1923 resulterer i et nyt gadegennembrud (den nuværende Borbergade) over Mejerigårdens grund.

Af andre betydende vejarbejder udføres den allerede i 1911 så småt påbegyndte Vester boulevard, der afsluttes i 1925. Den daværende »Rådmandsgade« forbindes med »Hassagers boulevard«, og Vester allé forlænges til boulevarden (der i dag på hele strækningen fra Hobrovej til Mariagervej benævnes Rådmands boulevard). »Thygesens boulevard« (nu den øst for Vestre bakkevej liggende del af Parkboulevard) anlægges og endvidere en række boligveje over haveselskaberne »Fortuna« og »Godthaab« (nu Violvej), »Alfa« og »Nyvang« (nu Nyvej), »Ny Østervang« (nu Fasanvej), »Frederikshøj« (nu Frederiksgade) og flere.

I 1927 sker to meget betydningsfulde ting for Randers. Der bliver ved privat initiativ, trods energisk protest mod placeringen fra flere borgeres side, anlagt den dengang største og bedst indrettede rutebilstation i landet, og desuden vedtager byrådet en større udvidelse og ombygning af havnen.

I de følgende år, indtil 1934, skifter havnen fuldstændig karakter. Der fyldes op mellem holmene, nye store pakhuse bygges, Gudenåløbet forlægges mod syd, og den nuværende pier opstår med bolværk på begge sider, således som vi kender havnen i dag.

Rådhuset sat på ruller og flyttet tre meter mod nord, marts 1930.

Den stadig voksende bilfærdsel stiller større krav til gadernes jævnhed; men først så sent som i 1926 begynder man at asfaltere hovedgaderne, først Vestergade samt Udbyhøjvej, og i de efterfølgende år fortsættes med Kirkegade, Søndergade, Storegade, Middelgade, Torvegade, Nørregade, Adelgade, Sct. Mortensgade, Snaregade, Brødregade, Rådhusstræde, Slotsgade, Østergade, Houmeden, St. voldgade.

I 1929 reguleres Lilletorv til sin nuværende skikkelse med det smukke trappeparti, og samme år vedtager byrådet at restaurere det gamle rådhus, og dermed kom man ind på tanken om samtidig at skabe bedre plads for færdselen i Rådhusstræde.

Som sagt så gjort, man bestemmer sig til at sætte det gamle ærværdige rådhus på ruller for at trille det tre meter længere mod nord.

Denne spændende og historiske begivenhed i byens liv fandt sted en dejlig solskinsdag den 6. marts 1930, og med sans for reklamens betydning havde man opsat en stor målestok, hvor den forsamlede 4—5000 store folkemængde nøje kunne følge flytningen centimeter for centimeter.

Klokken 11 præcis begynder rådhuset at rulle med flag i toppen og med uret i gang, de mange tusinde øjne rettes mod den opsatte målestok, der er sensation over foretagendet — kan det lade sig gøre, eller skal man opleve den makabre situation at se det gamle rådhus styrte sammen? Da rådhusuret slår 12, er den første

halve meter passeret. Alt går programmæssigt, og den næste dag klokken 14,37 står rådhuset på sin nye plads, hilst af mængdens hurraråb »).

Denne flytning af det gamle rådhus kan faktisk betragtes som symbolsk for Randers, byen, der på een gang bestræber sig for at imødekomme nutidens krav, samtidig med at den holder fast ved det værdifulde gamle, idet man efter bedste evne søger at få fortid og nutid til at forliges.

Også andre steder i byen udfoldes bestræbelser for at skabe bedre forhold for færdselen. Fra Kirkegade til Sdr. boulevard anlægges en ny gade, hvortil man tager navnet fra den gamle Hospitalsgade (den nuværende østlige del af Jernbanegade), og man forbedrer forbindelsen mellem Jernbanegade og Viborgvej ved at udvide den smalle »Berthelsensvej« til den 20 meter brede Berthelsensgade.

Banegårdspladsen overtages af kommunen, reguleres og udvides ind over »Stationsforstanderens have«, og der udføres et trappeparti fra Viborgvej.

Den tidligere cirkusplads, museumspladsen, bliver anlagt som særlig museums-
have.

Men omkring 1930 drøfter man også de endnu større linier, idet man navnlig søger at gennemføre en forbedring af indkørselsforholdene til Randers sydfra ved at forlænge Gasværksvej mod syd over Gudenå og videre til Bøsbrovej i Vorup.

Det lykkes imidlertid, trods tilsagn om statstilskud (»vejmillionerne«), ikke at få amtsrådet med, og efter årlange diskussioner frem og tilbage opgives i 1933 sagens gennemførelse.

Byrådet kaster sig i stedet for over en anden opgave, som allerede mange gange tidligere har været på tale, nemlig den store afgravning af den søndre del af Vesteraltan, således af Søren Møllersgade og Danmarksgade kan forlænges helt ud til Viborgvej.

I løbet af de følgende fire år gennemføres gadearbejderne, og »Vestertorv« (nu Vilh. Thomsens plads) bliver til.

Samtidig bygges »Vesterport«, det store moderne boligkompleks lige over for banegården, og dette byggeri bliver i overraskende grad indledningen til en hel nyskabelse af byen.

Om det skyldes den da iværksatte Randers-reklame eller havneudvidelsen eller hvad, så er det en kendsgerning, at der i begyndelsen af trediverne sker et vendepunkt i byens udvikling. Ikke blot bygges der meget — 370 nye lejligheder om året —, og mange nye industrivirksomheder dukker op, men trangen til at bo moderne og bekvemt breder sig i befolkningen, og bygherrerne, der gennem lang tid havde holdt sig tilbage, får nu mod til at give sig i kast med det rigtig moderne boligbyggeri, — alle lejligheder bliver revet bort.

Denne udvikling begunstiges også ved, at der i 1931 opstår et nyt kommunalt forsyningsfelt, nemlig fjernvarmen, og varmeledningsnettet har siden år for år bredt sig over et stort område, således at Randers i forhold til sin størrelse er den førende blandt provinsbyerne på dette punkt.

I den efterfølgende tid — de store byggekompleksers tid — skabes det moderne Randers af i dag.

»Vesterled« opføres vis-à-vis »Vesterport«, — i Jyllandsgade, Dr. Lassensgade, Pr. Christiansgade og langs den nordre del af Vester altanvej rejser sig nye bygninger, efterfulgt af »Nørreport« ud mod Hobrovej, og længere inde langs denne vej kommer senere »Skovbrynet« og »Solgården«.

På Gl. Hobrovej opføres »Toftegården«, på Mariagervej »Rådmandsgården«, »Boulevardgården« og »Borggården«, på Vester allé »Allégården«, på Fabersvej flere nye komplekser, på Hadsundvej »Parken«, på Udbyhøjvej »Rosendal« og i St. Blichersgade »Latinergården«.

Og mange andre steder i byen, i Sandgade, Bredstrupsgade, Kirkegade, ved Tørvebryggen, på Tøjhushavevej, Nordregrave, i Rådhusstræde og Middelgade m. fl. dukker nye store ejendomme op.

I 1936 opføres en ny sparekassebygning på Middelgade-Torvegade hjørnet, og den efterfølges på det modsatte hjørne af Banken for Randers og omegns nybygning, som sammen med den omtrent samtidig moderniserede discontobank kommer til at danne et helt »Wall street« kvarter her.

Forsamlingsbygningen »Jylland« ombygges fuldstændigt i 1937 til sin nuværende skikkelse, og byen får en ny moderne biograf »Slots-Bio«, som sammen med den hurtigt efterfølgende modernisering af »Rådhus-Teatret« og opførelsen af »Kino-Palæet« med et slag gør Randers til den førende biografby i provinsen.

I 1938 opføres Fabersvejens skole, og ved Hadsundvej bygges de første aldersrenteboliger, begyndelsen i Randers til den i vore dage så fremherskende og tiltalende stokbebyggelse.

Samtidig med en regulering af den nordre del af Markedspladsen opføres i 1939 vest for denne Gartnerens auktionshal, og ved Sønderboulevard indrettes den første lastbilcentral.

Også gade- og vejnettet undergår i trediverne betydelige ændringer, de hidtil stærkt oprundede vej-tværfiler reguleres, hjørner afskæres, og der iværksættes nye omfattende asfalteringsarbejder, også på vejene i periferien.

I 1934 anlægges »Østervænget« (nu den vestre del af Dronningborg boulevard), og samtidig anlægges herfra over til Skovlyvej en tværvæg (nuværende Kirkeeterpsvej). Senere udføres i Dronningborg »Vestre boulevard« (nuværende østre

del af Dronningborg boulevard), som sættes i forbindelse med Østervænget. Parkboulevarden, — der tidligere gik nord om Vestparken for at ende i Vester boulevard, hvor nu Vestre bakkevej udmunder — bliver i 1937-38 forlagt ned igennem parken og forlænget mod vest over »Vestervang«s arealer samt over Doktorparken ud til Viborgvej, så at Parkboulevard, Rådmands boulevard, Nørre boulevard og Dronningborg boulevard tilsammen kommer til at danne en vigtig ringgade («Boulevardlinien») fra Viborgvej nord om byen helt ud til Udbyhøjvej.

I 1935 gør kommunen sine grundarealer ved Hadsundvej og Nordostvej byggemodne ved anlæg af vejene: Nattergalvej, Solsortvej, Drosselvej og Lodsejervej.

I forbindelse med dobbeltsporanlægget fra Randers til Århus udføres i 1934-35 en viadukt ved Gasværksvej, idet denne vej hæves, og Søndre boulevard vestre del forlægges noget mod nord.

Den nye jernbanebro over Gudenå for banen sydpå opføres i 1936. Samme år udvides den østre del af den smalle Kirkegade, og senere følger udvidelser af udfaldsvejene: Hadsundvej, Hobrovej, Gl. Hobrovej og Mariagervej.

Der anlægges i den nordre del af byen en række nye boligveje: Vinkelvej, Skovbrynet, Energivej, Danevangsvej (nuværende Bøgevej), Tranekærsvej (nu en del af Vestre bakkevej), Ørnevej, Schaldemosevej og Reberbanevej.

Der anlægges parkeringspladser i Fischersgade og Rosengade bag rådhuset. Frederiksplads moderniseres til sin nuværende skikkelse, og samtidig forlænges Østergave til denne plads.

I 1938 påbegyndes det mest omdisputerede vejarbejde, Randers nogen sinde har været præsenteret for, nemlig »Skovbakkevejen« fra Udbyhøjvej over Skovbakken til Østervangsvej. Den nødvendige indledende træfældning og de store udgravninger føles af mange som en ganske uhørt »vandalisme« af den gamle Skovbakke, og det er alt andet end blide ord, der møder stadsingeniøren i Randers amtsavis, hvor det ene alenlange indlæg mere fanatisk end det andet søger at få standset dette »hærværk«.

Dog, arbejdet får lov at gå sin gang, skeptikerne får uret, og i dag turde det være svært at finde en randrusianer, som kunne tænke sig Skovbakken uden denne både smukke og betydningsfulde vej.

I forbindelse med anlæg af dobbeltsporet nordpå bliver banen mod Hobro forlagt, og i 1939 erstattes niveauoverkørselen ved Hornbæk-kroen med den nuværende viadukt på Viborgvej, og selve denne ganske fortvivlet oprundede vej omreguleres, udvides og forsynes med betonbelægning.

Ligesom ved begyndelsen af verdenskrig nr. 1 er Randers, da verdenskrig nr. 2 udbryder, i gang med kasernebyggeri, et meget betydeligt foretagende.

*Randers teater
efter schalburgtagen den 22. februar
1945.*

Krig og besættelse kommer naturligvis også til at præge byens videre udvikling. Til at begynde med nedsat boligbyggeri, opstående bolignød, efterfulgt af et boligforeningsbyggeri af hidtil ukendt omfang, og allerede i 1942 er man igen oppe på nogenlunde normal boligproduktion.

Det er ikke stedet her at komme ind på den tyske terror i besættelsestiden, men som enkelt undtagelse skal blot nævnes det sår, tyskerhåndlangerne tilføjede byens fysiognomi ved sprængningen af teatret en nat i 1945, en hævnakt, som vanskeligt kunne have været mere virkningsfuld.

Af lysere træk i bybilledet fra de onde år skal mindes om forskønnelsesforeningens gave til byen, statuen »Diana« ved amtsgården, hvor afsløringen fandt sted på foreningens 50 års jubilæumsdag den 25. april 1940, og endvidere den højtid-

Rådhuset på befrielsesdagen 5. maj 1945 pyntet med de allierede flag.

lige plantning af »Kongeegen« på plateauet ved hjørnet af Sandgade og Skovbakkevejen på kong Christian X's 70-årige fødselsdag den 26. september 1940.

Under krigen stiftes efterhånden ikke mindre end fire boligforeninger.

Der er »Boligforeningen af 1940«, som ved Energivej bygger de første store komplekser for børnerige familier, senere »Sjællandsparken«, byggeriet ved Ymersvej og »Borgmestervangen«. Der er »Møllevænget«s byggeri ved Fuglebakken, ved Schaldemosevej og senere hele det storslåede kvarter »Rosenvænget« på den tidligere dyrskueplads, samt komplekset på hjørnet af Hadsundvej og Flintebjerg allé.

Der er »Storgården« ved Mariagervej og senere »Storgården«s villaby længere ude syd for kasernen, og der er endelig »Socialt boligbyggeri«, som bygger først ved Nattergalvej, siden rækkehuse på hjørnet af Vester boulevard og Hobrovej og i de sidste år har afsluttet komplekset i den gamle grusgrav ved Mariagervej.

Også andre store byggeforetagender fuldføres i krigsårene, som »Ågården« i Hospitalsgade og »Blokhaven« ved Anemonevej. Og af offentligt byggeri, foruden kasernen, anden afdeling af aldersrenteboligerne ved Hadsundvej samt tuberkulosehospitalet på Kirketerpsvej.

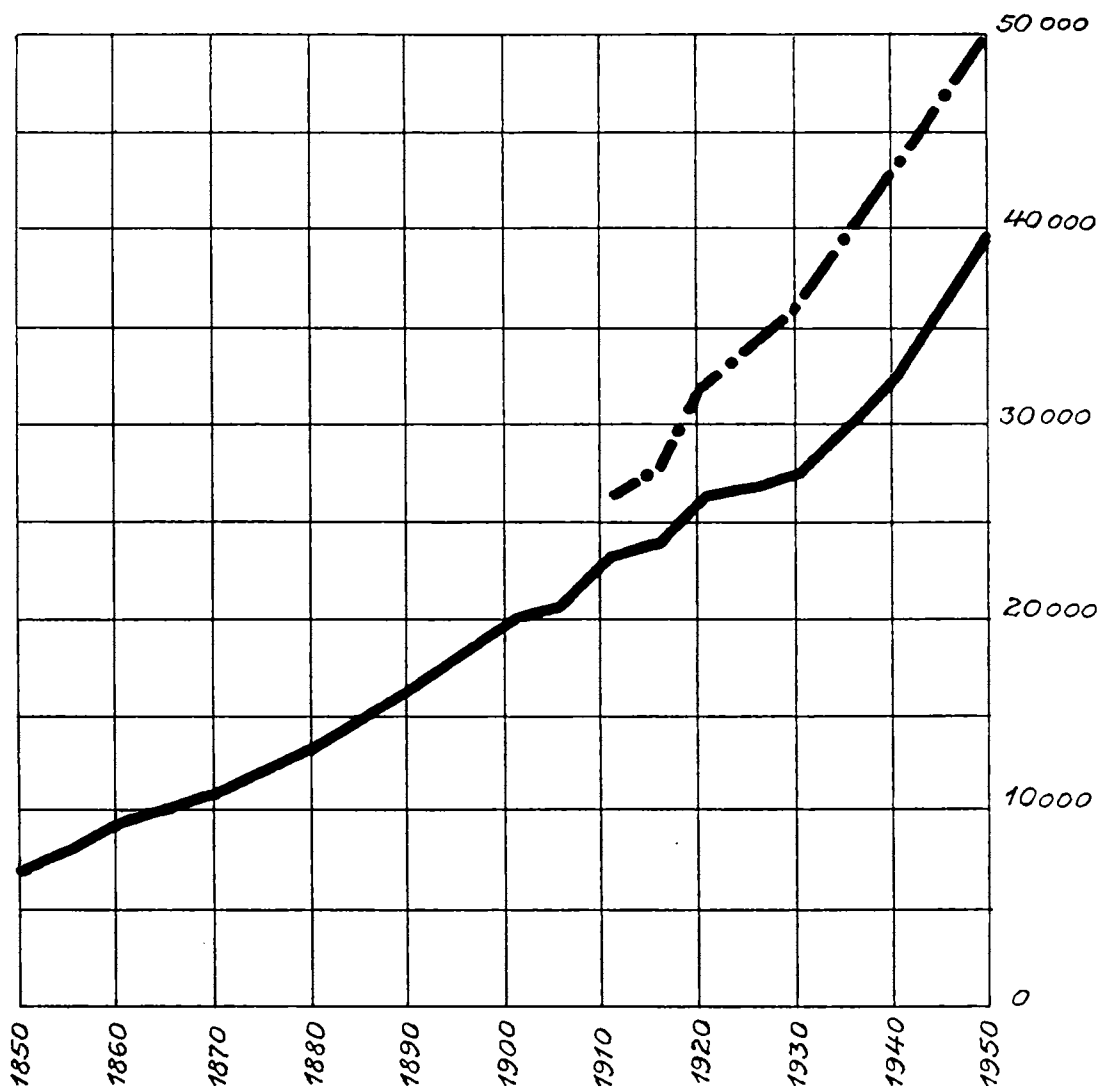
Som første del af den projekterede saneringsgade gennem Østergrave-kvarteret udføres i 1940 et gadegennembrud fra Østergrave til havnen, og samme år anlægges et lille stykke af den fremtidige ydre ringgade, nemlig »Ryttervej« langs kaserne.

I 1941-42 anlægges Sjællandsgade, og Jyllandsgade forlænges til denne gade. Søndergade udvides til sin nuværende bredde i 1943. Den store og kostbare udvidelse af Østervangsvej påbegyndes i 1946, og i 1948 nedrives hotel »Rosen« (i Vestergade), således at Gasværksvej kan forlænges mod nord fra Jernbanegade til Vestergade.

Det sidste tiår før halvthundredeårsskiftet kommer i øvrigt til at stå i boligvejenes tegn; således anlægges i rækkefølge: Hermann Stillingsvej, Nattergalvej, Asavænget, Frejasvej, Rypevej (vestlige del), Skovlyvej (østlige del), Vidarsvej, Stadfeldtsvej, Kærsangervej, Anemonevej, Ymersvej, Infanterivej, Artillerivej, Glarbjergvej (fra Mariagervej til Nørrebrogade), Pionervej, Gardervej, Klokkestøber-

Sjællandsgade under anlæg i 1941.

Befolkningskurve fra 1850-1950. Den stiplede linie angiver antallet af indbyggere i Randers incl. forstæderne.

vej, Nålemagervej, Nordvestvej, Trekronervej, Frederiksborg allé, P. Knudsenvej, Lervangen og Erantisvej.

Efter krigens afslutning har materialevanskeligheder hemmet byggeriet; men foruden det allerede omtalte boligforeningsbyggeri kan fra de sidste år bl. a. nævnes: opførelse af »Højgården« ved Mariagervej, det nye kompleks på hotel »Rosen«s grund og »Nordborg«, som — i forbindelse med nedrivningen af træhandler Andersens ejendom på hjørnet af Hobrovej og Adelgade — har skabt mulighed for en betydningsfuld og gennem mange år med længsel imødeset forbedring af

indkørselsforholdene til den indre by nordfra, og endelig er på hjørnet af Energi-vej og Asavænget fuldført »Typografernes hus«; men det i bybilledet mest iøjne-faldende efterkrigstids byggeri er dog sikkert ombygningen af de store forret-ningshuse i Rådhusstræde og Slotsgade.

Endelig er der grund til at notere, at der efter krigen er opført mange nye pak-huse m. v. ved havnen.

Så er vi nået til 1950, der møder Randers midt i det af krigen standsede vældige sygehusbyggeri ved Østervangsvej, og ligesom for ca. 25 år siden er byen nu i gang med omfattende nye kloakarbejder, millionprojekter, som er nødvendiggjort, dels som følge af de siden den tid meget forstærkede hygiejniske krav, dels som følge af byens vækst, og som en passende afslutning kan endelig nævnes det hidtil højeste bygningsværk i Randers, det ved Hadsundvej nyopførte vandtårn, der kan beteg-nes som en slags milepæl for byggeriet i Randers ved halvthundredårsskiftet. (Vandtårnet blev sat i drift den 9. maj 1950.)

Der har ikke her været plads til at give en udtømmende redegørelse for byens ud-vikling i de sidste hundrede år; men foruden gader og huse består byen også af mennesker, og det vil være naturligt lige at få tid til at kaste et blik på be-folkningsudviklingen i de sidste 100 år.

Skulle man inddele dette tidsafsnit i enkelte epoker, måtte man sikkert tale om tiden før jernbanen, tiden før århundredskiftet samt tiden før og efter havneud-videlsen — bortset fra de tre kriges kedelige intermezzo'er. Gennem alle disse år med vidt forskellige levevilkår, indstilling og sædvaner, gennem krigstider og fredsperioder, er Randers vokset jævnt og støt uden de store udsving; men siden 1930 har udviklingen taget større fart.

I modsætning til befolkningskurven har udviklingen af bebyggelsen været alt andet end harmonisk, der har snart været for mange, snart for få boliger, og bebyg-gelsens udseende har ændret sig både på godt og ondt i de forløbne år.

Det kan ikke undgås, at gadebilledet, også inden for de enkelte kvarterer, er blevet noget rodet ved sammenblanding af gammelt og nyt samt forskellig smag, men på den anden side kan nogen måske finde, at selv det kan indebære en vis charme — for charme og hygge det har Randers, alle storstadsfornemmelser til trods.

Johannes Møller.

Den sociale udvikling 1860-1919

AF MAG. ART. SV. CHRISTIANSEN

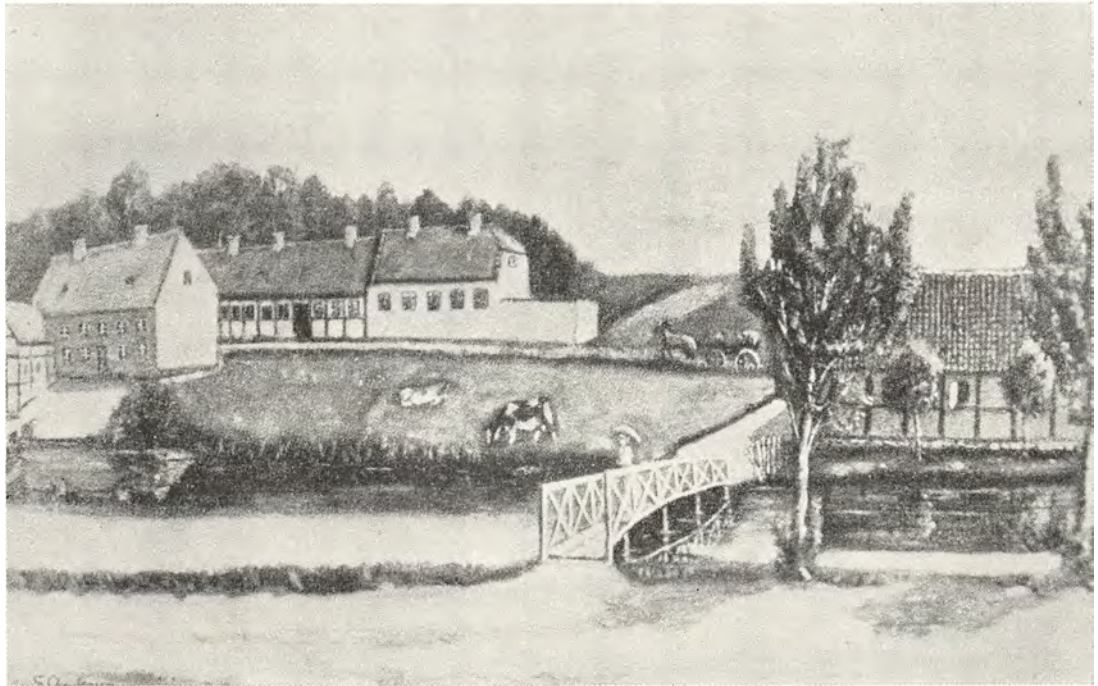
Det er i tidligere afsnit fremhævet, at man ikke i bystyret finder afgørende brud. Hverken 1536 eller 1660 kan opfattes som saadanne, og den ændring til mere udpræget embedsmandsstyre, der foregaar i løbet af det 18. aarhundrede, havde kun virkninger indenfor det administrative, men berørte ikke i væsentlig grad byens sociale og økonomiske liv.

Aarsagen til denne forbavsende stabilitet maa overvejende søges i, at det økonomiske grundlag for byerhvervene og menneskenes ideer og tanker om disse forhold ikke undergik væsentlige ændringer i hele denne lange tid. Forskellen mellem middelalderens regulerede og snævre byøkonomi og merkantilismens økonomiske privilegiepolitik var ikke overvættets stor. Det fremgaar blandt andet deraf, at haandværket under begge systemer uændret kunne bibeholde den samme organisationsform, nemlig lavssystemet.

Det egentlige brud i byernes sociale og økonomiske liv kommer omkring 1860, og aarsagen hertil er væsentligt de helt ændrede betingelser for byerhvervene. Der er i et andet afsnit nærmere gjort rede for erhvervslivets udvikling i de sidste hundrede aar. Der skal derfor her kun til forstaaelse af den sociale udvikling kort skitseres de ændringer, der medførte en formelig revolution i det gamle fasttømrede bysamfund.

Tiden fra omkring 1830 havde for handelens vedkommende været en opgangstid. Den vigtigste handelsvare var stadig som i de foregaaende aarhundreder kornet, og den vigtigste udskibningshavn for dette var Hamburg. De jydsk byer, og ikke mindst Randers, havde i disse aar en overordentlig livlig handelsforbindelse med denne by, og store penge tjentes paa handelen. Men den store handelskrise i 1857 ødelagde saa godt som fuldstændigt denne handel, og senere, da de store kornleverancer fra Nordamerika begynder at gøre sig gældende i Europa, kunne dansk korn ikke gøre sig gældende paa verdensmarkedet. Disse to forhold ødelagde næsten fuldstændigt provinsbyernes handelsliv, og efterhaanden samledes den vir-

Billedet viser, hvordan partiet, hvor nu forsørgelseshjemmet ligger, saa ud for ca. 100 aar siden; Hvidemølleaaen i forgrunden.

kelig store handel i København. Først i vore dage synes handelslivet i vore provinser at kunne tage kampen op med Københavns eneherredømme.

Ogsaa det gamle lavsorganiserede haandværk kom i denne tid ud for svære rystelser. De nye økonomiske ideer og tanker, der kom fra England, og som gik ud paa, at erhvervslivet skulle have saa frie og ubundne kaar som vel muligt, begyndte at gøre sig gældende allerede i 1830'erne. Det var liberalismen, der nu holdt sit indtog i Danmark, først rent idémæssigt, men senere ogsaa i praksis gennem den da stadig voksende industrialisering af landet.

I 1840'erne foregik en hidsig diskussion om lavsvæsenets berettigelse, hvori haandværket selv i de fleste tilfælde indtog et meget konservativt standpunkt, men landets førende parti, de nationalliberale, var svorne tilhængere af den mest udprægede næringsfrihed, og i junigrundloven 1849 lovedes da ogsaa næringsfrihed. Dette gennemførtes ved næringsloven af 1857, der afskaffede hele lavssystemet og indførte den mest ubegrænsede næringsfrihed. Loven fastsatte en afviklingsperiode paa fem aar, saaledes at hele lavsvæsenet skulle være afviklet i 1862.

Ingen vil vel i vore dage nægte, at denne næringsfrihed danner grundlaget for den vældige udvikling af vort haandværk og vor industri, som har været til

uvurderlig nytte og gavn for hele samfundet. Men de store resultater blænder ofte lidt, og i begejstringens rus er man undertiden tilbøjelig til at glemme, at denne udvikling ogsaa har krævet sine ofre. Man maa nemlig erindre, at det gamle lavsvæsen gav medlemmerne, baade mestre og svende, en række goder, som i 1862 bortfaldt. Det regulerede paa en vis maade arbejdet, saaledes at større arbejdsløshed og daarlige konjunkturer i øvrigt mistede deres brod. Og hertil kom en række sociale fordele, saasom syge- og begravelseshjælp og lignende.

I 1862 bortfaldt alt dette, og navnlig svendene og smaamestreene saa sig berøvet al støtte overfor mere kapitalstærke arbejdsgivere. Man har om ved aaret 1870 talt om, at tilstandene nærmede sig den pauperisme, som man har kendt i mange andre lande, og som udtrykker, at store dele af befolkningen i et land lever under saadanne økonomiske forhold, at eksistensen til stadighed er truet. Det er disse forhold, man maa have i minde, naar talen er om de ofre, som industrialismen har krævet. Vi skal i det følgende se, hvorledes man undgik katastrofale tilstande og efterhaanden opbyggede en social forsorg, der vakte beundring og interesse viden om.

Men først vil det være naturligt at se lidt nærmere paa, hvordan selve bystyret udviklede sig i denne periode. Som beskrevet i et tidligere afsnit betegnede anordningen af 1837 et meget væsentligt fremskridt for demokratiseringen af bystyret. Men man bibeholdt dog stadigvæk den af embedsmænd hovedsagelig sammensatte magistrat, til hvilken borgerrepræsentationen nærmest kun kunne indstille forslag til vedtagelse. Ydermere var valgretten til borgerrepræsentationen betinget af borgerskabsbrev eller grundejendom, hvorfor alle ikke selvstændige næringsdrivende og ikke grundejere var udelukket. Dette forhold blev naturligvis uholdbart efter at junigrundloven med dens almindelige valgret var gennemført. I 1860 vedtoges derfor ogsaa i rigsdagen en kommunal valglov, der gav alle skatteydere valgret, men dog saaledes, at hele vælgermassen kom til at vælge den større halvdel af byraadets ulige antal medlemmer, de højstbeskattede den mindre.

Adskillelsen mellem magistrat og borgerrepræsentation bestod dog stadig, og den deraf fremgaaende misfornøjelse over borgernes ringe indflydelse paa byens styre i sammenligning med rettighederne indenfor selve landets styre gav stadig anledning til uro. Da man derfor efter krigen i 1864 igen kunne samle sig om opgaver af ren indenrigspolitisk karakter, trængte ordningen af de kommunale forhold sig frem med fornyet styrke. Et lovforslag om købstædernes styre blev allerede fremsat i 1866, men naaede først at blive lov i 1868, da forskellige af dets bestemmelser gav anledning til stærkt bevægede debatter i folketinget.

Lov af 26. maj 1868 om købstadkommunernes styrelse er en kompromislov, men betegnede dog paa væsentlige punkter et stort fremskridt. Styrelsen blev nu helt lagt i haanden paa et byraad af valgte medlemmer, og — som der staar i lovens paragraf 2 — indtil en almindelig omordning af rets- og administrationsforholdene har fundet sted af en af kongen beskikket borgmester som formand. Det var navnlig denne bestemmelse om den kongelig udnævnte borgmester, der havde vakt modstand paa rigsdagen. Om de kongelige raadmænd bestemtes, at de skulle afgaa ved vakance og deltage med borgmesteren i magistratsforretningerne, men ikke deltage i byraadets forhandlinger. De borgerlige raadmænd skulle afgaa 1. januar 1869, og det stod hver købstad frit for at bestemme, om man i fremtiden ville have raadmænd. I Randers blev dette ikke tilfældet.

Udførelsen af byraadets beslutninger og den øvrige udøvende myndighed paa hvilede borgmesteren, men det kunne i den enkelte købstads vedtægt bestemmes, at enkelte af de kommunale anliggender kunne forvaltes af staaende udvalg, og her blev det vigtigt, at fattigkommissionen, der hidtil havde haft en selvstændig stilling baade overfor magistraten og borgerrepræsentationen, nu henlagdes under byraadets myndighed. Ogsaa den selvstændige havnekommission blev underlagt byrådet, men indenrigsministeriet vedblev dog at have tilsynet med havnens vedligeholdelse og forbedring. Af størst betydning blev det dog, at kasse- og regnskabsvæsenet ligeledes overgik til byrådet, der saaledes nu fik den fulde myndighed over byens økonomi.

Borgmesteren skulle lede byraadets møder, der var beslutningsdygtige, naar mindst halvdelen af medlemmerne var tilstede. Møderne skulle være offentlige, men enkelte sager kunne dog behandles for lukkede døre, og hvor en særlig politimester fandtes, kunne denne indbydes til at deltage i møderne. Byrådet udnævnte og afskedigede de kommunale tjenestemænd og skulle hvert aar til indenrigsministeriet indsende et overslag over de kommende indtægter og udgifter, herunder ogsaa skatteudskrivningen, der dog ikke uden indenrigsministerens samtykke kunne udskrives med et højere samlet beløb end gennemsnittet af de tre nærmest foregaaende aars skatteudskrivning. Byrådet kunne heller ikke optage laan eller sælge byens ejendomme uden indenrigsministeriets samtykke. Og endelig fik den kongevalgte borgmester myndighed til at nedlægge veto overfor beslutninger af byrådet, som han fandt var stridende mod lovgivningen eller til fordærv for byen. Han kunne i et saadant tilfælde ved sin erklæring til forhandlingsbogen midlertidigt sætte beslutningen ud af kraft, men skulle derpaa snarest afgive indberetning til indenrigsministeren, der endeligt skulle afgøre sagen.

Valgbestemmelserne fulgte i hovedtrækkene ordningen fra 1860. Det største

antal medlemmer kunne være 19, og i Randers fik man et byraad paa 19 medlemmer. Medlemmerne deltes i to dele, hvoraf de ti valgtes af byens samlede borgere, der havde valget til folketinget, og naar de i det forud for valget gaaende kalenderaar havde været bosatte i og svaret skat til kommunen. De ni medlemmer skulle vælges af den femtedel af indbyggerne, som i det forudgaaende kalenderaar havde udredet det største skattebeløb til kommunen, for saa vidt dette mindst var $\frac{2}{3}$ af kommunens skatter. I modsat fald skulle der medtages saa mange udover den ene femtedel, at dette skattebeløb naaedes. Valgbar til byrådet var enhver, der var valgberettiget; dog kunne beslægtede i op- og nedadstigende linie ikke paa samme tid have sæde i raadet.

Valgene gjaldt for et tidsrum af 6 aar, saaledes at der hvert tredie aar foretoges afvekslende valg af den større eller mindre del af raadets medlemmer. Valgene skulle foregaa i de nærmeste dage efter nytaar. Enhver under 60 aar var pligtig til at modtage valg, saafremt ikke hans helbredstilstand, forretninger eller anden skellig grund kunne berettige til fritagelse. Fraflyttede et byrådsmedlem byen, skulle suppleringsvalg hurtigst muligt finde sted.

Medens alle andre kommissioner og udvalg som ovenfor omtalt blev henlagt under byraadets myndighed og styrelse, var der dog en kommission, som helt udskiltes fra byraadets indflydelsessfære, nemlig ligningskommissionen. Medlemsantallet skulle ogsaa her være ulige, og den større del vælges af samtlige valgberettigede borgere i kommunen, medens den mindre del skulle vælges af de samme vælgere, som valgte byraadets mindre del. Valget gjaldt for tre aar og skulle finde sted i august maaned. Men ikke nok med, at man nu fratog byrådet enhver indflydelse paa valget af medlemmer til ligningskommissionen, man ophævede ogsaa raadets og magistratens gamle ret som appelinstant for kommissionens skatteansættelser. For fremtiden skulle indenrigsministeren for tre aar ad gangen udnævne en overligningskommissær blandt byens borgere, der sammen med de to nærmeste købstæders overligningskommissærer skulle udgøre en overligningskommission. Denne kommission var eneste og rette appelinstant for ligningskommissionens afgørelser, og det var klart, at disse kommissærer ikke samtidig kunne være medlem af ligningskommissionen.

Med 1867-loven fik det af borgerne valgte byraad endelig den fulde myndighed og det fulde ansvar for byens styrelse. Men helt tilfredsstillende var loven dog ikke, navnlig ikke ud fra mere radikale politiske synspunkter. Den kongevalgte borgmester og hans vetoret over for raadets beslutninger føltes som en utaalelig indblanding i borgernes frie selvstyre, men værre var det dog, at valgbestemmelserne endnu fastholdt privilegeret valget for byens bedrestillede borgere. Det uri-

melige heri traadte særlig grelt frem, naar man sammenlignede med valgbestemmelserne til folketinget.

Paa rigsdagen var man da ogsaa klar over dette, og allerede 1903 fremsattes et lovforslag om kommunal valgret, hvis indhold fjernede den privilegerede valgret og gav kvinderne valgret. Forslaget gik igennem i folketinget, men blev standset i landstinget, og først 20. april 1908 fik man gennemført loven om kommunale valg. Ifølge denne lov fik nu enhver uberygtet mand og kvinde, der var fyldt 25 aar, valgret til kommuneraadene. En betingelse var dog naturligvis stadig, at man havde bopæl i kommunen i mindst et aar før det skatteaar, hvori valget foregik, samt i samme tidsrum havde betalt kommuneskatter. For gifte kvinder blev denne skattepligt naturligvis afhængig af ægtemandens forhold i saa henseende. Valgperioden blev nu fire aar, og valget skulle foregaa i marts maaned. Loven betegnede et stort fremskridt i demokratiseringen af kommunevalgene, og bemærkelsesværdigt er det, at kvinderne her for første gang i Danmark faar valgret.

Men stadigvæk havde man de kongevalgte borgmestre, og først i 1919 blev ogsaa denne anstødssten fjernet. Den første kongevalgte borgmester efter 1868 i Randers var etatsraad C. Fischer, der foruden stillingen som borgmester var dommer og auktionsdirektør. De øvrige gamle embedsstillinger saasom byfoged, by- og raadstueskriver samt raadmand samledes paa én haand, og dette embedes første indehaver var Adolf Emanuel Conradt Eberlin. Men han havde, som det fremgik af loven, intet at gøre med selve byraadet, undtagen naar dette tilkaldte ham til forhandling i hans egenskab af politimester. Borgmester Fischer afløstes i 1885 af G. C. V. H. Stemmann, der forblev i stillingen til 1899. Hans efterfølger blev P. D. Swane, der fungerede lige til 1919 og saaledes var den sidste kongevalgte borgmester i Randers.

For at give et indtryk af, hvorledes kommunevalgene rent talmæssigt artede sig, skal her meddeles nogle resultater af valg. De først tilgængelige valgtal stammer fra aarene 1900 og 1903 og giver et billede af, hvorledes den gamle valgordning virkede:

Valg af den almindelige vælgerklasse aar 1900

Antal skatteydere 1899	Antal valgberettigede	Antal afgivne stemmer	Afgivne stemmer i procent af valgberettigede
4320	3110	2585	83,1

Stemmeprocenten i Randers var ualmindelig høj i sammenligning med øvrige

købstæder, saaledes havde Aarhus kun 80 og Aalborg godt 70. Forskellen mellem antallet af skatteydere og antallet af valgberettigede var heller ikke overvættens stor i Randers i sammenligning med andre byer. Denne forskel fremkommer jo ved fradrag af dem, der ikke havde valget, enten fordi de nylig var tilflyttet byen eller — det var det overvejende flertal — fordi de var skatterestanter eller under fattigvæsenet. Desværre foreligger ingen oplysninger om partifordelingen, men en redegørelse for, hvilke erhverv de ti mand havde, der blev valgt, kan maaske give et fingerpeg i den retning. Valgt blev en lærer, en læge, en sagfører, en redaktør, to haandværksmestre, to handlende og endelig to med ubestemmeligt erhverv. Den redaktør, der er tale om, var ikke redaktør M. Mortensen fra »Socialdemokraten«, han var blevet medlem af byraadet i 1895, men faldt ved valget i 1900 og blev først medlem igen i 1906. Valget i 1900 var et nederlag for de mere radikale anskuelser og en styrkelse for de konservative kræfter.

I 1903 gik de højstbeskattede til valg. De skulle vælge 9 af byraadets medlemmer, og valget formede sig som vist i efterfølgende tabel:

Valg af den højstbeskattede vælgerklasse aar 1903

Antal skatteydere	Antal valgberettigede	Antal afgivne stemmer	Afgivne stemmer i procent af valgberettigede
4443	776	554	71,4

Som man ser, var valgprocenten ikke saa høj som ved det almindelige valg. Dette tyder paa, at interessen ikke har været saa stor hos de velhavende vælgere, og det har sikkert bidraget til at undergrave systemet med to valgkorps. Den laveste skat, som skulle svares for at komme med i valgklassen, var 76,50 kr.

For at give et indtryk af, hvorledes valgene forløb efter den nye valglov fra 1908, skal herefter meddeles resultaterne fra det første valg efter nyordningen og det sidste valg inden den nye kommunale lov i 1919:

Kommunalvalgene i 1909 og 1917

	Antal vælgere			Antal afgivne stemmer			Af vælgerne stemte		
	Mænd	Kvinder	I alt	Mænd	Kvinder	I alt	Mænd	Kvinder	I alt
1909	3316	2999	6315	2853	2122	4975	86,0	70,7	78,8
1917	3312	3904	7216	3045	3057	6102	92	78	85

I 1909 var der indleveret i alt tre lister, nemlig en højre-liste, der fik 2320 stemmer og 10 mandater valgt, en socialdemokratisk liste, der fik 2074 stemmer og 8 mandater, og endelig en venstre-liste, der fik 357 stemmer og 1 mandat. En kvinde, der tilhørte højrepartiet, indvalgte. I 1917 var der ligeledes kun tre lister indleveret, men nu havde socialdemokraterne faaet de fleste stemmer, nemlig 2966, og 10 mandater, hvoraf én kvinde. Højre fik 2641 stemmer og 8 mandater, og endelig fik en fælles liste for venstre og radikale 479 stemmer og 1 mandat.

Efter denne gennemgang af de former, hvorunder bystyret udfoldede sig i denne periode, vil vi nu gaa over til at se paa, hvorledes man klarede de store sociale problemer, som opstod omkring 1860 efter næringsfrihedens indførelse. Allerede loven i 1857 om næringsfriheden havde stærkt opfordret til at lade de gamle lavsorganisationer fortsætte som syge- og begravelseskasser. Og man forsøgte naturligvis ogsaa paa denne maade at fastholde lavenes sociale formaal, men saavel i Randers som i andre provinsbyer var de enkelte lav naturligvis for smaa til i længden at kunne leve et selvstændigt liv med dette formaal for øje. Det knob ganske særligt med at holde de unge svende, der normalt ikke havde meget brug for sygehjælp, fast i foreningerne, saaledes at disse hovedsagelig kom til at bestaa af ældre og svage medlemmer, hvorved den forsikringsmæssige basis blev helt umulig. Og hertil kom, at den pludselige frihed indenfor næringslivet gav arbejdere og smaakaarsfolk saa mange problemer, at de næppe orkede selv at gøre et socialt arbejde. Denne tingenes tilstand blev da ogsaa udmærket forstaaet af samtiden, og ret hurtigt traadte mænd fra de bedre stillede klasser frem som førere og vejledere i dannelsen af det, man kaldte selvhjælpsforeninger. Disse mænd saa klart, at om forholdene skulle blive taalelige for smaakaarsfolk, maatte der ude fra rækkes en hjælpende haand for at hjælpe til med at organisere det sociale arbejde.

Netop i Randers var der stor forstaaelse for dette arbejde, og selvhjælpsbevægelsen blev her overmaade stærk. Allerede i marts 1867 stiftedes Randers arbejderforening, som i efteraaret 1871 havde 700 medlemmer og i 1878 var naaet op paa et medlemstal paa 1535. Denne forening tog sig af forskellige former for selvhjælp blandt arbejderne, blandt andet virkede den som en forbrugsforening med eget bageri og som spare- og laanekasse. I 70'erne og 80'erne stod denne forening overordentlig stærk i Randers og var med til at lindre megen nød blandt arbejderbefolkningen i byen. En anden forening, nemlig den af Lars Bjørnbak startede »Jydske Folkeforening« fik ogsaa betydning for Randers, idet afdelingen i byen i 1872 stiftede den sygekasse, der et par aar efter fik navnet »Randers Arbejdersygekasse«. Denne sygekasse optog efterhaanden i sig alle de smaa fagkasser, som paa grund af deres lidenhed ikke kunne klare sig.

Den stærke stilling, som selvhjælpsbevægelsen havde i Randers, forhindrede i høj grad mere radikale og revolutionære bevægelser i at vinde indpas blandt byens småfolk. Netop i disse aar var det jo, at spiren til en socialistisk bevægelse blev lagt i København, og ogsaa ude omkring i andre provinsbyer begyndte saadanne ideer at faa fodfæste. For de almindelige, jævne borgere blev socialismen et skræmmebillede, der kunne faa det til at løbe koldt ned ad ryggen, og som man gjorde alt for at mane i jorden. I Randers har for eksempel socialistkrækken sikkert været medvirkende til, at saa mange borgere støttede arbejderforeningen og gav deres rundelige bidrag til den. Formanden, overlærer S. N. Albrechtsen, der var højremand om en hals, var fast besluttet paa at bidrage sit til at kvæle den socialistiske bevægelse i begyndelsen, og til dette formaal oprettede han et medlemsblad for foreningen.

Men alligevel undgik Randers ikke helt at komme med i det første socialistiske røre i Danmark. Da Geleff i 1871 tog ud paa sin store agitationsrejse rundt i landet, gik turen ogsaa til Randers. Da hans ankomst rygtedes her, rykkede Albrechtsen ud med et opraab i den store stil til arbejderne. Det hedder blandt andet heri: »Den Strøm, som har bortskyllet saa megen Lykke og Velvære og kun efterladt sig Ruiner og Elendighed, den har ogsaa nu naaet vor fredelige By«. Og videre hedder det: »Randers stoler paa Eder, Arbejdere, stoler paa, at det denne Gang bliver Eder, der bevarer vor Bys gamle Navn for Besindighed og en loyal, patriotisk Aand«. Helt sikker herpaa har han dog ikke været, thi for paa overbevisende maade at understrege, at sagen kunne faa alvorlige følger, meddelte han, at ingen, der tilsluttede sig den nye bevægelse, kunne forblive medlem af arbejderforeningen og i øvrigt maatte regne med at blive nægtet støtte af enhver art.

Truslerne har næppe været uden virkning, og da Geleff kom til byen, lykkedes det ogsaa at besætte en del af mødelokalet med pibere, der forhindrede enhver virkelig forhandling, saa at mødet maatte hæves i utide. Alligevel opnaaede Geleff et resultat, og det skyldtes navnlig den støtte, han fandt hos en af byens kendte mænd, snedkermester og byraadsmedlem N. C. Schou. Denne indkaldte efter det mislykkede møde til et nyt et par dage efter, og hertil kunne kun arbejdere og lige stillede faa adgang. Paa mødet besluttedes det at nedsætte et udvalg, der skulle undersøge »Internationale«s love og søge forbindelse med bestyrelserne i København og Aarhus, saaledes at man kunne faa et grundlag til stillingtagen til socialismen. 14. november 1871 var udvalget naaet til det resultat, at »Internationale« kun holdt paa Lov og Retfærdighed«, og samtidig stiftedes Randers-afdelingen af denne forening. Ifølge en opgivelse af Geleff skal medlemstallet være naaet op paa ca. 300.

Men det hele varede kun kort. Da Geleff nemlig under et nyt besøg i 1872 bebudede kongedømmets, hærens og kirkens afskaffelse og truede med, at arbejderne om fornødent ogsaa ville tage rigmændene under behandling, tog Schou paa det bestemteste afstand fra den slags oprørske udtalelser og bad »Vor Herre bevare ham fra nu længere at være Socialist«. Størsteparten af foreningens øvrige medlemmer sluttede sig ganske til Schou, og det hjalp ikke meget, at Geleff derefter fik centralkomiteen i København til at afsætte Schou fra sin post som kredsformand, da han rent ud nægtede at fratræde. Følgen af hele spektaklet blev imidlertid, at Randersafdelingen meget snart derefter fuldstændig opløstes, hvorefter Randers amtsavis veltilfreds kunne erklære, at »her i vor By er saa godt som ikke Spor af det socialistiske Uvæsen mere«. Dette var for saa vidt rigtigt, som socialistisk agitation ikke opnaede synderlige resultater i byen før midt i 80'erne. Borgerligheden havde sejret, og arbejderforeningen fæstnet sit greb om arbejdernes sociale og ideale tankeverden.

Men selv om den rent socialistiske bevægelse ikke fandt jordbund i Randers, saa undgik man dog ikke smaakonflikter inden for selve arbejdsmarkedet. Paa dette omraade havde næringsfriheden sine største følger, og her kunne en selvhjælpsbevægelse ifølge sagens natur ikke gribe ind. En af hovedhjørnestenene i den liberale tankegang var jo netop, at forholdene paa arbejdsmarkedet skulle være saa frie som muligt og enhver regulering og organisering var af det onde. Følgen heraf var naturligvis, at de svage i økonomisk henseende, nemlig haandværkssvendene og arbejderne, lønmæssigt set blev stillet meget ugunstigt. Vi ser da ogsaa, at svendene flere gange forsøger at optræde samlet for at opnaa bedre lønvilkaar. I 1872 indbød saaledes samtlige murersvende i Randers gennem et avertissement mestrene til et fællesmøde, hvor de opnaede baade at faa daglønnen forhøjet og sommerarbejdstiden forkortet. Men da snedkersvendene opmuntret af disse resultater forsøgte det samme, faldt resultatet noget pauvert ud. Mestrene vilde ikke give mere end 8 % tillæg, og da svendene fandt 12 % mere passende og i den anledning indkaldte et nyt fællesmøde, udeblev arbejdsgiverne.

Det lykkedes ogsaa her i 1870'erne at faa stiftet enkelte egentlige fagforeninger, saaledes skræddernes fagforening, der er stiftet i juni maaned 1874, en smedefagforening, som omtales i 1876, og endelig snedker og stolemagerens fagforening, der er oprettet 1877.

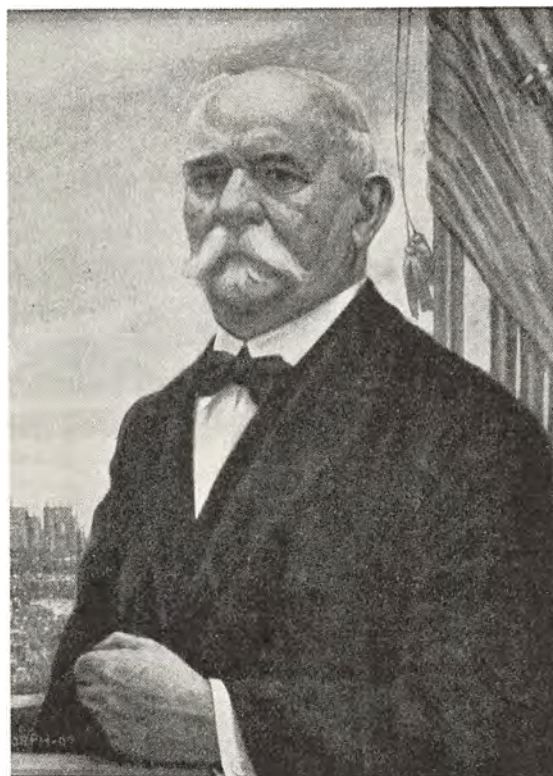
Men den første fagbevægelse var kun svag og omkring 1876 kulminerede bevægelsen, hvorefter en rivende tilbagegang indtraadte. Det ser dog ud til, at baade skrædder- og snedkerfagforeningen organisationsmæssigt vedblev at bestaa i de stille aar fra 1876 til 1883. Aarsagen til dette tilbageslag i disse aar maa ses i be-

lysning af den første socialistiske rejsnings noget verdensfjerne og idealistiske natur. Førerne interesserede sig ikke saa meget for det rent praktiske arbejde og gik for eksempel stærkt imod, at arbejdernes organisationer beskæftigede sig med socialt arbejde.

Fra 1883 træder imidlertid et nyt slægtled frem, der bedre end de gamle førere forstod at give udtryk for de besværligheder og økonomiske krav, som arbejderne maatte stille. Fra nu af gaar det hurtigt med organiseringen saavel i fagforeninger som i partiorganisationer, og tiden indtil den første verdenskrig viser en uimodstaaelig vækst i disse organisationer, hvorfor man ogsaa med stolthed har kunnet benævne vort aarhundrede som socialdemokratiets aarhundrede. Det vil her føre for vidt at komme ind paa hele denne udvikling, men en enkelt af de ledende personligheder i denne tid skal dog nævnes, fordi han er født i Randers.

Peter Christian Knudsen fødtes i Randers den 23. november 1848. Han var søn af skomagermester Christian Knudsen og blev efter endt skolegang sat i handskemagerlære. I 1868 rejste han efter at være udlært til København, hvor han derefter var bosat. Han har saaledes ikke deltaget meget i det sociale og organisationsmæssige arbejde i Randers, men han bibeholdt dog en forbindelse til byen, idet han i 1898 valgtes til folketinget i Randers. Han blev en af den fremspirende arbejderbevægelses dygtigste mænd, og det skyldtes netop hans meget levende kontakt og forstaaelse af de almindelige arbejderes kaar. Han var for eksempel en af de ivrigste forkæmpere for, at man ogsaa inden for arbejderbevægelsen tog positivt standpunkt til en forbedring af de sociale forhold i stedet for at beskæftige sig med at drømme om det fremtidige samfund. Efter at han i 1882 var blevet forretningsfører for Socialdemokratisk forbund, tog han initiativet til, at dette indsendte et andragende til rigsdagen om sygekassespørgsmaalet. Dette forslag gik ganske vist meget vidt og havde paa daværende tidspunkt ingen chancer for at blive gennemført, men mange af dets enkeltheder vidnede om en klar forstaaelse af hele sagen, og hans synspunkter blev for lange tider socialdemokratiets officielle standpunkt i denne sag.

Med P. Knudsens andragende til rigsdagen om sygeforsikring har vi berørt den anden faktor, som skulle vise sig at faa den allerstørste betydning for den sociale forsyning i denne periode. Det er her den i rigsdagen indledede socialpolitiske lovgivning, der tænkes paa. Men først skal vi se lidt paa den gamle overleverede fattigforsørgelse, der fandtes i byen. Som det er nævnt i et tidligere afsnit, fik man i byen i aaret 1807 et fattighus, der i de første aaringer kun ydede husly til de fattige, men ikke tog sig af nogen form for forplejning. Fra 1818 gik man imidlertid over til forplejning i fuld udstrækning, og fattighuset blev nu en virkelig fat-

Forretningsfører Peter Christian Knudsen.

tig- og arbejdsanstalt. Efter alt at dømme virkede denne anstalt fuldt tilfredsstillende, og den synes at have sparet byen for ikke ringe beløb i fattigunderstøttelse. I 1867 var de gamle bygninger blevet saa forfaldne, at man maatte skride til en haardt tiltrængt ombygning, hvorved anstalten fik det udseende, den har i dag.

Men selv om Randers havde en saadan velorganiseret og velstyret anstalt, kunne man naturligvis ikke i det lange løb klare sig udelukkende med den. Og navnlig efter 1860, da de før omtalte store ændringer i byens økonomiske og sociale liv gjorde sig gældende, begyndte udgifterne til fattigvæsenet at stige. For nærmere at belyse dette forhold meddeles følgende tabel over udgiften til fattighjælp fra 1891 og op til 1919:

Udgift til fattighjælp

1891	65391	1906	86143
1894	56169	1909	110223
1897	57813	1912	121552
1900	60555	1915	159379
1903	89134	1918	214309

Selv om der naturligvis er nogen svingning i tallene, saa er tendensen dog tydeligt stigende. Og denne udvikling kunne ogsaa nok give byens borgere noget at tænke paa. Sagen var jo nemlig den, at Randers i disse aar i høj grad udviklede sin industri, og følgen heraf var, at der skete en stærk tilstrømning af personer fra landet her til byen. Denne udvikling, som jo ogsaa spoger stærkt i vore dage, havde alvorlige følger for økonomien i byen. De nye tilflyttere, de egentlige industriarbejdere, var nemlig som skatteydere meget lidt værd, mens de ved uheld saasom arbejdsløshed og sygdom straks faldt fattigvæsenet til byrde. Man frygtede en udvikling, hvorefter de velhavende borgere paa grund af de høje skatter til sociale formaal ville fraflytte byen, der dermed naturligvis blev endnu værre stillet.

Som udtryk for denne opfattelse skal vi her citere et stykke af fattigvæsenets beretning fra 1895, hvori Randers' mangeaarige og dygtige fattiginspektør P. N. Lehmeier udtrykte sin bekymring for udviklingen: »Hvad der sammenholdt med tidligere Aars Beretninger straks falder i Øjnene er det Faktum, at mens Antallet af de i Randers hjemmehørende Fattige saavel i Henseende til Hovedpersoner som til de af disse forsørgede Bipersoner omtrent holder sig konstant, viser antallet af fremmede Fattige en sørgelig Stigning. Denne Tilgang, der hovedsagelig hidrører fra Tilstrømning fra Landet, er i høj Grad uheldig for Byen, hvilket indlyser deraf, at de af de indvandrede, der falde Fattigvæsenet til Byrde, ikke alene derved foraarsage en betydelig direkte Udgift, men de bevirke et endnu større indirekte Tab, dels ved at tage Arbejde fra de i Byen hjemmehørende trængende, dels ved at fylde Kommunens Skoler«.

Allerede i 1895 havde man saaledes et klart blik for, at industrialiseringen ogsaa kunne have sine ulemper, navnlig for byens økonomi. Og uligheden mellem de enkelte byer saa man ogsaa klart. Man behøvede blot at se lidt paa nabobyen Viborg, der hovedsagelig vedblev at være en embeds- og haandværkerby.

Men for den enkelte by som for eksempel Randers var det naturligvis ikke muligt at finde en løsning paa dette problem. Det blev efterhaanden mere og mere klart, at opgaven maatte klares paa et bredere grundlag og tages op af rigsdagen. Her var man imidlertid optaget af den store forfatningskamp, der lammede alt reformarbejde. Men omkring 1890 førte forligsbestræbelserne i rigsdagen til, at man paa en lykkelig maade kombinerede disse med vedtagelsen af sociale love, der skulle faa den allerstørste betydning for den videre sociale udvikling. For kommunernes økonomi fik disse love overordentlig stor betydning. Mens man i aarhundrederne forud havde vænnet sig til, at udgifterne til kommunale formaal, og her især social forsorg, var nøje bestemt og afhængig af de skatteindtægter, som man

U d t o g

af
REGLEMENTET for de Fattiges Væsen i Randers
til Alles Efterretning.

1. Alle Byens Indvaanere betale kvartaliter til de Fattiges Cassa, hvad de efter approberede Tilbud eller Ligning ere ansatte for.
2. Hver gemeen Tjeneste-Karl giver aartlig 8 Skilling til Cassen, og hver Tjeneste-Pige 4 Skilling, den halve Deel 14 Dage for Paaske, den anden halve Deel 14 Dage for Michelsdag. Fornemmere Tjenere, Skriverkarle, Kjødmands-Benne og andre, give aartlig efter deres Tjenestes og Levligheds Omstændigheder.
3. Ingen maa lade sammenfalde de Fattige for deres Dørre til Høytiderne, naar de communicere, hos de Brylluper, eller andre Fæder: Men hvo der vil give nogen extra-ordinair Denge-Almisse, sender den til de Fattiges Forstandere.
4. Naar Kjøb og Contracter (af Bigtighed) oprettes, gives noget af begge Parter til Cassen.
5. Ingen tillades at vise nogen Slags Repræsentationer, førend de have betalt noget til Cassen.
6. Huus-Værter forbydes at herbergere fremmede Bettlere meere end een Nat, for hver Nattelege inerte bøde de til Cassen 2 a 6 Mark.
7. Fremmede tillades ikke at gaae om i Byen at samle Almisse, men de henvises til de Fattiges Forstandere at faae noget af Cassen paa Byens Begier, efter deres Omstændighed. Slidbrudne, som føre lovligt Bevīs med sig og Magistratens Paategning, tillades paa en Dags Tid at gaar omkring.
8. Hvo som underhaanden giver fremmede eller Byens egne Fattige, som gaar om at betle, betale til Cassen hver Gang, det dem overbevīs, 2 a 4 Mark.
9. Eigesaa mulcteres de, der ikke angive det for de Fattiges Forstandere, naar nogen saadan kommer i deres Huuse at betle.
10. Hør eller Blaar leveres hver Mandag til de fattige Qvinder at spinde, som de levere tilbage spunden næste Mandag, og faae Betaling for deres Arbejde foruden Almisen.
11. Byens Indvaanere, som maatte have Hør eller Blaar at lade spinde, anmodes at ville icke det for de Fattiges Forstandere, paa det de Fattige kand henvises til dem at faae Arbejde.
12. Kjøber eller tager nogen til Pant det, som de Fattige bliver betroet at spinde, da levere de det tilbage uden Betaling.
13. Betle de Fattige i eller uden Byen, miste de en Uges Almisse, alt eller til deels, og desuden straffes efter Omstændighederne.
14. Børn, som betle, affraffes af Fattig-Fogden med Hug af en Lamp; Skeer det med Forældrenes Vidende, da miste de deres ugentlige Almisse, om de ere indskrevne i de Fattiges Tai; Er det ander, da anmeldes de for Dvrigheden til Afstraffelse.

NB. Apostl. Gienng. Cap. 35. v.

Saligt er det hellere at give, end at tage.

Randers, Trykt ved H. S. Mønsters genl. Bogtrykker, af Joh. Peterf. Fogberg.

Fattigreglement, der stammer fra tiden umiddelbart for borgmester Caroes reformer inden for fattigvæsenet.

kunne formaa borgerne til at yde, saa bliver forholdet nu helt anderledes. Rigsdagen vedtager nu de love, der fastsætter saavel ydelsernes art som deres størrelse, og i første omgang løste dette naturligvis ikke problemet om ulighederne mellem byernes sociale udgifter. Først i vor tid har man forsøgt at klare dette spørgsmaal. Der er derimod aldeles ingen tvivl om, at det var paa høje tid, man tog fat paa arbejdet. Man undgik herved en virkelig pauperisme og nød i den daarligst stillede befolkning, som let kunne have ført til politiske og sociale urotilstande.

I 1891 vedtoges en lille human ændring i fattigloven, saaledes at den, der i fem aar holdt sig fra fattigvæsenet, fik ydet hjælp eftergivet. Derefter fulgte i samme aar loven om alderdomsunderstøttelse, der skulle gives til alle over 60 aar, som ikke havde været straffet eller faaet fattighjælp i de sidste 10 aar. Hjælpen skulle efter forskellige satser ydes af kommunen, der dog fik halvdelen refunderet af staten. I 1892 kom sygekasseloven, der dog i første omgang ikke fik direkte betydning for kommunerne. Men arbejdet fortsattes, og i 1905 vedtoges den saakaldte børnelov, der indfører en helt ny myndighed i dansk retsorden, nemlig værgeraadsinstitutionen. Et værgeraad skulle oprettes i hver kommune, og dette fik tilsyn med og ret til at gribe ind overfor forældre og andre, der vanrøgtede sin opgave som opdrager for børn. En slags tilføjelse til denne børnelovgivning fik man i 1913, da ubemidlede enker fik ret til hjælp til børnenes forsørgelse.

Alle disse love byggede paa en maade ovenpaa den gamle fattiglov og havde til opgave at forhindre ubemidlede i at søge fattighjælp, hvorved de jo mistede en række borgerlige rettigheder. Man havde tidligere ganske vist haft en lille mulighed for at yde hjælp i en øjeblikkelig tvangssituation uden fattighjælps virkning gennem de saakaldte frie fattigkasser. Men disse kassers midler havde altid været beskedne, nærmest fordi deres indtægter bestod af frivillige bidrag. I 1907 omdannedes disse frie fattigkasser til de saakaldte hjælpe-kasser, der kunne yde hjælp uden fattighjælps virkninger. Samme aar vedtoges ogsaa en lov, der ydede de af fagforeningerne oprettede arbejds-løsheds-kasser kommune- og statsstøtte.

Som det tidligere er nævnt, havde kommunen selv ikke nogen indflydelse paa disse love, men maatte yde pengene efter de af rigsdagen fastsatte retningslinier. For til slut at give et indtryk af, hvad hele denne udvikling kom til at betyde for hele byens økonomi, meddeles de følgende tabeller:

Udgifter til social forsorg bortset fra fattighjælp

Aar	Udgift til aldersrente	Tilskud til hjælpekasse	Tilskud til arbejdsløshedskasse	Enkebørns-understøttelse
1891	5159			
1894	13510			
1897	18653			
1900	24122	50		
1903	39959	325		
1906	47104	2925		
1909	43556	6192	7532	
1912	62029	9050	5500	
1915	94383	41266	12530	6529
1918	227814	119933	15058	15219

Tallene viser med al tydelighed, at disse sociale ydelser i løbet af meget kort tid naade op til at blive næsten lige saa betydningsfulde og økonomisk byrdefulde som den egentlige fattighjælp. Men da store forandringer fandt sted i pengenes værdi i dette tidsrum, kan det have sin interesse at se, hvorledes udviklingen formede sig, naar man borteliminerede den stedfundne prisstigning. Efterfølgende tabel skulle give oplysning herom:

Sociale udgifter og kommunale skatter pr. indbygger

Aar	Sociale udgifter pr. indbygger	Omregnet efter pristal 1914 = 100	Kommunale skatter pr. indbygger	Omregnet efter pristal 1914 = 100
1894	4,05	5,47	12,85	17,36
1897	4,08	5,51	12,76	17,24
1900	4,27	5,77	14,63	19,77
1903	6,50	8,78	24,08	32,54
1906	6,33	7,72	18,35	22,38
1909	7,43	9,06	24,10	29,39
1912	8,61	10,50	28,58	34,85
1915	12,99	11,19	26,51	22,85
1918	23,32	12,81	83,90	46,10

Disse tal viser klart, at de sociale udgifter er blevet af afgørende betydning for byens økonomi. En større og større andel af kommunens skatteindtægter beslaglægges til sociale formaal. I sammenligning med de foregaaende aarhundreder, hvor disse udgifter nøje blev holdt inden for de af det bedre borgerskab afstukne grænser, er billedet nu vendt helt om. Men gevinsten ved hele denne udvikling maa heller ikke glemmes. Ingen vil vel bestride fordelene af, at byens indbyggere alle lever under saadanne sociale forhold, at deres tilværelse kan skabe grundlaget for et lykkeligt liv.

Sv. Christiansen.

Valgurne.

Erhvervsudviklingen i Randers i den nyere tid

AF DIREKTIONSSEKRETÆR, CAND. OECON. H. ØHRSTRØM

Midten af det forrige århundrede var på mange måder en brydningstid. Nye liberalistiske strømninger gik hen over landet og satte deres præg på så at sige alle områder.

Dansk erhvervsliv omkring 1850 var dog endnu hemmet af en lang række bestemmelser, der havde deres rod i det attende århundredes merkantilistiske erhvervs politik; en ny tid lå imidlertid umiddelbart forude, en periode, der skulle bringe store omvæltninger ikke mindst inden for erhvervslivet.

Randers hørte dengang som nu til en af landets største købstæder. Byen var med sine 7338 indbyggere den femte største provinsby i det daværende kongerige. København, der dengang havde 130.000 indbyggere, var også da dominerende hvad folketal angår i forhold til provinsbyerne, hvoraf de seks største var:

Odense	11.122	indbyggere
Helsingør	8.111	—
Århus	7.886	—
Ålborg	7.745	—
Randers	7.338	—
Horsens	5.827	—

De tre største østjydske købstæder: Århus, Ålborg og Randers var således af nogenlunde samme størrelse og dannede hver for sig det erhvervsøkonomiske centrum i et stort landbrugsopland. Denne position blev i væsentlig grad støttet af det forhold, at datidens muligheder for landværts transport af større varepartier var meget små. Størstedelen af transporten udførtes af de hestetrukne fragtvogne, der med deres ringe kapacitet ikke var egnede til transport af grovvarer over længere afstande. Handelen var derfor henvist til i overvejende grad at betjene sig af den langt billigere søtransport.

For Randers virkede dette forhold både hemmende og fremmende på byens

erhvervsliv. Medens såvel Århus som Ålborg havde nem adgang til det åbne hav, var besejlingen af Randers havn ret vanskelig for datidens handelsfartøjer, der endnu i overvejende grad var sejlskibe. Endvidere blev fjorden ofte lukket af is i vintermånederne, en hindring, der med datidens hjælpemidler vanskeligt lod sig overvinde.

Til gengæld dannede den vandrige Gudenå i forbindelse med Nørreå en udmærket transportvej fra Randers langt ind i landet. Denne mulighed for billig transport blev i høj grad udnyttet af Randerskøbmændene, idet man gennem pramfarten — eller kågene som de kaldtes — havde et livligt handelssamkvem med byerne langs de to åer helt op til henholdsvis Silkeborg og Viborg. Randers havn virkede på denne måde som omladehavn for en meget stor del af Øst- og Midtjylland, et forhold, der nødvendigvis måtte sætte sig tydelige spor i byens erhvervsliv.

Ved transporten på Gudenå var omkring midten af forrige århundrede beskæftiget ikke mindre end 81 kåge, hvilket igen betød, at cirka 300 mennesker havde deres udkomme ved dette erhverv. Om mængden af de transporterede varer oplyser en samtidig forfatter, at der i året 1857 til byerne langs Gudenå udførtes cirka 11.000 tylt brædder, 1200 tylt lægter, 1500 tylt tømmer, 100 skippund jern, 350 tdr. salt, 52 kister glas, 6500 potter brændevin, 9500 tdr. kul, 4468 skip-pund klude, 11.500 pund brunsten, 36.000 pund svovlsyre, 50.000 pund soda, 38.000 pund harpiks, 73.000 pund klorkalk, 46.000 pund allun, 4061 pund bomolie. Omregnet til nutidens vægtenheder andrager denne godsmængde cirka 350 tons, tømmerfragterne ikke medregnet.

I modsat retning befordredes i overvejende grad landbrugsprodukter såsom korn, smør, huder etc., altsammen varer, der via Randers havn eksporteredes til udenlandske pladser.

En stor del af denne eksport foregik med skibe hjemmehørende i Randers, idet flere af byens storkøbmænd drev rederivirksomhed som en del af deres forretning. Foruden til København var der således fra Randers regelmæssig skibsforbindelse med Hamborg og en række engelske havne, ligesom laster fra Norge og Sverige var meget almindelige. At den lokale handelsflåde var af ret betydelig størrelse efter datidens forhold, vil man forstå, når det nævnes, at Randers i 1870 kunne mønstre en samlet flåde på 33 skibe, hvoraf 30 var sejlskibe og 3 dampskibe, i alt 3354 registertons.

Transithandelen var et meget værdifuldt led i byens erhvervsliv, idet den i sin blomstringsperiode muliggjorde skabelsen af betydelige handelshuse, hvis ledere gennem deres fremsyn og initiativ var af stor betydning for Randers by og dens udvikling.

Den gamle havn, forbindelsesbroen mellem nordsiden og Kulholmen.

Alligevel var det dog oplandshandelen, der dannede den egentlige grundstamme i handelens omsætning. Den kostbare landtransport indebar, at de større provinskøbstæder i realiteten fik monopol på oplandets vareforsyning, idet transportomkostningernes store andel i forbrugsvarernes priser næsten umuliggjorde konkurrence mellem de enkelte byer i oplandsområdet. Resultatet var, at der udenom de større købstæder dannede sig et handelsdistrikt, hvor befolkningen udelukkende var henvist til at forsyne sig i den pågældende by, og Randers indtog i kraft af sin beliggenhed en ualmindelig gunstig stilling i så henseende.

Gennem byens mange store købmandsgårde formidledes i disse år størstedelen af oplandets handel med omverdenen. Købmændene afkøbte bønderne deres overskudsproduktion af landbrugsprodukter og forsynede dem til gengæld med alle nødvendige varer og her i første række tekstiler, kolonial- og isenkramvarer, bygningsartikler, kort sagt alt, hvad oplandets beboere ikke selv kunne frembringe. Resultatet af denne samhandel var en meget intim økonomisk forbindelse mellem byen og dens opland, et forhold, der især på de store markedsdage satte sit præg på gadebilledet.

Hvor stor betydning oplandshandelen havde for Randers by omkring midten af forrige århundrede, får man et indtryk af gennem de gamle folketællinger.

Disse tællinger, der var de første forsøg herhjemme på at give en oversigt over erhvervsforholdene i landet, må naturligvis behandles med en vis forsigtighed på grund af talmaterialets unøjagtighed. Alligevel giver de dog et interessant indblik i datidens erhvervsforhold.

Følgende tabel viser således antallet af personer, der i 1850 og 1870 direkte byggede deres eksistens på de i tabellen nævnte hovederhverv.

Erhvervsfordelingen i Randers

	1850	1870
Immaterielle erhverv	982	1.383
Landbrug m. v.	88	272
Håndværk og industri	3.373	4.550
Varehandel	1.103	1.711
Transportvirksomhed	326	361
Restaurationer etc.	170	468
Daglejere og lignende	709	1.791
Pensionister	308	492
Offentligt understøttede	255	299
Øvrige erhverv	24	27
I alt	<u>7.338</u>	<u>11.354</u>

Omkring halvdelen af byens indbyggere kunne således henregnes til håndværk og industri, idet 3373 personer i 1850 blev forsørget gennem disse erhverv. Om nogen egentlig industri i dette ords moderne betydning var der ikke tale på daværende tidspunkt, idet ingen af virksomhederne beskæftigede over 15 personer. Til gengæld var antallet af håndværksvirksomheder meget stort, i 1850 omkring 500. Blandt de større grupper kan nævnes skomagerne, idet Randers i 1850 kunne mønstre ikke mindre end 87 faglærte skomagere; i 1870 var dette tal endog steget til 97, et tal, der kun blev overgået af erhvervsgruppen: »Syning, Spinden og Strikning (de, som fornemmeligt leve deraf)«, hvortil i 1850 blev henregnet 101 virksomheder.

Derimod synes det at have stået sløjt til med fabrikationen af de berømte Randers-handsker, idet antallet af handskemagere kun blev ansat til fem ved tællingen i 1850, tyve år efter havde dog otte deres erhverv ved dette fag.

Et fællestræk for samtlige håndværksvirksomheder var, at de så godt som alle var baseret på at dække købstadens og dens oplands behov for håndværksmæssigt fremstillede varer. Kun et fåtal af disse foretagender havde held til at skabe afsætning ud over Randers og nærmeste omegn.

Selv om handelen således ikke beskæftigelsesmæssigt kunne måle sig med håndværkerstanden, var det dog uomtvisteligt, at handelsstanden så afgjort var den vig-

tigste erhvervsgræn i datidens Randers. Især byens mange store købmandsgårde var af afgørende betydning for bysamfundets økonomi, idet ikke mindre end tre fjerdedele af de ved handel beskæftigede direkte var tilknyttet disse virksomheder. Selv om denne koncentrationstendens inden for handelen på daværende tidspunkt også kunne spores i andre danske provinsbyer, viser de gamle folketællingers erhvervsoplysninger, at Randers i denne forbindelse indtog en særstilling.

Antal beskæftigede ved »fuldstændig købmandshandel«

	1850	1870
Århus	495	710
Ålborg	318	455
Randers	519	686

Medens de tre byer i 1850 var af nogenlunde samme størrelse, havde Århus i 1870 15.025 indbyggere, Ålborg 11.721 og Randers 11.354. Alligevel var der i 1870 kun en lille difference i antallet af personer beskæftigede i købmandsgårdene, når man sammenligner Århus og Randers.

Også Randers købstads ligningsprotokoller fra denne periode giver et tydeligt indtryk af købmandsgårdenes dominerende økonomiske indflydelse.

Den samlede skattepligtige indkomst for byens borgere beløb sig i 1869 til 952.900 rigsdaler, og heraf tegnede byens købmænd sig for 209.000 rigsdaler eller mellem en fjerdedel og en femtedel af byens totale indkomst. Denne andel virker endnu mere imponerende, når det tages i betragtning, at der i dette indkomsttal kun er taget hensyn til byens 130 selvstændige købmænd, medens indkomsten fra det ved købmandsgårdene i øvrigt beskæftigede personale, der i 1870 androg 540 personer, ikke er medregnet. Tager man også hensyn til disse personers indtægt, kan den samlede indkomst fra købmandsgårdene på dette tidspunkt skønsmæssigt ansættes til 350.000 rigsdaler eller over en trediedel af hele byens skattepligtige indkomst.

Tallene viser, at Randerskøbmændene var økonomiske magtfaktorer, man på daværende tidspunkt måtte regne med, ikke alene inden for byens mure, men også langt uden for det egentlige oplands grænser.

Alt i alt tegner erhvervsstatistikens tørre tal således et billede af en by, der i kraft af sin beliggenhed ved en af datidens vigtige transportveje, Gudenå, og som centrum i et stort landbrugsopland afgav ypperlige betingelser for en blomstrende storhandel og en solid håndværkerstand.

Det nittende århundredes to sidste decennier skulle imidlertid bringe en fuld-

stændig ændring i disse for Randers by så gunstige forhold. Onsdag den 3. september 1862 bragte Randers amtsavis på bagsiden følgende annonce:

Det danske Jernbane-Driftsselskab.

Jernbanen mellem Aarhus og Randers vil blive aabnet for Driften førstkomende 4de September. Togenes Gang vil sees af nedenstaaende

Fartplan.

Gyldig fra 4de September 1862 indtil videre.

Distancer.		Person- og Gods-Tog.	Person- og Gods-Tog.	Distancer.		Person- og Gods-Tog.	Person- og Gods-Tog.
		F. M.	E. M.			F. M.	E. M.
0,892	Miil Aarhus . . Afgang	10,0	6,0	1,679	Miil Randers . . Afgang	7,30	3,30
1,854	Brabrand . . Ankomst	10,8	6,8	2,137	Langaa . . Ankomst	7,50	3,50
3,100	Mundelstrup —	10,22	6,22	3,412	Laurberg . . —	7,56	3,56
4,342	Hinnerup . . —	10,39	6,39	4,654	Hadsteen . . —	8,14	4,14
5,617	Hadsteen . . —	10,54	6,54	5,900	Hinnerup . . —	8,29	4,29
6,075	Laurberg . . —	11,10	7,10	6,862	Mundelstrup —	8,45	4,45
7,754	Langaa . . . —	11,18	7,18	7,754	Brabrand . . —	9,0	5,0
	Randers . . —	11,45	7,45		Aarhus . . —	9,15	5,15

Taxten for Passagerer mellem Aarhus og Randers:

	1ste Klasse:	2den Klasse:	3die Klasse:
Enkelt Billet	2 Rd. - Mk.	1 Rd. 3 Mk.	1 Rd. - Mk.
Dobbelt do. (Tour- og Retour)	2 — 4 —	2 — — —	1 — 2 —

Taxterne for Befordring af Gods og Kreaturer kunne fra Aabningsdagen erholdes paa enhver Station saavel som paa Hovedcontoiret i Aarhus.

Aarhus, den 30te August 1862.

Efter Directionens Ordre,
Overdriftsbestyrelsen.

Dagen efter blev linien åbnet, idet et ekstratog med kong Frederik VII og hans gemalinde om formiddagen afgang fra Århus med Randers som mål. Efter et ophold i Langå, hvorunder middagsmaden blev indtaget, fortsattes turen mod Randers, hvortil toget ankom ved 14-tiden. Kongen kørte gennem den festligt smykkede by ud til amtmandsgården, hvor der holdtes en kort kur. Om aftenen var der festbanket i Klubbens lokaler, og ved denne lejlighed talte Randers bys borgmester, justitsråd Fischer, for kongen. Efter en hyldest til majestæten udtalte han:

»Til alle Sider har nu Randers lette og til Tidens Fordringer svarende Communicationsveje, alle synlige Hindringer for den naturlige Udvikling af Stedets Kræfter ere fjernede, og vi have derfor det bedste Haab om, at naar Kongernes Konge vil bevare os Mueligheden af en rolig og uforstyrret Fremgang i vort Forhold, da vil Velstand og Lykke riigt blomstre mellem os. (Randers Amtsavis, 4/9 1862.)«

Banegården 1951 med DSB's rutebilgarager i forgrunden.

Imidlertid gik ingen af den gode Randersborgmesters ønsker i opfyldelse. To år senere kom den for Danmark så sørgelige krig med Prøjsen, og hermed brast håbet om en fredelig udvikling i hvert tilfælde for et mindre tidsrum. Men heller ikke de fortrøstningsfulde ord om Randers by skulle gå i opfyldelse.

Allerede året efter, den 21. juli 1863, åbnedes jernbanestrækningen Langå—Viborg, og hermed var det første skår slået i Randers bys stilling som trafikcentrum. Viborg og byerne langs jernbanelinien blev gennem banens anlæggelse gjort uafhængige af kågtrafikken via Randers havn, idet man nu havde let adgang til at benytte den direkte jernbanelinie til Århus, og dermed til at anvende Århus havn som udskibningshavn.

Indvielsen af jernbanen fra Skanderborg til Silkeborg i 1871 gav Gudenåtrafikken det endelige dødsstød, idet erhvervslivet i Midtjylland — og her som en vigtig faktor papirfabrikkerne i Silkeborg — nu foretrak den langt hurtigere og mere bekvemme jernbanetransport. Efterhånden som handelsvejene således gik uden om Randers, forsvandt også de tidligere så gode muligheder for byens storhandel.

Randers by 1951 set fra e.

Udviklingen lod sig imidlertid ikke standse. Efter hovedliniernes åbning kom turen til jernbanens sidelinier. I 1877 var strækningen Randers—Grenå færdig, og året efter, i 1877, åbnedes linien fra Ryomgård til Århus. Sidstnævnte banestrækning blev snart hovedlinien på Djursland, og hermed begyndte de nye jernbanelinier at betyde indgreb i Randers bys nærmeste opland. Efterhånden som flere og flere af disse mindre baner kom i drift, viste det sig, at de som oftest blev til mere skade end gavn for forbindelsen mellem Randers og oplandet. Årsagen hertil må sikkert for en stor del søges i banernes linieføring, idet de ligesom hovedlinien Århus—Langå—Viborg virkede som det, man indenfor geometrien benævner korder, og således hver afskar sit stykke af oplandscirkelen.

Jævnside med denne trafikale udvikling foregik produktionsomlægningen inden for landbruget, idet man overgik fra kornproduktion til overvejende at lægge hovedvægten på husdyrbruget. Herigennem forsvandt grundlaget for kornhandelen, der havde været en vigtig gren af Randerskøbmændenes virksomhed, og

jernbanelinien mod Langå.

da det samtidig blev mere og mere almindeligt, at landbruget gennem egne andelsforetagender selv forestod afsætningen af dets produkter, blev det vanskeligt for den private handel at finde erstatning for den reducerede kornomsætning.

Disse forhold kom også tydeligt til udtryk i eksporten fra Randers, hvilket følgende tal viser:

Eksport fra Randers toldsted

	1870—71	1880	1882
Uformalet korn (tdr.)	156.335	118.504	43.206
Formalet korn (pund)	319.948	67.652	19.900
Smør (tdr.)	495	1.505	12.594
Køddvarer (pund)	1.183.690	76.884	144.732
Uld (pund)	67.093	45.600	15.000
Skind og huder (pund)	4.365	—	—
Hornkvæg (stk.)	11.825	3.311	8.616

Selv om eksporten af smør steg betydeligt i årene fra 1870 til 1882, kunne den-

ne stigning dog ikke i kvantitativ henseende opveje nedgangen i eksporten af korn og kødvarer.

Efterhånden som eksporthandelens betydning for den lokale handelsstand blev mindre og mindre, forsvandt interessen for rederivirksomhed også hos Randerskøbmændene. Flere og flere trak sig ud af denne for havnens blomstring så vigtige næringsvej, og antallet af skibe indregistreret i Randers svandt ind fra år til år.

Antal skibe hjemmehørende i Randers

	Dampskibe	Sejlskibe	Register tons
1870—71	3	30	3.354
1890	6	22	3.213
1900	6	12	2.252
1910	10	10	1.902

Randers havde for denne gang udspillet sin rolle som et af Jyllands vigtigste udførselssteder for landbrugsvarer. Ganske vist søgte man i årene 1906—08 at foretage et modtræk, idet såvel havn som sejløb blev uddybet, ligesom en helt ny svajleplads for skibe på indtil 375 fods længde blev indrettet. De samlede udgifter ved disse arbejder beløb sig til i alt ca. 1.253.000 kr., altså en ret betydelig sum på daværende tidspunkt.

Men heller ikke dette initiativ fra Randersborgernes side formåede at ændre udviklingens gang.

En efter en forsvandt de forhen så store og betydningsfulde købmandsgårde, kun et fåtal blev tilbage, og de blev i højere og højere grad baseret på detailhandel med købstaden og dens nærmeste opland. Men også inden for dette felt skete der indgreb i omsætningen, idet handel med manufakturvarer, isenkramvarer og lignende overgik til specialforretninger inden for de respektive brancher. Det i dag foreliggende materiale giver kun et svagt indtryk af, hvilke forretningsmæssige dispositioner og spekulationer denne udvikling tvang de gamle storkøbmænd ud i. Få epoker i Randers bys erhvervsøkonomiske historie har været så kritiske som disse år. Denne stærke reduktion i Randers bys erhvervsmuligheder måtte nødvendigvis komme til udtryk i byens udvikling, og indbyggertallet afspejler da også tydeligt dette forhold.

Indbyggertal

	1850	1880	1890	1901
Århus	7.886	24.831	33.306	51.814
Ålborg	7.745	14.152	19.503	31.457
Randers	7.338	13.457	16.617	20.057

Disse tal giver bedre end mange ord udtryk for den nedgang i erhvervsmulig-

Hvor søvejen møder de 13 landeveje. Luftfoto af Randers 1949.

hederne, der i årene 1880 til 1900 fandt sted i Randers by i forhold til de to nabo-byer Århus og Ålborg.

Selv om befolkningstallet i Randers således nærmest stagnerede i disse år set ud fra udviklingen i andre byer, betød handelens tilbagegang en frisættelse af arbejdskraft, der nødvendigvis måtte finde anvendelse inden for andre erhverv. Som en mulighed herfor kom i første række byens nye industrivirksomheder, idet håndværkererhvervene kun i ringe grad var indstillet på at beskæftige den ufaglærte arbejdskraft, der her var tale om. Spørgsmålet om beskæftigelsens opretholdelse på det hidtidige niveau blev således et spørgsmål om, hvilke kår byen kunne byde den opvoksende lokale industri.

Betingelserne for en industriel udvikling i Randers var hovedsagelig blevet skabt i den sidste halvdel af det nittende århundrede. Allerede i 1854 blev Randers disconto- og lånebank stiftet, og skønt banken de første år af sin virksomhed fortrinsvis kom til at virke i handelens tjeneste som discontør af handelsveksler,

dannede den dog også i forbindelse med den i 1875 oprettede filial af Københavns handelsbank det tilstrækkelige finansielle grundlag for opbygningen af en lokal industri.

Også spørgsmålet om virksomhedernes forsyning med gas og vand fandt sin løsning på et relativt tidligt tidspunkt.

Randers gasværk blev således bygget i årene 1853 til 1854 af et engelsk selskab, der indtil 1909 selv drev værket. Randers kommune havde givet firmaet koncession på gasværksdriften indtil 1914, men købte værket fem år før denne koncessions udløb og har siden da drevet det.

Produktionen var til at begynde med af en meget beskedent størrelse, idet den for eksempel i 1856 kun androg cirka 129.000 kubikmeter, medens den i dag ligger på cirka 8,2 millioner kubikmeter pr. år. Heraf aftager industri og håndværk cirka 2,3 millioner.

Spørgsmålet om anlæggelse af et gasværk forløb således ret gnidningsløst — formodentlig fordi kommunens kasse ikke berørtes i første omgang. Værre gik det med forslaget om bygning af et kommunalt vandværk, der skulle vise sig at blive anledning til en lang og heftig debat såvel i byrådet som ude blandt borgerskabet. Sagen var første gang blevet rejst i 1852 ved byrådets behandling af sagen om gasværkskoncessionen. Skønt flere byrådsmedlemmer under sagens behandling påpegede en række økonomiske fordele ved samtidig anlæggelse af de to værker, vakte planen om bygning af et vandværk stor modstand inden for såvel byrådets kreds som blandt byens borgere. Resultatet blev derfor, at gadepumperne og de private brønde endnu i en årrække måtte klare vandforsyningen.

Denne løsning var imidlertid set fra de lokale industridrivendes side meget uheldig, og i byrådets møde den 28. maj 1872 forelå der da et andragende fra tre af byens erhvervsdrivende, hvori man anmodede om at måtte få vandværkssagen genoptaget. Sagen gik i udvalg, og den 3. december samme år forelå resultatet af udvalgsbehandlingen i form af to alternative forslag til anlæggelse af et kommunalt vandværk i Randers. Den afgørende forskel mellem de to forelagte planer var spørgsmålet om vandværkets beliggenhed, idet man som de to muligheder foreslog placering dels ved Oust mølle og dels i umiddelbar nærhed af Gudenå. Udgifterne var i begge tilfælde budgetteret til at andrage cirka 132.500 rigsdaler.

Sagen gav anledning til en langvarig og hidsig debat i byrådet, inden man ved anden behandling i byrådsmøde den 10. december 1872 endelig med sytten stemmer for og tre blanke vedtog at anlægge et vandværk ved Oust mølle.

Den 31. marts 1874 blev vandværket sat i regelmæssig drift, og maskinanlægget bestod af to dampmaskiner direkte koblet til hver sin dobbeltvirkende stem-

pelpumpe, der gennem en 8" trykledning pumpede vandet til en højdebeholder, der lå ved Hobrovej umiddelbart over for »Tranekjær«.

Imidlertid varede det ikke mange år, før vandforsyningen gav anledning til klager fra beboernes side. Årsagen til den svigtende vandforsyning var dels den stærke stigning i antallet af forbrugere, dels forskellige tekniske mangler ved det første anlæg. Til afhjælpning heraf vedtog byrådet derfor i 1881 at anlægge en ny beholder, og denne stod færdig året efter. Forbruget steg imidlertid stadigvæk, og da byen nu begyndte at vokse op over bakkerne, måtte man igen i årene 1904—05 foretage en betydelig udvidelse af vandværket, ligesom der opførtes et egentligt vandtårn.

Siden da er vandværket flere gange blevet udvidet, sidst i 1950 ved bygning af et nyt vandtårn ved Hadsundvej, idet man samtidig fra byrådets side har bevilget en større sum til en nærmere undersøgelse og kortlægning af vandforekomsterne i omegnen af Randers. Byens hurtige vækst i forbindelse med et stadigt større forbrug til industrielle formål har atter gjort vandværksspørgsmålet aktuelt.

Dette spørgsmåls aktualitet fremgår af følgende tal, der viser stigningen i forbruget:

1874:	Gennemsnitligt døgnforbrug	.....	821 m ³
1900:	—	.....	2.502 -
1925:	—	.....	4.723 -
1950:	—	.....	10.783 -

Bygningen af såvel gasværk som vandværk kom til at betyde meget for byens erhvervsøkonomiske udvikling. Men den afgørende faktor i denne forbindelse blev dog anlæggelsen af elektricitetsværket.

For nutiden står den 2. september 1906 derfor som en afgørende dato i Randers bys erhvervsøkonomiske historie, idet der denne dag blev sat spænding på elektricitetsværkets ledningsnet, og dermed indledtes en ny epoke.

Inden man nåede så langt, havde spørgsmålet været til behandling i byrådet adskillige gange, hvor det, ligesom tilfældet var med vandværkssagen, havde givet anledning til flere meget temperamentsfulde indlæg fra medlemmernes side. Takket været en kraftig indsats fra erhvervslivets mænd i det afgørende øjeblik kom sagen dog frelst gennem byens høje råd, og bygningsarbejderne påbegyndtes i foråret 1906. Den samlede anlægssum for det første elektricitetsværk kom til at beløbe sig til cirka 407.000 kroner, og det viste sig hurtigt, at denne investering havde været en rigtig disposition, idet allerede det første driftsregnskab udviste et overskud på cirka 9.000 kroner. Medvirkende hertil var den store tilslutning, elektricitetsværket fik fra borgernes side i forbindelse med den rivende tekniske udvikling.

Denne stadig større interesse for elektriciteten som belysnings- og kraftkilde medførte, at man allerede i 1907 måtte udvide maskinparken ved købet af endnu en dieselmotor foruden de igangværende to. Dette var begyndelsen til en stadig udbygning af værket, idet større og større landområder blev forsynet med elektricitet fra Randers. Kun syv år efter værkets oprettelse begyndte oplandets beboere at interessere sig for elektricitetslevering fra Randers. Efter en række forhandlinger blev en kontrakt oprettet, og hermed var knyttet en forbindelse mellem oplandet og byen, som siden har været af største betydning for begge parter.

Sideløbende med det voksende forsyningsområde gik et stadigt stigende forbrug hovedsageligt i form af kraft til de lokale industrivirksomheder. Resultatet af denne udvikling har været, at alle de største virksomheder i byen og i oplandet drives ved elektricitet fra det kommunale værk, og da der samtidig fra Randers leveres strøm til lys, kraft og husholdningsbrug i en afstand af indtil 35 kilometer fra byen, har elektricitetsværket efterhånden antaget meget store dimensioner i forhold til byens størrelse. Ledningsnettets længde, der er på over 3000 kilometer, giver et tydeligt indtryk af dette. Endvidere er i vore dage over en trediedel af byens ejendomme tilsluttet elektricitetsværkets fjernvarmeanlæg, der for en stor del drives af spild damp.

Denne stadige udvikling afspejler sig tydeligt i produktionens stigning fra år til år siden værkets oprettelse.

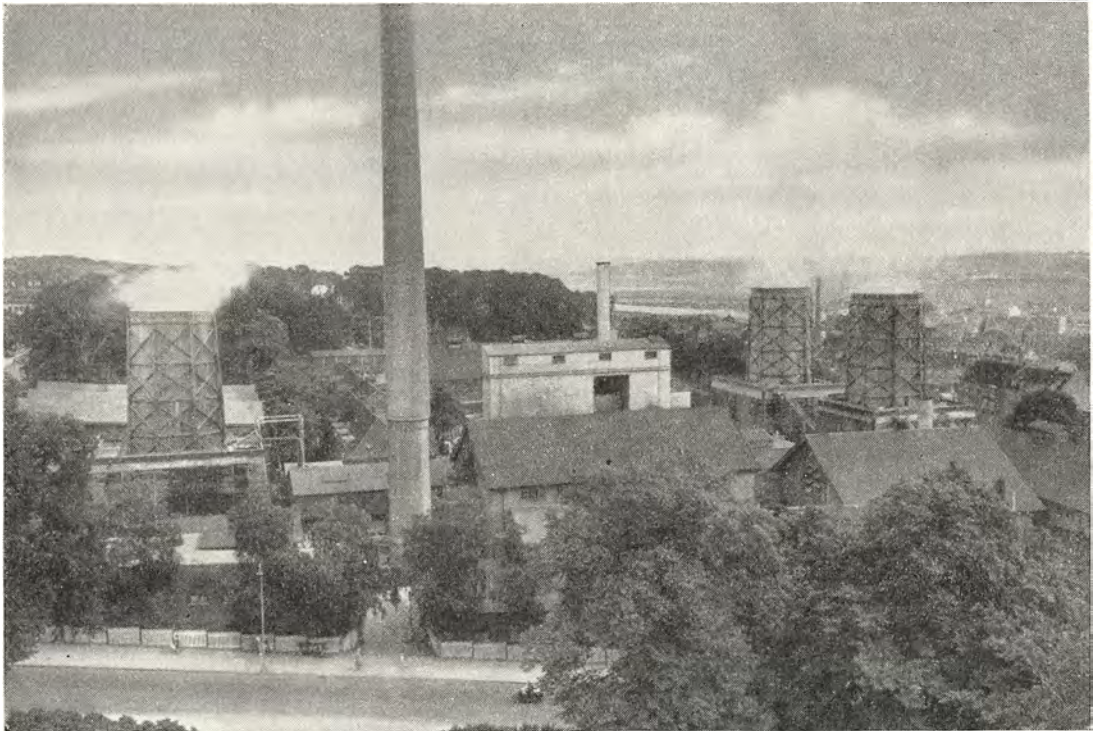
Randers elektricitetsværk

Produktion 1906—07 til 1947—48

1906—07	146.300	kwh
1910—11	682.661	—
1920—21	5.513.782	—
1930—31	11.454.490	—
1940—41	19.189.350	—
1947—48	38.389.746	—

Salget af elektricitet fordelte sig i det sidst anførte driftsår med 15 millioner kwh til byen og cirka 15 millioner til oplandet og andre værker. Disse tal er et tydeligt bevis for, at byrådet i 1906 disponerede rigtigt ved anlæggelse af et elektricitetsværk i Randers, selv om man på daværende tidspunkt ikke havde muligheder for at danne sig et indtryk af, til hvilke dimensioner det daværende ret beskedne kommunale værk skulle vokse.

Etableringen af de offentlige værker og dannelsen af et lokalt kapitalmarked betød, at grundlaget for en udvikling af Randers bys industri- og håndværkserhverv var skabt. Flere af nutidens betydende lokale virksomheder, så da også da-

Elværket 1951. I baggrunden skimtes fjorden og Romalt bakker.

gens lys inden århundredskiftet. Selv om disse industrivirksomheder var få i antal, havde de dog som allerede tidligere nævnt en afgørende beskæftigelsesmæssig betydning på et tidspunkt, da handelens stagnation betød en frisættelse af arbejdskraft. Deres funktion som stabiliserende faktor i disse vanskelige overgangsår må derfor ikke undervurderes.

Resultaterne af denne fremgang inden for håndværk og industri afspejler sig i industritællingen af 1906, hvor man for første gang søgte at skabe en virkelig oversigt over disse erhvervs stilling.

Håndværks- og industrivirksomheder

Antal og personel

1906

	Antal virksomheder	Samlet personel	Ansatte pr. 1000 indbygger
Århus	1.470	11.064	185
Odense	1.662	9.145	225
Ålborg	749	5.408	190
Horsens	937	5.293	237
Randers	597	3.932	195

Som tallene viser, var den industrielle udvikling i Randers foregået nogenlunde jævnsides med udviklingen i byerne Århus og Ålborg, såfremt man ser på den industrielle beskæftigelse i forhold til de respektive byers indbyggertal. Imidlertid må det ikke glemmes, at befolkningstilvæksten i Randers lå betydeligt lavere end i de to øvrige byer; resultatet var derfor, at industri og håndværk ikke fuldt ud formåede at opsuge den fra handelen og de dertil knyttede erhverv frisatte arbejdskraft, og dette forhold havde ikke ændret sig ved den næste industritællings afholdelse i 1914.

Håndværks- og industrivirksomheder

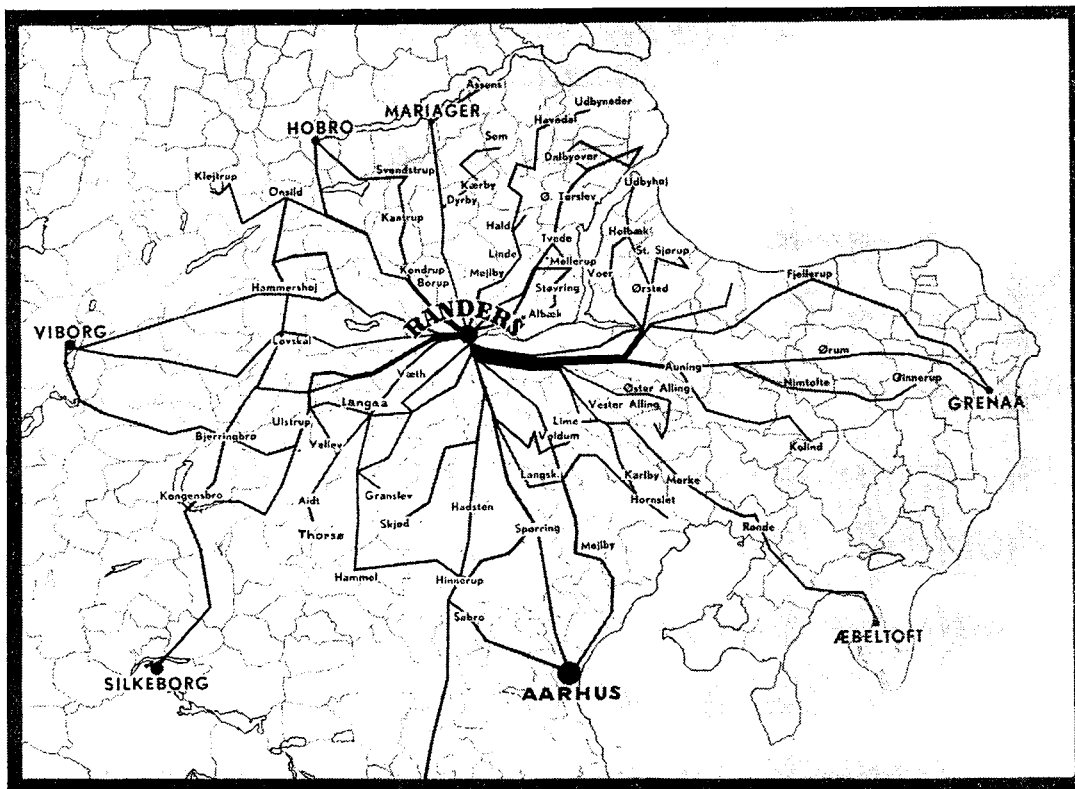
Antal og personel

1914

	Antal virksomheder	Samlet personel	Ansatte pr. 1000 indbygger
Århus	1.581	12.760	174
Odense	1.436	10.520	200
Ålborg	1.058	6.702	174
Horsens	673	5.006	199
Randers	695	4.170	158

Udviklingen i antallet af ansatte inden for håndværks- og industrifagene i Randers synes tværtimod i tidsrummet fra 1906—14 at være foregået i et betydeligt langsommere tempo, end tilfældet var i de andre her anførte byer. Skønt der for samtlige byer kan konstateres en tydelig nedgang i den industrielle beskæftigelse i sammenligning med forholdene i 1906, var denne nedgang relativt større for Randers bys vedkommende, end tilfældet var med de øvrige byer. Resultatet af denne udvikling var derfor, at Randers i 1914 var den mindst industriprægede af de her nævnte byer. Heller ikke indtil dette tidspunkt havde disse erhvervsgrøner, der var båret frem af den nye tekniske udvikling, formået at erstatte det initiativ

Kort over rutebilruterne fra Randers.

og erhvervsmæssige fremsyn, der forsvandt sammen med de gamle købmandsgårde. Det nittende århundredes i erhvervsmæssig henseende så livlige og initiativrige Randers var uhjælpeligt borte, storkøbmanden med det vide udsyn og de dristige beslutninger havde vejet sædet for en mere sindig handelsstand, der sammen med småhåndværkeren dannede tyngdepunktet i byens erhvervsøkonomiske billede. Kun få industrivirksomheder formåede at udvikle sig udover det almindelige gennemsnit, men deres lille antal indebar ikke nogen ændring i helhedsindtrykket. På baggrund af de voldsomme ændringer i byens erhvervsstruktur forekommer denne stilstand imidlertid ikke mærkelig. Storhandelens hensygnen betød som allerede nævnt en direkte nedgang i bysamfundets totalindkomst, og samtidig må den lange række af økonomiske bagslag have skabt en vis — måske overdreven — forsigtighed hos den tilbageblevne del af byens erhvervsdrivende.

Men den tekniske udvikling fortsatte med uformindsket hastighed, og det skulle snart vise sig, at den gav Randers en chance for at genvinde en stor del af byens gamle erhvervsmæssige position.

Fra omkring 1880 indtil slutningen af den første verdenskrig hævdede jernbanerne deres stilling som det eneste betydende landtransportmiddel. Under krigen blev imidlertid automobilets konstruktion forbedret i saa høj grad, at dette nye transportmiddel efter fredsslutningen stod klar til at bryde banernes hidtidige trafikmonopol, og hermed gik Randers en ny tid i møde.

Medens jernbanernes linieføring havde været i allerhøjeste grad uheldig for byen, havde intet formået at ændre ved Randers gamle stilling som et vigtigt landevejsknudepunkt. Men den hurtige udvikling i automobiltrafikken indebar, at handelen igen i udstrakt grad kom til at følge landevejene, og Randers bys beliggenhed blev igen et godt erhvervsøkonomisk aktiv. Med eet slag genvandt den lokale handelsstand en væsentlig del af fortidens fordele, og en sådan omvæltning måtte nødvendigvis give sig ydre udtryk på en lang række områder.

Meget hurtigt blev Randers knudepunktet for et stort antal rutebiler. Allerede i 1927 fortæller rutebilkommissionens betænkning, at der fra Randers udgik 31 rutebiler med i alt 325 mill. pladskilometer pr. uge. Udregnet i forhold til byens indbyggertal gav dette et samlet antal pladskilometer på cirka 12.000 pr. indbygger, hvilket var 100 % mere end gennemsnittet af de større provinsbyer og halvanden gang mere end Vejle, der med 8.600 pladskilometer indtog andenpladsen.

Medens rutebilerne i første række betød en stor fordel for den lokale detailhandel, åbnede det store antal af fragtbiler, der snart aftegnede sig med Randers som udgangspunkt, nye muligheder for en gros handelen, og disse muligheder skulle snart blive mangedoblet.

Siden udvidelsen i årene 1906—09 var der ikke blevet gennemført større arbejder ved havnen. De gode erhvervsøkonomiske muligheder, der nu syntes at åbne sig for Randers by, gav imidlertid erhvervslivet blod på tanden, og spørgsmålet om en modernisering og udvidelse af havnen blev fremsat i byrådet.

Resultatet blev en storstilet havneudvidelse, der fuldstændig ændrede havnens karakter og udseende. Arbejdet, der udførtes i årene 1930—32, skulle løse to hovedopgaver. Den første var en uddybning af barren, sejlløbet og havnen til 23 fod og en bundbredde på mindst 22 meter samtidig med en regulering af sejlløbets kurver, der overalt rettedes ud til en minimums-krumningsradius på 900 meter.

Den anden hovedopgave var en udvidelse af havnens kajer og svajebassiner. Som et led i dette arbejde ledtes Gudenå gennem et nyt løb noget sydligere beliggende end det oprindelige, og herigennem skabtes der et nyt sydbassin i havnen. Udvidelsens slutresultat blev i øvrigt en samlet kajlængde på 2600 meter med mulighed for udvidelse til 5700 meter. Til sammenligning kan anføres, at hav-

Randers havn under den store udvidelse 1930 - 32.

Efter udvidelsen.

nen før udvidelsen havde en dybde på 18 fod og en samlet kajlængde på i alt 1500 meter, der ydermere ikke havde kunnet udnyttes fuldt ud på grund af bolværker-nes dårlige stand.

Som en tredje, vigtig faktor ved havneudvidelsen kan det nævnes, at havneter-rænet blev udvidet fra 25 til 68 hektar. Herigennem skabtes en række ideelt belig-gende pakhus- og industrigrunde med umiddelbar adgang til kaj, landevej og jern-banespor.

Havneudvidelsen og trafikens omlægning bevirkede således med eet slag, at Randers kunne byde erhvervslivet endog ypperlige trafikale forbindelser med såvel ind- som udland, og hermed havde byen igen i trafikmæssig henseende indtaget sin gamle plads fra før nedgangsperioden.

En kreds af byens fremsynede borgere var imidlertid klar over, at der nu måtte gøres en alvorlig indsats udadtil for at henlede omverdenens opmærksomhed på, hvad der var sket i Randers, og hvilke store fordele byen kunne byde på. Og som et synligt udtryk for den fremskridtsvilje, der besjælede denne kreds, blev Propagan-dakomiteen for Randers by og havn stiftet.

I marts 1931 afholdtes det første møde i komiteen, og man vedtog her at påbe-gynde en reklamekampagne, der skulle strække sig over to år, og hvis hovedopgave var at fremme benyttelsen af Randers havn mest muligt samt animere til oprettelse af nye virksomheder i byen. Endvidere at udvide oplandet og at knytte det fastere til Randers. Endelig skulle reklamen medvirke til forøget besøg af turister og andre rejsende. Allerede på det indledende møde kunne arbejdsudvalget meddele, at man gennem en indsamling blandt byens erhvervsdrivende havde fremskaffet godt 25.000 kr. til formålet. Dette beløb blev dog næsten tredoblet dels gennem yder-ligere bidrag fra privat side og dels gennem tilskud fra Randers kommune, forinden reklamekampagnen i foråret 1932 løb af stabelen.

Som den første by i landet tog Randers nu reklamen til hjælp i det erhvervsøko-nomiske arbejde. Man lagde ud med en pjece om havnen og fortsatte med gen-nem radioudsendelser, annoncer i dagspressen, plakater, udsendelse af flere pje-cer og filmsoptagelser at slå Randers fast som »Byen, hvor søvejen møder de 13 landeveje«.

Den dag i dag står dette storstilede fremstød som eksempel på den offervilje og interesse, man med det ene formål at bringe byen frem, viste sagen fra borgerska-bets og bystyrets side. Resultaterne udeblev heller ikke, idet bysamfundet stadig-væk nyder godt af det initiativ, der dengang blev udvist, selv om landbrugs-krisen i begyndelsen af 30'erne i nogen grad reducerede kampagnens øjeblikkelige virkninger.

Ændringen i byens trafikale stilling i forbindelse med borgernes og bystyrets indsats resulterede i en ny fremgangsperiode for Randers by. Medens tilvæksten i indbyggertallet fra omkring 1880 indtil 1930 havde været den procentvis laveste blandt de øvrige større købstæder, begyndte byen nu at vokse meget stærkt med det resultat, at Randers i dag sammen med Esbjerg hører til de hurtigst voksende byer i landet.

Denne stigning i befolkningstallet er imidlertid kun et ydre udtryk for den forøgelse i erhvervsaktiviteten, de ændrede forhold bragte med sig.

I nutidens Randers har de store specialforretninger inden for detailhandelen for en væsentlig del overtaget købmandsgårdernes rolle som forsyningscentre for oplandets beboere med hensyn til udvalgsvarer. Nedenstående tal viser disse forretningers betydning og størrelse, idet der som sammenligningsgrundlag for den lokale handel er valgt totalomsætningen i Randers og Viborg amter inden for de pågældende brancher.

*Detailhandel med beklædningsgenstande, møbler
og isenkram*

1935 (omsætning i 1000 kr.)

	Randers købstad	Randers og Viborg amter
Beklædningsgenstande	9.249	26.877
Møbler, indbo m. v.	2.028	4.151
Isenkram, porcelain	1.389	3.128

At ovennævnte område er valgt som sammenligningsgrundlag for omsætningen i Randers er ikke helt tilfældigt. Før nedgangsperioden i slutningen af det 19. århundrede var Randers, som det allerede tidligere er nævnt, handelscentrum for størstedelen af de to nævnte amter. I 1935 udgjorde omsætningen i byen inden for de tre nævnte varegrupper følgende procentsatser af det samlede salg i området:

Beklædningsgenstande	34 %
Møbler og indbo	49 %
Isenkram, porcelain	45 %

For detailhandelen som helhed gælder det i øvrigt, at de sidste tyve år har været præget af en stadig fremgang.

Detailomsætning 1935 og 1948 (1000 kr.)

	Randers købstad	Randers og Viborg amter
Detailomsætning 1935	37.615	186.075
Detailomsætning 1948	140.218	571.896

Disse tal viser, at Randers-forretningerne i løbet af de tretten år forøgede deres andel i områdets detailhandel og nu er ved at genvinde deres før så vigtige position i byens gamle opland.

Havneudvidelsen var medvirkende til at skabe gode muligheder for en udvidelse af den lokale industri, og denne udeblev da heller ikke. Inden for håndværk og industri var der i 1906 beskæftiget i alt 3932 personer, og dette tal holdt sig til trods for stigningen i byens indbyggertal konstant indtil 1925. Men herefter skete der en ændring også på dette område. Erhvervstællingen i 1935 viser, at der i løbet af de følgende ti år kunne noteres en beskæftigelsesudvidelse på 20 %. Bag denne gennemsnitsstørrelse skjuler sig en vidt forskellig udvikling inden for de forskellige brancher, idet en række industri- og håndværksvirksomheder, der i 1906 havde været af stor beskæftigelsesmæssig betydning for byen, forsvandt i løbet af de følgende 30 år. Dette forhold gjorde sig især gældende inden for trævareindustrien. Til gengæld kunne der konstateres en væsentlig beskæftigelsesudvidelse i jern- og metalindustrien og beklædningsindustrien, således at slutresultatet blev en stigning i den samlede beskæftigelse. Forholdene inden for de enkelte fag er iøvrigt belyst i nedenstående tabel.

*Antal beskæftigede inden for håndværk og industri
1906, 1925 og 1935*

	1906	1925	1935	Stigning 1906—35
Tilvirkning af nærings- og nydelsesmidler	664	735	721	8 %
Tekstilindustri	283	130	210	÷ 22 -
Beklædningsindustri	304	481	543	80 -
Jordarbejde og bygningsindustri	640	510	841	31 -
Trævareindustri	818	409	284	35 -
Læder- og lædervareindustri	251	137	181	÷ 28 -
Sten-, ler- og glasindustri	26	36	30	16 -
Metalindustri	466	911	1.076	131 -
Kemisk industri	159	223	262	65 -
Papirindustri	22	26	6	÷ 73 -
Fremstilling af bøger, billeder og blade . .	176	167	224	28 -
Soigneringsindustri	123	161	343	180 -
I alt	3.932	3.926	4.721	20 %

Siden 1935 er udvidelsen i beskæftigelsen inden for håndværk og industri i Randers fortsat og endog i stigende tempo. I tidsrummet fra 1935 til 1948 steg antallet af beskæftigede personer inden for disse erhvervsgrøene fra 4721 til 6798, en stigning på i alt 44 %. En væsentlig del af befolkningstilvæksten har således fundet beskæftigelse inden for industri og håndværk.

Selv om de senere års beskæftigelsesudvidelse har været betydelig, er Randers bys industrielle kapacitet dog langt fra udnyttet. Gennem havneudvidelsen skabtes store arealer, der er velegnede til industriel bebyggelse, og de seneste års udvikling tyder da også på, at der her vil vokse et nyt industri kvarter op. En yderligere forøgelse af de lokale beskæftigelsesmuligheder må hilses med tilfredshed, idet beskæftigelsen af ufaglærte arbejdere er et betydeligt lokalt problem i dag. Gennem de senere års vidtrevne mekanisering inden for landbruget er antallet af beskæftigede inden for dette erhverv faldet stærkt, og den overflødige arbejdskraft er i vid udstrækning søgt ind til byerne. I kraft af sin stilling som en udpræget oplandsby, har Randers i høj grad mærket denne udvikling. Det er derfor i dag en nødvendighed for byen, at erhvervene har øjnene åbne for enhver ekspansionsmulighed, og dette gælder såvel håndværk og industri som handelserhvervene.

Imidlertid har denne kortfattede gennemgang af de sidste 100 års erhvervsøkonomiske udvikling i Randers vist, at byen har forstået at klare sig til trods for stærkt svingende konjunkturer. Gennem de seneste års ændringer i en række erhvervsøkonomiske grundfaktorer er der nu skabt muligheder for en gunstig erhvervmæssig udvikling, muligheder som sikkert vil blive udnyttet tilbunds i de kommende år af byens erhvervsdrivende.

Hans Øhrstrøm.

Den kulturelle udvikling i det nittende århundrede

AF LANDINSPEKTØR F. SCHRØDER

Adskillige af vore provinsbyer har givet vægtige bidrag til landets kulturelle udvikling, andre har fulgt med i udviklingen, og andre har sovet — og sover endnu — deres tornerosesøvn.

Til hvilken kategori hørte Randers i det nittende århundrede?

Her som andre steder startede dette århundrede med genlyd fra den franske revolution. Den store udvikling lå først og fremmest på landet, hvor befolkningens liv blev omlagt gennem landboreformerne, og hvor godsernes vælde blev brudt. Landbefolkningen vågnede, og en åndelig udvikling fulgte i sporene af den materielle.

I Randers som i andre købstæder levede byens borgere endnu i klubbernes tid. Først grundloven den 5. juni 1849 sprængte de gamle rammer og skabte røre inden for alle områder. Allerede i 1837 fik købstæderne til en vis grad selvstyre; men først da løftet i junigrundlovens § 96 om lokalt selvstyre blev indfriet ved loven af 26. maj 1868, først da de eligerede mænd blev afløst af byrådet, først da havde byens borgere fået det fulde ansvar, der giver den så eftertragtede frihedsfølelse.

De gode Randerskøbmænd var noget materielle, det véd vi ikke mindst fra byens præster, men man måtte dog forvente, at den fuldstændige omvæltning af erhvervsforholdene, den sønderslagning af købmændenes regime, som fandt sted i den sidste halvdel af det forrige århundrede, måtte have skabt erkendelse af, at livet nu engang ikke kan rummes i en pengekasse. Denne udvikling må have gjort sindene mere modtagelige både for de politiske og de kulturelle bevægelser. Det var ikke noget lokalt fænomen, selv om man må erkende, at Randers blev ramt særlig hårdt, fordi dens købmandsstand var så stor. Den kulturelle udvikling gav sig dog ikke større udslag i Randers end i det øvrige land. Man fulgte med, måske hellere lidt bagefter end foran.

Tidstypisk billede fra ca. 1840: Stilsfærdigt liv omkring Sct. Mortens kirke.

Gouache i Rasmus Henrik Kruse: Nørre Jyllands Mærkværdigheder 1. 1843. Manuskript i Nationalmuseet.

Den kulturelle udvikling skete på en så bred front, at emnet er behandlet i flere af denne bogs artikler, således om skolevæsenet m. v. og om selve resultatet af den kulturelle udvikling, byens store kvinder og mænd. Denne artikel dækker derfor ikke ganske det udpegede emne.

Det kirkelige liv.

Generation efter generation af byens borgere havde siden reformationen levet deres kristenliv i byens gamle sognekirke, Sct. Mortens kirke. I den nyere tid blev rationalistiske præster afløst af præster, der var prægede af romantikken, hvor kristendom og humanitet skulle forenes. I præstegårdene skabtes da et rigt nationalt liv, og kunst, æstetik og filosofi blev dyrket, men muligt gik det ud over den åndelige dybde.

Som en modvægt opstod midt i århundredet lægmændsbevægelsen, foreningen for indre mission, der senere samledes om Vilhelm Beck. Grundtvigianismen gik samtidig sin gang især blandt landbobefolkningen. Begge disse bevægelser søgte

at tage sig af menighederne også uden for gudstjenesten, og hvor de fik rodfæste landet over, groede missionshuse, højskoler og højskoleforeninger frem.

I 1863 fik Dines Pontoppidan embedet som sognepræst efter pastor Jørgen Vilh. Jørgensen og rykkede med sin store familie — 10 børn — ind i den nye præstegård i Brødregade.

I Pontoppidans embedstid — fra 1863—1879 — skete den store udvikling i byens kirkeliv. Indre mission og grundtvigianerne tog livtag, men ved siden heraf begyndte grundlovens bestemmelser om religionsfrihed at virke. Flere menigheder uden for folkekirken opstod, hvad der også skabte bevægelse i byen.

Fra professor Lindhardts for nylig udkomne bog om Dines Pontoppidan skal ganske kort refereres så meget, at læserne kan følge udviklingen i Randers.

Dines Pontoppidan blev som yngre stærkt knyttet til Grundtvig, og i Randers samledes naturligt de grundtvigianske kredse om ham. Han var en dygtig prædikant, om ikke altid let forståelig. Salmesangen var præget af de grundtvigianske salmer; men Morten Pontoppidan opdagede først efter sit eget møde med den gamle Grundtvig og med menighedslivet i Vartov, at hans fader var grundtvigianer. Dines Pontoppidan søgte til Randers for at forbedre sin store families økonomiske forhold, uden særligt held, idet formandspensionen i de første 10 år slugte mere end en trediedel af indtægterne. Også kirkelivet var ham en skuffelse. I en sag, hvori Pontoppidan havde nægtet at vie en fraskilt, udtalte han sig til biskoppen bl. a. således: »Thi ligesom det aandelige Livs Tilstande i Almindelighed ere dybt sunkne hos Folket her paa Stedet, saaledes gjælder dette ogsaa i Særdeleshed Ægteskaberne, blandt hvilke jeg allerede har været kaldet til at kjende saa mange ulykkelige . . .«. Forholdet mellem præst og menighed var altså ikke det bedste. Mand og mand imellem blev Dines Pontoppidan kaldt for »Filistrenes oldermand«.

Modsætningerne kulminerer omkring 1867—68. Allerede i 1865 havde Vilh. Beck på sin missionsrejse i Midtjylland haft et sammenstød med Pauline Worm, der i hele sit væsen forargedes over, at Vilhelm Beck anså det danske folk for at være så hedensk, at det nu ved Indre mission skulle omvendes. Pauline Worm var datter af sognepræsten i Kristrup, der havde Hornbæk som annekskirke. En af Pauline Worms søstre blev gift med den senere så bekendte provst Deichmann. Som kapellan hos pastor Worm fra 1860—66 var Deichmann med til at skabe en Indremissions-kreds i Hornbæk, hvorfra bevægelsen meget hurtigt bredte sig ind i Randers.

I 1867 fik 99 borgere i Randers tilladelse til, at Indre mission måtte bruge Sct. Mortens kirke til en gudstjeneste en søgnedag med pastor Vilh. Beck som prædi-

kant. Gudstjenesten den 11. december 1868 med det efterfølgende offentlige møde i ridehuset fik kirkehistorisk betydning. Beck betegnede Pauline Worms betragtninger som kællingeladder, og bølgerne gik højt. Bagefter fulgte en polemik i dagspressen. Carl Ploug stillede sig i »Fædrelandet« på Pauline Worms side, og det hele førte til et åbent brud mellem Indre mission og grundtvigianismen.

Den vækkelse, som pastor Deichmann havde været medvirkende til at starte, bredte sig i Randers, og kredse af byens småfolk sluttede sig sammen om Indre mission. Det blev et særkende for Randers, at lægmænd i mere end 20 år blev en faktor i det åndelige liv, og manglen på forbindelsen med kirken var ofte følelig. Man samledes i hjemmene, og man drøftede mulighederne for at bygge eget hus. Efter at en midlertidig sal i en nybygning i 1871 var taget i brug i Sct. Pedersgade, blev missionshuset i samme gade bygget i 1872 som et af de første i Danmark. Bygningen ligger der endnu lige nord for Fabershus og kan kendes på sin takkede gavl med det indmurede kors. De færreste tænker på, at denne uanselige bygning i 20 år var centret for Indre missions arbejde i Randers. En af de ledende mænd inden for dette arbejde var for øvrigt fjordinspektør, assessor Bruun.

I 1873 døde Dines Pontoppidan. Han var udadtil streng og utilnærmelig, men i virkeligheden lys af ånd og hjerte. Sådan omtaler Morten Pontoppidan sin fader. Dines Pontoppidan var medvirkende til at påvirke den kulturelle udvikling i Randers, og det rige hjemmeliv i præstegården i Brødregade har været grobunden for de to sønner, Henrik og Morten, som på så forskellig måde gjorde deres indsats i udviklingen.

Pontoppidans efterfølger blev Peter Jørgen Chr. Scharling, som var sognepræst indtil 1907. Scharling var ikke partipræget, men gjorde sit til at skabe et kirkeliv mellem de to yderpartier.

Indre mission var i stærk fremgang i den periode. Den første søndagsskole blev åbnet i 1875. I 1884 oprettedes KFUM og to år efter KFUK. I 1889 påbegyndtes et arbejde for et nyt og større missionshus. Der blev startet en landsindsamling, og allerede i 1891 blev »Saron« — »Danmarks smukkeste missionshus« — indviet. Arkitekt Jensen Wærum havde tegnet huset, der opførtes i italiensk renaissance.

I 1891 blev pastor Frederik Wilhjelms 2. res. kapellan ved Sct. Morten og sognepræst i Vorup, og hermed fik Indre mission endelig en præst, som stillede sig midt iblandt dem. Wilhjelms blev formand i bestyrelsen for »Saron« og lagde et stort arbejde i KFUM og KFUK og var en virksom arbejder for bygningen af Sct. Peders kirke.

Grundtvigianismen gjorde sig ikke synderligt gældende i Randers i denne periode. Der var i omegnen adskillige grundtvigianske kredse, men først omkring

1885 dannedes højskoleforeningen. Allerede i 1879 blev der i Randers afholdt et møde med lærer Jens Bek som taler. Formålet var at skabe interesse om bygning af en højskole i Randerseggen. Resultatet blev højskolen i Mellerup med Jens Bek som leder. Valget faldt på Mellerup, fordi der her omkring pastor H. C. Slamberg var skabt et rigt kristeligt liv, stærkt præget af Grundtvig. Efter Slambergs død i 1889 blev valgmenigheden i Mellerup dannet med Jacob Knudsen som den første præst. I de tre år fra 1890 til 1893, hvor Jacob Knudsen og Bek fik lov at arbejde sammen, skabtes der i Mellerup et kirkeligt liv med gudstjenester og møder som aldrig før her på egnen. Efterårsmøderne blev besøgt af indtil 1000 mennesker, og der var talere fra hele landet. I 1893 døde Bek, og i 1897 opsigede Jacob Knudsen sin stilling som valgmenighedspræst og flyttede til Randers, hvor han ofte talte i højskoleforeningen.

De grundtvigianske kredse i Randers har selvsagt været meget nær forbundne med Mellerup højskole og Mellerup valgmenighed.

Højskoleforeningen startede med lokaler i v. Hattenstræde, men flyttede allerede i 1886 til Carolinegade 22, hvor der var langt bedre plads, bl. a. også den nødvendige staldplads for gæsterne fra oplandet. Når lokalerne blev for små, afholdtes møderne i »Rosenlund« på Tøjhushavevej eller i håndværkerforeningen. Her holdtes i 1887 et stort møde med Bjørnstjerne Bjørnson som taler. Salen var stuvende fuld, og bagefter var der folketog til Bjørnsons bopæl på Hotel Randers.

Mange udmærkede talere fra hele landet har gæstet Randers gennem højskoleforeningen. Her har man drøftet den politiske udvikling især i provisorieårene. Man forargedes, da Scavenius i 1886 berøvede Mellerup højskole sit statstilskud på grund af nogle udtalelser af Jens Bek på et grundlovsmøde i Randers.

I 1901 blev pastor M. T. Kabell udnævnt til 1. kapellan ved Sct. Mortens kirke og præst ved Randers kloster. Hermed fik højskoleforeningen en energisk medarbejder. Kabell fik dannet et grundtvigiansk vennesamfund for Randers og omegn og var medvirkende til oprettelse af en læsestue for byens ungdom på helligånds-huset.

Endelig i 1907 byggede man højskoleforeningens bygning på hjørnet af Middelegade, og denne bygning er efterhånden blevet et center for et stort kulturarbejde især for byens opland.

Pastor Scharling søgte at stå mildnende mellem Indre mission og den grundtvigianske kreds, men uden særligt held. Han gik ind for opførelse af et menighedshus for derigennem at samle menigheden.

I 1895 var der hertil indsamlet 13.000 kr., og menighedsforeningen blev stiftet med det formål at stå som ejer af bygningen, der skulle »virke for Guds Riges

Udsigt ned over byen fra Fabersvej. I forgrunden Sct. Peders kirke, i baggrunden Vorup og Kristrup.

Fremme paa den danske Folkekirkens Grund med en saadan Forkyndelse af Ordet og kristelig Kærlighedsvirksomhed, som ellers ikke finder Plads i selve Kirken«. Scharling blev valgt til foreningens formand, og indvielsen af menighedshuset på hjørnet af Søren Møllersgade og Staldgårdsgade fandt sted den 8. december 1896. Bygningen blev opført i en gotisk stil med Jensen Wærum som arkitekt. Malerierne i billedsalen er malet af Niels Wyke. Denne sal blev i mange år anvendt til menighedens børnebespisning. Bygningen har haft ikke ringe betydning for menighedslivet i Sct. Mortens sogn.

Omkring 1900 afklaredes dog linierne. De store landssammenslutninger, kirkeligt samfund og kirkeligt centrum, blev stiftet, Indre missions ungdomsarbejde KFUM og KFUK blev landet over organiseret. Samtidig kom I. C. Christensens lov om menighedsrådene, og rammerne for det kirkelige liv, vi selv oplever, blev skabt.

Pastor Scharlings efterfølgere, pastor Eduard Geismar og pastor Rützau, var begge formænd for menighedsforeningen og ivrige deltagere og organisatorer af

arbejdet. Der blev holdt opbyggelige foredrag, bibellæsning, søndagsskoler, julefest for gamle og ensomme. Pastor Geismar, der fra ungdommen var stærkt præget af Søren Kierkegaard, interesserede sig uhyre for afhjælpning af den sociale nød og for udbredelsen af evangeliet i arbejdsklassen. I 1917 kom Geismar til Trinitatis kirke i København og til universitetet som professor.

Byens kraftige vækst i den sidste halvdel af århundredet medførte, at Sct. Mortens kirke blev for lille, og i oktober 1894 begyndte man indsamlingen til en ny kirke. Fra byrådet fik man tilbud om grunden ved Mariagervej. En arkitektkonkurrence blev udskrevet og vundet af arkitekt Aug. Wiinholdt, Viborg. Den 7. december 1902 indviede biskop Clausen Sct. Peders kirke.

Det var påtænkt samtidig med opførelsen af den nye kirke og den eventuelle deling af Sct. Mortens sogn at henlægge Vorup sogn som anneks til Krstrup sogn. Der blev imidlertid ikke råd til sognedeling med oprettelse af nye embeder. Først i 1916 udskiltes Sct. Peder fra Sct. Morten sogn og fik yderligere henlagt Vorup sogn som anneks. Sct. Morten beholdt derimod Dronningborg landsogn og klostrets kirke. Nu er Sct. Clemens kirke under opførelse og grunden til Dronningborg kirke erhvervet, og Randers har snart igen lige så mange kirker som i middelalderen.

Endelig skal nævnes, at KFUM og KFUK fik egne bygninger i henholdsvis 1909 og 1916, og at KFUK er udvidet i 1924. Også »Saron« måtte udvides, og dette skete umiddelbart før udbruddet af den første verdenskrig. Endelig er de to missionshuse »Tabor« og »Bethania« bygget i henholdsvis 1914 og 1918.

Juni-grundloven skabte religionsfrihed i landet, men det varede nogle generationer, inden man lærte at tage konsekvensen af grundlovens bestemmelser.

Indtil 1849 fandtes der i Danmark kun katolske menigheder i København og i Fredericia, og fra disse menigheder blev der udsendt rejsepræster.

Med støtte fra visse kredse i Westphalen stiftede missionspræsten Johannes von Euch i 1867 en mission i Randers indviet til ære for Jesu allerhelligste hjerte. Den første gudstjeneste blev afholdt i 1867 i et provisorisk kapel i en gård i Østergade. I 1870—1879 byggede man skolen og kirken ved Thorsgade.

Det gik ikke helt stille af. Allerede efter den første annonce om skolen den 6. januar 1868 kom det til ret skarpe udtalelser i Amtsavisen. Vanskelighederne med at få de formelle anerkendelser i orden var store, myndighederne kværulerede, magistraten var høflig og forekommende, men det var amtmand Rosenørn ikke. Menigheden voksede dog, og arbejdet blev fortsat. I 1885 fik menigheden overladt en afdeling på Østre kirkegård.

Allerede fra starten i 1868 deltog Sct. Joseph-søstrene i missionsarbejdet, til at begynde med som lærerinder for pigerne i skolen. I foråret 1900 søgte Sct. Joseph-

søstrene om en grund til et hospital og fik overladt grunden ved Hadsundvejen neden for Randers mølle. Indtil hospitalets udvidelse i 1903 drev søstrene en klinik i v. Hattenstræde 12. Hospitalet er tegnet af arkitekt Jensen Wærum og kostede med grund 154.000 kr. Søstrenes sygeplejegering ophørte i 1946 efter 50 års virksomhed.

Foruden den romersk-katolske menighed findes der en menighed, tilsluttet den apostolsk-katolske kirke med kirkebygning i Søren Møllersgade ved siden af De gamles hjem.

Af andre statsanerkendte kirkesamfund skal nævnes metodisterne, som samles i Sct. Pauls kirke på hjørnet af Hobrovej og Danmarksgade, bygget i 1898. Metodisterne adskiller sig ikke synderligt fra lutheranerne, og der har da heller ikke ved menighedens start været nogen modstand. Udfra Sct. Pauls kirke er øvet en ikke ringe social indsats.

Foruden disse kirkesamfund, der alle har kirker i Randers, findes næsten alle kirkelige sekter repræsenteret i byen. Efter byens størrelse synes det at være en meget righoldig repræsentation, og det ville være interessant at trænge til bunds i, hvorfor der netop i Randers har været grobund for de mange frikirker og sekter.

Biblioteket.

Når den gode Randers-borger trængte til at læse, gik han i klubben »Harmoenien« eller i håndværkerforeningen, der hver havde sit bibliotek. Enhver respektabel forening havde nemlig eget bibliotek, f. eks. havde de Randers våbenbrødre et ret betydeligt bibliotek, der senere blev slået sammen med »Folkebiblioteket«. Og når de unge damer trængte til at læse »moderne«, så gik turen til f. eks. Lars Jacobsen, hvor de i det »Æstetiske Læseselskab« fandt det sidste nye inden for æstetikken.

Men småkårsfolk havde ingen adgang til læsning. Ganske vist fik den nystartede arbejderforening sit eget bibliotek, men det har vel rummet socialpolitiske bøger, som jo ikke fandtes andre steder.

De første folkebiblioteker var opstået i København omkring 1800 som en følge af rationalismens krav om oplysning for alle, men det varede adskillige år, inden de dukkede op i provinsen. Det kgl. landhusholdningsselskab havde tidligt været opmærksom på betydningen af biblioteker for landbobefolkningen. Da Randers amts husholdningsselskab i 1810 blev stiftet, omfattede selskabets love også oprettelsen af et bibliotek af »alle Slags nyttige og til dets Hensigt svarende Bøger til Udlaan blandt Medlemmerne og ligeledes en Samling af passende Bøger til et Laanebibliotek for Almuen«. I 1856 gik RAHS aktivt ind for oprettelsen af sog-

nebiblioteker, for øvrigt på forslag af kammerherre Rosenørn. Det er interessant at bemærke de Randers borgeres store indsats i »sognearbejdet«. To af de mest virksomme mænd ved RAHS's stiftelse og tilrettelæggelse af hele det omfattende arbejde var kammerherre Fønss og borgmester Carøe.

I Randers startedes folkebiblioteket i 1862, og det fremgik af såvel indbydelsen til at melde sig ind i foreningen og til at give boggaver som af foreningens vedtægter, at man her søgte at løse en social opgave, idet man søgte »at skaffe Byens uformuende Indvaanere fri Adgang til Læsning af opbyggelige, belærende eller underholdende Bøger«.

Blandt indbyderne og i den første bestyrelse fandtes da også både overlærer Albrechtsen og pastor Deichmann.

Foreningen, der kom til at bestyre biblioteket lige op til den dag, da dette som centralbiblioteket flyttede ind i den gamle latinskole, har haft et meget svingende antal medlemmer. Man startede med 118 og var på et vist tidspunkt nede på 33. Biblioteket har da heller ikke kunnet klare sig alene med den indtægt, som medlemmerne ved det årlige kontingent på 2 kr. var i stand til at skaffe. Man fik tilskud fra byrådet, fra sparekassen, fra enkelte foreninger, og endelig kom tilskuddet fra staten. Det var dog små beløb. Omkring 1900 fik folkebiblioteket om året 200 kr. fra byen og 150 kr. fra staten! Det må ikke have været et let job både at skaffe lokaler, købe bøger, lade dem indbinde o. s. v. med et sådant budget. Fra starten var størsteparten af de 488 bind da også gaver. Lokalerne var så som så. Man startede i et værelse på rådhuset, men blev ret hurtigt tvunget til at flytte ud i byen, og i 30 år flakkede man om, i 1865 til borgerskolen, i 1868 til et lejet værelse i Houmeden, i 1871 til drengefriskolen for så endelig at falde til ro i helligåndshuset efter dets restaurering i 1897. Her var der endog så god plads, at våbenbrødrenes 800 bind kunne placeres i samme lokale, og udlånet fra de to biblioteker skete ved fælles personale. I 1909 inddroges våbenbrødrenes bibliotek helt under folkebiblioteket.

Med de meget små pengemidler var det en umulighed at lønne medhjælpere. Bestyrelsen måtte ikke alene lægge navn til, men også arbejde, især de to »bibliotekssekretærer«. Udlånet fandt ganske vist kun sted to aftener om ugen, men man må alligevel have respekt for den frivillige arbejdsindsats, som gjorde det muligt lige indtil 1908 at klare sig uden lønnet medhjælp.

Siden voksede biblioteket og sprængte aldeles sine rammer. Statens tilskud og statens interesse for tilskuddenes anvendelse voksede også, indtil statens tilsynshavende i 1922 slog i bordet for byrådet. Der måtte mere plads til, der skulle oprettes læsestuer etc. Med et særligt nedsat udvalg førtes lange og trange forhandlinger, som

*Folkebiblioteket i det i 1894 restaurerede Helligåndsbuis.
Biblioteket havde til buse her 1897-1927.*

endte med, at biblioteket til slut blev flyttet til sin nuværende plads i den gamle latinskoles tagetage. Folkebiblioteket blev centralbibliotek fra april 1927, og endelig på den ærværdige forenings 65 års fødselsdag den 6. november 1927 blev biblioteket overtaget af Randers købstadkommune ved indvielsen af de nye lokaler i Vestergade.

I centralbibliotekets »studiesamling« findes blandt mange andre mærkelige bøger og småskrifter et tyndt eksemplar af kataloger fra folkebiblioteket. Det er det første katalog med supplerende tillæg. Når man står med denne tynde bog i hånden og ser på centralbibliotekets store kartotek, forstår man den rivende udvikling, der har fundet sted rent kvantitativt. Og går man det første katalog igennem, erkender man også, at den kvalitative udvikling mindst har været lige så stor.

Det første katalog var ikke præget af systematik. Det var opdelt i to hovedgrupper: »Opbyggelige Bøger« og »Belærende og underholdende Bøger«. Den sidste afdeling med de belærende og underholdende bøger indeholder flest af den sidste kategori. Der er forbløffende få »håndbøger«, og faglitteratur findes så at sige ikke. Som særlige underafdelinger findes et afsnit med »Folkelæsning« med blandt an-

det Grundtvigs kirkelig og folkelig digtning og med et enkelt bind Blicher. Men Grundtvig findes igen i et helt andet sted med »Kæmpelivets undergang«, ligesom Blicher også er ganske godt repræsenteret uden for »Folkelæsningen«. En anden underafdeling hedder »Folkeskrifter fra Engelsk ved Maribo« og indeholder »Tænker du paa at gifte dig«, »Hvorledes opdrage I Eders Børn«, »Bagtalelse, Sladder og Bysnak«, »Brugen af rent Vand« og »Torden og Lynild«, typiske bøger til opdragelse af »byens uformuende indvånere«.

I øvrigt er der adskillige bøger, som må have været ret »friske«. Bjørnson, Synnøve Solbakken, Erik Bøgh, K. F. Feilberg, »Fra Heden«. Nightingale, »Sygepasning«, Scharling, »Ved Nytaartid i Nøddebo Præstegaard«. Men udvalget præges af de store serier af Ewald, Carit Etlar, Cooper og Dickens — kort sagt uskadelig underholdning.

Og tænk så på, hvad vort moderne centralbibliotek rummer, og hvad det kan fremskaffe!

Randers museum.

Historie og historiske samlinger dyrkedes tidligere kun af en snæver kreds. Grundtvig søgte at gøre historien til hvermands eje, og interessen for de historiske samlinger er da også stigende fra omkring 1850 samtidig med, at folkeoplysningen fik sin opblomstring. Her i landet er det ældste museum fra 1660, nemlig Det kgl. museum for nordiske oldsager, som senere indgik i nationalmuseet i Prinsens palæ. I provinsen fremkom de historiske samlinger umiddelbart efter midten af det forrige århundrede, og man kan fristes til at kalde det en jydsk bevægelse. De første provinsmuseer blev oprettet i 1858 i Ribe, Odense 1860, i 1861 i Århus, samme år i Viborg, 1863 i Ålborg. Randers fik sin historiske samling i 1872. I Amtsavisens omtale af det stiftende møde står bl. a. anført: »Vor By ligger i en Egn af Danmark, der i det hele maa siges at være rig paa historiske Minder, og det vil ikke være vanskeligt ved fælles Hjælp og smaa Bidrag efterhaanden at tilvejebringe en Samling af baade ældre og yngre Gjenstande, der kan oplyse om vor Fædrelands Kulturhistorie og Folkeliv fra Hedenold til vore Dage . . .«. Bestyrelsen kom til at bestå af fem medlemmer med amtmand Rosenørn som formand, arkitekt Uldall som sekretær og med adjunkt Kock som konservator. Museet skylder denne sin første bestyrelse megen tak. Med aldrig svigtende interesse har de ved skrift og tale skabt den nødvendige forståelse blandt byens og oplandets beboere og ved et stort uselvisk arbejde gennemført undersøgelse af udgravninger netop i en tid, hvor der blev gjort mange fund, og hvor mange oplysninger kunne være gået tabt, hvis disse mennesker ikke havde været på deres post. Senere, efter Uldall, kom der

en anden periode, hvor der ikke var nogen til at overvåge, hvad der ved grundudgravning, gadearbejder o. l. dukkede frem af kulturlagene, og der opstod et meget uheldigt tomrum.

Den første bestyrelse rettede straks efter starten en indtrængende opfordring til oplandets landmænd og bad dem om at give den historiske samling meddelelse om fund og udgravninger, idet man da ville sende den nødvendige tekniske medhjælp i det omfang, det var gørligt, og denne opfordring gælder stadig trods sine 80 år!

Det store arbejde satte frugt, man kunne snart åbne samlingen i et værelse i Brødregade. Fra det kgl. museum fik man i 1873 et betydeligt antal numre, desværre fra alle andre egne af Danmark end fra Randerskanten. Lokalet blev snart for trangt. I 1874 flyttede man til et par værelser i arkitekt Uldalls ejendom på hjørnet af Vestergade og Fredensgade, men forlod disse et par år senere for at flytte ind i helligåndshuset. »Den gamle kasse« var blevet ledig, idet håndværkerforeningen var flyttet ud i sin nye bygning i Vestergade.

Publikum fik adgang til samlingen uden betaling lørdag fra kl. 12,30 til 13,15 og om søndagen fra 11,15 til 12,15, og denne besøgstid for gratister blev bevaret i mange år. »Numrene« var anbragt i 3 glasskabe, en enkelt montre og en reol »formentlig til lerkarrene«. Samlingen blev i 1882 forøget med skolelærer Dystrups betydelige antal oldsager og i øvrigt gennem bestyrelsens ivrige deltagelse i udgravninger i oplandet.

I 1890 blev styrelsesformen ændret efter opfordring fra ministeriet for undervisning, og samlingen blev en selvejende institution. Fra 1887 fik museet et årligt bidrag på 1000 kr. fra staten til samlingens tilsyn og opbevaring.

Lokalerne i helligåndshuset kunne desværre ikke bevares. Døningerne om denne bygning gik højt, og det kan nu erkendes som et fejlgreb, at bygningen efter restaurering ikke blev indrettet alene til den historiske samling.

Man besluttede dengang at bygge en særlig bygning til museum for såvel den historiske samling som for kunstforeningens malerisamling. Randers kunstforening blev startet allerede i 1851, men førte en til tider ret kummerlig tilværelse. Kunstforeningens formål var dengang som nu at vække og nære sansen for billedkunsten.

Efter en avisartikel om andre byers museumsforhold blev der startet en indsamling. Byrådet bevilgede en grund bag den nye tekniske skole og et beløb på 21.000 kr. Fra staten forventede man et lignende beløb. Efter en arkitektkonkurrence fik arkitekt P. Paulsen arbejdet overdraget, og i 1891 kunne grundstenen nedlægges. Bygningen blev opført i italiensk renaissance. Den øverste etage, der alene

forsynes med ovenlys, indrettedes til kunstafdelingen, stueetagen til den historiske afdeling og kælderetagen til kustosens lejlighed, lagerrum og kontorer, men en del af disse lokaler er efterhånden inddraget til samlingerne.

Desværre viste det sig ret hurtigt, at der ikke var taget tilstrækkeligt hensyn ved byggeriet til de vanskelige jordbundsforhold. På grund af bygningens »brøstfældige« tilstand måtte man i november 1908 lukke for besøgende. De to afdelingers bestyrelser måtte igen ud med klingbeutelen. For at få det nødvendige statstilskud måtte man indsamle det tilsvarende beløb 20.850 kr. fra herværende offentlige institutioner og fra byens borgere. Det var en vanskelig tid. »Randerssalen« og salen med stenaldersagerne ud mod Fischersgade måtte ryddes og tingene anbringes i salene mod Stemannsgade. Møntsamling og sølvtøj måtte deponeres i handelsbanken, og kustoden måtte rydde sin lejlighed. Men uanset dette arbejdede bestyrelsen ihærdigt videre med indsamlings- og udgravningsarbejdet. I de år købte man bl. a. med støtte af konsul Michaelsen den Overgaard'ske samling, og udgravningen af Nørreport blev gennemført, ledet af arkitekt Uldall. Samtidig voksede kunstsamlingen, og grunden lagdes til den værdifulde samling, som findes i dag. Man går vist ingen for nær, hvis man i denne forbindelse nævner overretssagfører Paul Buhls navn.

I 1911 bevilgedes endelig det ønskede statstilskud, og den 18. september 1912 blev museet åbnet efter den omfattende restaurering og udvidelse og fik derved den skikkelse, som vi kender, og som vi nu påny erkender er for lille til de to afdelinger.

Klubben »Harmonien« og teatret.

*Saa vier vi Huset i Musernes Navn
til Bolig for vekslende Tiders Kultur,
for skiftende Slægter i Glæde og Gavn,
for blussende Kinder, for graanende Minder,
for Livskildens evige Mol og Dur.*

Sådan begyndte Otto Kraghs prolog ved teaterbygningens festlige indvielse den 7. februar 1905. En generation fik lov at have dette teater, så måtte det vige for noget, der ikke var kultur. Men prologens ord kunne lige så godt være anvendt i 1805, da »Harmonien«s nye bygning med teater blev taget i brug. Man havde dengang købt en grund af »værtshusmand« Niels Lange i Østergade, en grund, som tid efter anden blev udvidet. Foreningens navn blandt byens borgere var »Klubben«, meget naturligt, da selskabet »Harmonien« blev dannet ved en sammenslutning af »Randers klub«, stiftet 1794, og »Det dramatiske selskab«, stiftet 1803. Et andet navn var »den fine«. Ser man de første medlemslister igennem,

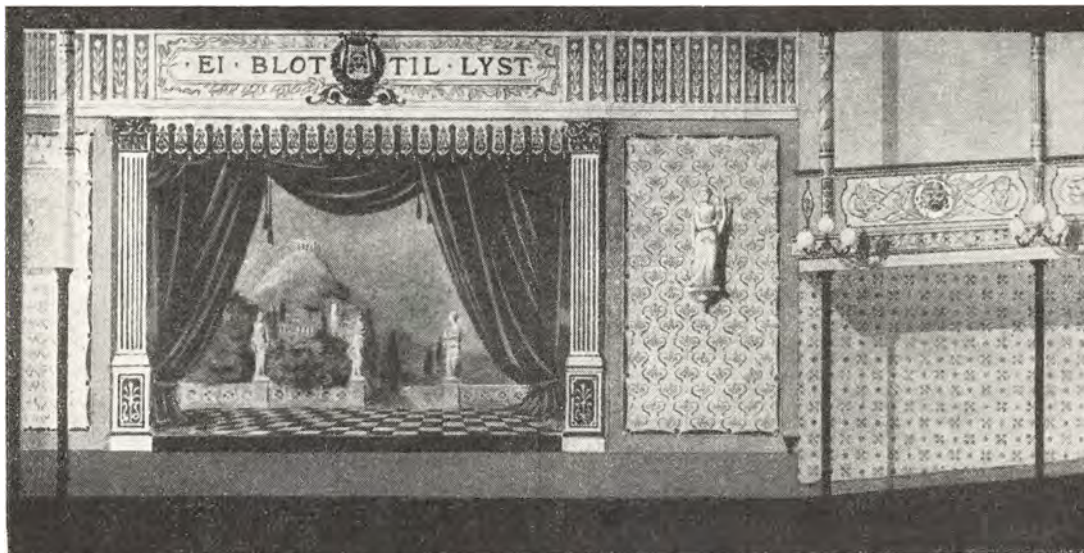

må man anerkende, at det var »de fine«. Vi nikker genkendende til navnene på byens store købmænd og på de højeste embedsmænd med Fønss og Carøe i spidsen. Det høje plan blev holdt gennem tiderne, indtil byens struktur ændrede sig, blev demokratiseret, og indtil »de fine« forsvandt.

I over et århundrede var »Klubben« byens centrum — rent selskabeligt set — og vi er allerede nu så langt fra klubbernes tid, at vi har vanskeligt ved at sætte os ind i deres funktioner. Lad os dog prøve. På bestemte tider af dagen stillede repræsentanter for den ældre generation for i læseværelset at fordybe sig i de sidst ankomne dagblade og tidsskrifter. Nyheder udveksledes med dæmpede stemmer, måske gik man ned i conversationsværelset eller til spileværelset, men også her var højrøstet tale forbudt, man måtte beherske sig, selv når en dreven l'hombre-spiller blev kroque, ellers risikerede man klager i ankeprotokollen. I billardsalonen traf man de unge købmænd eller studenter på ferie, og talen var nok mere højrøstet, hvis vi vover os ud på keglebanen eller i restaurationen. Biblioteket med sine mange hundrede bind gav fruene og de unge »horisont« og forberedte dem til at deltage i »dramatikken«. Det var hverdagene. På fetaftenerne — og der var mange — lå salen og festlokalerne i skæret fra talrige gasblus. Teatret fyldtes med

*En journalist med en »tvivlsom dame« vækker bestyrelse på kongeballet i »Harmonien«.
Tegning af Axel Thiess i „Blæksprutten“ 1894.*

Teatret 1898. Efter en farvelagt tegning på Randers museum.

alt, hvad der ville gælde noget i dette lille samfund, og man beundrede skuespillerne, der i den første tid kun bestod af lokale kræfter med rektor som førsteelsker, som Blicher skrev.

Det dramatiske selskab var ved sammenslutningen velforsynet med dragter, parykker, rollehæfter m. v., og lige til 1832 klarede man opgaverne selv. De professionelle kunstnere blev ikke tålt. Man spillede store helaftensforestillinger, mange i gyselige oversættelser fra det tyske, men man spillede også Holberg!

Men efterhånden slap de professionelle ind på scenen og fortrængte ret hurtigt de lokale kræfter. Nu blev scenen for trang og måtte udvides og ombygges, først i 1842 og så i 1860. I 1864 brugtes bygningen forresten til lazaret.

Selskabet havde fire directeurer med sekretær, en theater-inspecteur og tvende balinspecteurer. Lovene var så indviklede, at det var nødvendigt at have et særligt udvalg til at tolke dem, de dømmende commissairer, der bilagde stridigheder, idømte mulkter o. s. v. Selvfølgelig blev de valgt på en ganske særlig måde.

Medlemmerne deltes i forskellige grupper, først og fremmest de 70 »contribuerende ordentlige Medlemmer«, som ejede klubben, havde »Andel i Klubbens Garderobe«, som det hed. Så kom de »contribuerende ekstraordinære Medlemmer«, der efter alder regnet fra indbetalingsdagen efterhånden blev »ordentlige«, når en af de 70 faldt bort. Så var der »reisende Medlemmer« — gæsterne, der skulle indskrive deres navn i den dertil bestemte protokol samt angive besøgets varighed. Strakte det sig ud over 14 dage, måtte særlig tilladelse indhentes. Men en

betingelse var, at gæsten ikke måtte have fast ophold nærmere end 3 miil fra byen. Der fandtes nemlig en særlig gruppe medlemmer, de »contribuerende udenbys« fra byens opland indtil 3 milegrænsen! Også her træffer vi kendte navne, Estrup, Faith for at nævne et par!

Endelig fandtes der de »dandsende Medlemmer«, som »alene havde Adgang til at deeltage i Selskabets Baller og saadanne Fornøielser, hvorved der dandses«.

Valget som embedsmænd kunne man ikke afslå at modtage, medmindre man i seks år forud havde beklædt en af posterne, men hvem ville afslå at blive balinspekter, når man hører, hvilken betydelig person balinspekteren var i byens selskabsliv. Ikke nok med, at han arrangerede de officielle fester, men også »Interessent-Ballerne«, han tilrettelagde rækkefølgen for de bestemte danse, påså, at ballet ophørte til den fastsatte tid, kontrollerede, at stadsmusikanten kom med det aftalte antal »stemmer«, passede på, at alt gik sædeligt og ordentligt til! Eller hvad siger De til at være »Teater-Inspekter«, at have opsigst med teatret, inventaret, garderoberne, at skulle være til stede ved forestillingerne og repræsentere direktionen! Også »Teatersprøjten« havde han ansvaret for!

Otto Elmenhoff har ved teatrets indvielse i 1905 fortalt om livet i »den gamle Svedekasse«, og jeg kan ikke bedre end citere ham: »En Teaterforestilling i den gode gamle Tid skal have været overordentlig gemytlig. Nummererede Pladser eksisterede ikke, Folk stod derfor flere Timer, før Forestillingen skulle begynde, i Række udenfor eller sad paa den stejle Trappe, der førte ned til 1'ste Parket. Passiaren gik livligt, Bynyt diskuteredes, og naar Dørene lukkedes op, saa hed det »sauve qui peut«; man styrtede ind paa hovedet af hinanden for at sikre sig en god Plads, lidt Skænderi kunne naturligvis ikke undgaas, men i det Store og Hele gik det dog i Gemytlighed. Omsider kom Publikum til Ro, men nu paafulgte en ny Ventetid, der atter udfyldtes af Smaapassiaren, Smørrebrødsspisen og andre Behageligheder. Tonen var desuden meget fri; saa man f. Eks. en Bekendt i Rækkerne forude, entrede man ugenert over Stoleraderne for at skaffe sig en Plads ved Siden af, og selv Damer veg ikke tilbage for disse gymnastiske Øvelser«.

Efterhånden fik man dog nummererede pladser. Ventilationen kunne man ikke lave om. Vittige sjæle beundrede datidens bygherrer, der var i stand til at forene et teater med et russisk dampbad. Efter to teaterstykker på een aften fra 19 til 24 drev de rødmalede vægge af fugt. Adskillige »Thor« er sikkert også blevet omsat! Men kritikken tog til, og forholdene blev til sidst utålelige. Andre personer og organisationer overvejede at bygge et tidssvarende teater. Fra 1896 til 1902 diskuterede man teater i »Harmonien«, projekter og planer udarbejdedes og forkastedes. Endelig i 1902 forelå en plan til godkendelse af selskabets generalforsamling, hvor-

efter samtlige bygninger skulle nedrives, og et nyt teater og en ny klubbygning opføres. Man finansierede byggeriet ved rentefri panteobligationer efter opnåelige lån, og borgernes offervilje var enestående. Det nødvendige beløb og mere til var tegnet i løbet af kort tid — i alt 112.500 kr., heraf de 69.000 af selskabets egne medlemmer — man ville have et nyt teater i Randers! Så udskrev man en arkitekt-konkurrence med det resultat, at man fik 16 forslag. Arkitekt Kjær, Odense, fik 1. præmie, men projektet blev gennemført efter arkitekt Harrilds projekt, der var belønnet med 2. præmie. I efteråret 1903 begyndte man udgravningen, og den 7. februar 1905 kunne man foretage den festlige indvielse af teatret, og 14 dage senere tog »Klubben« sine nye lokaler i besiddelse.

Det nye teater blev bygget med 2 balkoner og havde plads til 650 tilskuere. Der var indrettet et hel teknisk central med varme, ventilation og elektricitetsværk. Scenen var rummelig, og langs scenen lå 12 påklædningsværelser.

Fra teatrets vestibule kunne man gå direkte til teatercafeen, og i stueetagen fandtes klubbens spisesal, selskabslokaler, biblioteksværelser og i sidefløjen den store festsal. På 1. sal lå endelig konversationsværelset samt spille- og læselokalerne. Til udsmykningen bevilgede Randers byråd et tilskud på 10.000 kr.

Så var rammerne i orden. I nogle år gik det strålende. Foreningslivet florerede, store karnevaller og fester blev afholdt, teatret bød på 150—160 forestillinger om året. Men fra 1910 begyndte tilbagegangen. »Klubben« havde fået adskillige mere demokratiske konkurrenter, bl. a. håndværkerforeningen. Teatret fik færre og færre forestillinger, i 1910 130, i 1911 kun 115. Otto Kragh foreslog i 1912 at indrette biograf i teatret for at forbedre økonomien. I 1920 fik man biografbevillingen, og i nogle år betalte biografen teatrets underskud. Men så — så gjorde direktionen en fejl — den modtog et tilbud om at lade være med at udnytte bevillingen mod til gengæld at modtage 4000 kr. om året i tilskud fra byens øvrige biografteatre. Dette medførte, at bevillingen bortfaldt i 1937. Og nu er der kun sørgeligheder at berette, krak, tvangsauktion — aktieselskaber, der går i stykker, en masse skønne spildte kræfter for at holde den gamle klub og byens teater oven vande. Kommunitilskud og endelig kommunens køb af Østergade 12 og oprettelsen af en selvejende institution for teatret.

Den 22. februar 1945 satte Brøndum-bandet et punktum på hele historien. Teaterbygningen blev sprængt, og klubben dør derefter stille bort.

Teaterruinen er nu solgt og skal vige pladsen for moderne boliger og restauration. Festsalen er forlængst omdannet til kommunale kontorer. Hvor før Søren Telling svang sin taktstok og dirigerede både musik og partiturer, lægges nu papir ved papir, tegning ved tegning; ak, hvor forandret.

Håndværkerforeningen.

En anden af de piller, hvorpå Randers indadtil har hvilet, er håndværkerforeningen. Det er ganske uden for denne artikels rammer at komme nærmere ind på den betydning, som denne forening har haft for håndværk og industri i Randers, ja, for så vidt i hele Danmark, idet foreningen via bestyrelsen for Jyllands vareloteri — også skabt efter en stor indsats af Randers håndværkerforening — foreslog dannelsen af »Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk«, men det er en selvfølge, at en forening, der igennem årene har samlet så mange Randers-borgere, har øvet en stor indflydelse på det kulturelle liv.

Foreningen blev stiftet den 15. oktober 1848 som de gamle håndværkerlaugs selvforsvar mod den næringsfrihed, som netop på dette tidspunkt syntes at true med at undergrave laugene. I alle landets købstæder organiseredes lignende foreninger, protestresolutioner blev vedtaget og sendt til rigsdagsforsamlingen. Man frygtede, at kapitalen ville ødelægge de ubemidlede håndværkere, man frygtede konkurrencen fra landhåndværkerne. Alle anstrengelser var resultatløse, håndværkerlavene blev ophævet, og næringsfriheden blev indført ved næringsloven af 1857.

Men håndværkerne havde fundet hinanden i kampen mod det ukendte, og foreningerne trivedes. Her som i andre byer samledes man om tre opgaver: passende lokaler som ramme for foreningens møder og fester, hjem for de gamle og undervisning af de unge.

De første år holdt man til hos vinhandler Mørch på Rådhusstorvet, derefter hos gæstgiver Josephsen. En tid lang blev møderne holdt på rådhuset, indtil man i 1862 lejede den gamle latinskole — helligåndshuset — hvor i øvrigt teknisk skole allerede havde fået lokaler.

I 1874 købte man Lützows gård i Vestergade, og her opførtes den nye foreningsbygning, der blev indviet i 1876 og siden har dannet rammen om et meget rigt foreningsliv.

De tre bygninger »Nørreris«, »Håndværkerforeningen« og »Jylland« har rummet Randers ved glæde og fest, ved alvor og saglighed. De er skabt på forskellige tider af forskellige kredse af byens borgere.

Mens den ældste af bygningerne er forsvundet og med den de mennesker, som sluttede op om »Harmonien«, har håndværkerstanden og arbejderstanden forstået at samles om deres hjem og gæstfrit lukke dem op for alle dele af byens befolkning.

Den anden opgave, som håndværkerforeningen tog op, var bygning af en stiftelse for gamle håndværkere og deres pårørende. Foruden tilskud fra det årlige

medlemskontingent skaffede man i årene fra 1859 til 1877 ved en årlig julebasar meget betydelige pengebeløb frem. Men tro mig, det har heller ikke været almindelige basarer.

Basaren blev altid afholdt samtidig med det store hestemarked, »man engagerede sædvanlig et sangerindeselskab, og de kortskørtede skønheder forlystede publikum, mens lykkehjulene drejede rundt og dalerne rullede«, et nyt, broget blad i helligåndshusets historie, for det var her, det foregik.

I 1868 tog man stiftelsen i Markedsgade i brug. Den rummede 12 lejligheder, og stiftelsen ejede desuden 93.000 kr., hvis renter blev anvendt til beboernes understøttelse.

Teknisk skole.

Håndværkerforeningen kom meget tidligt til at beskæftige sig med de unge håndværkeres teoretiske undervisning. Allerede i 1805 var der startet en søndagskole for håndværkerlærlinge, men den gik ikke for godt, og foreningen søgte efter sin start at forbedre undervisningen og ændre undervisningstiden.

Ved foreningens stiftelse fandtes desuden en privat teknisk skole ledet af arkitekt Hansen, og da denne i 1858 blev medlem af foreningens bestyrelse, tog man spørgsmålet op med det resultat, at foreningen overtog skolen med arkitekt Hansen som daglig leder. Den 10. maj 1859 udsendtes programmet for skolens undervisning, men først den 3. oktober 1859 åbnedes håndværkerforeningens tekniske skole i den øverste etage af »den gamle latinskole«, helligåndshuset. Undervisningen omfattede elementær tegning, fagtegning og praktisk overslagsberegning. I 1869—70 var der 30 elever, der kostede 240 kr. foruden lokale, lys og brændsel.

Fra 1872 fik skolen tilskud fra såvel stat som kommune og desforuden fra sparekassen, som derfor fik en repræsentant i bestyrelsen, da skolen i 1891 efter opførelsen af den nye skolebygning blev en selvejende institution »Randers tekniske skole«. Foruden sparekassens repræsentant valgte håndværkerforeningen to, byrådet to, skolerådet et og institutionens generalforsamling to medlemmer, således at bestyrelsen i alt kom til at bestå af otte medlemmer. Håndværkerforeningen har skabt skolen, og Randers håndværkere har stået sammen om den i de vanskelige år fra 1860 til 1875. Foreningen tog initiativet til bygning af Teknisk skoles smukke bygning på Frederiksplads, alt sammen noget foreningen kan være stolt af.

Musikken.

Foruden selskabet »Harmonien« fandtes en del andre foreninger, som prægede livet i byen. Nogle er for længst forsvundne som Foreningen af 1880, der drev va-

riété i »Rosenlund«, eller som Foreningen af 12. december 1857, den såkaldte Torsdagsforening, som lod afholde foredrag og aftenunderholdninger. Denne klub blev sammensluttet med »Musikforeningen af 1852« på en generalforsamling den 30. oktober 1865. På et efterfølgende møde den 30. november 1865 valgtes bestyrelse, og navnet »Brage« blev foreslået. Klubbens formål var selskabelig underholdning med musik og foredrag om almeninteressante emner.

Ligesom medlemmerne i »Harmonien«s første tid selv spillede komedie, så har musikforeningens medlemmer også selv leveret musikken og sangen. Og heller ikke her gik de af vejen for store opgaver. Hør blot programmet for koncerten den 10. december 1852: Ouverture til »Preciosa«, orkester, 3 sange af Mozart, Gade og Lindblad for 4 stem. mandskor, en duet af Rung udført af handelskommis Seiersen og kontorist Nielsen o. s. v. i alt 13 numre med et lystspil »Sauvegarden« som afslutning! Alt sammen præsteret af medlemmerne.

Foreningens koncerter blev afholdt i »Harmonien«s festsal, og her holdt foreningen til i mange år. Som man kunne vente, var det vanskeligt at skaffe de nødvendige aktive medlemmer. Foreningen var faktisk ophævet fra januar til oktober 1854, så tog man fat igen, og man havde slet ikke tabt modet. Man vedtog at lønne dirigenten med 100 rbd. om året, ja, man var endog så ødsel, at man bevilgede kørsel for damer, der skulle optræde! Man købte klaver — som siden, i 1862, byttedes med et flygel.

Så kom sammenslutningen af de to foreninger (ligesom »Harmonien«) og dermed den første »Brage«-koncert ligeledes udført af lokale kræfter, strygekvartet, septet for 4-hændig klaver, romance for violin og klaver, strygekvartet, mandskvartet og kvintet.

Torsdagsforeningens foredrag fortsattes i den første tid efter sammenslutningen, men de var nu ikke lige spændende. Hvad siger De til kammerherre Rosenørn om verdensforholdene eller adjunkt Feddersen om den europæiske istid.

I 1867 spillede for første gang en udenlandsk kunstner i »Brage«, nemlig den tyske pianist dr. Satter, der foruden Beethoven improviserede over danske og norske melodier, som opgaves af tilhørerne; typisk for den tid.

I 1868 optrådte for første gang kunstnere fra det kgl., nemlig operasangerinde, fru Gerlach og kapelmusici Gerlach og Rauch.

Desværre må jeg ikke få lov til at fordybe mig i de gamle programmer eller fortælle om dramatisk-musikalsk underholdning på teatret, om den tid, da det var almindeligt med dans bagefter koncerten.

Navnene blev finere og finere som årene gik, honorarerne steg, violoncellisten David Popper med assistance fik i 1881 700 kr., men Edvard og Nina Grieg

nøjedes med 250 kr. i 1886! Foredragene og de lokale sangkor forsvandt helt af programmet, og da foreningen i 1902 kunne fejre sit jubilæum med 700 medlemmer, udtalte formanden, overlæge Lassen, det håb, at »Brage« fremdeles måtte være »toneangivende« i Randers musikliv i en uoverskuelig fremtid. Vi kan nu — ved foreningens 100 års jubilæum — konstatere, at håbet gik i opfyldelse.

Mens vi er ved musikken, skal kort omtales en anden gammel forening — ja, den er et halvt år ældre end »Brage« — nemlig Randers håndværker-sangforening, som blev stiftet på initiativ af tre skomagersvende den 16. maj 1852 med 34 medlemmer. Foreningen har på fortrinlig måde igennem de 100 år forstået at bevare interessen for sangen her i Randers. Og så tror jeg, at denne forening, hvad angår kammeratskab iblandt medlemmerne, slår alle andre foreninger ud! Det fremgår af de efterladte papirer om foreningens sangerture til alle landets egne, først i »postvogn« til Ålborg, senere med skib til Svendborg, Møen o. s. v., for ikke at tale om den årlige kågtur til Haslund ø, når høet var bjerget. Men rent sangligt har håndværker-sangforeningen hævdet sig smukt. Den har deltaget i og arrangeret en lang række sangerfester. F. eks. den første jydsk sangerfest, der afholdtes den 17. juli 1870. Her stiftedes på »Rosenlund« »De centraliserede jydsk sangforeninger«. Selve festen fandt sted på Skovbakken. Desværre er der ikke plads til enkeltheder om foreningens begivenhedsrige tilværelse.

I 1889 eksisterede der hele tre arbejdersangforeninger, nemlig »Lassalle«, »Sangforeningen fremtiden« og Arbejdersangforeningen. »Lassalle« forsvandt, da de to andre foreninger i 1893 sluttede sig sammen til Arbejderpartiets sangforening »Enigheden«. Paa den stiftende generalforsamling var man blandt andet enige om, at »Lassalle«s medlemmer aldrig måtte synge i det nye kor. Ikke fordi foreningen i øvrigt begrænsede sit medlemstal. Var man medlem af en fagforening, kunne man blive medlem af »Enigheden« for et årligt kontingent af 5 øre; dengang skaffede man nemlig penge gennem baller og aftenunderholdninger, og de måtte ikke være offentlige, så det gjaldt om at have mange medlemmer.

I 1898 tilsluttedes foreningen Arbejdernes fællesorganisation, og man traf den udmærkede ordning, at fællesorganisationen lønnede dirigenten mod, at sangerne til gengæld i de stille morgentimer sang »Det er så yndigt at følges ad« ved sølv- og guldbryllupper og i det hele stillede sig til rådighed ved partiets fester. Sangligt set står koret højt og har ved arbejdersangerstævner hævdet sig meget smukt.

Det tredie sangkor her i byen, Sangforeningen »Ekko«, blev stiftet i 1929 som et upolitisk mandskor.

Inden vi forlader »musikken«, skal stadsmusikanten omtales. Denne fine embedsmand havde indtil omkring 1860 det privilegium at levere musikken. Der

fandtes ingen fast orkester, men stadsmusikanten måtte ud og finde »stemmerne«, når der skulle være bal. Musikken blev betalt efter antallet af stemmer, og »bal-inspektøren« i »Harmonien« havde bl. a. den opgave at kontrollere antallet af stemmer. Stadsmusikanterne blev afløst af musikdirektører med eget orkester, hvoraf den mest kendte var Søren Telling, der drev en veritabel musikskole. Fra 1866 blev der regelmæssigt afholdt koncert på Skovbakken, og disse betaltes af byens borgere ved frivillige bidrag. En liste var lagt frem hos en boghandler, en enkelt annonce i avisen, og det var nok!

Samtidig med Søren Tellings orkester var der et andet udmærket orkester ledet af overtrompeter Jensen og efter dennes død i 1894 af overtrompeter Bloch Petersen. Dette orkester bestod væsentlig af musikere fra regimentsmusikken og var et af landets bedste blæseorkestre.

Senere dannedes Arbejderforeningens harmoniorkester med musikdirektør Sophus Nielsen som dirigent. Jo, der var musik i byen.

Endnu spiller regimentsmusikken hver søndag formiddag foran rådhuset, og tappert kæmper byorkestret sin kamp for livet, men tænk, om vi kunne mødes på Skovbakken i de lune sommeraftener og lytte til orkestermusik eller i de tidlige morgentimer på pinsedag.

Sporten.

»Så bringer vi sporten«. Søndag efter søndag fylder beretningen om weekendens sportsresultater mere end det halve af radioens nyhedsudsendelse, om fodbold, håndbold, atletik, tennis, boksning og brydning, om svømning, roning, sejlsport, om cykleløb, motorløb, travløb og galopløb og meget mere. Sport udgør i dag en meget væsentlig del af vor ungdoms fritidsliv, vore børn begynder med sport i skolen sammen med abc, og når barneskolen er forbi, fortsættes i klubberne. Det går alle os sportsinteresserede i den grad i blodet, at vi ved de store sportsstævner kan se tilskuere i alle aldre og fra begge køn. Een gang sportsmand altid sportsinteresseret!

Men de færreste gør sig det klart, at sporten er noget ganske specielt for de sidste par generationer, og det er en meget kort tid i en bog som denne!

Efter de slesvigske krige startedes skytteforeningerne. I 1865 fandtes der her i landet 165 skytteforeninger, og foruden skydning og våbenøvelse indgik fra 1870 gymnastikken som en væsentlig del af disse foreningers arbejde.

Her i byen er Randers skyttekreds nok den ældste af vore sportsforeninger, tæt fulgt af Randers gymnastiske forening, stiftet i 1872, men RGF er den ældste gymnastikforening i landet. Men ligesom skyttekredsen foruden skydning også

drev gymnastik (indtil 1910), så dyrkede RGF'erne også våbenøvelser, ja, de prøvede lidt af alle de slags idræt, som tid efter anden kom på mode.

Gymnastikken har dog altid været det vigtigste i RGF, der har hævdet og hævder sig meget smukt rent sportsligt set. Til at begynde med var det typisk militærgymnastik, man lagde kræfterne i med dristige øvelser, høje spring, og kunne de ikke blive høje nok, tog man springbrættet til hjælp og slog flyvespring over lange stolerækker.

Fra 1879—1883 dyrkede RGF cricket i sommermånederne. »Øvelserne blev afholdt« hver søndag morgen kl. 6 paa Vester altan. Fra 1883 til 1887 dyrkede man roning i almindelige robåde med kaproning i forbindelse med Randers sejlklubs kapsejls. Bådene var dog for tunge, interessen svandt, bådene blev lagt op og brændte i øvrigt ved en brand i 1889. Derefter tog man svømning op i nogle år, det gik heller ikke. I 1898 blev der dannet en atletikafdeling, der trænede i højde-, længde- og trespring, stangspring, spyd og diskos — om sommeren i Vestre bakker eller på den lille ridebane, om vinteren i det militære ridehus.

Tiden fra 1875 til 1900 er en rigtig grotid for sporten. De ældre så på sporten som et middel til at dygtiggøre de unge i våbenbrug, men også som en sund fritidsbeskæftigelse netop »nu, hvor de unge mennesker af handelsstanden ved den nylig indtrådte forandring i butikstiderne får en forøget fritid«.

De ældre drev også sport. De første væltepetere blev kørt på en cyklebane, der blev indrettet på den lille ridebane. Det var motionskørsel! — Denne sport må være blevet meget populær — trods de hårde ringe — for allerede den 6. juni 1890 afholdes et stort »cyklistmøde« i Randers med »startningspladsen ved Skansemøllen«.

I juli 1895 udlejede byrådet en del af den lille ridebane vest for tøjhuset til »en i disse dage stiftet forening til at spille lawn-tennis«. I 1897, den 3. juni, startede man Randers roklub med det første bådehus på »Mølleholmen«, hvor S. C. Sørensens store pakhus nu ligger, en klub, som meget hurtigt forstod at hævde sig, og som gang på gang ved landskonkurrencer har været en god reklame for sportsfolkene i Randers. I den tid opstod den ene »fodsportsforening« efter den anden, »Skjold«, »Stjernen«, »Sparta« og »Randers boldklub«. Det var unge mennesker, der sluttede sig sammen for at spille cricket og drive idrætsgang og løb.

I den omtalte fodsportsforening »Skjold« var der nogle medlemmer, som ikke var helt tilfredse med en »5 milsgang«, og det resulterede i, at de den 6. november 1898 startede »Freja« med det formål at dyrke sport i almindelighed. Og det har »Freja« gjort i de sidste 50 år! De har holdt sig fra motorsport og svæveflyvning, men ellers har de — tror jeg — dyrket al slags sport! Og gjort det godt.

Randers cykleklub, 1896. I forgrunden tandlæge S. A. Jacobsen, brygger Heimann og boghandler Bachmann.

Til at begynde med var det mest cricket, senere fodbold. Omkring 1860 tog de store kostskoler i England det ældgamle fodboldspil op og lavede de regler, som i 1863 blev anerkendte. Via Birkerød kostskole og KB var fodbolden i 1879 kommet til Danmark. Fra 1890 blev det spillet af Randers latinskole. I 1897 spillede i Århus et hold fra latinskolen mod Århus fodbold-klub — 3—0 til Århus.

Interessen for fodbold bredte sig. I »Freja« skillingede medlemmerne sammen til den første fodbold, og fra 1899 spillede de fodbold i »grusgraven« ved Viborgvej med omklædning bag en skærvebunke.

Den første »Freja«-kamp blev spillet i 1900 på den gamle dyrskueplads ved »Scandiagade«, men banen var ikke god, og det foranledigede byrådet til den 11. juni 1900 at nedsætte et særligt udvalg for at undersøge og fremkomme med forslag om tilvejebringelse af en øvelsesplads for »boldspillere« foranlediget af et andragende fra »Randers boldtklub«, og resultatet blev, at man ydede et tilskud til leje af en plads ved Nørrebrogade, omtrent hvor »Fuglebakken« nu ligger, men

Randers første robold foran Søvavillonen, 1885. »Pligten er gået til middag«.

på vilkår, at sportsforeningerne dannede en fællesbestyrelse. Derved opstod samvirkende idrætsklubber i Randers — SIKR—, oprindeligt startet af RGF, »Freja«, »Skjold«, »Stjernen« og »Sparta«, men nu rummende 21 klubber.

Dermed blev rammerne lagt for de organisationer, som omfatter sporten i Randers. »Freja« med fodbold, atletik, hockey, svømning, boksning m. v. Randers roklub, RGF, Tennisklubben, Skytteforeningen. Senere — i 1910 — blev Randers cykleklub dannet af 3 andre cykleklubber, i 1921 svømmeforeningen »Neptun« af utilfredse svømmere fra »Freja«, »Velo«, Randers sejlklub, »Fjorden«, Randers atletklub, AIK, »Chang«, KFUM's idrætsafdeling o. s. v.

Omgivelserne for sporten var så som så. Man var ikke så fordringsfuld. Roerne startede som nævnt på »Mølleholmen«. Ved en stor fest i ridehuset i 1924 skabte man midler til en ny bygning, men først i 1928 på Sct. Hans aften kunne roklubben indvi det nye bådhus ved lystbådehavnen.

Svømmerne holdt til på den militære badeanstalt »Gudenå«, som »Freja« købte i 1920 og udvidede i 1927. Desværre blev vandet i Gudenåen mere og mere forurennet, og »Strømbadeanstalten« blev erklæret for sundhedsfarlig og lukket. Klubberne henvistes til det i 1936—37 som nødhjælpsarbejde anlagte »Gudenåbadet«.

Gymnasterne har klaret sig lettere. Latinskolens gymnastiksal blev brugt både af skytteforeningen og af RGF, »Freja« startede sit gymnastikhold i rekrutkasernens gymnastiksal, regimentet har altid vist sporten den største velvilje, overalt træffes navne på regimentets officerer, som i kortere eller længere tid har fungeret som lærere og instruktører for klubberne. Da RGF i 1898 tager idrætsøvelsen op, foregår træningen under ledelse af premierløjtnant Klubien Johnsen om sommeren i Vestre bakker eller på den lille ridebane, og om vinteren i ridehuset.

Boldspil! Ja, vi véd, at »Langdalen« på Skovbakken allerede inden dennes beplantning blev anvendt til boldspil, men senere foregik det i grusgraven ved Viborgvej, indtil SIKR lejede den første plads ved Nørrebrogade. Senere flyttedes til en plads lige syd for statsskolen og derfra til »Dyrskuepladsen«, hvor de store kampe længe havde foregået. Under og efter den første verdenskrig tog man fat på anlæg af stadion som nødhjælpsarbejde, og vort smukke stadion blev indviet den 19. september 1923 med et stort nationalt stævne. Stadion blev da omtalt som et af de bedste i norden, selv tilskuertribunen var man begejstret for! Senere blev højbanen og de to andre træningsbaner anlagt, og sporten er i dag i en sådan udvikling, at vi — såfremt det havde været normale tider — havde haft en svømmehal, en cyklebane, og ikke mindst en ordentlig tilskuertribune på stadion!

F. Schrøder.

Byoversigt og byplanlægning

AF STADSINGENIØR JOHANNES MØLLER

Byoversigt

Det areal, der hedder Randers kommune, i alt ca. 1700 ha, har en langstrakt form, fra Strømmen station i syd til gården »Brastrupholm« i nord — en strækning på 7 km, og fra Svejstrup bæk i vest til Ladegårdsbækken i øst — en afstand, der på det bredeste sted når op til 4 km, medens øst- og vestgrænsen længere mod nord efterhånden løber sammen i en spids, idet arealet nord for Gudenåen svagt kommer til at minde om konturen af et grantræ.

Randers er mod syd begrænset af Krstrup og Vorup — hvor bebyggelsen efterhånden fra de tidligere landsbyer er krøbet helt ind til Randers — mod vest af Neder Hornbæk og Borup samt mod øst af Gimming-Lem og Dronningborg kommuner.

I ovennævnte arealstørrelse er medtaget de på begge sider af Randers fjord mellem Hadsund-banen og Grenå-banen liggende arealer, som for nylig er indlemmet i Randers kommune, dels »Bjellerup ladegårds enge«, ca. 41 ha, afgivet fra Dronningborg sogn i 1951, dels »Krstrup enge«, ca. 204 ha, afgivet fra Krstrup by i henholdsvis 1940 og 1951, strækkende sig indtil ca. 2 km øst for Sønderbro.

Det høje terræn ved Randers skyder sig såvel fra nord som syd frem mod Gudenåen tværs over den ellers så brede ådal, og på det smalleste sted ligger Sønderbro, den eneste vejbro over åen mellem Langå og Udbyhøj.

Mod øst har havnen og fjorden været en hindring for bygning af flere broer. Umiddelbart vest for Sønderbro ligger to jernbanebroer — henholdsvis for banen mod Grenå og Århus; men længere vestpå i den lave og brede ådal er bunden så blød, at det vil indebære store vanskeligheder at anlægge en vejdæmning her.

Nord for Sønderbro klumper den gamle bydel sig sammen på det omtalte frempringende plateau, som i tidens løb er blevet udvidet ved opfyldning, idet dog havnen og kvarteret i nærheden af denne stadig ligger så lavt, at gaderne oversvømmes ved betydende højvande, navnlig er Carolinegade slemt udsat.

Topografisk kort over Randers og omegn. Den blå farve angiver det i 1945 oversvømmede areal.

På omstående kort er bl. a. vist det oversvømmede areal ved det store højvande i 1945, da vandstanden nåede op til 1,8 meter over det normale.

Terrænet nord for Gudenå stiger meget stærkt, og både vejanlæg og bebyggelse er i høj grad blevet besværliggjort, efterhånden som byen kravlede op ad bakken.

Det kuperede terræn syd for åen er ikke nær så stejlt, og meget tyder på, at det havde været heldigere, om byen havde bredt sig betydelig mere mod syd, end tilfældet er.

At dette ikke er sket, må navnlig tilskrives de forannævnte store vanskeligheder ved at tilvejebringe broforbindelser mellem de to områder.

Byens livsnerve er havnen, som består af et nordre bassin med 7 meter vanddybde og et søndre bassin (Gudenåløbet) med 6 meter vanddybde, indbyrdes adskilt ved »Pieren« og hver med sit svajebassin.

Det egentlige havneareal udgør i alt 72 ha, nemlig nordhavnen 23 ha, pieren 18 ha og sydhavnen 31 ha, hvortil kommer de i 1951 indlemmede arealer på ca. 191 ha.

Den samlede anlagte bolværkslængde er 2200 meter.

Der findes i Randers to jernbanestationer, statsbanestationen i den vestre del og privatbanestationen, Hadsund-banen, i den østre del af byen.

Syd for Gudenå ligger i Krstrup Strømmen station ved Grenå-banen.

For landevejstrafikken findes den ved Frederiksplads centralt beliggende rutebilstation.

Randers gadenet gør et meget forvirret indtryk og er desuden kendetegnet ved, at næsten alle gader i den indre by er meget smalle, samt at passagen mellem bykernen og den højtliggende nordlige bydel foregår ad meget stejlt stigende gader.

Ved begyndelsen af 1950 har byen i alt 302 gader og veje, heraf 162 offentlige, 61 private anlagte veje og 79 private uanlagte veje.

Den samlede længde af offentlige gader og veje udgør 51,2 km, af private anlagte veje 14,6 km og af private uanlagte veje 32,0 km.

Der findes 10 torve og pladser.

Et meget karakteristisk træk ved Randers er de i begyndelsen af forrige århundrede foretagne beplantninger af det kuperede terræn i en bue nord om byen.

Resterne af dette smukke skovbælte danner nu en slags naturlig grænse mellem købstadens bygrunde og markjorder, og man må inderligt håbe, at den tendens, der igennem de skiftende tider har været til at søge at skaffe billige eller velbeliggende byggegrunde på parkernes bekostning, nu må ophøre, da disse parker udgør et meget værdifuldt led i byens fysiognomi, som ikke kan erstattes af nye offentlige anlæg i periferien.

Dette ikke være sagt til forklejning af de i dette århundrede i byens vestre udkant anlagte parker, Doktorparken og Vestparken, hvor navnlig sidstnævnte er særpræget og af enestående skønhed.

Bebyggelsen strækker sig i hovedsagen fra Gudenåen i syd til kasernen ved Mariagervej mod nord, samt fra Ladegårdsbækken i øst til Vester boulevard mod vest (ca. 2,7 km i begge retninger), bortset fra den bebyggelse, der findes langs Viborgvej og de enkelte huse i »Vestervang«.

Dog findes der endnu nord for Frejasvej og ud til bebyggelsen umiddelbart syd for kasernen næsten kun ubebyggede arealer.

I den gamle del af Randers er bebyggelsen en blanding af bygninger fra de meget gamle bindingsværksgårde over de senere tidsaldres forskelligartede byggeri til helt moderne ejendomme — lave og høje huse mellem hinanden. Gadebilledet er ofte skæmmet af grimme brandgavle, og man har en tydelig fornemmelse af, hvor lidt der ved bebyggelse i tidens løb er taget hensyn til i forvejen skabte arkitektoniske værdier; men dette gælder i øvrigt de fleste af vore provinsbyer.

Karakteristisk for Randers er de udpræget saneringsmodne områder omkring Østergrave, Carolinegade, Vestergrave samt Nygade—Provstegade—Thorsgade-kvarteret.

Desuden findes uden for den gamle voldlinie endnu tre saneringsområder, nemlig: Staldgårdsgade—von Hattenstræde-kvarteret, Vinkelstræde-kvarteret samt Schousgade-kvarteret.

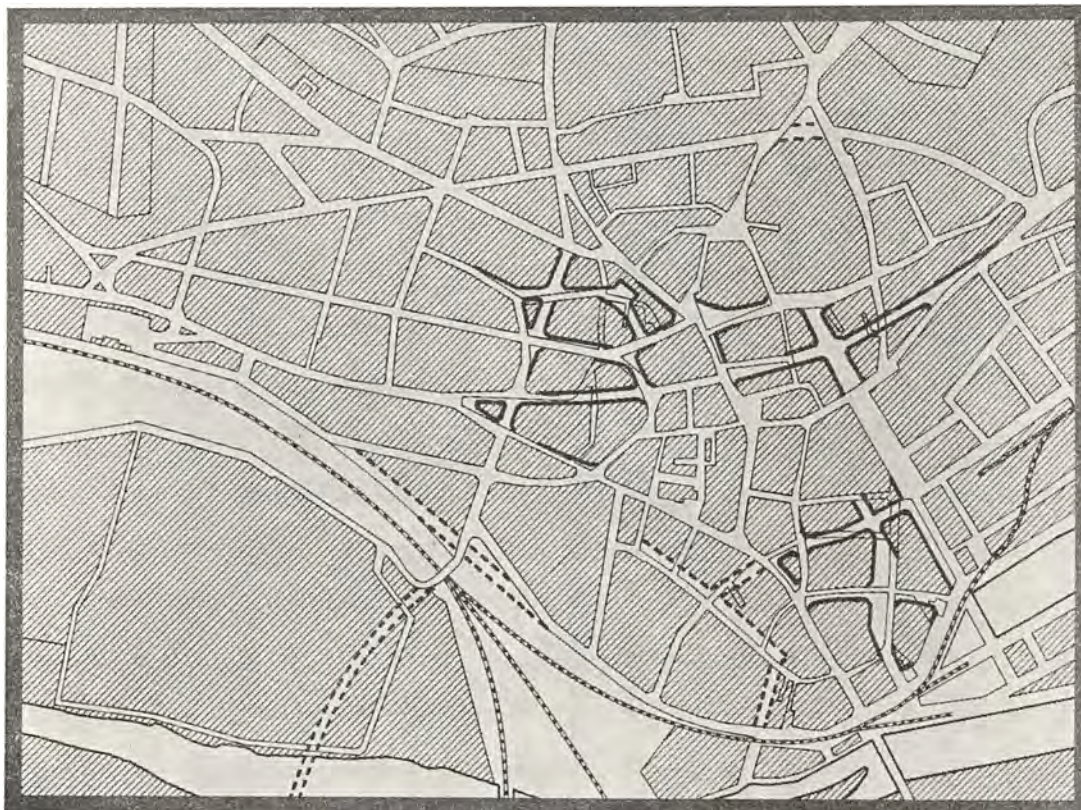
Den øvrige del af den gamle by består hovedsagelig af tre-etagers ejendomme, hist og her iblandet højere bygninger, navnlig forretningsejendomme.

Derimod findes der næsten udelukkende høj bebyggelse i de siden århundredeskiftet opførte sammenbyggede kvarterer, navnlig mellem Søren Møllersgade, Vester altanvej, Hobrovej og St. Blichersgade samt vest for Vester altanvej og endelig mellem Viborgvej og Sjællandsgade.

Nord for »Boulevardlinien« (Parkboulevard, Rådmands boulevard og Nørre boulevard) samt øst for Hadsundvej er der fortrinsvis åben og lav bebyggelse, vil-læer eller huse, men udprægede villakvarterer af større format findes ikke.

Mellem denne åbne bebyggelse i byens udkant og den tæt bebyggede indre by findes en mellemzone med meget uensartet bebyggelse af vidt forskellig karakter.

Endelig er der i hele området uden for den indre by forskellige steder særlige kvarterer bestående af moderne stokbebyggelse, åbne boligblokke, som alle er op-ført siden 1938. Som et tiltalende eksempel på denne bebyggelsesform kan frem-hæves det smukke kvarter, der i de senere år er skabt på den tidligere dyrskue-plads i den østre udkant af Randers.

Partielle tinglyste byplaner i den indre by.

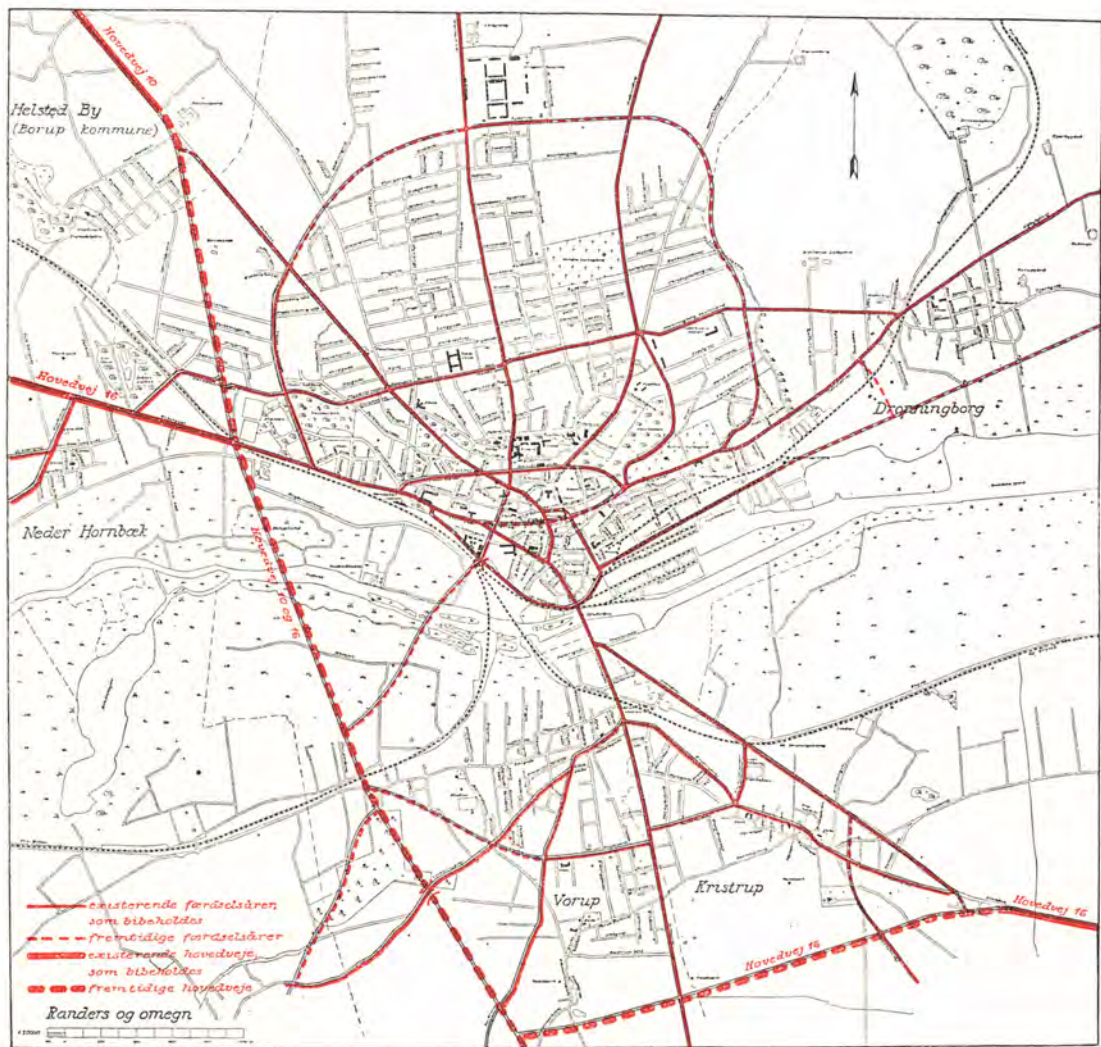
Omkring havnekvarteret og i nærheden af jernbanen findes de fleste industri-virksomheder m. v.; men der er dog også placeret en hel del industri og værksteder i såvel den indre by som længere ude, blandet ind mellem boligbebyggelsen. Navnlig ligger der mange håndværksværksteder i bagbygninger i den gamle del af byen.

Der er i Randers to sognekirker (Sct. Morten og Sct. Peder), en katolsk (Thorsgade), en katolsk-apostolsk (Søren Møllersgade) og en metodistkirke (Sct. Paul).

Der eksisterer seks kommuneskoler og een er under opførelse, en statskole og tre private skoler.

Af andre offentlige bygninger skal i øvrigt nævnes ting- og arresthuset, politi-gården, post- og telegrafbygningen, toldkammerbygningen, Nørrejydske tøjhus, dragonkasernen, amtsgården, rådhuset, de to kommunale administrationsbygninger i henholdsvis Vestergade og Østergade, de tre kommunale tekniske værker, brandstationen, centralsygehusest afdelinger ved henholdsvis Hobrovej, Hadsundvej, Fabersvej og Kirketerpsvej samt det under opførelse værende nye sygehus ved

De vigtigste færdselsårer.

Østervangsvej, forsørgeshjemmet, De gamles hjem, aldersrenteboligerne ved Hadsundvej samt Teknisk skole og museet.

Pr. 1. januar 1950 androg indbyggerantallet i Randers 39.431, incl. forstæder i alt 49.813 (Dronningborg 2110, Kristrup 3853, Vorup 4419).

Byplanlægning

På kortet side 702 er med tykke linier vist de gadegennembrud, udvidelser m. v., der engang skal udføres i den indre by i henhold til de to hidtil tinglyste par-

Dispositionsplansforslag
for Randers
i 1949

Bebyggelsesarternes fordeling

Randers fjord

Signaturforklaring

- Fabrikker, værksteder og pakhuse
- Forretningskvarterer
- Blandet bebyggelse
- Tæt boligbebyggelse
- ...

tielle byplaner, »Vestre byplan« og »Centrale byplan«, stadfæstet af indenrigsministeriet henholdsvis den 31. maj 1941 og 20. maj 1948.

Som det fremgår heraf, er det bl. a. hensigten at fortsætte den allerede påbegyndte forlængelse af Gasværksvej mod nord til krydset mellem Hobrovej og Mariagergade. Man forventer desuden ad åre at kunne forlænge Gasværksvej også mod syd og videre på en bro over Gudenåen til en fremtidig omkørselsvej vest om Vorup og Randers (forlægning af hovedvej 10), således at der til sin tid kan skabes en stærkt tiltrængt ny færdselsforbindelse til Randers sydfra.

Endvidere er det påtænkt at forlænge Markedsgade mod øst til Thorsgade og herfra videre langs Skovbakkens søndre begrænsning ud til rundkørselen på Udbyhøjvej, idet dog strækningen over Skovbakken allerede er under udførelse og påregnes fuldført i jubilæumsåret.

Ved gennemførelsen af disse nye gadeanlæg vil Gasværksvej, Mariagergade, Markedsgade og dennes forlængelse til Udbyhøjvej komme til at danne en ringforbindelse omkring den inderste bykerne, som vil medvirke væsentlig til at afhjælpe de dårlige færdselsforhold i de smalle gader her.

En anden betydningsfuld forestående ændring af gadenettet er i henhold til de omtalte partielle byplaner den at skabe en virkelig brugbar vest—øst færdselsåre i den indre by.

Dette skal opnås ved at udvide Staldgårdsgade og foranstalte et gadegennembrud fra denne til Klostergade, som forlænges mod øst over ejendommene på søndre side af Provstegade, samt ved et gadegennembrud mellem Nygade og Thorsgade, herfra fortsat videre mod øst til Østergade.

Fra syd til nord skal skabes en ny færdselsåre ved en udvidelse og løftning af Carolinegade, en forlængelse af Frederiksplads mod nord til Nordregrave samt en udvidelse af Fabrikstræde og Adelgade til Hobrovej.

Den nordligste smalle del af Adelgade fra Hobrovej til Mariagervej påregnes derimod nedlagt engang i fremtiden, og ved opførelsen af byggekomplekset »Nordborg« er dette taget i betragtning.

Østergrave-kvarterets sanering har stået på dagsordenen siden 1935, og kun bolignøden er trådt hindrende i vejen for planens iværksættelse.

I forbindelse med saneringen vil Østergrave blive anlagt som en meget bred parkeringsgade, — Trangstræde og Tårngade vil blive udvidet, samt Fischersgade forlænget mod vest til krydset mellem Brødregade og Tårngade.

Siden 1941 har Randers haft et nært samarbejde om byplanlægning med forstæderne Dronningborg, Krstrup og Vorup.

Dette samarbejde går ud på, at alle sager af byplanmæssig art inden for de fire

kommuners område forelægges samme rådgivende instans, »Det fælleskommunale byplanudvalg for Randers og forstæder«.

Endvidere er de pågældende kommuner enedes om at gennemføre en fælles »dispositionsplan« for hele Randers-området.

I 1949 blev et forslag til en sådan dispositionsplan fuldført, og hvis dette forslag følges, vil de fremtidige færdselsgader og veje komme til at forløbe, som vist på kortet side 703.

Foruden de allerede for det indre Randers' vedkommende omtalte ændringer af gadenettet skal fremhæves den påtænkte forlægning af hovedvejene 10 og 16, som går ud på at føre disse veje henholdsvis syd og vest om de bebyggede arealer i Kristrup, Vorup og Randers.

Endvidere bør som ny ringforbindelse mellem udfaldsvejene nord for Gudenå nævnes den viste forlængelse af Vester boulevard i en bue nord om Randers helt ud til Ladegårdsbækken for til sidst at slutte ringen med Hermann Stillingsvej i byens østlige udkant.

Syd for åen vil man tilstræbe gennemført en ringforbindelse, baseret på de eksisterende veje: Engboulevard, Valdemarsvej og Vorup boulevard, idet sidstnævnte forudsættes forlænget mod vest til den forlagte hovedvej 10.

Endelig agtes Toldbodgade forlænget mod øst til Tjærbyvej og Udbyhøjvej.

I forbindelse med planerne om en forbedring af gadenettet har man også været inde på den tanke eventuelt engang i fremtiden at skabe byen et nyt torv ved nedrivning af karreen mellem Kirketorget, Vester kirkestræde, Houmeden og Nytorv, således at der fremkommer en stor plads, indrammet af Sct. Mortens kirke og hellegårdshuset.

Desuden har byrådet for få år siden vedtaget i forbindelse med en ny politigård at søge gennemført et torv øst for denne bygning.

Den stadig tiltagende biltrafik vil i meget nær fremtid nødvendiggøre indretning af endnu flere parkeringspladser i den indre by, hvilket også er påregnet i henhold til dispositionsplanen.

Rutebilstationen er i 1950 udvidet mod syd til Burschesgade, et anlæg af rent midlertidig karakter, idet hensigten er engang at fortsætte udvidelsen ned til Fischersgade og give stationen dens endelige udformning samtidig med Østergravekvarterets sanering.

I forbindelse med denne sanering bliver der plads til en hårdt tiltrængt lastbilstation på hjørnet af Trangstræde og Østergrave.

Efterhånden som Randers er vokset, trænger spørgsmålet om nye kommuneskoler sig stærkt på, og i dispositionsplanforslaget har man naturligvis henledet op-

mærksomheden på hensigtsmæssigt beliggende arealer til såvel nye skoler som kirker, idet der er tilstræbt en spredning af disse over hele området.

Med hensyn til »grønne områder« har byrådet allerede vedtaget at reservere areal til en udvidelse af stadion mod vest, nemlig det areal, der begrænses af jernbanen mod Hobro, Parkboulevard og den fremtidige omkørselsvej, således at Doktorparken, idrætsparken og Vestparken kommer til at danne et sammenhængende parkbælte.

I øvrigt vil man bestræbe sig for at bevare de nuværende beplantninger samt at supplere disse på grundlag af de eksisterende naturlige parkelementer.

Her gælder det blandt andet om i større grad at få Gudenådalen udnyttet til rekreative formål.

Endelig er der fremsat forslag om at gennemføre en »grøn sti« omkring hele Randers, begyndende ved Sønderbro, gående mod vest langs Gudenåens bred ud til Svejstrup bæk, følgende bækken mod nord til Doktorparken. Fra denne park videre i nordlig retning langs kommunegrænsen og sluttelig sat i forbindelse med den parkring, der engang i fremtiden forudsættes at følge den »Ydre ringgade«, endende i det nuværende anlæg langs Bækkestien.

Det er ikke hensigten her at give en udtømmende redegørelse for dispositionsplanen for Randers-området, men det kan måske være af interesse lige at kaste et blik på kortet side 704 og 705, der viser, hvorledes bebyggelsesarterne efterhånden søges fordelt over området ved byplanmæssige dispositioner.

Hvor der har været mulighed for det, har man søgt at lægge helt nye byggeområder så hensigtsmæssigt som muligt, men i allerede helt eller delvis bebyggede kvarterer nødsages man til at foretage passende afrundinger af disse, således at den i forvejen mest dominerende bebyggelsesart i hvert enkelt tilfælde bliver afgørende for det pågældende kvarters præg.

Til industri- og erhvervsbebyggelse i det hele taget vil man først og fremmest reservere de viste store arealer både nord og syd for havnen samt nær jernbane.

Endvidere tilstræbes nye store industriarealer ved Hadsundvej, nord for den »Ydre ringgade« samt i den østlige del af Dronningborg.

Vest for Mariagervej mellem Frejasvej og Glarbjergvej forventes opbygget et værkstedskvarter, og til værksteder er desuden udset arealer syd for Bastrups allé i Vorup og øst for Grenåvej i Krstrup.

Endelig er der regnet med udvidelsesarealer til de fleste af de bestående industri-virksomheder.

Det kan diskuteres, om dette blik ud i fremtiden ved halvthundredeårsskiftet hører hjemme i byens historie, og om de fremsatte planers realisation kan ingen spå,

idet skiftende tider kan gøre helt andre opfattelser gældende, således at udviklingsforløbet kan blive ændret eller begrænset.

Det er blot at håbe, at dispositionsplanen vil gøre det nemmere for dem, der kommer til at medvirke ved den fremtidige udvikling af Randers-området, og at mange af de i dag iøjnefaldende mangler ved byens og forstædernes opbygning — som vil blive endnu mere udtalt for hvert år, der går — engang vil blive afhjulpet, samt at det nye, der kommer, må kunne indpasses i det værdifulde gamle, således at fremtidens Randers både bliver en god by at leve i og en smuk by.

Johannes Møller.

Livet
i Randers for tres aar siden

Livet i Randers

for tres aar siden, set med en lille drengs øjne

AF MUSEUMSDIREKTØR OTTO ANDRUP

Hvad betyder egentlig en lille drengs indtryk fra den verden, han blev til i? For ham selv brogede billeder, maaske som i en biograf, men set uden forstaaelse af alle de dybere kræfter, som laa bagved udviklingen i aartierne før og omkring selskiftet. Den hjemlige verden, den gamle købmandsgaard lige over for Sct. Mortens kirke, hvoraf dog faderen kun herskede over en lille del, de store bygninger med kornlofter, som vi syntes var i mange etager, herskabsstalden for hestene vore venner, staldene til køer eller for de tilkørende bøndervognsforspænd paa torvedagene, baggaarden med dens mystiske høløfter ad udvendige trapper, svaler, og helt bagtil skuret mod et lille hus i Vestergrave, bygningen, hvor far havde de brandfarlige syreballoner; men minderne er dog først og fremmest knyttet til hovedbygningen med dens vinduer mod torvet, stedet, hvorfra verden først erkendtes. Butikken laa forneden; bagstuerne mod en diminutiv gaard med vaskehus (og fra første sal det dobbelte snoreværk for tørring af vasketøj), faders kontor, saa kom bønderstuen, hvor de tilkørende kunder fik kaffe til deres frokostpakker og mod en ringe betaling (5 øre, om jeg husker ret) kunde købe wienerbrød af opvarningskonen, og saa fra porten til første sal opgangstrappen med den store saltkasse under, og med den lille bagdør ind til butikken. Ovenpaa var spisekammer i forlængelse af entreen, spisestue, dagligstue og mod gaarden sovekammer og køkken. Paa den anden side entreen laa over porten bedstemoders værelse, der vist ogsaa var børneværelset; senere blev vi børn flyttet op paa loftsværelserne, hvor pigen og kommis'erne sov, men til stor gène for os, naar pigerne klagede over, at nogen vilde ind til dem om natten, og vi børn kom i skarpt forhør. Jeg kan fra pigernes værelse kun huske en del »yndige« billeder af van Dycks unge mænd og af Byron sat op med tegnestifter paa væggene, altsaa fra mine visitter, selvfølgelig ved dag.

Randers i fugleperspektiv. Tegnet af Fr. Sedivy 1885.

Livet formede sig naturligvis først gennem oplevelser fra stedet; i forlængelse af vor bolig havde den gamle fru Ove sin; det var hende, som holdt kusk, vogn og herskabsstald; der hørte en kælder til min faders domæne under hendes værelser, og at krybe op paa halvtaget til den og se ind i hendes spisestue var en lille heltegerning. Den vestre længe i gaarden maa engang have været brænderi og mod øst laa kostalde (oxeopfodring!); jeg husker endnu bærmevognene fra spritfabrikkerne, store som nutidige ailetønder, komme ind og i en fed og klæbrig slange sende sit dampende indhold ud i lange render langs ydermuren; fra dem fordelte bærmen sig ind i de enkelte baase. Vi slikkede deraf, sød og krydret, som strømmen var, og broder Poul, der var troende overfor ældres tale, kunde ikke modstaa fristelsen til at slikke, men følte sig stadig bagtil, om der, hvad gaardskarlen havde

sagt, saa vilde vokse en kohale frem. Der var smaasnak med bønderne, naar de kom kørende i gaarden, hvad især broder Poul kunde mestre, saa han snart erhvervede sig ikke blot en særpræget dialekt, men ogsaa indgaaende betragtningssynspunkter fra sine besøg hos kunderne paa landet. Han gjorde mor forskrækket, da en lille bror blev født, ved venligt at spørge (4 aar gl.): Skal han lægges til, eller skal slagteren have ham?

Hjemmet i gaarden med faderen, som tog træsko paa, naar han gik over i de vidt spredte magasiner for omhyggeligt at afveje kaffe af forskellige sække til brænding af »Andrups berømte kaffe«, eller naar han i sit bageste, fjerntliggende laboratorium miksede, som den gamle cand. pharm. han var, sin specielle Eau de cologne, der var stærkt søgt af egnens herremænd, eller sin højt estimerede China bitter.

De tilkørende var mest bønder, forpagtere og præster; de spændte fra i gaarden, nogle spiste deres mad i bønderstuen, til gengæld bestilte de varer, før konerne gik paa torvet med gaardenes smaa produkter. Præsterne, som spiste middag med os paa første sal kl. 12, en time før kommis'erne, købte ofte rundt i byen, hvor de billigst kunde faa varerne, og enkelte fra herregaardene kørte i reglen kun til og købte saa for anstændigheds skyld enkelte udsøgte varer. Præsterne — der kunde være godt en halv snes til bords hver lørdag, og fader og moder nød den gode religiøse tale; de var jo stærkt indremissionsk grebne; vi hørte meget om og besøgte missionærerne; men jeg husker dem ikke i hjemmet. Mor var meget litterært interesseret. Til daglig gik aftnerne med højtlesning. Det var de danske klassikere, men ogsaa fremmede koryfæer. Dickens var næsten fast læsning, Kiplings junglebog gav uudslettelige indtryk, men jeg husker ogsaa Conan Doyle; ved »En studie i rødt« blev dog dørene ind til soveværelset lukket. Hvad har dog ikke indtrykkene fra de første aar af Peder Paars, Oehlenschläger og Paludan-Müller betydet for drengesjælen; jeg husker ikke nogen udtrykkelig belæring, men stadig kan jeg lange strofer af dem, især versificerede linier, barndomsindtrykket gennem øret; for ikke at tale om Chr. Winther og de ældres digte. Der fortælles, at jeg for en cand. mag. tante, da jeg kom til København 5 aar gammel og skulde opereres for skelen, citerede lange stykker af Holberg. Sikken hjerne! Tiden læger dog alle saar! Jeg drømmer i min fantasi stadig om den for nutiden mærkelige form for familiens hjemmeliv med højtlesning, og hvilken glæde for os, som havde den.

Der var forhøjning i dagligstuen og gadespejl. Overfor laa Sct. Mortens torv. Det var festligt at se det paa torvedagene, naar snese af gartnere kørte op; lige overfor os stod der en lille gartner fra Elisabethsminde eller deromkring; han havde en dag en ny frugt, tomater, grønne og røde; de grønne var bedst, sagde han, lige

til at stege som bøf; det blev sandt at sige en skuffelse for middagsgæsterne og os andre. Den nye frugt vandt ikke straks venner.

Til daglig, naar torvet var tomt, holdt der en gammel rød-blisset kusk med byens droske; den sammenfoldelige krybbe stilledes op foran hestene, foderpakken paa bukken toges frem, og han hvilede roligt det meste af dagen, sammenkrøben og sovende paa bukken, stundom i kareten. Det gjorde ham nedstemt og kværlantisk og hestene bitre; min fætter, som var paa besøg, bed de i armen, saa han oplevede et sjælsoprivende eventyr fra sit besøg i provinsen. Men naar Lars skulde i tur, børstede han vognen med et mærkeligt instrument, en stok med lange blaa strimler, naglede til dens ende; saa fik hans tøj en let omgang, og det var en anden Lars end den ventende, der rask og magtfuld sad paa bukken, naar vognen kørte afsted.

Lidt efter lidt aabnede byen sig for drengen. Jeg maa have været meget lille, da jeg blev sendt ud i ærinder. Jeg husker med undren en 10 øre, jeg fik for at aflevere en pakke et sted skraas overfor os; mere tragisk var en begivenhed, som indtraf, da jeg pludselig blev kaldt bort fra min indendørsleg for at bringe et brev et sted længere borte. Jeg var saa lille, at jeg gik i jerseydragt, og jeg havde mavepine. Det gik godt en tid; saa hvilede jeg paa nogle jerngelændere til kældernedgange, som ragede ud mod fortovet, for at staa imod; jeg fik afleveret brevet, dog uden at møde den sædvanlige venlighed, snarere en forundret næserynken. Da jeg kom hjem, skændte mor stærkt, for mine blaa bukser var blevet brune bagtil. Stakkels lille jeg! — Saa husker jeg spadsereture med far i byen for at fordele understøttelse, højt op i byen, helt op til det stejle kvarter ved sygehuset, hvor bl. a. en kone, som skulde have 5 kr. fra et velgørenhedsfond, nærmest skældte os ud for beløbets ringe størrelse; hun ventede 10 kr. Det var jo de tider.

Man blev større, gik alene ud at spadserer, fik kammerater. Legen paa lofterne i Svaneapotheket, hvor baade Willy Hauberg og Carl Adam Kampmann havde hjemme, eller i de Bay'ers gaard med svalegange, halvtage og hølofter; senere kom møderne i vore drengeklubber med strenge og mærkelige reglementer, med de »fælles frimærkesamlere« og den tid, da pigerne fra la Cours skole dukkede op; noget saa ømtaaleligt, saa forsigtigt, saa genert kendes ikke nu tildags; jeg maatte bede om undskyldning, fordi jeg havde kysset paa fingeren til en af dem og følte mig som en uværdig. — Men piger er jo kun en lille ting i smaa drenges tilværelse. Livet er en verden, som bredt og stille aabner sig, slør glider til side, og man opfanger en større verden, anderledes og mere broget end den vante hjemlige. Der kommer farver paa; *torvemarkedet* af frugt og grønsager paa Kirketorvet, hvor man som købmandssønnen »fra lige overfor«, kunde tale fortroligt og paa lige fod

med de handlende; torvet ved den gamle latinskole, hvor bønderkonerne falbød høns, æg og andre hjemlige produkter, en mere fremmed verden, naar man ikke netop var heldig at træffe Mette Marie, som kørte til hos os, og som stod dør i sin hele solide værdighed, talende med alle og samlende indtryk af det, som passerede, til senere overvejelse i de stille dage hjemme paa gaarden. Der var vist boder paa Raadhustorvet paa markedsdage, men det var næppe med ting, som vi børn interesserede os for; derimod var Frederikspladsen en ny oplevelse med de mange kødboder i to eller flere rækker. Jeg husker moder gaa fra bod til bod, i stram charmois klædesdragt, stramtsyet liv med mørkebrun fløjlsbesætning, og med den behandskede pegefinger prikke i det fremlagte kød for at se, om det var mørt. Fiske-markedet laa nedenfor, om jeg husker ret, og ogsaa dør kunde mor købe; men fisk fik vi naturligvis ellers leveret direkte friskfanget fra fiskere, der sejlede til havnen, tror jeg da. Der var jo stort forbrug i huset, en husholdning bestaaende af familien, piger, kommis'er og gæster, en 10—20 mennesker daglig til bords.

Lad mig tale et øjeblik om daglig kost. Morgenmaden: mælk, lidt brød og havregrød, hvis haarde skaller voldte mig usigelige kvaler, saa jeg kastede op; men doktor Lassen dekretede overfor den bekymrede moder: bliv ved! Frokosten eller middagen, jeg er aldrig blevet klar over begrebet, for i skoletiden var det fra 10,40, naar vi fik det store frikvarter, til 11,20, naar timerne igen begyndte, at vi drengespiste, medens de andre spiste middag kl. 12. Er det kun ferieerindringer, naar jeg ser min ædruelige fader ved et frokostbord, med noget varmt og et rigt paalægsudstyr, glad gnide sig i hænderne, dryppe nogle draaber af den af ham selv ekstraherede Angosturabitter — som aldrig fik den afsætning, den fortjente — i sit snapseglas og skænke akvavitten deri. Endnu i dag savner jeg vandkaraffen og rugbrødsbakken paa bordet og spekulerer tit over, om vi ikke alle drak vand til maden, jeg tror det, far maaske en »Thor«-øl. Saa var der middag eller aften kl. 5—6; jeg tror dog, det var aftensmad, et overdaadigt hav af smurt smørrebrød med snaps og øl til far. Maaske fik vi skoledrengespiste middag efter skoletid, jeg husker meget med kød, men ogsaa tykke frugtsupper, saa stærke, at vi tømte vore vandglas deri, for at komme gennem dem; er det ikke mærkeligt, at en bitter skuffelse staar i min erindring fra en af de første fødselsdage, da vi ikke, som af mig ønsket, fik vælling; saadan er børn!

Men det er vist ikke om alt dette, jeg skal skrive, naar jeg skal tolke et barns syn paa livet i Randers. Redaktøren river sig maaske i haaret og siger: Ganske misforstaaet opgaven. Ja, ja, borgerlivet er ogsaa en del af niveauet i byen paa en vis tid. Det kniber for mig at forbigaa festaftner i familien med sognepræsten og gode venner om bordet, og mig alene ved den lille bordende paa en puf; de tre retter,

*Raadhustorvet med Niels Ebbesen
og de gamle hestedrosker.*

Moulin à Vent at drikke dertil, kaffen, undertiden med en likør, maaske en cognac til herrerne, og bagefter rom- eller rødvinstoddyen til de voksne; jeg tror, der var the og bakkelse, før gæsterne gik hjem. Konversationen var litterært betonet, stundom farvet af begivenheder inden for kredsen, især opbyggelig i kirkelig forstand. Hvor var præster egentlig et fint, roligt og værdigt indslag i borgerskabet, altsaa dem, der ikke skulde svovle paa »stolen«.

En dreng er alligevel i sin milieufølelse mest betonet af sit hjem; skolen giver nye udsigter, skarpere distinktion, megen »kundskab«, skærper eyenen for tileg-

nelsen af det, som skal vides, og især muligheden for paa selvstændig vis at kunne tilegne sig, hvad senere fagstudierne kræver; den strenge eksercits for at lære hjernen til metodisk tænkning og lettere tilegnelse af alt det, der skal læres af bog. Men længe før slutresultaterne naas, sætter ungdommens udvikling ind, trods alle retarderende midler; man dagdrømmer med de helte, man i skolen læser om, man fanger fnug ind af alt det, som sker om en uden for læsebøgerne. Jeget vokser, som en stundom stærk, stundom frygtsom blussende flamme. Udviklingen sker paa hjemmets grund. Det bliver til smaa gnidninger mod forældres dagligliv og meninger, til poesier, til foredrag i »Valhal« om »utrolige ting«, til himmelsk henrykkelse ved koncerter i »Brage«, til drømme om at »staa paa barrikaderne« for en ny retfærdstid og alt det dèr, og til de bly forelskelser. Men det er vist ikke det, redaktøren af dette Randersskrift vil have, jeg skal skrive om.

Billeder fra min tid. *Tørvebryggen* nede ved svineslagteriet, stedet, hvor kaa-gene forud lagde til i deres sædvanlige sejlads med strømmen ned fra Silkeborg-skovene og tørvemoserne; de store tømmerflaader, hvor pigerne vaskede eller skyllede tøj, og hvorfra baadene udlejedes til ture op eller ned ad Gudenaen, med smaa orgier i høstakkene, eller hvor familien meget mandsstærk drog ud fra med de store madkurve for en sejltur i det kølige fri, med lejring mellem siv eller paa engene. Traveturene gennem byen ved siden af de lyseblaa *dragoner*, naar de med deres gjaldende trompetere i spidsen red gennem byen. Skovbakken, den bedste legeplads for os smaa drenge langs det dystre og skrækkindjagende hegn langs kirkegaarden nede i lavningen, eller spadsereturene med familien, naar orkestret spillede foran den gamle, senere nye pavillon, smaasværmerier med et yndigt væsen paa stierne paa højderne eller festerne ved examensafslutninger paa skydepavillonen.

Jeg, jeg, jeg, vi, vi, vi hele tiden. Mærkeligt, at vi i vort omgærdede skoleliv ikke forstod, at vi levede i en verden, som kun svagt var forbundet med den virkelige, haandgribelige. De store tog gennem byen med musik og faner paa *grundlovsdag*; høje hatte i begge partier, kendte mænd i spidsen; bannere og faner, programudtalelser om ting, som laa drenge fjernt og som slet ikke syntes at have hjemme her i Randers i den gode stille verden, hvor alt var det bedst mulige, frembragt af de klogeste og venligste, betænksomste og fuldt humant indstillede mennesker; enhver kunde jo frit og naturligt tale med borgmester og amtmænd, dommer og politimester om deres vanskeligheder og inden for bestemmelsesgrænse faa deres ret; at denne grænse kunde flyttes forekom som en utilbørlighed i et velordnet samfund.

Folketingsvalg, hvor kandidaterne med høje hatte, eller maaske med bløde, i

optog og omgivet af stillerne vandrede beundrede ned ad gaderne; møderne i ridehuset, hvor der var hundreder forsamlede og mærkeligt nok mest applauderede den lille, tætte, mørke Peter Knudsen, der fremsatte frække krav om ændringer, som vilde medføre ruin for borgerne! skønt minister Lüttichau talte smukt om kongen, alles vel og fædrelandet.

Randers var en *handelsby*, og det, det gjaldt om, var omsætning og næring. Folk var ikke ufølsomme, fjerne kapitalister, som utilgængeligt dominerede og udsugende regerede, men gode rolige købmænd og fabrikanter, som ofte i deres træsko vandrede om paa arbejdspladsen og talte med arbejderne; lad saa være, at de nok forstod at samle sig noget paa kistebunden ved deres arbejde. At de skulde være samfundets fjender, de som baade gav penge til understøttelsesforeningen og til museet, maatte være en grov misforstaaelse. Livet skulde og maatte gaa inden for de afstukne grænser. Nogle mennesker blev rige ved deres arbejde, andre havde det ikke saa godt; men der var en gud til, som bestemte alt til enhvers bedste. Og endelig kunde jo kongen træde til, hvis noget var helt galt. Enevældens aand laa, kun tyndt sløret, over hele samfundet, men det var vel at mærke troen paa den oplyste enevælde. Dette grundlag rokkedes dog noget, da vi halvvoksne fik de nyere bøger i hænde, Georg Brandes, Holger Drachmann med »Engelske Socialister« og fra »Esther« Mor Bagges »I siger, at Byen, hvori vi bor, er rig og stor. Ja nok, men den anden var større!«, Darwin-læsningen var svær, nogle uforstaaelige doktriner, inciterende sprængstof for drengesjæle, der hungrede efter at optages i det pulserende liv og faa »livssandheden« at vide.

For det driftige erhverv var *markederne* naturligvis, trods alt salg fra fremmede boder, en indtægtskilde; noget faldt altid af til andre, naar folk kom til bys. Længe før nutidens turistpropaganda havde man indset, at en tikroneseddel givet ud til erhvervsdrivende hurtigt fordeltes til mange andre. Højdepunktet for markedsvæsenet var de store *bestemarkeder* og *frilørdagene* efter høstens slutning eller foraarspløjningen og saa efter skiftedag. Havde tyendet, hed det vist, faaet løn, vilde de fleste vel se noget for det erhvervede mammon og tog til bys, hvor hvert ønske kunde tilfredsstilles; byen tog mod dem med fest. Naturligvis var der stort marked, men mere straaledede forlystelsesparken nede ved Hadsundbanegaarden, karrusellerne, gyngerne, teltene med den overskaarne dame, kannibalerne o. s. v., kraftprøverne, tit cirkus og professor Labri foran en bod holdende sine fantastiske inciterende taler om teltets indhold. I hundredvis trængte folk sig sammen paa den lille plads; men andre, især bønderpigerne, klumpede sig sammen i Torvegade, besaa butikkerne, købte ind og vandrede saa i deres bredhoftede værdighed, understreget af mægtigt struttende skørter, arm i arm op og ned ad gaden;

det var en spas for os drenge at trække en stoppenaal med seglgarn med knude paa enden gennem skørterne paa denne marcherende masse og se virkningen, naar pigerne naaede Raadhustorvet og vilde vende.

Meget dramatisk var ogsaa *hestemarkederne*. Randersegenen havde stort ry for sit opdræt af plage, og jeg ser endnu, hvordan Torvegade var fyldt af to sammenstuede rækker af svære »jyder«, af prangerne i deres fodlange frakker og med deres højroastede raab. Skulde man ad fortovet gennem gaden, var disse bredrumpede og af dvæletiden uroligt stampende heste faretruende, ikke mindst ved pludselig »forurening«. Jeg husker en høj slank prins, som havde garnison i Randers dengang, noget forundret og skuffet vandre gennem rækken for at se, om der ikke mellem disse svære arbejdsdyr dog skulde være en passende ridehest. Tydelig er ogsaa erindrungen om hesteprangernes foretagsomhed, naar de fandt, hvad de kunde bruge; hesten blev trukket ud af rækken og ført ned i Kirkegade, beset paa tænder, befølt, alt under mange gode raad fra en tilsluttet mængde, og saa skulde bæstet, holdt i grimen af en staldkarl, trave; op og ned ad gaden gik det, og skoenes kraftige tramp gjaldede rytmisk mellem murene; det slog ofte gnister under skoenene. Gik alle disse prøver nogenlunde tilfredsstillende — rose bæstet gjorde en køber jo aldrig, tværtimod — saa kom handelen, det store øjeblik, med haandsrækning og dask og tilbagetrukken haand og videre parlamentering, til den endelige afgørelse med dask og dask og lidkøb paa en beværtning i nærheden.

For byen var hestemarkedet altid en af de store dage, en virkelig festdag.

Men byen var ikke blot handel, fra gammel tid havde *søfarten* sin ret. »Niels Brok« gik mellem København og Randers, en tid ogsaa »Niels Ebbesen«, og den gamle hvidhaarede kaptajn Poulsen, D. F. D. S. agent, talte kønt for den ved dens første anløb, men røbede straks, at den ogsaa skulde paa andre ruter, og det varede længe, før den atter kom til byen, hvor dens navne havde haft en vis virksomhed. — Underfuld var for os unge sejlturen med D. F. D. S.s baad ud ad den smalle aarende gennem de lave grønne enge, hvor skruevandet bragte de sivomkransede sider af sejlløbet til at neje sig for os; Mellerup med Støvringgaard, Udbyhøj og saa det store vand; ankomsten til Kvæsthusbroen i København. Der var maaske andre Randers-skibe paa den tid, vi kendte dem ikke; jeg synes dog, der var et, der hed »Njord«. Ved havnen laa Englandsbaade med smør fra Kraunsø's kontor og ofte skibe med kul og smaa fiskerkuttere, der udbød deres varer. Naar vi drenge fiskede ved Sønderbrokajen, fik vi en fornøjelig snak med folkene nord fra i smaaskuder, hvor masten var behængt med tørrede smaafisk, som ogsaa skulde sælges; »Hvil-linger«, sagde de til vor glæde, med den huggende stødtone og det stærkt prononcerede h, som kendetegnede dem som folk fra nord for Limfjorden.

Oversvømmelse i Søndergade.

I gamle dage havde Randers været en større rederby, der havde været Randersskuder paa havet i 17. og 18. aarhundrede, og der levede endnu traditioner fra gammel tid. En af dem var det aarlige optog gennem gaderne, hvor sømændene samlede ind til »Bombebøssen«. Et musikkorps; en baad rigget til paa en ladvogn og bemanded med hvidklædte matroser med deres lave blanke sortbegede hatte, kørte afsted. Aarerne var oprejste, pligthuggeren stod foran med baadshagen, og ved roret sad en »admiral« i fuld uniform og med trekantet hat; rundt om gik sømænd med bøsser. Langsomt skred toget frem gennem gaderne, og var en giver særlig flot, rejste mandskabet sig op og raabte hurra, og admiralen løftede paa den trekantede. Efterhaanden blev hurraerne noget hæse, ikke mindst da forskellige hædrede medborgere skænkede dram for mandskabet. Men trods anstrengelserne har arbejdet for denne gode sag ikke været helt dræbende, for jeg hører, at aar for aar køres skuden gennem gaderne, og hurraraabene lyder.

Til daglig var gaderne ingenlunde overfyldte; folk vandrede afsted i ro og mag, paa fortov eller bedre midt paa gaden; tempoet var nok lidt langsommere end i nutiden, og der levede hos de fleste en rædsel for at blive kørt over af hestevognene; vi fra bilalderen ser uforstaaende paa dette fænomen; det maa jo ikke være svært

at gaa til side for selv et rapt forspand. Det maa have været en søvndyssende følelse af sin egen værdighed eller ret til at gaa, hvor man gik, der kan have fremkaldt denne stemning. Den gik ogsaa ud over os drenge, som kælkede i gaderne fra højderne, ad »Vesteraltan« og Ladegaardsgade, idet politiet ofte greb ind for slige færdselsforstyrrelser.

I det daglige livs rolighed kunde naturen undertiden gribe ind. Der skete stundom enorme snefald; jeg mindes, at far tog mig med ud at se paa mandshøje dynger af sne ved fattiggaarden, og saa var der hele sceneriet, naar højvande satte ind, og Gudena gik over sine bredder og forvandlede terrainet ved Sønderbro og havnen til en sø, hvor baade sejlede rundt fra hus til hus og bragte hjælp. Vi forstod da lidt af Mor Bagges beretning fra Drachmanns »Esther«.

I det daglige bybillede af vandrende borgere trængte enkelte typer frem med et destinktivt præg, *jøderne*; byen havde fra gammel tid synagoge, og omend dens samfund var lille, satte dog enkelte af de faa sit præg paa bylivet; som de udmærkede borgere og fine mennesker, de var, højt agtede af samfundet, frembød de dog et lidt andet billede, end vi andre. Den lange smalle ivrigt gestikulerende købmand Just Berg, hvis første violin ved bykoncerterne var uundværlig, skønt han havde lidt svært ved at indordne sig under dirigenten, saa hans præstationer i orkestret ofte næsten blev soloer med ledsagende musik; rabbineren Wreschner, en stille højtbegavet mand, hvis udprægede profil og lille statur gav indtryk af noget af »Tusind og een Nat«, den elskelige og flittige Moses Metz, rund, venlig og altid hjælpsom, Hartogsohn'erne oppe fra tinghuskvarteret; agtede, paaskønnede, egentlig helt som vi, maaske snarere bedre; men der var et tyndt slør af noget andet alligevel i bybilledet. Deres børn var vore bedste kammerater, men stundom noget tilbageholdende, bedre vidende i diskussionerne, forskellen var maaske alene deres større modenhed og vores gennem bibelhistorien indpodede opfattelse af noget fremmed. Men de var saa absolut et værdsat og naturligt led af samfundet. Der var ogsaa lille Wulf Nathansen, kreatur- eller hestekommissionær, med den udprægede profil og det store overskæg; højdepunktet for ham var hestemarkederne, naar han i gulligbrun kittel helt ned til jorden travede afsted efter prangeterne. Der var en høj hr. Hartz i Houmeden, majestætisk med stort graaligt skæg, flot delt i midten og redt ud til siderne. Han var særpræget. Byen undredes meget, da det forlød, at han havde forlangt at blive begravet i kjole og hvidt og med skindene af sine grand danoiser bredt over sine fødder; men der sagdes saa meget i den lille by!

Andre typer kunde isprænges dagens passanter, de »underlige«. Om den af Morten Pontoppidan beskrevne »Messias« har jeg ikke noget fast minde; klarere staar

billedet af den mærkelige figur »Pigernes Jens«, en lille ambulans-handlende med fjerkræ og ost, som havde faaet et knæk en gang, da han havde maattet »spinde« nede i Horsens. — Spørgsmaalet: »Er det sandt, at du kan spinde, Jens?« fra os drenge udløste altid en syndflod af slemme ord, hvor »dit dukkebarn« var det pæneste. Han stod i markedsdagene paa torvet med sit store hvide forklæde. — I hospitalet var karlen Jens Mariager en stor figur; blandt hans mange hverv var det ogsaa at træde bælg til orgellet og bevidstheden om hans arbejdes betydning paa dette felt bragte ham følelsen af at være præstens og organistens ligemand inden for menigheden. — Jeg synes ogsaa, at der var en mand med mange medailler, som tiltrak sig drengenes opmærksomhed; hed han ikke Jesper, og kom han ikke fra en Randers-bager til Tøttrup'erne i Bjerregrav, hvor jeg stundom var hjemme med en af sønnerne, en klassekammerat? Han var fuld af mystik og sære kunster. — Der var, synes jeg, en sortklædt, forhutlet dame, som havde kendt bedre tider, men var i besiddelse af et usødet ordforraad, naar hun tilfældigt vilde udfolde sig.

Lad os for at slutte billedet af gadens remarkable figurer ogsaa tage med de blaa oberster og officerer, stramt klædte, ofte med ridepiskan under armen og med den ejendommelige let vuggende gang, kammerjunker Honnens, birkedommer i Rougsø herred, med sin hvide store moustache og værdige embonpoint og ikke mindst amtmanden, kammerherre Hoppe, spinkel, gracil og sirlig og med en trippende gang, som man tænkte en fransk marquis maatte vandre.

Ja, der kommer mange billeder frem for ens øje, naar man tænker paa de svundne dage. Man faar igen noget af følelsen fra den rolige, værnede tid, lykkelige epoke, trods alle ungdomssindets brydninger, og der staar kraftigere og kraf-

Jesper der solgte brød paa landet - Bjerregrav, Kousted o. s. v. - for bager Østerbye, Vestergade. Jesper var lidt af en bugtaler, kunde kime som en kirkeklokke og tale med de underjordiske. Der var naturligvis stor sammenstimlen af drenge omkring ham, naar han gav et nummer til bedste. Nærværende billede er taget først i 1890'erne.

tigere glans over den herlige gamle by, hvor samfundslivet i sin fulde og naturlige samhörighed gav os en usnobbet og venlig basis for demokratisk følelse og forstaaelse af medmennesker, deres livssyn og deres kaar, lærte os vor udvikling, gav os som i modermælken en pligt til at yde bistand, hvor vi kunde, og se lidt stort og følelsesbetonet paa de menneskelige foreteelser og fænomenet, enhver kan komme ud for at møde.

Jeg kan ikke slutte uden at vidne om den lykke, jeg føler og altid har følt ved at have faaet basis for livet i den dejlige, godsindede, menneskeværdige by, vor gamle Randers.

Otto Andrup.

Noter og kildehenvisninger

1. BIND

Byens ældste gadenet og befæstning

¹⁾ Saml. jydsk. Hist. og Top. 3 r IV b. ²⁾ Randers amtsavis 18. januar 1923. ³⁾ N. H. Bay: »Randers gamle Gader«, Randers amtsavis 10. maj 1894. ⁴⁾ Kirkehist. Saml. IV 6 b, s. 39. ⁵⁾ Aage Roussell: »Danmarks Middelalderborge«, s. 78. ⁶⁾ F. Uldall i Randers amtsavis 9. september 1903. ⁷⁾ Povl v. Spreckelsen i Randers amtsavis 15. januar 1946. ⁸⁾ Se note 1, s. 17, og M. H. Rosenørn: »Greve Gert og Niels Ebbesøn« I, s. 161. ⁹⁾ M. H. Rosenørn: »Greve Gert og Niels Ebbesøn« II, s. 190. ¹⁰⁾ F. Uldall i Randers amtsavis 18. september 1911. ¹¹⁾ L. C. Neckelmann: »Randers Kjøbstad i Tidsrum fra den ældste Tid indtil 1448«, s. 10—11. ¹²⁾ Se note 1, s. 8—10. ¹³⁾ Se note 1, s. 11 (fodnote). ¹⁴⁾ Se note 1, s. 34. ¹⁵⁾ Arkitekt P. J. Rudum, Randers, har ligeledes givet oplysninger herom. ¹⁶⁾ Bl. a. meddelt af murermester Mogens Poulsen, Randers. ¹⁷⁾ Saml. jydsk. Hist. og Top. 4 r I b, s. 214 og 224, samt »Jyllandsposten« 23. oktober 1873 og Randers amtsavis 21. juni 1910. ¹⁸⁾ Randers amtsavis 22. juni 1900. ¹⁹⁾ Saml. jydsk. Hist. og Top. 3 r II b, s. 203 og 293 (G. v. Stemmann: »Randers Befæstning« og »Randers Bys Indhegning«). ²⁰⁾ Se note 1, s. 21. ²¹⁾ Se note 1, s. 32. ²²⁾ Se note 1, s. 12. ²³⁾ Se note 1, s. 34. ²⁴⁾ Se note 1, s. 17—18. ²⁵⁾ Artikel af F. Uldall af 21. maj 1907 udsendt gennem Ritzaus bureau (findes i Nationalmuseet). ²⁶⁾ Povl v. Spreckelsen i Randers amtsavis 22. februar 1946. ²⁷⁾ Brev af 1462 fra Mariager kloster se Kirkehist. Saml. 4 r 5 b, s. 499 (G. v. Stemmann: »Hvor har Randers Helligaandshus ligget?«). ²⁸⁾ Erslevs Repert. nr. 6478. ²⁹⁾ Se note 1, s. 25. ³⁰⁾ Jfr. forpligtelse af 1522 for heligåndshuset til at udlægge en gade i stedet for bygningen af Vesterport (se Kirkehist. Saml. IV r 5 b, s. 79). ³¹⁾ Otto Norn: »Christian III's Borge«, s. 127.

Ved grundudgravningen november 1950 til »Ankerhus«, matr. nr. 390 a, hjørnet af Kirkegade og Store voldgade, konstateredes den vestlige kant af den indre voldgrav umiddelbart ved skellet til naboejendommen mod øst, matr. nr. 391.

Livet i det middelalderlige Randers

(Forkortelse »Rep.« er anvendt om »Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis« = Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen.)

¹⁾ Man har jo i vore dage forladt den gamle tolkning af Randers som lig Randar's, mundingen af aalen Rand. ²⁾ Sogur Danakonunga, ed. Carl af Petersens og Emil Olsson, 124 ff. ³⁾ Sstds. 257. ⁴⁾ Hugo Matthiessen: »Middelalderlige Byer«, 50 ff. ⁵⁾ Lis Jacobsen og E. Moltke: »Danmarks Runemindesmærker« 1942, nr. 115—116. ⁶⁾ Svend Aakjær: »Old dansk Thegns and Drengs«. Acta Philologica II, 1927. ⁷⁾ Snorri Sturluson: »Heimskringla«, ed. Finnur Jonsson, 633. ⁸⁾ Rosenørn: »Greve Gert af Holsten og Niels Ebbesøn af Nørreris«. I, 125; Jydske Saml., 3 IV, 5. ⁹⁾ Rep. 1424 7/2, jfr. Neckelmann Alm. Del, 85, smlgn. ogsaa Rosenørn o. anf. st. 126, hvor han i øvrigt hævder, at der vanligt var tilknytning mellem kongemagtens residenser og helligdomme viet til Sanct Morten. ¹⁰⁾ Svend Aakjær: »Jarl, Aar og Lev-Mand«, festskrift til Vilhelm Andersen 1934, s. 32. ¹¹⁾ Hugo Matthiessen: »Torv og Hærstræde«, 34 f. ¹²⁾ Kirkehist. Saml. 4 V, 499 f. ¹³⁾ Sammenlign nedenfor note 171. ¹⁴⁾ Sammenlign nedenfor note 175. ¹⁵⁾ Rep. 1396 8/7. ¹⁶⁾ Se nedenfor side 90. ¹⁷⁾ Sammenlign side 149. ¹⁸⁾ Rep. 1403 28/9, smlgn. D. Mag. II, 134. ¹⁹⁾ Foruden det allerede nævnte sted Rep. I 6665, 1433 Dag?, 1501, jfr. Jydske Samlinger 3 III, 263. ²⁰⁾ Weecke: Lunds Domkapitels gavebøger. ²¹⁾ Rep. 1263 17/5, 1268 18/11, jfr.

Erslev: »Testamenter« nr. 6 og nr. 7. ²²⁾ Rep. 1312 22/9, jfr. *Scriptores* VI, 120. ²³⁾ 1431 16/6, *Acta Pontificium* III. ²⁴⁾ Sstds. 1431 19/9. ²⁵⁾ Kr. Erslev: »Erik af Pommern« 142, jfr. *Kirkehist. Saml.* 3 III. ²⁶⁾ Se note 24. ²⁷⁾ *Acta Pontificium* 1451 10/4, 1468 12/11. ²⁸⁾ J. B. Daugaard: »Om de danske Klostre« 1830, 393; de i note 21. nævnte testam.; Rep. 1368 23/5, jfr. Erslev: *Testamenter* nr. 29. ²⁹⁾ Rep. 1463 6/4. ³⁰⁾ Rep. 1467 23/4. ³¹⁾ Rep. 1492 ca. 1/4. ³²⁾ Se nedenfor side 81. ³³⁾ Rep. 1504 22/7, jfr. *Kirkehist. Saml.* 4 VI, 328; se ogsaa nedenfor side 72. ³⁴⁾ Skildringen i det følgende efter Lindbæk og Stemann: »De danske Helligaandsklostre«. ³⁵⁾ Rep. 1508 9/10, jfr. *Vejle Amts Aarbøger* 1911, 2. ³⁶⁾ Rep. 1496 21/11, jfr. *Kirkehist. Saml.* 4 VI, 35 f. ³⁷⁾ Stadfeldt 22. Ved en undersøgelse af originaldokumentet, Erik af Pommerns stadfæstelsesbrev af 1436, som nu findes i Randers bys museum, er det konstateret, at afskriften virkelig har denne ordlyd. ³⁸⁾ Se ovenfor side 67. ³⁹⁾ Ældste danske Arkivreg. V, 686—90, 746—49. ⁴⁰⁾ Sstds. V, 687. ⁴¹⁾ Rep. I 8041, 1450 Dag?, jfr. Ældste danske Arkivreg. V, 687. ⁴²⁾ Ældste danske Arkivreg. V, 747. ⁴³⁾ Sstds. 687. ⁴⁴⁾ Sstds. 747 f. ⁴⁵⁾ Sstds. 746. ⁴⁶⁾ Rep. 1470 6/8. ⁴⁷⁾ Ældste Arkivregist. V, 688. ⁴⁸⁾ Sstds. 687. ⁴⁹⁾ Sstds. 688, 22. ⁵⁰⁾ Sstds. 688, 25, 27. ⁵¹⁾ Rep. 1505 29/3. ⁵²⁾ Rep. 1504 22/7, jfr. *Kirkehist. Saml.* 4 VI, 328. I omtrent den samme periode tvistedes der paa lignende maade om den førnævnte Trundholms eng, ligesom der heller ikke var enighed, hvad angik tilhørsforholdet vedkommende Bjellerup mark. ⁵³⁾ *Kronens Skøder* I, 46. ⁵⁴⁾ Rep. 1494 11/1. ⁵⁵⁾ Stadfeldt 21—32. ⁵⁶⁾ Sstds. 21 f.: 1302 8/3. ⁵⁷⁾ Sstds. 22: 1311 22/3. ⁵⁸⁾ Sstds. 23 f.: 1321 4/5. ⁵⁹⁾ Sstds. 24: 1356 17/2. ⁶⁰⁾ Sstds. 25: 1391 20/5. ⁶¹⁾ Sstds. 21—26: 1436 10/2. ⁶²⁾ Sstds. 26—27: 1441 18/6. ⁶³⁾ Sstds. 29 f.: 1483. ⁶⁴⁾ Sstds. 28 f.: 1457 12/7. ⁶⁵⁾ Sstds. 31: 1495. ⁶⁶⁾ Jfr. Mackeprang: »Dansk Købstadstyrelse«, 38. ⁶⁷⁾ Stadfeldt 114. ⁶⁸⁾ Mackeprang o. anf. st. 40 ff. ⁶⁹⁾ Rep. 1387 21/1; 1388 11/5 (3642); 1406 15/4, jfr. Molbech og Petersen, 235. ⁷⁰⁾ Rep. 1406 15/4, jfr. Molbech og Petersen, 233 f.; 1424 27/2, jfr. Neckelmann, *Alm. Del*. ⁷¹⁾ Rep. 1421 23/2, 1424 7/2, jfr. Neckelmann, *Alm. Del* I, 85. ⁷²⁾ Rep. 1423 26/3. Nævnes aaret efter som raadmand. ⁷³⁾ Stadfeldt 118. ⁷⁴⁾ 1439 Dag? Rep. 7063. Nævnes 1443 som raadmand. Da staves tilnavnet: Skw. Se Rep. 1443 2/9. ⁷⁵⁾ Rep. 1440 14/5, 1455 29/9. ⁷⁶⁾ Rep. 1443 2/9, 1455 29/9.

⁷⁷⁾ Rep. 1459 15/3, jfr. *Nyrop* I, 214; Rep. 1471 26/8. ⁷⁸⁾ Rep. 1459 15/3, jfr. *Nyrop* I, 214; nævnes efter Stadfeldt, s. 119, som borgmester allerede 1457. ⁷⁹⁾ Stadfeldt 119. ⁸⁰⁾ Rep. 1484 11/11, jfr. *Nyrop* I, 430; Will. Christensen: »Dronning Kirstines Hofholdningsregnskaber«, 395. ⁸¹⁾ Rep. 1484 11/11, jfr. *Nyrop* I, 430. ⁸²⁾ Rep. 1497 ca. 10/7, jfr. *Kirkehist. Saml.* 4 VI, 40; Rep. 1498 21/3. ⁸³⁾ Rep. 1498 21/3. ⁸⁴⁾ 1504 22/4; 1509 30/3. ⁸⁵⁾ Stadfeldt 119 og Frederik I's Registr. 232. Niels Hammer var død aaret efter, se. D. Mag. 5 IV, 74. ^{86a)} Rep. 1387 21/1. ⁸⁶⁾ Rep. 1419 2/12, 1421 23/2. ⁸⁷⁾ Neckelmann I, 85. ⁸⁸⁾ Rep. 1440 14/5. ⁸⁹⁾ Mackeprang o. anf. st. 206. ⁹⁰⁾ (ingen note). ⁹¹⁾ Mackeprang o. anf. st., 207. ⁹²⁾ Rep. 1471 26/8, 1481 24/12. ⁹³⁾ Rep. II, nr. 6003. ⁹⁴⁾ Rep. 1497 ca. 10/7, jfr. *Kirkehist. Saml.* 4 VI, 39. ⁹⁵⁾ Rep. 1504 22/4, 1506 16/2. ⁹⁶⁾ Mackeprang o. anf. st., 207. ⁹⁷⁾ Rep. 1424 7/2, jfr. Neckelmann, *Alm. Del* I, 85. ⁹⁸⁾ Neckelmann, *Spec. Del* I, 55. ⁹⁹⁾ Gaarde, se f. eks. Rep. 1388 11/5; 1401 20/7, jfr. Molbech og Petersen 127 o. m. fl., huse se f. eks. Rep. 1454 Dag?, boder se Rep. 1421 23/2, 1497 6/4. ¹⁰⁰⁾ Rep. 1379 7/2. ¹⁰¹⁾ Nævnt allerede i omtrent santedige breve. ¹⁰²⁾ K. Hansen: »Der danske Landbrugs Historie« III, 5 f. At de Randers borgere derimod drev studehandel i større stil, fremgaar af senere kilder. Saaledes førte Severin Pedersen 319, Oluf Guldsmed 221 og borgmester Rasmus Pedersen 155 øksne til Kolding marked i 1520. (Will. Christensen: »Dronning Kirstines Hofholdningsregnskaber«, 417). ¹⁰³⁾ Neckelmann I, *Alm. Del*, 17. ¹⁰⁴⁾ Ældste Arkivregist. V, 689. ¹⁰⁵⁾ Rep. 1478 13/7. ¹⁰⁶⁾ Rep. 1492 10/10, jfr. Neckelmann, *Spec. Del* I, 52. ¹⁰⁷⁾ Sstds. ¹⁰⁸⁾ Sstds., 52 f. ¹⁰⁹⁾ Rep. 1496 21/11, jfr. *Kirkehist. Saml.* 4 VI, 35 f. ¹¹⁰⁾ Rep. 1496 3/10, jfr. sstds., 34 f. ¹¹¹⁾ Neckelmann o. anf. st. I, 55. ¹¹²⁾ Sstds., 56. ¹¹³⁾ Rep. 1443 30/5; Neckelmann o. anf. st., 52. ¹¹⁴⁾ Møntsamlingen, jfr. Stadfeldt, 13. ¹¹⁵⁾ 1329 28/6, jfr. *Diplomatarium Danicum* 2 V, 12. ¹¹⁶⁾ Stadfeldt 141, jfr. *Danske Atlas*. ¹¹⁷⁾ *Nyrop* I, 560 f. ¹¹⁸⁾ Neckelmann I, *Alm. Del*, 17. ¹¹⁹⁾ Rep. 1387 21/1. ¹²⁰⁾ Navnene findes i efterfølgende aktstykker nævnt i samme rækkefølge: Rep. 1351 20/2, jfr. Neckelmann I, *Alm. Del*, 17; sstds.; Rep. 1354 16/3; Rep. 1385—1411, jfr. Thiset: »Danske adelige Brevkiste«, 14; Rep. 1387 21/1; Rep. 1400 7/10; Rep. 1387 21/1; Rep. 1417 24/4; sstds.; Rep. 1388 11/5; Rep. 1387 21/1; sstds.; Rep. 1403 28/9, jfr. D. Mag. II, 134;

sstds.; Rep. 1406 19/4 jfr. Molbech og Petersen, 235; Rep. 1424 7/2, jfr. Neckelmann I, Alm. Del, 85; sstds.; sstds.; sstds.; Rep. 1425 28/3; sstds.; Rep. 1465 30/10; sstds.; sstds.; sstds.; Rep. II 2535:1468; Rep. II 2534:1468; Rep. 1471 26/8; sstds.; 1484 11/11, jfr. Nyrop I, 430; Rep. II 6198:1487; Rep. 1497 ca. 10/7, jfr. Kirkehist. Saml. 4 VI, 39 og Rep. 1423 23/3. ¹²¹⁾ Stadfeldt 22. ¹²²⁾ Sstds. 26. ¹²³⁾ Nyrop I, 560 f. ¹²⁴⁾ Nyrop I, 430 f. ¹²⁵⁾ Rep. 1418 18/8. ¹²⁶⁾ Rep. 1379 7/2. ¹²⁷⁾ Rep. 1379 20/2. ¹²⁸⁾ Rep. 1387 21/1. ¹²⁹⁾ Rep. 1388 11/5. ¹³⁰⁾ Rep. 1401 20/7, jfr. Molbech og Petersen, 127. ¹³¹⁾ Rep. 1401 21/7, jfr. Molbech og Petersen, 129. ¹³²⁾ Sammenlign Kr. Erslev: »Dronning Margrethe«, 292 ff. ¹³³⁾ Rep. 1406 17/9, jfr. Molbech og Petersen, 290, og Ældste Arkivregistraturer I, 26, hvor regesten dog fejlagtigt har Sanct Olufs kirke og for øvrigt ikke helt korrekt betegner brevet som fru Elnes skøde paa kronens gaard. ¹³⁴⁾ Rep. 1406 19/4, jfr. Molbech og Petersen, 235. ¹³⁵⁾ Skildringen efter Svend Grundtvig: »Gamle danske Folkeviser« III. ^{135a)} Rep. 1263, 1268, s. f. note 21; 1308, se Erslev: »Testamenten«, nr. 61; om helligkorsalteret, se note 22. ¹³⁶⁾ Rep. 1467 23/4. ¹³⁷⁾ Rep. 1449 3/12. ¹³⁸⁾ Rep. 1496 21/11, jfr. Kirkehist. Saml. 4 VI, 34 f. ¹³⁹⁾ Rep. 1462 29/7. ¹⁴⁰⁾ Sammenlign side 67. ¹⁴¹⁾ Rep. 1462 8/7, jfr. Kirkehist. Saml. 4 V, 500. ¹⁴²⁾ Rep. II 6003, Klosteret = Graabrødreklosteret. ¹⁴³⁾ Rep. II 6198. ¹⁴⁴⁾ Rep. 1442 26/3. ¹⁴⁵⁾ Nyrop I, 561. ¹⁴⁶⁾ Sstds. 567. ¹⁴⁷⁾ Sstds. 574; de øvrige breve trykt sammesteds, 566 ff. ¹⁴⁸⁾ San Jago de Compostella i Spanien. ¹⁴⁹⁾ Rep. 1405 12/4, jfr. Molbech og Petersen, 206. ¹⁵⁰⁾ Lindbæk og Stemann: »De danske Helligaandsklostre«, 133. Da den berygtede afladskræmmer Archibold i 1515 var paa turné i Skandinavien, blev ogsaa Randers helligaandsklosters rettigheder til udstedelse af afladsbreve suspenderet (Kirkehist. saml. 4 VI, 18). ¹⁵¹⁾ Nyrop I, 233. ¹⁵²⁾ Sstds. 211. ¹⁵³⁾ Sstds. 560 ff. ¹⁵⁴⁾ Sstds. 214. ¹⁵⁵⁾ Sstds. 430 ff. ¹⁵⁶⁾ Sstds. 472 f. ¹⁵⁷⁾ Ellen Jørgensen: »Annales«, 147. ¹⁵⁸⁾ Sammenlign nedenfor side 232. ¹⁵⁹⁾ »Sogur Danakonunga«, ed. Carl af Petersens og Emil Olsson, 122 ff. ¹⁶⁰⁾ Sstds. 256 ff., jfr. Saksæ Danesaga ved Jørgen Olrik III, 250 ff. ¹⁶¹⁾ Saksæ Danesaga, 251. ¹⁶²⁾ Sstds. 253. ¹⁶³⁾ Sogur Danakonunga, 257. ¹⁶⁴⁾ Snorri Sturluson: »Heimskringla«, ed. Finnur Jonsson, 633 f. ¹⁶⁵⁾ Sstds. ¹⁶⁶⁾ Saksæ Danesaga ved Jørgen Olrik IV, 216. ¹⁶⁷⁾ Den Arnæ-Magnæanske samling paa universitets-

biblioteket i København, fasc. XXXVI; rimet vides i øvrigt kun overleveret i et lovhaandskrift fra det 14. aarhundrede, nu paa Universitetsbiblioteket i Uppsala. ¹⁶⁸⁾ Fra Rds. amt 1945, 129 f. ¹⁶⁹⁾ Skildringen i det følgende efter Svend Grundtvig: »Danmarks gamle Folkeviser« III, hvor foruden forskellige viseredaktioner ogsaa de citerede krønikeuddrag er trykt. ¹⁷⁰⁾ d.v.s.: læse sine tidebønner. ¹⁷¹⁾ Ellen Jørgensen: »Annales«, 182. ¹⁷²⁾ C. C. F. Reinhardt: »Valdemar Atterdag«, 237. ¹⁷³⁾ Sstds. 260. ¹⁷⁴⁾ Rep. 1364 21/6, jfr. Huitfeldt III, 574. ¹⁷⁵⁾ Rep. 1365 22/11, jfr. Suhm: »Historie af Danmark« XIII, 847 ff. ¹⁷⁶⁾ Se side 135. ¹⁷⁷⁾ Paludan-Müller: »Grevens Fejde« I, 259 ff. ¹⁷⁸⁾ »Orion«, Kvartalskrift I, 263. ¹⁷⁹⁾ Svend Aakjær: »Valdemars Jordebog«, 4, 26, 53. Naar der i kommentaren meddeles, at kongelevet Randers var lig kongsgaarden, saa ses det ikke, hvortil denne oplysning støtter sig. ¹⁸⁰⁾ Nye danske Mag. VI, 290. ¹⁸¹⁾ Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv I, 35.

Den borgerlige bebyggelse i middelalderen

¹⁾ Randers amtsavis 9. september 1903 og med. fra Ritzaus bureau 40. aargang nr. 155, 19. juni 1905. N. H. Bay i Jydske Samlinger 3 r. IV, s. 2. Et »bolværk«, som 1928 fremkom ved udgravning af Brødregade 20 (matr. nr. 332), var utvivlsomt en rest af et bulhus (Randers amtsavis 24. december 1928). ²⁾ Mogens Clemmensen: »Bulhuse«. Kbh. 1937, s. 84. ³⁾ N. H. Bay i Jydske Samlinger 3 r. IV, s. 3. ⁴⁾ N. H. Bay i Randers amtsavis 1. juli 1898. ⁵⁾ Johan Rohde i Jydske Samlinger VIII, s. 219. C. Borch i Architecten XX, s. 258. N. H. Bay i Randers amtsavis 20. juni 1894, Uldall smstds. 5. maj 1904. Opmaaling og fotografier i Randers museum. ⁶⁾ Randers Grundtaxt 1682. RA. ⁷⁾ Johan Rohde i Jydske Samlinger VIII, s. 218. Randers Amts historiske Aarbøger 1923, s. 126. ⁸⁾ Brandtaxation. LA. Viborg. ⁹⁾ Rimeiligvis kan et par af de trappegavle, som borgmester Søren Simonsen 1767 tegnede paa et prospekt af byen set fra NØ (s. 161) hidrøre fra denne bygning. ¹⁰⁾ Grundtaxt 1682. RA. ¹¹⁾ N. H. Bay i Randers amtsavis 1. juli 1898. Uldall smstds. 26. maj 1902. ¹²⁾ Brandtaxation 1761. LA. Viborg. ¹³⁾ Fra Nationalmuseet II. Virksomhed 1908, s. 108 ff. ¹⁴⁾ Grundtaxt 1682. R. A. ¹⁵⁾ Sstds. ¹⁶⁾ Danske Atlas oplyser, at raadhuset skal være opbygget 1616. Dette aarstal kan gælde en ombygning. Husets tykke mure, tre kvarter, tyder paa

en bygning fra middelalderen. ¹⁷⁾ Sml. Bruuns prospekt af Randers i Frederik V's atlas. Det kongelige bibliotek.

Kirker og klostre i middelalderen

¹⁾ Aage Sørensen: »Frue Kirke og Sct. Peders Kirke i Randers«. Randers amtsavis 24. juli 1935. Samme forf. i Fra Randers Amt XXXII, s. 47—53. ²⁾ Opmaaling, fotografier og indberetning i Nationalmuseets arkiv. ³⁾ Stiftamtmand Stemann i Jydske Samlinger 3 r, III, s. 253—258. Brandtaxationen 1761 (LA. Viborg) opgiver taarnets hovedmaal. ⁴⁾ Aage Sørensen i Fra Randers Amt XXXII, s. 45—47. O. Norn smstds. XL, s. 1—13. ⁵⁾ Stiftamtmand Stemann i Jydske Samlinger 3 r, III, s. 250—252. At taarnet laa i forlængelse af skibets vestgavl ud til Middelgade, fremgaar med fuldstændig tydelighed af betegnelserne i grundtaxtlisten 1682 (LA. Viborg). ⁶⁾ M. Mackeprang: »Jydske Granitportaler«. København 1948, s. 75. ⁷⁾ Vilh. Lorenzen: »De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie«. Kbh. 1914, s. 45—47. Aa. Sørensen i Fra Randers Amt XXXII, s. 54—61. ⁸⁾ Repertorium 1467, 23. april. ⁹⁾ Aage Sørensen i Fra Randers Amt XXXII, s. 42—45. ¹⁰⁾ Suhms Saml. X, s. 980. Suhms ny Saml. I, s. 66. Aa. Sørensen i Fra Randers Amt XXXII, s. 63f. ¹¹⁾ P. v. Spreckelsen: »Lidt om den ældre Sct. Mortens Kirke i Randers«. Randers amtsavis 29. januar 1946. ¹²⁾ J. Lindbæk og G. Stemann: »De danske Helligaandsklostre«. Kbh. 1906. Aage Sørensen i Fra Randers Amt XXXII, s. 61—63. ¹³⁾ F. Uldall: »Sct. Mortens Kirke i Randers«. Jydske Samlinger III, s. 323—374. V. Lorenzen: »De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie«. Kbh. 1912, s. 62—85. C. A. Jensen i »Architekten« XVI, s. 362 (meget vigtig korrektur til Vilh. Lorenzens fremstilling af bygningshistorien). ¹⁴⁾ Dette træk genfindes i flere vidt spredte sengotiske kirkebygninger og kan næppe anses for een mesters kendetærke. Lorenzen: »Helligaandsklostre«, s. 76. Assens kirke har foruden hulkehlsvinduet andre og mere afgørende ligheder med Randers Sct. Morten, hvilket har foranlediget Beckett (»Danmarks Kunst« II, Kbh. 1926, s. 56) til at fremsætte den formodning, at de to kirker har haft samme bygmester. ¹⁵⁾ F. Uldall i Randers amtsavis 24. decb. 1894. ¹⁶⁾ Anne Krabbes Vaabenbog. RA. ¹⁷⁾ Restaureret i 1948. Indberetning af maler Harald Borre. Nationalmuseets arkiv. ¹⁸⁾ Der maa allerede paa dette tidspunkt have været ned-

lagt reliquier i alteret. Hvilket dog ikke modsiges, at de levninger af de 10.000 soldater og af de hellige uskyldige børn, som man i 1948 genandt i det nuværende alter, kan have været bragt til Randers fra Køl n efter pavelig bevilling af 1. dec. 1505. Kontorchef, cand. polit. Kjeld Olsen i Randers amtsavis den 22. okt. 1948. ¹⁹⁾ Litteraturen om »Helligaandshuset« er meget righoldig paa grund af den strid, som forslaget til dets restaurering vakte. Lorenzen (Helligaandsklostre, s. 66, note 4) citerer de vigtigste afhandlinger. C. A. Jensen redegør kort og overskueligt for restaureringen og dens resultat i Nationalmuseets anden afdeling. Redegørelse for dens virksomhed 1892. Udgivet ved W. Møllerup, Kbh. 1908, s. 108—113. ²⁰⁾ Poul Nørlund: »Gyldne Altre«. Kbh. 1926. Samme forf. i Danmarks Billedhuggerkunst. Kbh. 1950. ²¹⁾ F. Beckett: »Alttertavler i Danmark«. Kbh. 1895, s. 68—74, tavle XXVII—XXX. C. A. Jensen i Weilbachs Kunstnerleksikon II. Kbh. 1949. V. Thorlacius-Ussing i Danmarks Billedhuggerkunst. Kbh. 1950. ²²⁾ Henry Petersen: »Danske gejstlige Sigiller«. Kbh. 1886, nr. 780. ²³⁾ Danske Magasin 3 r VI, s. 131—2.

Randers og reformationen

¹⁾ Stadfeldt: »Randers Kjøbstad«, s. 81; udtalelse af Poul Helgesen, her efter L. P. Fabricius: »Danmarks Kirkehistorie« II, s. 91; Erslev og Møllerup: »Kong Frederiks danske Registranter«, s. 210. ²⁾ *Hyrdebrevet* er trykt i Fra Randers Amt 1938, s. 19—20. ³⁾ Fabr. D. Kirkehist. II, s. 147, hvor Broder Niels kaldes Mogens Gøyes kapellan, jfr. Bruun: »Aarsberetning fra det kgl. Bibliotek« I 8. 413 og fodnoten i Kirkehistoriske Samlinger 5 r VI b, s. 137. *Mads Lang*. Ny kirkehist. Saml. 5 b., s. 790; Fra Randers Amt 1934, s. 106 f. 113; ligstenen i Aarhus domkirke, arkaden vestlig i hovedskibet; repertorium 1. r. 5896. ⁴⁾ Frue kirkes identificering: Fra Randers Amt 1938, s. 54 f. 61. ⁵⁾ Johs. Lindbæk: »De danske Franciskanerklostre«, s. 23, 135. *Scriptores V*, s. 523; Repertorium II r. 2351, 2534, 10053, 10124, 10175, jfr. 10250. ⁶⁾ »Peder Smed og Adser Bonde« faksimilet 1936 C V, C VI, forordet pag. XI, XIII, XIV. ⁷⁾ Som forfatter til Graabrødrenes Krønike kan der maaske tænkes paa Jacob de Dacia, graabroder og provincial, en nær slægtning af kongehuset, som 1539 var i Wittenberg (Jacobus Gothorpius) og paa kejserens anbefaling gik som missionær til Mexico. Jfr. Hist. Tidsskrift 9 r. VI

273 — 77. ⁸⁾ Graabrødrenes Krønike er trykt i Dansk Kirketidende 1851; her efter Johs. Lindbæk: »Franciskanerklostre« 136—57, jfr. Stadfeldt s. 188—189; Eline Gøyes Jordebog, s. 387. Optegnelse i D. Folkemindesamling Dalbyover sogn, Gjerlev h. ⁹⁾ Erslev og Møllerup: »Kong Frederik I's danske Registranter«, s. 235; gavebrevet trykt hos Stadfeldt, s. 195—96; Johs. Lindbæk: »Franciskanerklostre«, s. 137; Kong Fr. I' d. Registranter 246 og 247. ¹⁰⁾ Ny kirkehist. Samlinger V, s. 790. ¹¹⁾ Fra Randers Amt 1938, s. 56 f. 59. ¹²⁾ Kirkehistoriske Samlinger 5 r. VI, s. 136 og kildeskiftet under nr. 13. ¹³⁾ Skrifter af Paulus Helie ved Marius Christensen IV, s. 15 f. 34. ¹⁴⁾ Kong Fr. I' d. Registranter, s. 235, 469. ¹⁵⁾ Fra Randers Amt 1944, s. 51 f. 53. ¹⁶⁾ Kirkehist. Saml. 4 r. VI, s. 335. ¹⁷⁾ Danske Magazin 3 r. V, s. 23—24. ¹⁸⁾ Eline Gøyes Jordebog, s. 392—93; Kirkehist. Saml. 4 r. VI, s. 335; Kong Fr. I' d. Registranter, s. 469. ¹⁹⁾ Samme, s. 337. ²⁰⁾ Samme, s. 1470. ²¹⁾ Samme, s. 316, jfr. Jydske Samlinger 3 r. III, s. 250. ²²⁾ M. Galthen: »Kjøbstaden Randers«, s. 22. ²³⁾ Danske Magazin VI, s. 141; Erslev og Møllerup: »Danske Kancelliregistranter« 1535—1550, s. 43—44. ²⁴⁾ Samme, s. 8 og 137; Kirkehistoriske Saml. 4 r. VI, s. ca. 25; Jydske Samlinger 3 r. III, s. 264. ²⁵⁾ Se i øvrigt D. Kancelliregistranter og Kancelliets Brevbøger 1550—55, jfr. D. Magazin 3 r. V B., s. 23—25.

Randers efter reformationen

¹⁾ »Randers March« 1698. ²⁾ Hugo Matthiessen: »Den gamle Købstad«, 1927, s. 29. ³⁾ M. H. Rosenørn: »Grev Gert og Niels Ebbesen« I, s. 162 og 425. ⁴⁾ »Peder Smed og Adser Bonde«. Udg. af Sv. Grundtvig 1880. ⁵⁾ H. Matthiessen: »Den gamle Købstad«, s. 15. ⁶⁾ Klagevers over Th. Poulsen + 2. marts 1669 i Randers March, s. 18. ⁷⁾ Pontoppidan: »Det danske Atlas«. Tom. IV, s. 358. ⁸⁾ Stadfeldt: s. 307. ⁹⁾ Notar af borgmester Neckelmann i det eksemplar af Stadfeldt, han ejede. ¹⁰⁾ Stadfeldt: s. 416. ¹¹⁾ Hugo Matthiessen: »Gamle Gader«, s. 10. ¹²⁾ Stadfeldt: s. 17. ¹³⁾ Stadfeldt: s. 17. ¹⁴⁾ Erslev: Repertorium nr. 6478. ¹⁵⁾ Jydske Samlinger: 3. r., IV b., s. 18, og Danske atlas IV, s. 367. ¹⁶⁾ Vilh. Lorentzen: »De danske Helligåndsklostres Bygningshistorie«, s. 66. ¹⁷⁾ Stadfeldt: s. 17. ¹⁸⁾ Hugo Matthiessen: »Gamle Gader«, s. 155. ¹⁹⁾ Hugo Matthiessen: Randers amtsavis 13. august 1928. ²⁰⁾ Danske atlas: b. IV, s. 367. ²¹⁾ Stadfeldt: s. 291 f. f. ²²⁾ Danske at-

las: b. IV, s. 367 f. f. ²³⁾ Stadfeldt: s. 294. ²⁴⁾ Konsul M. Michaelsen: Hist. Aarvog for Randers Amt 1910, s. 88. ²⁵⁾ Uldall: Jydske Samlinger 4. r., 1. b., s. 206. ²⁶⁾ Uldall: Jydske Samlinger 4. r., 1. b., s. 240. ²⁷⁾ Jyllandsposten 23. oktober 1873. ²⁸⁾ Jydske Samlinger 3. r., IV b., s. 16. ²⁹⁾ Jydske Samlinger 3. r., II b., s. 509. ³⁰⁾ Jydske Samlinger 3. r., II b., s. 510. ³¹⁾ Jydske Samlinger 3. r., IV b., s. 29. ³²⁾ Jydske Samlinger 3. r., III b., s. 261 f. f. ³³⁾ Jydske Samlinger 4. r., I b., s. 231. ³⁴⁾ Randers Auktionsprotokol 1785—1798, fol. 265. ³⁵⁾ Konsul M. Michaelsen: Aarvog for Randers Amt 1910, s. 93. ³⁶⁾ Det er dog ikke den oprindelige murede port, der ses, så billedet er ikke korrekt. Den murede Østerport stod stadig, da Resens kort blev tegnet. ³⁷⁾ Skattebogen 1584: »Poul Muurmand for han arbeidet offuer Østerport«. ³⁸⁾ Jydske Samlinger: 3. r., IV b., s. 31. ³⁹⁾ Bay i Jydske Saml.: 3. r., IV b., s. 24. ⁴⁰⁾ Skattebogen 1586. ⁴¹⁾ Jydske Samlinger: 3. r., II b., s. 511. ⁴²⁾ Arkitekt Uldall i Randers amtsavis 21. juni 1900. ⁴³⁾ Bay i Jydske Samlinger: 3. r., IV b., s. 14—15. ⁴⁴⁾ Bay i Jydske Samlinger: 3. r., IV b., s. 28. ⁴⁵⁾ Randers Bys Tingbog 1656, fol. 131. ⁴⁶⁾ Det kendte og ansete jødiske handelshus Philip Hartvig Reé & Co., der både i Århus og Randers drev efter datidens forhold meget betydelige forretninger. Firmaet havde her i Randers sin glansperiode fra c. 1820—1850. ⁴⁷⁾ Danske Atlas IV, s. 367. ⁴⁸⁾ Dam og Schäffer: »De danske Apotekers Historie« I, s. 370. ⁴⁹⁾ Historisk Aarvog for Randers Amt, 1923, s. 116. ⁵⁰⁾ Håndskreven notits i Neckelmanns Stadfeldtseksemplar. ⁵¹⁾ Håndskreven notits i Neckelmanns Stadfeldtseksemplar. ⁵²⁾ Vilhelm Lorentzen: »Vore Byer« I, s. 215. ⁵³⁾ Uldall i Randers amtsavis 9. juli 1900. ⁵⁴⁾ Jul i Randers 1922, s. 15. ⁵⁵⁾ Schrøder: Randers amtsavis 21. marts 1947. ⁵⁶⁾ Schrøder: Randers amtsavis 21. marts 1947. ⁵⁷⁾ Stadfeldt: s. 410. ⁵⁸⁾ Meddelt af kontorchef P. von Spreckelsen. ⁵⁹⁾ Stadfeldt: s. 408. ⁶⁰⁾ Stadfeldt: s. 408. ⁶¹⁾ Danske Atlas, s. 392. ⁶²⁾ M. Galthen: »Beskrivelse over Kjøbstaden Randers«, 1802, s. 148. ⁶³⁾ Aarvog f. Randers Amt, 1923, s. 121. ⁶⁴⁾ Aarvog f. Randers Amt, 1923, s. 121. ⁶⁵⁾ Meddelt af kontorchef P. von Spreckelsen. ⁶⁶⁾ Randers amtsavis 12. juli 1898. ⁶⁷⁾ Udskrifter af arkitekt Bruno Simonsens dagbog for opførelsen af hjørnejendommen Torvegade—Kirkegade, matr. nr. 341a. ⁶⁸⁾ Meddelt af kontorchef P. von Spreckelsen. ⁶⁹⁾ Kontorchef P. von Spreckelsen i Randers amtsavis 29. januar 1946. ⁷⁰⁾ Randers amtsavis

24. april 1880. ⁷¹⁾ Randers amtsavis 27. september 1898. ⁷²⁾ Aage Sørensen: »Ommersyssels Ødekirker«, årbog 1939, s. 85. ⁷³⁾ Randers amtsavis 9. september 1905. ⁷⁴⁾ Randers amtsavis 14. april 1926 og 10. marts 1928. ⁷⁵⁾ D. Kanc. Registr. 1535—50, s. 137. ⁷⁶⁾ Notat i Neckelmanns Stadfeldtseksemplar. ⁷⁷⁾ Randers amtsavis 8. april 1926 og 31. december 1934. ⁷⁸⁾ O. Norn i Aarbog f. Randers Amt, 1946, s. 10. ⁷⁹⁾ Jydske Samlinger 1881, s. 221. Johan Rohde: »Gamle Gaarde i Randers«. ⁸⁰⁾ Randers amtsavis 20. juni 1900. ⁸¹⁾ Randers amtsavis 16. august 1934. ⁸²⁾ Randers amtsavis 22. marts 1882. ⁸³⁾ Randers amtsavis 30. maj 1900. ⁸⁴⁾ Randers amtsavis 24. juni 1908. ⁸⁵⁾ Randers amtsavis 20. september 1932. ⁸⁶⁾ E. Dam: »Jydske Apotekers økonomiske Forhold i det 18. Aarhundrede« (i bogen: Ringkjøbing Apotek, Ringkjøbing 1899). ⁸⁷⁾ »De danske Apotekers Historie« 1. b., s. 373. Heri nævnes, at Chur ved sin død ejede: hovedgaden på torvet i slotssognet næst op til hr. Jacob Nielsens gård med 4 agre (1200 rdl.), en gård ved Sønderbro med 5 boder og agre i byens mark (1300 rdl.), en staldgård uden for Nørreport med have ved Sct. Laurids bakke (400 rdl.), en bod i Bays gyde (60 rdl.), et øde havested vesten uden for Nørreport (16 rdl.) foruden nogle til ham pantsatte agre (112 rdl.). ⁸⁸⁾ W. Christensen: Repertorium II, s. 199. ⁸⁹⁾ W. Christensen: Repertorium III, s. 336. ⁹⁰⁾ Danske Atlas, 4., s. 376. ⁹¹⁾ Kong Frederik danske Reg., s. 210. ⁹²⁾ D. Kan. 1535—50, 2. ⁹³⁾ Galthen: s. 29. ⁹⁴⁾ Stadfeldt: Håndeksemplar i Randers museum. ⁹⁵⁾ Randers avis 13. juni 1826. ⁹⁶⁾ Aage Sørensen: »Ommersyssels Ødekirker«; Hist. Aarb. 1938, s. 44. ⁹⁷⁾ Randers amtsavis 23. januar 1936. ⁹⁸⁾ Kirkehistoriske Samlinger, 4. r., 6. b., s. 815. ⁹⁹⁾ Kirkehistoriske Samlinger, 4. r., 6. b., s. 813. ¹⁰⁰⁾ Meddelt af stadsarkivar N. P. Gleerup. ¹⁰¹⁾ Kirkehistoriske Samlinger, 4. r., 6. b., s. 307. ¹⁰²⁾ Meddelt af kontorchef P. von Spreckelsen. ¹⁰³⁾ Randers amtsavis 6. marts 1899. ¹⁰⁴⁾ Danske Atlas IV, s. 374. ¹⁰⁵⁾ Trap: Danmark III, udg. IV, s. 898. ¹⁰⁶⁾ Jydske Samlinger, 3. r., IV b., s. 21. ¹⁰⁷⁾ Aage Sørensen: »Ommersyssels Ødekirker«, s. 64. ¹⁰⁸⁾ Meddelt af murermester Poulsen, der var med ved husets opførelse. ¹⁰⁹⁾ Ved slutningen af afsnittet om de gamle kirkegårde i Randers vil jeg gerne rette en hjertelig tak til kontorchef P. von Spreckelsen for ydet hjælp under arbejdet med dette afsnit. Uden den overordentlige mængde af oplysninger om jordfund og udgravninger og udlån af kortmateriale,

som kontorchefen har forsynet mig med, ville det ikke have været mig muligt at bringe så mange detaljerede oplysninger om emnet. ¹¹⁰⁾ Danske Magasin, 3. r. V, s. 46. ¹¹¹⁾ Danske Magasin, 4. r. II, s. 78. ¹¹²⁾ Kancelliets brevbøger, s. 225. ¹¹³⁾ Bay i Jydske Samlinger, 3. r., IV b., s. 24. ¹¹⁴⁾ Schrøder: Randers amtsavis 21. og 29. marts 1947. ¹¹⁵⁾ Otto Norn: »Christian III's Borge«, s. 49. ¹¹⁶⁾ Bay, s. 25. ¹¹⁷⁾ Bay, s. 27. ¹¹⁸⁾ Vilh. Lorentzen: »Vore Byer« I, s. 113. ¹¹⁹⁾ Kirkehistoriske Samlinger, 4. r. V, s. 355. ¹²⁰⁾ Skattebogen 1592. ¹²¹⁾ Randers amtsavis 9. februar 1905. ¹²²⁾ Stemann: Jydske Samlinger, 3. r., II b., s. 203 f. f. ¹²³⁾ Porten til den syd for Vestergrave liggende Grønbergeng. ¹²⁴⁾ Stemann: Jydske Samlinger, 3. r., II b., s. 293. ¹²⁵⁾ Stemann: Jydske Samlinger, 3. r., II b., s. 295. ¹²⁶⁾ Bay: Jydske Samlinger, 3. r., IV b., s. 25. ¹²⁷⁾ Randers amtsavis 22. juni 1900. ¹²⁸⁾ Schrøder: Randers amtsavis 21. marts 1947. ¹²⁹⁾ Trap: Danmark III, udg. IV, s. 788. ¹³⁰⁾ Trap: Danmark III, udg. IV, s. 923. ¹³¹⁾ Trap: Danmark III, udg. IV, s. 898. ¹³²⁾ M. H. Rosenørn: »Grev Gert af Holsten og Niels Ebbesen«, 1. b., s. 39. ¹³³⁾ Beregninger af N. H. Bay på grundlag af skattebøger fra 1569. ¹³⁴⁾ W. Scharling: »Danmarks Statistik 1885«, I, s. 394. ¹³⁵⁾ Haugsted og Clausen: »Aarhus gennem Tiderne«, 1. b., s. 247. ¹³⁶⁾ P. Riismøller: »Aalborg«, s. 115. ¹³⁷⁾ P. E. Knudsen: »Aalborg Bys Historie«, 1. b., s. 19. ¹³⁸⁾ P. E. Knudsen: »Aalborg Bys Historie«, 1. b., s. 130. ¹³⁹⁾ Scharling: s. 568.

Dronningborg slot

¹⁾ Cancelli Reg., nr. 3, fol. 78b. ²⁾ Geheime Ark. top. Papirsaml., nr. 21. ³⁾ Otto Norn: »Christian III's Borge«, s. 167. ⁴⁾ Johs. Stenstrup: »De danske Stednavne«, s. 75. ⁵⁾ Randers Tingb. 24/7 1598, s. 228. ⁶⁾ F. Jørgensen: »Kr. IV's Besøg i Randers 1609«, Jydsk Hist. og Top. 1911—14, s. 527. ⁷⁾ Randers amtsavis 12/8 1936. ⁸⁾ Kvar-talsskriftet »Orion« II, s. 254. — Stemann: »Fra det gl. Randers, Dronningborg Slot«. Jydsk Hist. og Top., 3 r., IV b., 3 h, s. 321. ⁹⁾ Kanc. Brevb. 18. novbr. 1590. ¹⁰⁾ I Geheime Ark. top. Papirs. Fa. Dronningborg N. 41a findes en udførlig registrering af gods tilhørende Anna, sal. Lucas v. Spreckelsen, hans efterleverske og arvinger. ¹¹⁾ Fortegnelse over »Kron-Skøder«. ¹²⁾ Hoffmanns Saml. af Fundatser II og Pontoppidans »Danske Atlas« IV. ¹³⁾ Stemann: »Bodil Steens«, Randers A. hist. Aarb. 1908, s. 53. — P. Bugge Vegger:

»Bodil Steens«, Randers amtsavis 24/12 1935. — Randers tingbøger og justitsprotokoller 1698—1714. ¹⁴⁾ P. B. Grandjean: »Oplysn. om Skytte N. T. Schiøt paa Drbg.«, Randers A. hist. Aarb. 1909, s. 122. ¹⁵⁾ Birkerods Dagbøger, s. 390. ¹⁶⁾ E. Drøhse: »Gl. Pragtbygn. paa Lille Torv i Randers«, Randers A. hist. Aarb. 1937, s. 143. ¹⁷⁾ Pontoppidan: »Danske Atlas« IV. ¹⁸⁾ Kancelliraad Olsens tilføjelse i et expl. af Stadfeldts bog.

Desuden: Om *Slottet*:

Kancelliets Brevbøger. — Stadfeldt: »Beskriv. over Randers Kjøbst.«, s. 89. — Trap: »Danmark« 1925 VI, s. 384. — R. H. Bay: »Randers under Chr. III«, Randers amtsavis 20/6 1894. — R. H. Bay: »Svenskerne i Randers 1644—45«, Randers amtsavis 28/3 1894. — F. Uldall: »Fra det gamle Randers«, Randers amtsavis 9/9 og 19/9 1903. — A. Thomsen: »Randers i gl. Dage«, Randers amtsavis 16/5 1936. — P. Bugge Vegger: »Spredte Træk af Drbgs Hist.«, Randers amtsavis 8/1 1942. — Otto Norn: »Christian III's Borge«, s. 51—52.

Om *Bjellerup Ladegaard og Dronningborg Hovedgaard*:

M. Galthen: »Forsøg til en Beskriv. over Randers Kjøbst.«, s. 40. — Trap: »Danmark« 1925 VI, s. 492. — Danske Slotte og Herregaarde, Ny Samling 1946 III, s. 31. — »Danmarks Land og Folk«, Randers Amt, 1920, s. 689. — A. Sørensen: »Det dronningborgske Rytterdistrikt«, Randers A. hist. Aarb. 1946, s. 97. — N. P. Gleerup: »Bjellerups Historie«, Randers amtsavis 2/11 1942.

Randers hospital

¹⁾ Stadfeldts Randersbeskrivelse, s. 267. ²⁾ Bjørn Kornerup: »Aalborg Stiftshospitals Historie«, s. 65. ³⁾ Stadfeldt, s. 279. ⁴⁾ Bay i Jydske Samlinger 1904—05, s. 36. ⁵⁾ Kirkehist. Samlinger, 4. r., 5. b., s. 371—72. ⁶⁾ Kornerup, s. 107. ⁷⁾ Ibid., s. 107. ⁸⁾ Stadfeldt, s. 271. ⁹⁾ Stadfeldt, s. 282. ¹⁰⁾ Stadfeldt, s. 284. ¹¹⁾ Stadfeldt, s. 270. ¹²⁾ Stadfeldt, s. 277. ¹³⁾ Galthens Randersbeskrivelse, s. 47. ¹⁴⁾ Brevpakke i Landsarkivet i Viborg. ¹⁵⁾ Protokol i landsarkivet i Viborg. ¹⁶⁾ Borgmester og klosterforst. Poulsen i Rds. amtsavis 24/12 49. ¹⁷⁾ »Danske Byer og Sogne 1932«, 7. b., s. 28. ¹⁸⁾ Rds. amtsavis 24/12 1949. ¹⁹⁾ M. H. Rosenørn: »Greve Gert og Niels Ebbesøn«, I, s. 177. ²⁰⁾ Stemmann i Jydske Samlinger 1904—05, s. 327 o. ff. ²¹⁾ Randers Bys Skattebog 1682. ²²⁾ Hoffmanns Fundatser, Københ. 1756, tom. II, s. 382. ²³⁾ Stadfeldt, s. 277) ²⁴⁾ Alle disse

beskrivelser hidrører fra hospitalets arkiv, der i det væsentlige i 1947 blev overflyttet til landsarkivet i Viborg. Arkivet er af en vældig størrelse og rummer rige muligheder for mere intensiv forskning vedrørende byens og stiftelsens historie. ²⁵⁾ Rds. amtsavis 18/5 1866. ²⁶⁾ Rds. amtsavis 4/11 1867. ²⁷⁾ Fortegnelse over fredede bygninger, Københ. 1944, s. 79. ²⁸⁾ Neckelmanns Randersbeskrivelse 1833, s. 11. ²⁹⁾ Borgmester og klosterforstander Poulsen i Rds. amtsavis 24/12 1949. ³⁰⁾ Galthen, s. 86. ³¹⁾ F. R. Barfod: »De kongelige Rigsdagsmænd 1660«. ³²⁾ Rds. amtsavis 16/7 1898.

Træk af bylivet og byens historie fra reformationen til 1864

¹⁾ »Viborg Købstads Historie« I, s. 35. ²⁾ »Aarhus gennem Tiderne« I, s. 284. ³⁾ Hist. Tidssk. 11. r., 1. b., 4. h. (Rudi Thomsen: »Den jydsk Borgerbevægelse 1629«). ⁴⁾ Læge Bays artikel i Randers amtsavis 28/3 1894 (Kommissionsberetning af 24/12 1645). ⁵⁾ Hist. Tidssk., 7. r., 3. b. (K. C. Rockstrok). ⁶⁾ Hist. Tidssk., 6. r., 5. b. ⁷⁾ Jydske Samlinger, 5. r., 7. b., 2. h. (H. H. Fussing: »De svenske Udskrivninger i Jylland i 1658«). ⁸⁾ M. Mackeprang i »Fra Nationalmuseets Arbm. 1930«, ⁹⁾ Hist. Tidssk., 11. r., 1. b., 4. h. (Rudi Thomsen). ¹⁰⁾ N. P. Gleerups artikel i Randers amtsavis 11/12 1946. ¹¹⁾ Hoffmanns Fundatser II, s. 358. ¹²⁾ S. A. Stadfeldt: »Beskriv. over Randers Kjøbstad«, s. 311. ¹³⁾ Troels Lund: »Dagligt Liv i Norden« IV, s. 210. ¹⁴⁾ Troels Lund: »Dagligt Liv i Norden« II, s. 165. ¹⁵⁾ Registrantbog i Arkiv Cancel. Dan. 1530, fol. 1. ¹⁶⁾ Jydske Register, nr. 10, fol. 36. ¹⁷⁾ Galten: »Beskrivelse over Kjøbstaden Randers«, s. 62. ¹⁸⁾ Randers Kæmnerregnsk. 1571, s. 223, 1586, s. 200 ¹⁹⁾ Hugo Matthiessen: »Bøddel og Galgefugl«, s. 77. ²⁰⁾ Randers Tingb. 12/11 1599. ²¹⁾ Randers Tingb. 18/12 1587. ²²⁾ Randers Tingb. 24/7 1598. Hugo Matthiessen: Jydsk Hist. og Top. 1911—14, s. 520. ²³⁾ Randers Byfogedregnskab 1634—35. ²⁴⁾ Jydsk Hist. og Top., 3. r., 3. b., 1. h. ²⁵⁾ Rds. A. hist. Aarb., 1932 (Anth. Fuglsang »Borgerliv i Randers for 200 Aar siden«). ²⁶⁾ Jydsk Hist. og Top., 3. r., 3. b., 2. h. (Stemmann). ²⁷⁾ E. Leschly: »5. Dragonregiment«, s. 73. ²⁸⁾ Viborg Kjøbst. Hist. I, s. 225. ²⁹⁾ Jydsk Hist. og Top., 3. r., 4. b., 1. h. ³⁰⁾ »Danske Herregaarde v. 1920« III, s. 657. ³¹⁾ Randers amtsavis 5/11 1907 (Spredte oplysn. v. Hist. Samfunds formand), Neckelmann

»Randers Kjøbstad 1830«, s. 5. ³²⁾ »Randers Amts Husholdningsselskab gennem 100 Aar«, s. 110 og 364. ³³⁾ Rds. A. hist. Aarb. 1932, s. 84 (Hans Bays Erindringer). ³⁴⁾ Rand. amtsa. 30/4 og 2/5 1914 samt optegnelser paa Randers museum. ³⁵⁾ Rds. A. hist. Aarb. 1909, s. 128. ³⁶⁾ Om dette og det følg. se foruden de nævnte erindringer Randers amtsavis 24/12 1928 (Jens Clausen »Fra Ty-skertiden i Randers«) og Randers amtsavis 3/7 1935 (»Mørke Blade af Byens og Randers amtsavis' hist.«, samlet v. C. K.)

Næringslivet i Randers i den nyere tid

¹⁾ Wolff: »Encomion Regni Daniæ. Hafn.« 1654, s. 56. ²⁾ Randrop: »Randers March . . . Anno 1698«. Sorø 1769, s. 16. ³⁾ Randrop: »Randers March . . . Anno 1698. Sorø 1769, s. 18. ^{4—9)} Kancelliets brevbøger, anførte datoer. ¹⁰⁾ V. Simonsen: »Eske Brocks Dagbøger«. Danske Samlinger, 2. r., II, s. 256 ff. ¹¹⁾ N. R. Bays udskrifter i Randers museums arkiv. ¹²⁾ »Fra Randers Amt« 1918, s. 93 ff. ¹³⁾ »Fra Randers Amt« 1932, s. 139. ¹⁴⁾ Kancelliets brevbøger. ¹⁵⁾ N. R. Bays udskrifter. ¹⁶⁾ Kancelliets brevbøger. ¹⁷⁾ Pontoppidan: »Danske Atlas« IV, s. 385. ¹⁸⁾ Stadfeldt: »Randers Beskrivelse« 1804, s. 289. ¹⁹⁾ Randers amtsavis 15. februar 1811. ²⁰⁾ H. N. Bay: »Randers ældre Kjøbmands-Liiglaug« 1893, s. 46. ²¹⁾ »Randers March«, Sorøudgaven, s. 21. ²²⁾ H. N. Bay: »Randers ældre Kjøbmands-Liiglaug«, s. 8. ²³⁾ H. N. Bay: »Randers ældre Kjøbmands Liiglaug«, s. 9. ²⁴⁾ Fortegnelse over »Mosaiske Trosbekendere« i Randers 1814 ff. (Landsarkivet i Viborg). ²⁵⁾ Josef Fischer: »Hartvig Philip Rée og hans Slægt«, Kbh. 1912. ²⁶⁾ Nordisk Maanedsskrift, Kbh. 1863, s. 465 ff. ²⁷⁾ Nis Petersen: »Gale Nathansen«. En Viborgskikkelse. 1946. ²⁸⁾ Jydske Samlinger, 3. r. III, s. 453. ²⁹⁾ Danske Atlas IV, s. 361. ³⁰⁾ Will. Christensen: »Danmarks Breve fra Middelalderen«. ³¹⁾ Bays optegnelser. ³²⁾ »Fra Randers Amt« 1918, s. 93 ff. ³³⁾ C. Nyrop: »Haandværkerskik i Danmark«, Kbh. 1903, s. 49. ³⁴⁾ Jydske Samlinger, 3. r., V, s. 465. ³⁵⁾ Tidsskrift for Industri, 6. august 1905. ³⁶⁾ Danske Atlas IV, s. 393. ³⁷⁾ Jydske Samlinger, 3. r. V, s. 472—73. ³⁸⁾ Stadfeldt: »Randers Beskrivelse«, s. 28. ³⁹⁾ Een netto registerton = 100 engelske kubikfod = 2,83 m³; antallet angiver, hvor meget lastrum der findes i et skib. ⁴⁰⁾ Neckelmann: »Randers Beskrivelse«, Alm. Deel, 1. h. 1833, s. 37. ⁴¹⁾ Neckelmann: »Randers Beskrivelse«, Alm. Deel, 1. h. 1833, s. 17. ⁴²⁾ »Fra Randers Amt« 1914, VIII, s. 132. ^{43—45)} Kancelliets brevbøger, anførte datoer. ⁴⁶⁾ Bays optegnelser. ⁴⁷⁾ Stadfeldt: »Randers Beskrivelse«, s. 44. ⁴⁸⁾ Danske Atlas IV, s. 386. ⁴⁹⁾ Kancelliets brevbøger, 28. maj 1566. ⁵⁰⁾ Kancelliets brevbøger, anførte dato. ⁵¹⁾ Stadfeldt: »Randers Beskrivelse«, s. 68. ⁵²⁾ Stadfeldt anfører, s. 69 og 70, to laksegårde med navn »Dybgaarden«.

Benyttede arkivalier:

1) Randers Bagermestres Laugsbog 1727—1887 (R. m.). 2) Randers Bagermestres Laugsbog 1888— (Lauget). 3) Bagersvendenes Laugsbog 1777 (R. m.). 4) Randers Felberederes Laugsbog 1686—1858 (V. l.). 5) Randers Hattemageres Laugsbog 1688—1868 (V. l.). 6) Randers Murrermestres Laugsbog 1739—1840 (V. l.) 7) Randers Skomagermestres Laugsbog 1855— (Lauget). 8) Skomagersvendenes Indskrivningsbog 1667—1769 (V. l.). 9) Skomagersvendenes Indskrivningsbog 1769—1866 (V. l.). 10) Randers Skrådermestres Laugsbog 1691—1824 (Lauget). 11) Skræddersvendenes Laugsprotokol 1693—1757 (Lauget). 12) Randers Smedemestres Laugsbog 1685— (R. m.). 13) Randers Snedkermestres Laugsbog 1683— (R. m.). 14) Snedkerlaugets Copiebog 1850—1860 (R. m.). 15) Fortegnelse over »Mosaiske Trosbekendere« i Randers 1814 ff. (V. l.). 16) N. R. Bays Udskrifter, h. 1—12 i Randers museums arkiv (R. m.). 17) Randers Haune-Inspektions Protokol: 1760—1852, 1852—1863, 1863—1885, 1885—1905, 1905—1915 (Arkiv). 18) Randers Kjøbmænds Liiglaug, Laugsprotokol 1776—1846 (V. l.).

Den borgerlige bebyggelse i tiden ca. 1550-1800

¹⁾ Chr. Axel Jensen: »Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden«. Kbh. 1933. Oplysninger specielt om Randers-bindingsværket findes i Hugo Matthiessens notater og billeder, samt for Nygadehusets vedkommende i Mogens Clemmensens notebog nr. V. Nationalmuseets arkiv. ²⁾ Johan Rohde i Jydske Samlinger VIII, s. 221. ³⁾ Johan Rohde i Jydske Samlinger VIII, s. 220. ⁴⁾ Dette sammenholdt med formen af den tøndehvælvede kælder, som oprindeligt har strakt sig under de ti nordligste fag af søsterhusene, og hvoraf den søndre ende endnu er bevaret, kunde tyde paa, at man først har bygget det korte sydlige hus op til den

søndre gavlf af et ældre hus, og at man ret kort tid derefter har revet det gamle hus ned over kælderens og forlænget det nye med ikke mindre end ti fag. Det gælder dog her som ogsaa i spørgsmaalet om Nygade-husets oprindelige udseende, at et sikkert svar først vil kunne gives ved en mere indgaaende undersøgelse, eventuelt i forbindelse med nedrivningen. ⁵⁾ Johan Rohde i *Jydske Samlinger VIII*, s. 221. Se endvidere teksten til den smukke samling fotografier fra det gamle Randers (o. 1900), af hvilken eksemplarer findes i Randers museum og i Nationalmuseet. ⁶⁾ Johan Rohde i *Jydske Samlinger VIII*, s. 224 f. Uldall i *Randers amtsavis 1. dec. 1913*. ⁷⁾ Galthen: »Beskrivelse over Kjøbstæden Randers«. 1802, s. 152. ⁸⁾ Johan Rohde i *Jydske Samlinger VIII*, s. 227. ⁹⁾ C. A. Jensen i »Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring« II. Kbh. 1909, s. 43 ff. ¹⁰⁾ Opmaalt paa deres oprindelige plads af Mejborg. Tegninger i Nationalmuseets arkiv. ¹¹⁾ Johan Rohde i *Jydske Samlinger VIII*, s. 231. ¹²⁾ Johan Rohde i *Jydske Samlinger VIII*, s. 229 f. Uldall i *Randers amtsavis 16. juni 1904*. ¹³⁾ 1682 var ifølge grundtakstlisten (RA) fem boder i hver række. Den bevarede rest af »Rosengaarden« bestaar af huse fra midten af 1700'erne. ¹⁴⁾ Galthen: »Beskrivelse over Kjøbstæden Randers«, 1801, s. 72. ¹⁵⁾ Johan Rohde i *Jydske Samlinger VIII*, s. 241. ¹⁶⁾ Uldall i *Randers amtsavis 7. marts 1905*. ¹⁷⁾ Johan Rohde (op. cit.) nævner en hel række daterede eksempler. ¹⁸⁾ Palsgaard Godsarkiv. Div. Dok. 1689—1877. LA. Viborg. Desværre findes den i overslaget nævnte tegning ikke længere. ¹⁹⁾ O. Norn i »Kultur minder« 1944, s. 67 ff. ²⁰⁾ Tegning dateret 1801. H. M. Kongens Haandbibliotek.

Efter restrykningen af dette afsnit er udkommet Hugo Matthiessen/Christian Elling: *Gamle Købmandsgaarde* (G. E. C. Gads Forlag, Kbh. 1951), hvori førstnævnte forfatter bl. a. paapeger den betydelige rolle, de store købmandsgaarde har spillet for udviklingen af bebyggelsen i Randers' centrum. — Endvidere kan henvises til Kjellerup Hansens afhandling om Randersbindingsværket i *Randers Amts hist. Aarb. 1942*.

Sct. Mortens kirke i tiden ca. 1550-1800

¹⁾ Efter at have staaet ubrugt i mange aar fik tobaksoplagscommissionær Windtmølle i 1771 kgl. tilladelse til at lade den nedbryde, og i stedet opførte han en smuk grundmuret gaard. Adresse-

avisen 1771, nr. 175. ²⁾ Matthias Galthen: »Beskrivelse over Kjøbstæden Randers«. Aarhus 1802. S. A. Stadfeldt: »Beskrivelse over Randers Kjøbsted«. København 1804. F. Uldall: »Sct. Mortens Kirke i Randers«. *Jydske Samlinger III*. 1870—71, s. 323—374. ³⁾ Stadfeldt: Op. cit., s. 179—183. Uldall i *Jydske Samlinger III*, s. 352 ff. ⁴⁾ Stadfeldt: Op. cit., s. 181 f. ⁵⁾ Eller i det mindste af samme grund; de er opført af smaa sten. Uldall: Op. cit., s. 328, note 2. ⁶⁾ Dette aarstal findes sammen med Christian IV's og dronning Anna Catharinas malede vaabenskjolde over korbuen. De fremdroges 1869. Peter von Spreckelsens vaaben sammesteds minder om hans gave til en hvidtning af kirken 1687. Uldall: Op. cit., s. 349. ⁷⁾ RA. D. K. Indkomne breve 16. Okt. 1639. ⁸⁾ Kanc. brevb. 6. november 1639. ⁹⁾ 1661 hængte Merregrethe Povels daatter en lysekroner ind i kirken til minde om sin 1648 afdøde mand, tolder og raadmand Mogens Nillsen, og en søn, død 1657. Galthen: Op. cit., s. 123 f. Foruden kronerne havde kirken talrige lysearme. Sammesteds, s. 125 f. ¹⁰⁾ Henning Henningsen: »Kirkeskibe«. *Søhistoriske skrifter III* 1950, s. 42. ¹¹⁾ Galthen: Op. cit., s. 129. ¹²⁾ Danske Atlas IV, s. 381. ¹³⁾ C. A. Jensen: »Snedkere og Billedsnidere«, 1911, s. 90. ¹⁴⁾ Af en indskrift paa himmelens kant fremgik, at Søren Simonsens brodersøn Michel Justesøn, Randers, handelsmand paa Frederikshald i 1723, havde ladet stolen staffere. Galthen: Op. cit., s. 114. ¹⁵⁾ Stafferet 1708 af hans efterfølger Jobst von Overbeck i Hamborg. Galthen: Op. cit., s. 117. 1683 havde von Spreckelsen skænket en messehagel, 1684 en lysekroner, 1685 to pengetavler, 1686 en alterkalk og 1687 en oblatæske. Sammesteds, s. 122 og 128 f. Von Spreckelsens husholderske »den berygtede Qvinde« Bodil Anders daatter Steen gav 1695 en lysekroner til kirken. Sammesteds, s. 120. ¹⁶⁾ Op. cit., s. 110. ¹⁷⁾ I Randers museum opbevares en smukt udskaaet ligbaare fra 1695, som ogsaa kan tilskrives Lauritz Jensen. ¹⁸⁾ Uldall: Op. cit., s. 361. ¹⁹⁾ Galthen: Op. cit., s. 131. ²⁰⁾ Indberetning fra C. A. Jensen i Nationalmuseets arkiv. ²¹⁾ Istandst af N. Termansen 1919. Om Hans Schütte henvises til Weilbachs *Kunstnerleksikon*, 3. udgave (under udgivelse), hvoraf fremgaar, at denne dygtige maler 1666 boede i Vivild. 1674 erklærer borgmester og raad i Randers, at Hans Schütte ikke har været i byen i »langsommelig tid«, og at han ej heller har været borger der. ²²⁾ Niels Friis: »Orgelbygning i Danmark«. København 1949, s. 165 f. ²³⁾ Renset og istand-

sat 1942. Indberetning fra konservator N. J. Termansen i Nationalmuseets arkiv. ²⁴⁾ Den nuværende afløser et i 1870 opsat kors. ²⁵⁾ N. H. Bay i Kirkehist. Saml., 4. rk., IV, s. 816. ²⁶⁾ Tiklokken fra 1637, stormklokken fra 1721 og femklokken fra 1475, hvoraf den sidstnævnte er forsvundet. ²⁷⁾ En lille klokke, som tidligere havde hængt paa kirkens vestgavl. Uldall: Op. cit., s. 352, note 2. ²⁸⁾ Nu i Randers museum. Den har følgende indskrift: »Ved Medborgeres frievillige Tilskud blev jeg støbt 1798 i Randers af Daniel Reimer, efter at Taarnet, hvorudi jeg hænger, 1796 var opført af Bygmester Mørup fra Ødum og Uhret forfærdiget 1797 af Jens Christensen i Sahl Bye No. 104«.

Randers markjorder

¹⁾ Danmarks Breve fra Middelalderen (Reperitorium) 2. r., 4. b., s. 25. ²⁾ Bilag nr. 26 til en indberetning fra 1761 om Randers bys tilstand, indsendt til stiftsbefalingsmanden i Aarhus. En genpart findes i Viborg landsarkiv blandt arkivalierne fra Randers raadstuearkiv ». . . . at vi siden Aar 1749, da man med saa stor Møje og mange Aars Arbejde omsider naede tilvejebragt ved mindelig Forlig det Markskel mellem Randers og Helsted Bys Marker, som mere end i 200 Aar og

fast hvert Aar i vore Tider har forvoldt denne By saa mange baade Processer, Pengespild og Uroligheder . . . «. ³⁾ I en ekstrakt fra 1787 af Dronningborg amts matrikul omtales »Kyllingengen« som liggende i Borup sogn og som ejet af borgmester og raad i Randers. ⁴⁾ Saaledes kaldte man i gammel tid et jordsykke i bymarken (fællesjorden), som var solgt eller givet bort fra en af byens gaarde, altsaa jord, der ikke vedkom fællesjorden. ⁵⁾ Dronningborg slotsport i Randers. ⁶⁾ De i haveelskaberne »Østervænget« og »Glarbjergvang« i Østervang i 1948 fundne rester af bopladser har maaske forbindelse med »Stigstrup«. ⁷⁾ Ryg (Røg) vil sige kammen paa toppen af ageren, og ren er furen eller renden imellem agrene. Man pløjede i gamle dage stadig hele ageren fra begge sider ind mod midten, hvorved den selv sagt efterhaanden fik et stærkt hvælvet udseende. ⁸⁾ Et areal i de vestre bakker lige vest for »Blegen«. ⁹⁾ Den jordstrimmel lige vest for Hadsundvej og syd for det saakaldte »Syvtal«, hvor vejen drejede brat i øst-vest. Forte (Forta), det samme ord som fortov nu, brugtes i sin tid om indhegning for kvæget ude paa marken eller om »Fægangen« (kvægvejen). Forten var en del af de nuværende matr. nr. 73, 79 og 80. ¹⁰⁾ »Danske Vider og Vedtægter«, II, pag. 192 ff. og III, pag. 341 ff.

2. BIND

Bystyret

De i dette afsnit benyttede utrykte kilder fra Randers raadstuearkiv — forkortet R. r. — findes alle i den del af arkivet, som er afleveret til Viborg landsarkiv.

¹⁾ S. A. Stadfeldt: Chorografisk og oeconomisk Beskrivelse over Randers Kiøbstad i Nørre Jylland, 1808, p. 139. ²⁾ R. r. Diverse kærnerregnskaber. ³⁾ Stadfeldt anf. v. p. 368. ⁴⁾ L. Fogtman: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, 1665 6/11. ⁵⁾ Kancelliets Brevbøger 1552 5/2. ⁶⁾ Kancelliets Brevbøger 1573 7/1, 1574 18/5, 1576 4/12 og 1579 27/3. ⁷⁾ Haandskreven notits i et af Randers museum ejet eksemplar af Stadfeldts Randers beskrivelse. ⁸⁾ Hovedkilden til denne statistiske opgørelse er de velbevarede skiftebreve i R. r., suppleret med utallige baade trykte og utrykte kilder. ⁹⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 126. ¹⁰⁾ Kanc. brb. 1552

5/2 o. flg. ¹¹⁾ Om Niels Jacobsen se Tycho de Hofmans bog om justitiarius Peder Lasson. ¹²⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 134. ¹³⁾ R. r. Randers bysbog. ¹⁴⁾ Danmarks Adelsaarbog LIV, stamtavlen over Benzon-slægten. ¹⁵⁾ Stamtavle over familien Bay (samlet ved Hans Bay 1908). ¹⁶⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 136. ¹⁷⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 137. ¹⁸⁾ R. r. Randers bysbog. ¹⁹⁾ R. r. Kærnerregnskaber 1598, 1632 og 1674. ²⁰⁾ R. r. Randers bysbog. ²¹⁾ Kanc. brb. 1576 27/12, 1578 7/7 og 1579 19/3. ²²⁾ Kanc. brb. 1591 21/12. ²³⁾ P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, p. 22 ff. ²⁴⁾ P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, p. 74. ²⁵⁾ Eske Brocks dagbøger under 1616. ²⁶⁾ R. r. Randers bysbog. ²⁷⁾ Vider og Vedtægter, udg. af Bjerger, T. Sjøgaard og Aug. F. Schmidt. Bd. III, p. 345 ff. ²⁸⁾ V. A. Secher: Corpus constitutionum Daniæ, 1619 7/4. ²⁹⁾ R. r. Raadstueretsprotokol 1680—88. ³⁰⁾ R. r. R. bysb. ³¹⁾ R. r. Raadstueretsprotokol 1680—88. ³²⁾ Secher, anf. v. 1635 27/4. ³³⁾

Kanc. brb. 1581 9/2. ³⁴⁾ R. r. Randers bys skattebog og kærnerregnskab 1598. ³⁵⁾ Samme og kærnerregnskab 1632. ³⁶⁾ P. Munch, anf. v. p. 94. ³⁷⁾ Kanc. brb. 1580 12/6. ³⁸⁾ Kanc. brb. 1584 15/2. ³⁹⁾ Fogtman, anf. v. 1661 22/10. ⁴⁰⁾ Kanc. brb. 1592 10/2. ⁴¹⁾ Kanc. brb. 1619 10/3. ⁴²⁾ Kanc. brb. 1553 19/10. ⁴³⁾ Secher, anf. v. 1621 10/12 og 1622 26/8. ⁴⁴⁾ Secher, anf. v. 1643 27/2, 2. bog, 3. kap. § 11. ⁴⁵⁾ Vider og Vedtægter, bd. III, p. 345 ff. ⁴⁶⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 268. ⁴⁷⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 271 ff. ⁴⁸⁾ Kanc. brb. 1609 10/2. ⁴⁹⁾ Secher, anf. v. 1629. ⁵⁰⁾ Hugo Matthiessen: Stodderkongen. Fra Arkiv og Museum V, p. 274. ⁵¹⁾ R. r. kærnerregnskab 1598. ⁵²⁾ Kanc. brb. 1638. ⁵³⁾ R. r. kærnerregnskab 1598. ⁵⁴⁾ R. r. skattebog 1591. ⁵⁵⁾ R. r. raadstueretsprotokol 1680—88. ⁵⁶⁾ R. r. kærnerregnskab 1598. ⁵⁷⁾ R. r. kærnerregnskab 1632. ⁵⁸⁾ R. r. kærnerregnskab 1632. ⁵⁹⁾ R. r. kærnerregnskab 1633 og 1656. ⁶⁰⁾ R. r. kærnerregnskab 1598 og 1632. ⁶¹⁾ R. r. kærnerregnskab 1598. ⁶²⁾ R. r. kærnerregnskab 1598. ⁶³⁾ R. r. kærnerregnskab 1632 o. flg. ⁶⁴⁾ R. r. kærnerregnskab 1632. ⁶⁵⁾ R. r. jordskylds- og skattebog 1600. ⁶⁶⁾ Vider og Vedtægter, bd. III, p. 349. ⁶⁷⁾ R. r. jordskyldsbøgerne 1598, 1633 og 1672. ⁶⁸⁾ Vider og Vedtægter, bd. III, p. 357. ⁶⁹⁾ Kanc. brb. 1633 11/7. ⁷⁰⁾ Vider og Vedtægter, bd. III, p. 377. ⁷¹⁾ R. r. skatte- og jordskyldsbøger 1598 og 1633. ⁷²⁾ Kanc. brb. 1634 1/4. ⁷³⁾ R. r. skatte- og jordskyldsbog 1598 og flg. ⁷⁴⁾ Secher, anf. v. 1650 29/6. ⁷⁵⁾ Kanc. brb. 1633 11/7. ⁷⁶⁾ R. r. div. skatte- og jordskyldsbøger. ⁷⁷⁾ R. r. skatte- og jordskyldsbog 1598, 1633 og 1672. ⁷⁸⁾ Meddelelser fra rentekammerarkivet 1872, p. 93. ⁷⁹⁾ Kanc. brb. 1611 30/11. ⁸⁰⁾ Secher, anf. v. 1629 21/2, 1630 10/2 og 1631 10/2. ⁸¹⁾ Kanc. brb. 1633 15/8. ⁸²⁾ Secher, anf. v. 1635 23/3. ⁸³⁾ Secher, anf. v. 1601 22/10, 1602 16/8, 1611 10/4 og 1613 19/6. ⁸⁴⁾ Secher, anf. v. 1619 22/11, 1637 5/11 og 1629 1/10. ⁸⁵⁾ Kanc. brb. 1624 21/10. ⁸⁶⁾ Secher, anf. v. 1623 18/11. ⁸⁷⁾ Udarbejdet efter div. skattemister og kvittanser i R. r. ⁸⁸⁾ R. r. rodetakseringer paa kgl. skatter 1631—1656. ⁸⁹⁾ C. Christiansen: Bidrag til dansk statshusholdnings historie under de to første enevældskonger, bd. I, 1908, p. 354. ⁹⁰⁾ R. r. Div. kontributionsregnskaber, 1661—80. ⁹¹⁾ Forordninger i kvartbind, 1676 28/12. ⁹²⁾ Forordninger i kvartbind, 1678 15/1. ⁹³⁾ R. r. kærnerregnskaber 1599 og 1682. ⁹⁴⁾ R. r. kærnerregnskaber 1599 og 1682. ⁹⁵⁾ R. r. kopibog for magistraten 1657—60. ⁹⁶⁾ J. H. Schou: Forordninger og aabne

breve, 1682 28/1. ⁹⁷⁾ P. Munch, anf. v. p. 100 ff. ⁹⁸⁾ R. r. Randers raadstueretsprotokol 1683—88, 1683 2/4. ⁹⁹⁾ R. r. kopibog for magistraten 1736 2/8. ¹⁰⁰⁾ Fogtman, anf. v. 1733 23/1. ¹⁰¹⁾ R. r. raadstueretsprotokol 1683—88, 1684 26/2. ¹⁰²⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 49 ff. ¹⁰³⁾ R. r. div. dokumenter brandvæsenet vedrørende 1671—1749. ¹⁰⁴⁾ R. r. kopibog for magistraten 1736 1/2. ¹⁰⁵⁾ Fogtman, anf. v. 1820 18/10. ¹⁰⁶⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 304. ¹⁰⁷⁾ Haandskreven notits i et af Randers museum ejet eksemplar af Stadfeldts Randers-beskrivelse. ¹⁰⁸⁾ Fogtman, anf. v. 1819 13/10. ¹⁰⁹⁾ R. r. Forhandlingsprotokol for de eligerede borgere 1741—66. ¹¹⁰⁾ R. r. Forhandlingsprotokol for de eligerede borgere 1766. ¹¹¹⁾ R. r. div. dokumenter vedrørende udnævnelsen af eligerede borgere, 1741—85. ¹¹²⁾ Samme. ¹¹³⁾ R. r. kopibog for de eligerede borgere 1764 27/11 ff. ¹¹⁴⁾ R. r. reviderede regnskaber 1771—73. ¹¹⁵⁾ Fogtman, anf. v. 1790 18/12. ¹¹⁶⁾ Fogtman, anf. v. 1816 10/1. ¹¹⁷⁾ Fogtman, anf. v. 1791 23/12. ¹¹⁸⁾ Fogtman, anf. v. 1773 4/2. ¹¹⁹⁾ Fogtman, anf. v. 1802 23/10. ¹²⁰⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 51 ff. ¹²¹⁾ Kanc. brb. 1583 6/5. ¹²²⁾ R. r. div. dokumenter vedrørende borgervæbningen. ¹²³⁾ Stadfeldt, anf. v. p. 363 ff. ¹²⁴⁾ Fogtman, anf. v. 1826 29/11. ¹²⁵⁾ R. r. borgerrepræsentationens forhandlingsprotokoller og referater i Randers amtsavis.

Randers i dansk digtning

Tidligere skildringer: Carl Dumreicher: Randers i Litteraturen («Randers Amtsavis» 13. og 17. juli 1908) — Fr. Nedergaard: Kendte Mænd («Randers Amt. Hjemstavnsbog» (1939) s. 231—267) — Jørgen Baggens-Schmidt: Musernes Lovord om Randers («Randers. Niels Ebbesens By» (1946) s. 49—80) — Huulgaard-Mikkelsen: Randers i Litteraturen («Randers Dagblad» 2. jan. 1949).

Af pladshensyn er udeladt alle kildeangivelser i Bricka's og i Engelstoft-Dahl's »Dansk biografisk Leksikon« (forkortet til D. B. L. I og D. B. L. II med angivelse af bindtallet), i Thura »Idea hist. litt. Danorum« (1723), Worm: »Lexicon over lærde Mænd« 1—3 (1771—84), Nyerup og Kraft: »Alm. Litteraturlæxicon« (1820), Erslew: »Alm. Forfatterlexicon« 1—3 (1843—53) med supplement 1—3 (1858—64), Ehrencron-Müller: »Forfatterlexicon« 1—12 (1924—35), Wiberg: »Alm. dansk Præstehistorie« 1—3 (1870—71) og Overskou: »Den danske Skueplads« 1—7 (1854

—76). Galthens, Neckelmanns og Stadfeldts bybeskrivelser, M. H. Rosenørn: »Grev Gert og Niels Ebbesen« 1—2 (1873—1901), S. Birker-Smith: »Studier paa det gamle danske Skuespils Omraade« 1—2 (1883—1896), Nyerup og Rahbek: »Bidrag til den danske Digtekunsts Historie« 1—4 (1798—1800), Jul. Paludan: »Danmarks Litteratur mellem Reformationen og Holberg« (1896) og Torben Krogh: »Ældre dansk Teater« (1940) er anført under forfatternavnene, Birker-Smith dog under B. S. I og B. S. II. Endelig er N. M. Petersen: »Bidrag til den danske Litteraturs Historie« 1—5 (1853—84), Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen: »Ill. dansk Litteraturhistorie« 1—4 (1924—1934), Oluf Friis: »Den danske Litteraturs Historie I« (1945) samt »Fra Randers Amt« og »Randers Amtsavis« forkortet til henholdsvis N. M. Petersen, D. Litthist., Friis, F. R. A. og »R. A.«. Noterne er således væsentlig supplement.

14.—15. århundrede

Niels Ebbesen: D. B. L. I 4 og II 6 — Hans Brix: N. E. Visen (»Analyser og Problemer« III (1936) s. 60—82) — F. R. A. 1907 og 1945 — Sofus Larsen: N. E. Visen med hist. Kommentar (»Aar bog for nordisk Oldkyndighed« (1903) s. 73—147) — Mogens Lebech: N. E. (»Turistforeningen for Danmark. Aar bog« (1946) s. 91—108) — Neckelmann (1833) s. 34—39 — Rosenørn II s. 94—97 — Stadfeldt s. 429—432 — Vedels Folkevise bog II (1927) s. 339—348 — Danmarks Folkeviser ved Sv. Grundtvig (1882) s. 459—473 — Danske Folkeviser v. Axel Olrik (1899) s. 56—63 og 100—111. — D. Litthist. I s. 171, 184—186 og 1023 — Friis s. 108—109 og i »Jylland i dansk Litt.« (1929) s. 39—41 — »Jul i Randers« 1927.

Randers Strand: A. C. Johansen: »Randers Fjords Naturhistorie« (1918) s. 97, 101, 104 — Rosenørn II s. 92 og 184—185. — Fruerlund: Galthen s. 54 — Rosenørn I s. 186—190, 439 og II s. 95, 189. — Randers bro: Rosenørn II s. 98—99 — Neckelmann s. 16 og 34—37 — Stadfeldt s. 44 — F. R. A. 1914 — »Jul i Randers« 1939. — Brødrekloster: Stadfeldt s. 187 — Galthen s. 34.

Paaskesønnerne: Danmarks gamle Folkeviser. Udg. af Sv. Grundtvig 3 (1862) s. 611—613 — »Randers Amt. Hjemstavn sbog« (1937) s. 26—27 — Om Lave Brok: Chr. H. Brasch: »Vemmetoftes Historie« I (1859) s. 28—33. — Om Gaarden: Rosenørn I s. 160 og Architekten XX H. 27 (1918).

16. århundrede

Peder Smed. Et dansk Rim fra Reformations-tiden . . . ved Sv. Grundtvig (1880) — Peder Smed og Adser Bonde . . . ved Sv. Mogensen (1936) — D. Litthist. I s. 240—242, 1026 — Friis s. 270—271, 580—581 og i »Jylland i dansk Litt.« (1929) s. 55—57. — Terpager: »Ripæ Cimbricæ« (1736) s. 425.

Poul Helgesen: D. B. L. I, 7 og II, 9 — Kirkehist. Saml. 4 (1860—62) s. 727—736 — 7. (1869—71) s. 790—793 — V R. 6 (1911—13) s. 136—141 — Aarsberetn. og Medd. fra det store kgl. Bibliotek. Udg. af Chr. Bruun 2 (1869—74) s. 40—42 — Sofus Larsen: Rester af en tabt dansk Bog (»Aar bog for Bogvenner« 7. Aarg. (1923) s. 122—138) — Hans Brix: Om Poul Helgesen (»Analyser og Problemer« 2. (1935) s. 90—101) — Lauritz Nielsen: »Dansk Bibliografi 1482—1550« (1919) s. 42—43 — Stadfeldt s. 427 — D. Litthist. I s. 269—271 og 1027 — Friis s. 227—234, 253, 578.

Vedel: Folkevise bog II (1927) s. 486—487 — Hans Brix i »Analyser og Problemer« I (1933) s. 47.

17. århundrede

Peder Thøgersen: D. B. L. I 17 og II, 24 — Ehrencron-Müller VIII s. 225—256 — Henry Eriksen: »P. T.« i F. R. A. (1930) s. 27—71 — Nyerup og Rahbek: II s. 123 — N. M. Petersen: III s. 681, 690 — J. Paludan: s. 168, 343 — D. Litthist. I s. 457 — Friis s. 470, 593 — Thura: s. 360 — Overskou I s. 69 — Vedel Simonsen: Eske Brocks Levnedbeskrivelse I (1842) s. 44, 68 — Fru Camilla Augusta Møller f. Rasmussen's Slægtre bog (Randers 1917) s. 25—31 — Pers. Tsk. IX R 5 s. 56.

I Viborg, hvor hans navne, Peder Thøgersen (1532—1595) var biskop fra 1571 og i høj grad medvirkende til, at Viborg skole oplevede en betydningsfuld opgangsperiode jfr. »Viborg Købstads Historie« 2 (1940) s. 374, 376 var søsteren Anna Thøgersdatter desuden gift med en søn af biskoppen, Jens Pedersen Løvenbalck, der 1592 blev præst ved domkirken, jfr. P. Severinsen: »Viborg Domkirke« (1932) s. 388, 398 og Wiberg III, s. 543 — Om Opholdet i Malmø: Ole Olsen: Ligprædiken over Magister Thøger Pedersen (1643), jfr. Nyerup og Kraft s. 443. Et eksemplar på det kongelige bibliotek. — Sønnens familieoptegnelser: Kirkeh. Saml. III R 6 s. 713—720 — Om Ligstenen: F. Uldall i »R. A.« 16. december 1897. Om linjerne »hac raptus ab urbe,

quæ mala perpetuæ semina litis« bemærker rektor Flemmer: »til hvilke stridigheder iøvrigt der sigtes i 2det vers, kan jeg ikke oplyse« (skoleprogram 1834 s. 8).

Den danske skolekomedie: D. Litthist. I s. 448—459, 1034 — Friis s. 450—476, 592 — Peter Topp Wandall: Danske Skuespil fra det 16. Aarh. («Nye orig. Skuespil» I (1776) s. 5—44) — Nyerup og Rahbek: II s. 107—188 — N. M. Petersen 3 s. 667—692 — Overskou I (1854) — J. Paludan: »Dramaets Udvikling i Danmark mellem Skolekomedien og Holberg« (Hist. Tsk. V r. 2 (1880—81) s. 1—84. Om Randers s. 14 og 16 — Paludan: s. 160—173 — Troels Lund: »Dagligt Liv i Norden« 5. udg. (1929—1931) VII s. 91—121 — O. Friis: »Jylland i dansk Litteratur« (1929) s. 58—68 — Torben Krogh i »Danmark i Fest og Glæde« I (1935) s. 193—271 — F. J. Billeskov Jansen: »Danmarks Digtekunst« I (1944) s. 208—230.

Randers Haandskrifter: B. S. II s. 78—79, 85 — Paludan s. 14 — Overskou I s. 69 — F. R. A. (1930) s. 41 — P. V. Jacobsen i Hist. Tsk. 5 (1844) s. 579 Noten.

Nabals Komedie: Nyerup og Rahbek II s. 123—128, 168 — B. S. II s. 28—29.

Tobiæ Komedie: Udg. 1887 af Birket-Smith (Incl. I — XVIII = B. S. II s. 26—43). Endv. B. S. I 91—103, 178, 197 — Nyerup og Rahbek II s. 137—146, 170, 188 — Hans Brix i »Analyser og Problemer« III (1936) s. 162—175 og V (1940) s. 110—133 — Overskou I s. 72—74 — Paludan s. 14 — Danske Samlinger II R 3 (1873—74) s. 263—273 (= B. S. I s. 91—103) — F. R. A. (1930) s. 43—57.

De 3 Mellemspil: Trykt i »Danske Studier« 1929 s. 127—144 — Om Ranch som Forfatter: Carl S. Petersen i D. B. L. II, 19 s. 100 — B. S. II s. 30—31 — Nyerup og Rahbek II s. 144—146 — Torben Krogh s. 197, 237, 244, 278—280, 310—311 — F. R. A. (1930) s. 43, 71.

Samsons Fængsel: Udg. af Birket-Smith 1876—77 (Incl. s. LII — LXXII = B. S. I s. 80—82, 226—244 — Nyerup og Rahbek II s. 31—41).

Maria Magdalenes Komedie: B. S. I s. 57, 103—105, II s. 29 — Danske Samlinger II R. 3 s. 274 (= B. S. I s. 103—105) — Nyerup og Rahbek II s. 137, 170 — Paludan s. 16.

Komedien om Verden og den fattige: Udg. af B. S. 1888 (Incl. s. I — XVII = B. S. II s. 44—61) — Nyerup og Rahbek 2 s. 128—136, 169—170 — Hans Brix i »Analyser og Problemer« I (1933) s. 139—165 — Overskou I s. 70—71 —

Lorenz Dietrichson: »Læredigtet i Nordens poetiske Litteratur« (1860) s. 67—68 — Danske Samlinger 6 (1870—71) s. 195—207 og II R 3 s. 245—252 = B. S. I s. 71—80 — F. R. A. (1930) s. 57—64 — Paludan s. 15, 30 — Om Bjellerup Ris, hvor Eske Brock 1611 var paa Jagt: Danske Mag. IV R 5 (1884) s. 126.

Komedien om Hekastus: B. S. I s. 83—90, II s. 85 — Nyerup og Rahbek II s. 146—153, 170 — Torben Krogh s. 131 — Danske Samlinger II R 3 s. 255—261 jvf. B. S. I s. 83—90.

Tidens top.-hist. Digtning: D. Litthist. I s. 759—762, 1044 — O. Friis: »Jylland i dansk Litt.« (1929) s. 99—103 — F. J. Billeskov-Jansen: »Danmarks Digtekunst« I (1944) s. 122—126 — Georg Christensen, Emil Frederiksen, Henning Kehlert og Einar Thomsen: konkurrencearbejder 1935, alle med titlen »Barokken i dansk Digtning«.

Lauritz Nielsøn Randrop: D. B. L. I 13 — Nyerup og Kraft s. 480 — Ehrencron-Müller: VI s. 405 — Hundrup: Lærerstanden ved Randers lærde Skole II s. 64—65 (skoleprogram 1872) — Alfred Ipsen: »Jydske Strejftog« (1904) s. 97—99 — D. Litthist. s. 761, 911, 1044 — Friis: »Jylland i dansk Litt.« (1929) s. 99, 102—103 — Aage Sørensen i F. R. A. 1949 s. 5—21, der s. 12 benægter, at R. har taget navn efter byen.

Om Randers March: Udgaver 1769, 1895 og 1943 — To afskrifter: Ny kgl. Saml. 753 a 4to og Thott 1454 4to, jfr. Soransk Tsk. I H. 2 (1870) s. 120—122 — Et Mæcenat ekspl. af udg. 1769 på det kgl. bibl. med indklæbet tegning af Wintmølle'rnes gård, udf. 1787 af Janus Jensen W. jfr. F. R. A. 1937 s. 137 ff. — Anmeldelser: Krit. Journal 1770 s. 127 — Saml. t. jydsk Hist. og Top. III R. I (1896—98) s. 295—300 — »R. A.« 27. november 1896 — 3 vers cit. i Nyerup og Rasmussen: Ud. af danske Viser 2 (1821) s. 257—260.

Om Melodien: Oprindelig synes et blad med trykte nodelinjer og skrevne noder at være indklæbet i hvert ekspl. af den første trykte udg. I Thott 1454 er det samme melodi som i udg. 1769, men i Ny kgl. Saml. 753 a findes to forskellige marchmelodier. — Suk (susprium), en gammel betegnelse for ½ taktpause, — »tittert« d. v. s. læmpelig, i smug.

Kingo: Om trykkene af »Sæbygaards Ko-Klage« jfr. V. J. von Holstein-Rathlou: »Thomas Kingo« (1917) s. 51, 81 jfr. også Richard Petersen: T. K. (1887) s. 70 — Om Chr. Schiønning (1620—1673) og digter: Galthen s. 57—61, 140—141. Begyn-

delseslinien citeres ofte som: Du fede Laxe-Stad, men i udg. 1769 og den ene af de to afskrifter står Laxe-Sted, medens den anden og Galthen har Stad. Den sidste form er den naturligste. — Om Randrop som sprogmand: H. Grüner-Nielsen: »Matthias Moths Landsindsamling af danske ord 1697—1700« (»Sprog og Kultur« 7 (1939) s. 109—136. Om Randrop s. 129). Endv. Aa. Sørensen: »Kæmnerens Dagregilde« i F. R. A. 1949 s. 5—21 — Om Aarhus af Aarer: samme forklaring f. eks. i Wolf: »Encomion regni Daniæ« (1654) s. 52, som Randrop har kendt.

Olavius: D. B. L. I, 12 — Ehrencron-Müller VI, s. 151—155 — Paludan s. 227 og »Renæssancebevægelsen i Danmarks Litteratur« (1887) s. 234, 454, 489 — Thura s. 231, 353, 360 — N. M. Petersen III s. 320, 325 — Pontoppidan: »Ann. ecclesiae danicæ« IV, 1 (1747) s. 617—618 — Latinsk Selvbiografi, dat. 25. september 1686 i »Dän. Bibliotek« VII (1745) s. 373—384 — Carl Christensen: »Dansk Botanisk Hist.« 1 (1924—26) s. 28.

Heinrich Morhof: Moller: »Cimbria literaria« 1 (1744) s. 440 — II s. 560—561 — »Epigrammata ad poetas . . . (1650) indeholder 41 digte og ikke, som imellem opgives, 61 (trykfejl over det sidste) — Nytaarsgaver (lat. Strena) bl. a. 1754 — Manuskripter: Gl. kgl. Saml. 795 1—2 Fol., 2400 1—2 og 2401 4 to — Jens Bircherods »Dagbøger« ved Molbech (1846) s. 301—302. M. mener i noten, at de »omtalte Ærevers over de jydsk Biskopper neppe nogensinde komme for Lyset« — Om dommen over Olavius' latinske og danske vers: Sorterup: »Cacoethes carminificum« (»Saml. af smukke danske Vers« X (1742) s. 731 med note 29, jvf. Ehrencron-Müller VII s. 433): »Randers Olavius var lykkeligere i hans latine Vers end i de danske«. Hilsenen til Chr. V (1685) »kommer skrefvet«, thi »vi er i Trycke Trang, vi feyler her i Landet til Bøger Trycke-Perse«. — I spindepsalmen 1684 prises også, at ildebrandene i byen, takket være englenes beskyttelse, er ophørt:

vi icke opvartis i Ildebrands Nød
som legge kand Huse oc Stræder i Glød
Din engelske Varetegt, den med os stoed.
Vær Jesu os goed.

O's første kone Barbara døde 1683 — Ole Borchs dom: »Dissertatio VII de poetis (1681) s. 232 2. udg. (1683) s. 170 — Sorterup: anførte sted — Nye Tidender . . . nr. 18, 1. maj 1732 s. 275—277 — Nyerup og Rasmussen: Udv. af Viser I (1821) s. 184—189. Her tilføjes: »Sorterups Ytring vil

man finde bestyrket i nærværende Parabel« — Ole Borch: »Sanctæ et æternæ memoriæ . . . Oligeri Vind« (1683), opr. i »Dissertationes academicæ« tom. 2 (1714) s. 385—473 — Morhosius: den rigtige latinisering er Morfosius — Sin egen regel: Randrop skelner i note 4 til digtet skarpt mellem lægde og ligge — Jens Pedersen Karmarch: Stadfeldt s. 122, 132. Ægtede 2 i Århus 3. sept. 1789 Birgitte Cathrine v. Møllengrau. O. hævder i bryllupsdigtet, at hans have har 400 tulipaner og hollandske løg, »naar de blomstre til Maj, skal jeg bestrø en Vugge med dem«. — Jens Mortensen Wintmølle: Ehrencron-Müller IX s. 145, Nyerup og Kraft s. 669, Skoleprogram 1833, 1871 s. 14, L. P. Borberg i F. R. A. 1930 s. 21—22, Stadfeldt s. 217 — Pontoppidan: »Minder« (1893) s. 88—90.

18. århundrede

Burøllet: Henry Eriksen i F. R. A. 1930 s. 114—123. Foruden Holberg og Wadskjær (s. 63) kan også nævnes Jacob Knudsen Schandrup, hvis verslinie: »Hand var saa fuld af Borger Øll som nogen Randers Tønde« citeres hos O. Friis: »Jylland i dansk Litteratur« (1929) s. 97. Medens »Danske Atlas« IV (1768) s. 391 varierer Randrops Etymologi således: »fordi det strax slog Bonden for Panden og gjorde ham lystig« mener Otto Kalkar i sin »ordbog til det ældre danske sprog« (1881), at bur er forrådshus og burøl altså øl, gemt i længere tid. Endelig erklærer »Ordbog over det danske Sprog« III 1921, s. 139 »Oprindelsen usikker«. Berømmelsen var til gengæld sikker nok.

Levin Christian Sander: D. B. L. I. 14 og II, 20 D. Litthist. II—III (Reg) — Nyerup og Kraft s. 518—520 — Erslew III s. 9 og supplement s. 9 — Overskou 3 s. 678—682 — Arthur Aumont og Edgar Collin: »Det danske Nationalteater 1748—1884« V afsnit 2 (1899) s. 108—110. Ogsaa hos Sander roses Randers-øllet.

19. århundrede

Johs. Lønborg Olavius: Erslew 2, s. 483 og supplement 2, s. 575 — Meddelelser fra Viborg landsarkiv — S. Jensen: »Randers i Fortid og Nutid« (1917) s. 96 — F. Uldall: »Lystanlægene ved Randers og deres Historie« (»Museum« 1896 I s. 292) — Fliren er en Fisk (Brehm: »Dyrenes Liv« 3 (1901) s. 166.

St. St. Blicher: D. B. L. I, 2 og II, 3 — E. Bjørnbak i »Turistforeningen for Danmark«. Årbog 1945 s. 73—84, optrykt i »Randers Niels Ebbesens By« (1946) s. 95—102, i »Jul i Randers« 1926,

1930 (andre artikler om St. St. Blicher 1925, 1927, 1929, 1934, 1935, 1939), i »R. A.« og »R. D.« 8. oktober 1932, i »Aarhus Stifts Aarbog« 1948 s. 33—43 — L. P. Borberg i F. R. A. 1931 s. 28—31 — Johs. Nørvig: St. St. B. (1943) s. 9—28, 88—103 — Carl Dumreicher i »Berlingske Tidende« aftenudg. 26. juni 1948. — Om B. endv. i F. R. A. 1908, 1916, 1920, 1926, 1927, 1933, 1934, 1936, 1948.

B.s første trykte digt: »Fiern Gienlyd ved Mad. M. E. Beutlich's Grav« (Saml. Skr. III (1920) s. 1 — Gården i Vestergade: »Randers Hist. og Beskrivelse« (1924) s. 227 — »Snelilier« (1828) s. 160—161 cit. i Jeppe Aakjær: »St. St. B. Hans Personlighed og hans Muse« (1926) s. 20—21 — Om B. og »R. A.«: H. Hjørsing i »R. A.« 3. juni 1935 og Folmer Schjøtt i »Jul i Randers« 1928 — Om J. F. Smith og Niels Schmidt: Dolleris: »Danmarks Boghandlere 1837—1892« (1912) s. 302, 322 — Om Peder Chr. Møller og H. C. Simonsen: Aakjær: »St. St. B.s Livstragedie II« (1904) s. 225 og 251.

Ingemann: H. Schwanenflügel: »I.s Liv og Digtning« (1886) s. 332—341 — Kjeld Galster: »I.s hist. Romaner og Digte« (1923) s. 129—134, 188—204 — Carl Langballe: »B. S. I.« (1949) s. 154—158 — Breve til og fra B. S. I. (1879) s. 301—303.

»Niels Ebbesen-Gruppen« indenfor dansk digtning: Anna Erslev: »Kong Valdemar. Lyrisk Folkedrama. Med en Afhandling om dansk-historiske Skuespil« (1890) s. 38 og 83—86. — Allerede 1839 havde N. F. S. Grundtvig skrevet sit N. E.-digt »Om Danemarks Kvide der lød en Sang« med Linjerne: »Jyderne alle fra Randers til Ribe danse han bød efter Holsternes Pibe« — Uoverkommeligt ville det være at medtage alle de episke eller lyriske digte om N. E. Her skal f. eks. kun nævnes Oehlenschläger: »Ridderen ved Kulsvierhytten« (»Saml. Digte« 3 (1823) s. 261—264) og Charles Gandrup: N. E. (»Fem Digte« (1880) s. 57—65 sat i musik af P. E. Lange-Müller). Anføres bør måske også: »Niels Ebbesen«. Original historisk Roman. Udgivet af Eduard Meyer (1863). Det var en »Følgeroman til »Folkebladet« og helt i genres stil. Om drabet i Randers s. 352—366.

Johan Gunløg Briem: Erslew I s. 207 og supplement 1 s. 242. Anmeldt i »Tidsskrift for Litteratur og Kritik« 5 (1841) s. 273—288 — En Dragonvise af B. i »R. A.« 29. marts 1848, optrykt i E. Leschly: »5. Dragonregiment« (1929) s. 142—143.

Hollard Nielsen: D. B. L. I, 12 — Erslew 2 s.

447—448 og supplement 2 s. 545—546 — Otto Borchsenius: »Litterære Feuilletoner« (1880) s. 121—122 — Chr. Molbech i »Nordisk Tsk. f. Hist., Litteratur og Konst« 3 (1829) s. 110, 162 — D. Litthist. III s. 556, 604.

Ilia Fibiger: D. B. L. I 5 og II, 7 — »Slægten Fibiger« Samlet ved Amalie Fibiger (1949) s. 102—108 — D. Litthist. IV, s. 22, 112—113.

M. W. Brun: D. B. L. I 3 og II, 4 — Robert Neiiendam: »Casino« (1948) s. 35, 41 — »Jul i Randers« (1936).

H. F. Ewald: D. B. L. I 4, og II 6.

Kaj Munk: Hans Brix: »Hurtigt svandt den lyse Sommer. Kaj Munk 1924—1944« (1946) s. 214—215, 223—228, 236—238 — Ebbe Neergaard: »Vildt afsted over himmel og jord. Kaj Munk . . .« (1946) s. 306—317.

Til listen over N. E. gruppen kan føjes: Vilh. Eriksen: »N. E.« (1910), skr. for Børnenes Teater, og N. H. A. Schøngaard: »N. E. Et Lejrbaalspil« (1928).

H. H. N. Møller: Erslew 2 s. 384 og supplement 2 s. 486 — »R. A.« 19. dec. 1822.

Peter Hasselbalch: Erslew I s. 591 og supplement 1 s. 718 — Th. Hauch-Fausbøll: »Slægten Hasselbalch« (1930) s. 71—74, 125—130 — Carl Dumreicher: »En Randerspoet og hans Bogtrykker« (»R. A.« 3. juli 1935). — Om Fr. Hasselbalch: »Viborg Købstads Historie« 2 (1940) s. 414—415.

Bonaparte Borgen: Erslew 1 s. 174 og supplement 1 s. 203 — D. B. L. I, 2 — C. A. S. Dalberg og P. M. Plum: »Metropolitanskolen« (1916) s. 131—135 — C. Hostrup: »Erindringer fra min Barndom og Ungdom« (1891) s. 61—63 — F. R. A. (1931) s. 16 — Arthur Abrahams: »Minder fra mine Forældres Hus« (1894) s. 61 — Om Kellermann: Knud Ravnkilde i »R. D.« 2. jan. 1949 og »Jul i Randers« 1935.

L. P. Thorup: Fr. With: »L. P. T.« i »Jul i Randers« (1933).

Pauline Worm: Erslew, supplement 3. s. 677 — D. B. L. I, 19 og II, 26 — Pauline Worm: »En Brevveksling« (1878) s. 27 og »Smaaskrifter og Foredrag« 1. Saml. (1869) s. 78—96 (om Blicher) — P. Hansen i »Nær og Fjern« sept. 1875 — »Pol.« 28. april 1941 — Faderens fire sange i »Skandin. Folkekalender« (1846) s. 54—58 — Johs. Bachmann i »Jul i Randers« (1926) — Pouf Borchsenius i »R. D.« 2. jan. 1949 (P. W. og Vilh. Bech).

Alfred Ipsen og Johs. Levinsen: D. B. L. I 8 og II, 11 — »Fra Bragi« (1871) — D. Litthist. IV

(Reg.) — Alfred Ipsen: »Johs. Levinsen« (1905) — Paul Nedergaard: »Johs. Levinsen« (1925) — Alfred Ipsen: »Jydske Strejftog« (1905 s. 93—126).

Henrik Pontoppidan: D. B. L. I 13 og II, 18 — Carl Dumreicher: »Fra H. P.s Skoletid« (»Tilskueren«) (1932) s. 122—132), »H. P.« (»Danmark« (1941) s. 660—665), »Hos H. P.« (»Berl. Tidende«. Aften-udg. 23. aug. 1943) — »Henrik Pontoppidan. Til Minde« (1944) — Cai M. Woel: »H. P.« 1—2 (1946) — Morten Pontoppidan: »Fra H. P.s Barndom og Ungdom« (»Gads danske Magasin« (1927) s. 337—346) — P. G. Lindhardt: »Dines Pontoppidan« (F. R. A. (1948) s. 63—106. Heri s. 86 f. f. om H. P. og »Lykke-Per«) jfr. »Acta jutlandica« 20 (1948) — »Jul i Randers« 1938 og 1943.

Karin Michaëlis: D. B. L. II, 15 — »Nationaltidende«s søndagstillæg 1. januar 1950 — Karin Michaëlis: »Sløjfede Grave« (»Politiken« kronik 27. juli 1933).

Fr. Poulsen: D. B. L. II, 18 — Frederik Poulsen: »Lidt Slægtssaga« (»Jul i Randers« 1940) — »Liv og Rejser« (1946) s. 7—23 — »Min gamle Rektor« (»Skolemænd og Skoleminder« (1942) s. 22—25).

Andreas Vinding: D. B. L. II, 26 — »Vekselvirkning« (»Skolemænd og Skoleminder« (1942) s. 45—51 optrykt i »Sorgløse Tider« (1942) s. 7—17).

F. J. Blichfeldt: »Unge Danske i Johannesburg« (1900) og »Aalborg Akvavit og andre amerikanske Fortællinger« (1904).

Andre forfattere fra Randers: Overlærer (sen. præst) P. D. Wohnsen (Erslew 3. s. 597, suppl. 3. s. 661) — Christian Utzon Vandborg (Erslew 3. s. 460) — C. Preetzmann (1822—1893) herredsfoged, oversætter af udenlandske digte under pseudonymet »Caralis«. — Jens Peter Christensen-Randers, som 1872 udgav »Fortællinger og Digte fra Kronjydens Land« i jydsk dialekt.

Randrusianske profiler

Prins Christian: Carl Dumreicher: »Da Prinsen kom til Randers« (»Nationalt.« 30. okt. 1929, cit. i »Christian X Aarene 1912—1937« (1937) s. 170—172 — Harald Wellejus: »Mindestof fra Kongens Prinseophold i Randers« (»R. A.« 22. nov. 1945, optrykt 14. dec. i »Viborg Stifts Folkeblad« under titlen »Da Prins Christian var Dragon i Randers« — E. Leschly: »5. Dragonregi-

ment« (1929) s. 225—226 — Th. Thaulow: »Kong Christian og det danske Folk 1912—1937« (1937) s. 46—47 — Herrn. Kauffmann: »Lejlighedsdigte II« (1898) s. 13—16 — »Jul i Randers« 1924, 1937, 1940.

Om Æresborgerne: »R. A.« 3. juli 1935.

J. P. Wildenrath: E. Leschly: Anf. bog s. 124, 304—307 — »R. A.« 2. juli 1842 og 17. maj 1845 — J. C. W. Hirsch: »Fortegn. over danske og norske Officerer 1648—1814« XII, s. 201—202 (Msk. på Det kgl. bibliotek).

Hermann Stilling: D. B. L. II, 22 — Victor Elberling: »Rigsdagens Medlemmer 2« (1949) s. 216 — E. Bjørnbak: H. S. (1926) — »Jul i Randers« 1944.

Vilhelm Thomsen: D. B. L. I, 17 og II, 23 — Frederik Poulsen: V. T. (»Dagens Nyheder« 25. jan. 1922) — Carl Dumreicher: V. T. (»R. A.« 24. jan. 1922) — Carl Dumreicher: »Hos V. T.« (»Jul i Randers« 1925) — Erik Rindom: »V. T. fortæller« (»Gads danske Magasin« (1927) s. 11—17) — L. P. Borberg i F. R. A. (1932) s. 33—35 — Carl Dumreicher: »Randrusianersamfundet 1899—1949« (1949) s. 16, 19—20, 26 — P. Købke: »Professor V. T.s Tydning af Orkhonindskrifterne« (»Tilskueren« 1896 s. 756—770) — Oversigt over vid. selskabs forhandlinger 1926—27 s. 87—135.

Henrik Pontoppidan: Se under »Randers i dansk Digtning«.

J. P. Trap: D. B. L. I, 17 og II, 24 — Carl Dumreicher: J. P. T. (»Pressens Magasin« 15. okt. 1919) og »En Mand og et Værk« — Priv. meddel. fra familien — Trap blev storkorsridder 8. april 1875. Hans våbenskjold i Frederiksborg slotskirke: en brun hest på en lyngmark mod blå himmel og blå vand. På hjælmen et hestehoved mellem to brungrå vinger. — Verset på skydeskiven er fra Heiberg: »Aprilsnarrene«.

Topografi og udvikling i gadenettet

¹⁾ Brunoe, Aage: Randers (Historisk-topografisk beskrivelse 1924). ²⁾ Pontoppidan Henrik: Randers før og nu (Ill. tidende 1885—86). ³⁾ Den ny Sønderbro ved Randers (Verdensspejlet 1907—08). ⁴⁾ Jensen, S.: Randers i fortid og nutid 1917. ⁵⁾ På grundlag af dagspressens omtale af rådhusets flytning den 6. og 7. marts 1930.

Register

Personregister

A

- Aagaard, Christen Lauridsen, rektor og præst. 544.
Aakjær, Jeppe. 235, 537.
Aakjær, Svend, stadsarkivar. 43.
Aastrup, discipel. 368.
Abildgaard, N. A., maler. 322, 514.
Adamsen, Niels, magister. 331.
»Aisen«, Chr., landmand. 354.
Albertin, Conradine Bokkemann von. 514.
Albertsen, Peder, bøssemager. 280.
Albrechtsen, S. N., overlærer. 640, 680.
Altenau, Cornelius von, bygmester. 202.
Amt, Jens, lærer. 469.
Ancher, Michael, maler. 597.
Anchersen, Jens, købmand. 330.
Anders, prior i Ålborg helligåndshus. 268.
Andersen, Jacob, skoleholder i Kristrup. 279.
Andersen, Jens, skoleholder. 463, 479.
Andersen, Peder, byfoged. 81.
Andersen, Søren, borgmester. 436.
Andersen, Søren, skipper. 407.
Andersen, Vilhelm, professor. 578.
Ankersen, Peder, borgmester. 248, 331, 391, 394.
Ankerstjerne, Johan, etatsråd. 258, 354, 587.
Anhut, Daniel, nagelsmed. 280.
Ascke, Lauge, borger. 85.
Axelsdatter, Karen (Bent Hansens enke). 236.

B

- Baadsmand, Jørgen. 233.
Bach, Chr., skomager. 495.
Bach, Peder, i Ø. Alling. 349.
Bachmann, J., boghandler. 695.
Bager, Søren Pedersen, hører. 362.
Baith, Salomon Levin. 266.
Balle, S., købmand. 352.
Balle, Thomas. 283.
Bang, Jens, skoleholder. 466, 471.
Bang, Rasmus, møllejer. 171.
Banner, Erik, lensmand. 107, 144, 233, 506.
Barchmand, Gert, billedhugger. 325.
Barlag, Johan, hattemager, eligeret borger. 448.
Bartholin, C. 207.
Bay, Anders Jensen, borgmester. 80, 213, 394.
Bay, Anders Poulsen, rektor. 358.
Bay, Anders Sørensen. 192.
Bay, Ane Hedvig, f. Møller. 258.
Bay, Christiane, frk. 242.
Bay, Hans, sygehusinspektør. 258.
Bay, Hans Nielsen. 395.
Bay, Jens, borgmester. 394.
Bay, Jens, markinspektør. 355.
Bay, Jens Baltzersen, rådmand. 394.
Bay, Jens Rudolphsen, købmand. 211, 361, 448, 468, 469, 471.
Bay, Lille Jens, borgmester. 394.
Bay, N. H., læge. XI, 44, 54, 56, 58, 59, 186, 502.
Bay, Niels N. (Bay jun.), konsul. 258, 293.
Bay, Niels Rudolphsen, købmand. 320.
Bay, Nis, borger. 86.
Bay, Rudolph, komponist. 572.
Bay, slægten i Randers. 256, 394.
Bay, Søren Andersen, rådmand. 394, 436.
Bech, Hans, læge. 571.
Bech, malermester. 474.
Bech, Ole. 257.
Beck, Vilhelm, præst. 574, 673, 674, 675.
Becker, Jenny, forfatterinde. 582.
Beckmand, Joachim. 206.
Bek, Jens, lærer. 676.
Bendixen, cancelliråd, byfoged. 356.
Bendsen, Mads Hansen, borgmester. 318, 392, 394.
Bendtsen, Hans, rådmand. 392, 394.
Bentsen, Rasmus, borger. 326.
Bentzon, Anna Hansdatter. 332.
Bentzon, slægten. 152, 255, 394.
Benzon, de, stiftamtmand. 446.
Benzon, v., amtmand, kammerjunker. 322.
Berg, Friderich, skoleholder. 466.
Berg, Just, købmand. 722.
Berg, Moritz. 266.
Berg, Niels, hører. 361, 362.
Berg, Sinai. 266.

- Bering, Vitus, historiograf. 544.
 Bernadotte, marchal. 238.
 Bernini, G., billedhugger. 335.
 Bertelsdatter, Anna. 327.
 Biergraff, Anders. 251.
 Biering, Peder Thomasen. 171, 174, 210, 343.
 Biering, Thomas Michelsen. 334.
 Bilde, Eske. 204.
 Bilde, Frands, lensmand. 200, 201, 202.
 Bille, Ove, biskop. 135, 523.
 Billenstein, N., toldinspektør. 589.
 Binck, Jacob, maler. 201.
 Bircherod, Jens, biskop i Ålborg. 546.
 Birger, Jarl, svensk statsmand. 99.
 Birket-Smith, Sophus, overbibliotekar. 536.
 Bjørn, Anders Jacobsen, til Stenalt. 70, 93.
 Bjørn, S. P., garvmester. 459.
 Bjørnbak, Lars. 639.
 Bjørnson, Bjørnstjerne. 676.
 Blak, Christiern, borgmester. 80.
 Blicher, Daniel, præst. 558.
 Blicher, Steen Steensen. 365, 367, 557 f., 571, 573, 574, 577, 583, 611, 682.
 Blichfeldt, Frederik Julius, forfatter. 582.
 Blichfeldt, skoleholder. 466.
 Bloch Petersen, overtrompeter. 693.
 Blom, Otto, dansk officer og topograf. 55.
 Boesen, G., forfatter. 512, 513.
 Boetius, Johan Henrik Vilhelm, rektor. 374.
 Bohn, Emanuel. 262.
 Bokkelmann, Conrad von. oberst. 514.
 Boldsen, justitsråd. 500.
 Bonde, Adser. 137, 523.
 Bonde, Jes, byfoged. 81.
 Bonde, Niels, borger. 85.
 Borberg, L. P., direktør for sygekassevæsenet. 357.
 Bording, Anders, digter. 544.
 Borgen, Bonaparte, rektor. 369, 561, 571 f.
 Bork, Ole, professor. 544, 548, 550, 551.
 Bonnén, Folmer, maler. 516.
 Boserup, C. C., købmand. 459.
 Both, Ludvig Frederik, topograf. 596.
 Brahe, Knud. 325.
 Brahe, Sophie, Holger Rosenkrantz's. 507, 511.
 Brahe, Thyge, til Hastrup. 325.
 Brandes, Georg, forfatter. 719.
 Brandstrup, Ludvig, billedhugger. 596.
 Brasch, Niels Christensen, guldsmed. 513.
 Brasen, Andreas, sølvsmed. 512.
 Brask, Henrik, klokker og markinspektør. 355.
 Bredal, borgmesterens enke. 361, 362.
 Bredal, Lene. 160, 235, 257, 472.
 Bredal, Nic., borgmester. 257, 286, 344, 436, 443, 447.
 Breidahl, Axel, forfatter. 582.
 Breitenback, Juliane Regine v. 509.
 Briem, J. G. G., præst. 562 f.
 Brinchmann, ritmester. 589.
 Brix, Hans, professor. 526, 567, 568, 569.
 Brock, Anna. 256.
 Brock, Ludvig v., oberst. 220, 301, 303, 459, 460.
 Brock, Niels, købmand, legatstifter. 235, 256, 257, 258, 334, 335, 361, 472, 473, 480.
 Brock, Peder (Brockmann), sølvsmed. 512, 513.
 Brock, Rasmus, købmand. 257, 327, 465, 470, 472.
 Brock, Søren, købmand. 257.
 Brok, Axel Lagesen. 71, 81, 84.
 Brok, Eske, lensmand. 204, 205, 249, 255, 256, 275, 287, 300, 324, 325, 342, 388, 400, 506, 507, 511, 528.
 Brok, Lave, til Gl. Estrup. 90, 91, 521, 522.
 Brun, M. W. forfatter. 562, 566.
 Bruun, assessor, fjordinspektør. 675.
 Brügger, Ane, malerinde. 517.
 Bryske, Gert, til Katholm. 112, 214.
 Bræmer, C. konsistorialråd. 464, 465, 467, 476.
 Bræmer, Ludvig, skoleholder. 479.
 Brøckner, Maren Mortensdatter. 328.
 Budde, Leopold, forfatter. 582.
 Budtz, farver. 352.
 Budtz, Johan, borgmester. 436.
 Buge, Las, borger. 56.
 Bugge, Andreas, i Bjerregrav. 208.
 Bugge, Niels, på Hald. 102, 566, 569.
 Buggesdatter, Elne. 89.
 Buhl, Paul, overretssagfører. 517, 684.
 Bundgaard, A. J., billedhugger. 497, 499, 597.
 Bursche, J. C., handelsgartner. 36, 561, 571.
 Busse, Johan, smedemester, eligeret borger. 448.
 Buus, Lars, proprietær til Ørumgård. 582.
 Bülow, Fr. R. H., general. 240.
 Bysvend, Knud. 251.
 Bæksted, Anders, runolog, cand. mag. 31, 231.
 Bøje, Chr. A., forfatter. 512, 513.
 Bølck, Julianus, oberst. 587.
 Bønnichsen, oberst. 266.
 Børup, Morten, dansk skolemand. 526.
 Bøtticher, Hans, svensk generalmajor. 228.

C

- Caries, Nikkel, bygmester. 203.
 Carise, Niels Pedersen, eligeret borger. 447.
 Carlsen, Alfr., stadsgartner. 497.

Carlsen, Anders, borger. 160, 235.
Carøe, Johan Frederik, borgmester. X, 250, 264, 272, 277, 284, 285, 290, 292, 303, 321, 322, 443, 449, 450, 451, 452, 470, 471, 483, 514, 680, 685.
Castenskjold, ritmester. 241.
Charlotte Amalie, dronning. 509.
Christensdatter, Anna, fra Romalt. 208.
Christensdatter, Marine, enke efter byfoged Christen Pedersen. 397.
Christensen, Anders, rådmænd. 218.
Christensen, Chr. Villads, arkivar. 228.
Christensen, L., købmand. 352.
Christensen, Niels, bymand i Randers. 341.
Christensen, Niels, hospitalsforstander. 307.
Christensen, Niels, rektor. 374.
Christensen, R. C., kommunegartner. 497.
Christian I. 79, 83, 287, 522.
Christian II. 146, 186, 226.
Christian III. 37, 44, 50, 51, 52, 55, 57, 59, 61, 108, 109, 110, 121, 127, 155, 156, 159, 162, 163, 191, 193, 212, 214, 220, 226, 306, 342, 347, 357, 364, 409, 500, 602.
Christian IV. 204, 224, 226, 227, 229, 248, 249, 251, 261, 300, 307, 316, 342, 391, 400, 432.
Christian V. 207, 307, 504, 509, 546.
Christian VI. 454, 464.
Christian VIII. 456, 563.
Christian, prins (Christian X). 501, 585.
Christiani & Nielsen, fa. 295, 302.
Christina, dronning af Sverige. 231.
Christoffer II. 77, 85.
Christoffersen, Jens, magister. 29.
Chur, Johan, apoteker. 182.
Clausen, Bernh. 206.
Clausen, Hartvig, borger. 407.
Clausen, J., biskop. 678.
Clausen, Martha, malerinde. 501.
Claussøn, Niels, biskop i Århus. 124.
Clement, skipper. 107, 226, 227, 538.
Clyver, Niels, borger. 85.
Coep, Hendrich Johansen, købmand. 330.
Cortsen, Niels, bogbinder og markinspektør. 355.
Cuur, Lisbeth Johansdatter. 330.

D

Dahl, Agnethe, malerinde. 517.
Dahlerup, J. V., arkitekt. 213, 378, 516.
Dalgas, Enrico Mylius, ingeniørofficer. 608.
Dalsgaard, Sven. 517.
Damgaard, slagter, markmand. 355.

Damph, Dorothea Maria. 537.
Danish american prospecting co. 2.
Danner, grevinde. 573.
Dauw, Johan V., præst. 552, 554.
Dayson, Godechinus. 85.
Deichmann, Knud Schott, provst. 674, 675, 680.
Dickens, Ch. 714.
Dietz, skolemester, 472.
Dinesen, mad. 465.
Dorothea, dronning. 156, 201, 506.
Doyle, Conan, forfatter. 714.
Drachmann, Holger, digter. 719.
Drewsen, Christian og Michael. 304.

E

Ebbesen, Niels. X, 18, 89, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 298, 377, 516, 518, 519, 520, 538, 540, 555, 558, 561 f., 574, 579, 584, 592, 611, 717.
Ebbesen, Per, borger. 186.
Eberlin, Adolf Emanuel Conradt, byfoged. 637.
Eckersberg, C. W., maler. 514.
Egeberg, Hans, tømmermand. 171.
Ehrenreich, Niels, provst. 583.
Eickhoff, billedhugger. 597.
Elle, overretssagfører. 478, 589.
Ellekilde, Hans, arkivar. 383.
Elmenhoff, J. M., bogtrykker. 459, 560, 562, 570, 572.
Elmenhoff, Otto, redaktør. 687.
Elmenhoff, Søren Wissing, bogtrykker. 560, 570, 571.
Engelstoft, C. T., historiker. 524.
Engelstoft, Laurits, professor. 238, 365.
Erickius, Niels, præst. 279.
Erik af Pommern. 64, 69, 77, 83, 86, 387.
Erik Ejegod. 35, 85.
Erik Menved. IX, 63, 77.
Erling Skakke, norsk høvding. 67, 98.
Erstad-Jørgensen, havearkitekt. 496, 498, 516.
Esben, smed. 268.
Esbern Snare. 97.
Estrup, H. F., arkitekt. 220.
Estrup, Jacob, konseilpræsident. 371.
Estrup, Peder, rektor og præst. 336, 362, 363, 365, 514, 557, 558.
Euch, Johannes von, katolsk præst, senere biskop. 678.
Ewald, H. F., forfatter. 566, 567.

F

Faber, Hans Henrik, præst. 279.
Faber, premierløjtnant. 486, 487, 488, 490, 491.
Faith, Chr., apoteker. 311.
Faith, G. C., apoteker. 311.
Faith, Hans Georg, discipel. 368.
Falkenstein, tysk general. 245.
Fasting, Hans, borger. 190.
Feddersen, adjunkt. 691.
Felding, Svend. 204.
Fenger, J. H., stadsingeniør. 496.
Ferke, Marquard Lagesen, herremand. 347.
Ferslew, Peter Abraham, vejpkør. 356.
Fersløf, Oluf, borger. 407.
Fersløff, Niels, byfoged. 397.
Fibiger, Axel, premierløjtnant. 565.
Fibiger, Ilia, forfatterinde. 565, 566, 568.
Fibiger, Mathilde, forfatterinde. 565.
Fincke, Thomas, professor. 527.
Find, L., maler. 503, 578.
Fischer, Chr., borgmester, etatsråd. 241, 637, 654.
Fischer, Peter Fabich. 310.
Fischer-Nielsen, P., murermester. 239.
Flemmer, Hans Morten, rektor. 368, 563.
Fog, toldinspektør. 565.
Folsach, justitsråd. 210.
Folsach, Sophia Magdalena von. 336, 514.
Fos, Niels, borger. 86.
Fosie, Jacob, lærer ved s^øakademiet. 510.
Foss, Bernhard. 298.
Franche, Anders. 233.
Frans af Assisi. 119.
Frederik I. 146, 233.
Frederik II. 114, 196, 203, 204, 214, 215, 217, 226, 251, 298, 300, 307, 309, 409, 506.
Frederik III. 310, 342.
Frederik IV. 209, 211, 382, 454.
Frederik V. 167, 183, 210, 237, 405, 510.
Frederik VI. 261, 269, 290, 303, 362, 486, 490, 514, 557, 560, 569, 572, 574.
Frederik VII. 170, 373, 456, 515, 573, 599, 608, 654.
Frederik VIII. 585.
Frederiksen, J., arkitekt. 374, 516.
Freund, H. E., billedhugger. 336, 363, 514.
Friboe, generalmajor. 483.
Friesz, Othon, maler. 516.
Friis, Hans, oberst. 308.
Friis, Jacob, købmand. 178, 190.
Friis, Jørgen, guldsmed. 512, 513.
Friis, Nicolaj (Niels), greve. 307, 308.

Friis, Oluf, høvedsmand. 81.
Frijs, Mogens, greve. 19, 203, 307, 309.
Frisch, Hartvig, undervisningsminister. 481.
Frost, Anders. 102, 103.
Fuchs, Christian Carl Friderich von, rektor. 357, 359, 360.
Fullis, Per, borger. 56.
Fønss, P. S., amtmand. 215, 239, 263, 355, 483, 484, 485, 486, 680, 685.

G

Galschiøt, Martin, redaktør. 577.
Galthen, Matthias, resid. kapellan. X, 175, 176, 317, 327, 328, 335, 336, 464, 471, 481, 520.
Galt, Peder Ebbesen. 107.
Garff, Alex, lektor. 584.
Geleff, Poul, politiker, 640, 641.
Geismar, Eduard, professor. 677, 678.
Gemzøe, Henrik Michael, rektor. 374.
Gerlach, G. D., general. 502.
Gerlach, Vilhelmine, L. Th., operasangerinde, 691.
Gerlach, kapelmusikus. 691.
Gert, greve. X, 54, 67, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 377, 520, 555, 561 f.
Gether, H. L., ritmester. 490.
Giersing, Harald, maler. 516, 517.
Giesing, Jørgen, mølløejer. 171.
Gioniel, borger. 214.
Gjernals (Gjern Jacobsen), oberst, kammerherre. 585.
Glarvester, Villads. 412.
Glob, Anders, gardian. 136.
Goldberg, Nicolaj, skoleholder, 479.
Goldoni, digter. 554.
Gorm den gamle. 38.
Gram, H. C., købmand. 352, 459.
Gram, kaptajn. 465.
Gramb, Niels, frimester. 275.
Grand, Jens, borger. 85.
Grave, Anders Mogensen, hospitalsforstander. 217.
Gregfue, Chrestoffer, kongens jægermester. 204.
Gergersen, Jens, byfoged. 81.
Grieg, Edvard og Nina. 691.
Griis, Anders, borger. 85.
Griis, Peder. 251.
Griffenfeld, Peter, greve, statsmand. 537.
Groffve, Hans. 332.
Groningen, Mikkel von, billedskærer. 317, 506, 507.

Grundtvig, N. F. S. 106, 674, 682.
Grundtvig, Svend, folkemindeforsker. 383, 522.
Grønvaldt, J. C., garver. 460.
Grønvald, Poul Isac, orlogskaptajn. 510.
Guldbrandsen, Ole, skræddermester. 279.
Guldsmed, Chr., borger. 511.
Guldsmed, Lille Jens, borger. 511.
Guldsmed, Ole, borger. 86, 511.
Guldsmed, Ove, borger. 511.
Gunnensen & Elzelingen, fa. 295.
Gyldenstjerne, Mogens, kammerjunker. 204.
Gyldenstjerne, Niels Eriksen. 70.
Gøye, Albret. 202.
Gøye, Mogens. 81, 107, 120, 135, 138, 139, 140, 143, 144, 200, 204, 505.

H

Hald, Kr., dr. 19.
Hammer, Niels, borgmester. 141, 142, 143.
Hans, konge. 75, 78, 79, 84, 121, 124.
Hansen, Anna Margrethe. 286.
Hansen, Bendt, borgmester. 249, 332, 333, 392, 394.
Hansen, Chr., arkitekt. 501.
Hansen, Hans, forfatter. 557.
Hansen, Hans Chr., købmand. 256, 286, 290, 292, 450.
Hansen, I. T., arkitekturmaler. 502.
Hansen, Johan, felbereder. 272.
Hansen, Mads (Bendtsen), borgmester. 392.
Hansen, M., markmand. 355.
Hansen, P., arkitekt. 494, 690.
Hansen, Rasmus, købmand. 190, 256, 286, 290, 292.
Hansen, Søren, byfoged. 284.
Hansen, adjunkt. 371, 372.
Harald Gormssön (Blaatand). 23, 27, 28.
Harald Klak. 18.
Harrild, C., arkitekt. 516.
Hartogsohn, familien. 722.
Hartvig, Joseph. 262.
Hartvig, Nathan. 262.
Hartz, Chr., skomagermester. 722.
Hase, Ove, jydsk adelsmand. 102, 105, 569.
Hasselbalch, Frederik, rektor. 570.
Hasselbalch, Hans, eligeret borger. 447.
Hasselbalch, Niels, købmand. 448.
Hasselbalch, Peter, vejer i Randers. 570 f. f.
Hassing, Johan Christian, garver. 171.
Hatten, Jens v., købmand i Randers. 37.
Hauberg, Willy. 715.
Haugaard, Larsen H., afdelingsingeniør. 297.
Hee, Jørgen, biskop. 357, 360, 361.
Heiberg, J. L., digter. 563, 572.
Heimann, brygger. 695.
Hein, skoleholder. 479 f.
Heinemann, Gerson. 262.
Helgesen, Poul, lektor. 138, 140, 141, 144, 146, 522 f., 538.
Helms, H. S., skolebestyrer. 480.
Helsted, Søren Jensen, bysvend. 251.
Helvig, hertug Valdemars søster. 564.
Hemmer, slægten. 152.
Hendrichsdatter, Marie. 326.
Henningsen (Skauw), Jens, borgmester. 80.
Henning, klosterbroder. 135, 138, 139, 145.
Henrik III, engelsk konge. 83.
Henrichsen, Henrich, billedhugger. 325.
Hetsch, G., arkitekt. 515.
Hiernøe, Jens, billedhugger. 514.
Hingelberg, Johannes, discipel. 365.
Hinrichsen, Jørgen von Kiel. 272.
Hitler, Adolf. 567, 569.
Hjersing, A. S., købmand. 260.
Hjersing, H., tømmerhandler. 259.
Hjulbye, kirkevæрге. 176.
Hoff, H. M., dommer. 303.
Hoff, H. N., ritmester. 303.
Hofmand, Jep., borgmester. 391, 392.
Hofmand, slægten. 152, 255.
Hofmann, Søren, borgmester. 248, 254, 255, 316, 391, 393.
Hofmand, Søren, læge, dr. med. 393.
Hoffmannsthal, Hugo von. 531.
Holberg, Ludvig, digter, 555, 686, 714.
Holberg, Ludvig, kancelliråd, toldkasserer. 238, 483.
Holm, Just Christian, regimentskirurg. 220.
Holm, Niels, billedhugger. 593.
Holmer, Rasmus, krigsråd og borgmester. 436.
Holst, Christen Møller, sognepræst. 322, 472.
Holstein, oberst. 240.
Honnens, herredsfoged, kammerjunker. 587, 723.
Hoppe, Erik, maler. 516.
Hoppe, amtmand, kammerherre. 587, 723.
Hornsyld, Jens, præst. 514, 515.
Houelmand, Las. 406.
Hougaard, Anders, skoleholder. 479.
Hougaard, Jens Bay, gårdejer. 347.
Hougaard, Peter, maler. 516.
Hovedskou, Børge, maler. 516.
Huitfeld, Arild, krønikeskriver. 541.
Hunæus, v., kaptajn, chef for jægerkorpset. 456.

Hvid, Mikkel Thygesen, borgmester. 171, 207, 222, 332, 432, 433, 508.
Hvid, Peder, borger. 85.
Hvid, slægten. 152.
Hvide, Stig. 43, 182.
Hygom, Peder, biskop. 358.
Høg, Just, herremand til Vang. 505.
Høegh-Guldberg, Ove, stiftamtmand. 290, 292, 472.
Høegh-Guldberg, student. 220.
Hølleberg, Niels, borger. 113.
Høvring, Christian Pedersen, guldsmed. 513.
Høvring, Niels Peder, guldsmed. 513.

I

Ingemann, B. S., digter. 562, 566.
Ingerslev, H. P., til Rugaard. 303, 304.
Ipsen, Alfred Buntzen, forfatter. 575, 576.
Ipsen, præst. 575.
Iversen, Knud, markmand. 344, 345.

J

Jacob, bygmester. 201.
Jacobs, Anne, borgerske. 144, 147.
Jacobsdatter, Inge, nonne. 92.
Jacobsen, Anders på Stenalt. 70, 93.
Jacobsen, H. Carl, skoleholder. 480.
Jacobsen, H. P., skoledirektør. 464, 478, 481.
Jacobsen, Laurids, rådmand. 326.
Jacobsen, Lis, historiker. 24, 31.
Jacobsen, Niels, borger (ca. 1733). 465.
Jacobsen, Niels, borgmester. 204, 236, 247, 248, 254, 255, 256, 300, 327, 332, 391, 393, 400.
Jacobsen, S. A., tandlæge. 695.
Jansen, Klubien, premierløjtnant. 697.
Jens Bager. 268.
Jens Hattemager. 275.
Jens von Ålborg. 272.
Jensdatter, Lene. 235, 236.
Jensdatter, Inger. 330.
Jensen, Albert, byfoged. 81.
Jensen, Anders, bymand i Randers. 341.
Jensen, A. S., maler, professor i Hamborg. 516.
Jensen, Jacob, magister, sognepræst. 230, 465.
Jensen, Jens, rådmand. 378.
Jensen, Johs. V., forfatter. 582.
Jensen, Lauridtz, billedskærer. 327, 328, 329, 330, 508.
Jensen, Mikkel, byfoged. 81.

Jensen, Niels, byskriver. 396.
Jensen, Niels, tømmermand. 85.
Jensen, Peder, billedskærer. 327.
Jensen, Peder, kleinsmed. 280.
Jensen, Søren, byfoged (ca. 1613), rådmand og tolder. 397.
Jensen, byfoged (ca. 1800). 356.
Jensen, overtrompeter. 693.
Jepsdatter, Maren. 94.
Jepsen, Mads, borgmester. 80.
Jesper, brødsælger. 723.
Jessen, Hans, skoleholder. 479.
Jessen, Jes, maler. 285, 423, 514, 515.
Johannes, (Jens), provst i Århus. 69, 92.
Johnsen, William, barber. 588.
Jonsen, Simon, borger. 88, 89.
Jonessviz, S. Knvt. 74, 224.
Joseph, konge i Spanien. 238.
Josephsen, J., gæstgiver. 352, 689.
Jostesen, Jens, gardian. 138, 139.
Juul, Elisabeth til Brusgård. 309.
Just, snedker. 281.
Jørgen, bådsmand. 233.
Jørgen von Randers. 272.
Jørgensen, W., provst. 476.
Jørgensen, Magnus, maler. 509, 510.
Jørgensen, Niels, magister. 236.
Jørgensen, Niels, tolder. 552.
Jørgensen, Ole, grovsmed. 280.
Jørgensen, W., provst. 476, 674.

K

Kaare, Jens Andersen, borgmester. 247, 256.
Kabell, M. T., præst. 676.
Kahrs, Ole, præst i Hem-Sem. 577.
Kall, Abraham, historiker. 359.
Kampmann, Carl Adam, grosserer. 715.
Kampmann, Chr., arkitekt. 374, 516.
Kampmann, Hack, arkitekt, kgl. bygningsinspektør. 374, 502, 516.
Karl Gustav, svensk konge. 228.
Karl, kong Valdemars frænde. 99.
Karmark, Jens Pedersen, borgmester. 436, 439, 551, 552.
Karmark, Thomas, rådmand. 171, 344, 436.
Kauffmann, H., adjunkt. 551, 552, 554.
Kellermann, Chr., violinvirtuos. 572.
Kellermann, O. Ø., købmand. 274.
Kierkegaard, Søren. 565, 678.
Kiercheterp, Christen, discipel. 359.
Kindelan, Juan, spansk generalmajor. 215, 238.

- Kingo, Thomas, salmedigter. 537, 540, 541, 548, 549.
- Kipling, Rudyard. 714.
- Kipp, E., grosserer. 354.
- Kirketerp, Ditlev, købmand, etatsråd. 129, 211, 250, 256, 320, 361, 447, 467, 468, 470, 471, 479
- Kirsten, Johan. 31.
- Kjær, Mikkel Jensen, landmand. 354.
- Kjær, Søren, borgmester i Kolding. 530.
- Kjær, arkitekt, Odense. 688.
- Klem, J., købmand. 352.
- Klemen, broder. 138.
- Kleinsmed, Lars, borger. 86.
- Knabe, Christian, eligeret borger. 447.
- Knabe, Else Cathrine. 468.
- Knud den Hellige. 65, 68, 85, 97.
- Knud, kong Valdemars frænde. 97, 99.
- Knudsen, Chr., guldsmed. 511.
- Knudsen, Chr., skomagermester. 642.
- Knudsen, Jacob, valgmenighedspræst og forfatter. 676.
- Knudsen, J. K., proprietær. 512.
- Knudsen, Peter Christian, politiker. 592, 642, 643, 719.
- Koch, J., adjunkt. 682.
- Koefoed, etatsråd, borgmester. 461.
- Kolding, Peder Jensen, billedskærer. 334, 508.
- Koppelow, Nicolaus, borger. 85.
- Kordtzen, købmand. 377.
- Kort, broder. 136.
- Krabbe, Anne, Jacob Bjørns til Stenalt. 506.
- Krag, Jens Nielsen, prior. 144, 145, 146.
- Krag, Niels. 204.
- Kragh, Otto, grosserer og borgmester. 591, 684.
- Kristensen, Niels, præst. 146, 147.
- Kristensen, Søren, foged. 139.
- Kristoffer, rakker. 381.
- Krogsgaard, Jens Peter, købmand. 459, 460.
- Krok, Eske, høvedsmand. 107.
- Kruppen, Otto, hærfører. 200.
- Kruise, Anders, bygmester. 322, 514.
- Kruise, Erik Nielsen, sølvsmed. 511.
- Kruise, Rasmus Henrik, maler. 673.
- Kældersvend, Esbern, borger. 85.
- Købke, Christen, maler. 502.
- Købmand, Mathis, borger. 86.
- Køen, Peder. 203.
- Køster, S. L., apoteker. 459, 486.
- L**
- Labri, »professor«, markedsøgler. 719.
- Lang-Gret. 381.
- Lang, Jens Svendsen. 135.
- Lang, Mads, reformator. 135, 140, 141, 142, 145, 200.
- Lange, Niels, købmand. 459.
- Lange, Niels, »værtshusmand«. 684.
- Langebek, Jakob, historiker. 338.
- Langkniv, Jens. 235, 381.
- Lars, kusk. 715.
- Lars rent hår. 235.
- Larsen, madam (bidrag til skolen). 465.
- Larsen, P., maler. 593.
- Larsen, Sofus, overbibliotekar. 520.
- Lassen, Jens i Helstrup. 343.
- Lassen, Otto, V. og hustru, overlæge. 498, 499, 554, 692, 716.
- Lassen, Peder, borgmester. 247, 249, 255, 256, 393
- Lassen, Peder, justitarius. 393.
- Lassen, S., købmand. 370.
- Lassen, Thøger, provst og rektor. 527.
- Lasson, slægten. 152, 255.
- Lauridsen, Daniel, podemester. 208.
- Lauridsen, Niels, skomagermester. 459.
- Lauridsen, Peder, (Panter), slotsbefalingsmand. 106.
- Laurithsen, Peder, vognmand. 283.
- Lauritzen, Jesper, borgmester. 184, 324, 326, 331, 393, 465.
- Lauritzen, Jørgen, tinstøber. 280.
- Lehmeier, P. N., fattiginspektør. 644.
- Lemmich, Niels, skoleholder. 466.
- Lemmiche, Siri Henningsdatter. 327.
- Leschly, E., oberst, XI.
- Levin, Nathan. 262.
- Levinsen, Johannes, præst. 575.
- Levinsen, Lorentz, præst. 575.
- Lillianschiold, Frantz de, rådmand og herredsfoged. 445.
- Lilie, Andreas, skolemester. 465.
- Lindhardt, P. G., professor. 674.
- Lindwurm, Niels, borger. 85.
- Lorentz, Vilh. C. von, amtmand. 485, 490.
- Louise, kronprinsesse. 589.
- Ludvig af Bayern. 564.
- Ludvigsen, Bertel, købmand. 459.
- Lund, A., ingeniør. 496.
- Lund, Christian Hugo. 320.
- Lund, L. S., rektor. 363, 365, 366, 367, 557, 558.
- Lunge, Ove. 107.
- Lydbert, klosterbroder. 92.
- Lykke, Frans til Overgaard. 325.
- Lykke, Peder. 81.
- Lyngbye, Jens, præst. 558.

Lyschander, Cl., historiker. 108.
Lüttichau, Chr. D., minister. 719.
Lützow, oberst. 689.

M

Madsdatter, Karen (Niels Mogensens enke). 218.
Madsen, Jens, sølvsmed. 511.
Madsen, Morten, superintendent. 528.
Madsen, Søren. 281.
Magnus Erlingssøn, norsk konge. 98.
Magnussen, Viggo, discipel. 371.
Malling, Anders, discipel. 359.
Maler, Herman, borger. 86.
Maler, Johan, maler (vistnok Johan Jørgensen).
505, 507.
Mammen, Anders Sørensen, borger. 512.
Mammen, Lars. 310.
Mammen, madam på Vestergrave. 381.
Mander, Karel van, maler. 507.
Marcussen, Morten, bager. 269, 270.
Margrethe, dronning. 69, 77, 88, 89, 95, 224.
Mariager, Jens, gårdskar. 723.
Mariane, prinsesse af Mecklenburg-Strelitz. 573.
Marie Sophie Frederikke af Hessen Kassel, Fr. VI's
dronning. 572.
Marstrand, W., maler. 502.
Marsvin, Otto, lensmand. 222, 251, 326.
Martin af Tours. 129.
Mattat, Charles Franciscus, garver. 274.
Mattat, Chr., handskefabrikant. 459.
Mathiesen, Jens, prior. 70, 124.
Mathiesen, Laurids. 280.
Mathiesen, Oscar, maler. 593.
Mathiesen, Rudolph, vejemester og markinspek-
tør. 355.
Mathiesen, Thomas, lærer. 470.
Matthiessen, Hugo, magister, forfatter, XI. 36,
55, 65.
Melchiorsen, G., købmand. 352.
Meldahl, Ferd., arkitekt. 501, 515.
Metz, Abraham Moses. 266.
Metz, Carl Abraham. 266.
Metz, Moses Abraham. 266, 722.
Meyer, Heinrich. 263.
Meyer, stadshauptmand. 456.
Michaelis, Karin, forfatterinde. 579, 580.
Michaelsen, M., konsul. 242, 244, 245, 480, 684.
Michelsdatter, Anne. 192.
Michelssøn, Niels, bogtrykker. 256.
Mikkelsen, klokker. 383.
Mikkelsen, Peder, borgmester. 80.
Milan, Carl Fr., maler. 509.
Milan, Christian Ulrik, maler. 509.
Milton Jensen, C., maler. 501, 502, 588.
Mogensen, Jep, borgmester. 80, 84.
Mogensen, Jep, selvejerbonde. 254.
Mogensen, Niels, borgmester. 310, 334, 391.
Molbech, Chr., forfatter. 564.
Moltke, A. L., generalløjtnant. 322, 483, 485.
Moltke, Erik, runolog, cand. mag. 24, 31.
Moltke, Fikke, høvedsmand. 107.
Morell, Hans, discipel. 359.
Morhof, Heinrich, professor. 544, 551.
Morsing, Chr. Thorkildsen, professor. 232.
Morsing, Kirsten fra Lime. 160, 235.
Morten, bager. 270.
Mortensen, M., redaktør. 478, 638.
Mortensen, Niels, kirkevæрге. 331.
Mossin, Hans Dinessøn, magister. 331.
Moth, Mathias, oversekretær. 542.
Munk, Kaj, præst og forfatter. 567.
Munk, Peder, borgmester. 80.
Munk, Peter, kannik i Århus. 69.
Müller, Rob., korttegner. 62.
Møller, Anders, borger. 85.
Møller, Hans Henrik Nikolaj, privatlærer. 570.
Møller, J. S., sagfører, branddirektør. 554.
Møller, Peder Chr., købmand. 190.
Møller, Peder Christian, læge. 561.
Møller, Peder i Hvide mølle. 222.
Møller, Rasmus, eligeret borger. 447.
Møller, Rasmus Pedersen i Hvide mølle. 222.
Møller, Søren, proprietær til »Slyngborg«. 609,
610.
Møller, discipel. 368.
Mørch, vinhandler. 689.
Mørup, Chr., bygmester. 321, 322, 336, 337, 513.

N

Napoleon, I. 238
Nathansen, Hirsch. 266.
Nathansen, Isac. 265.
Nathansen, Julius. 266.
Nathansen, Michael. 265.
Nathansen, Moses. 265.
Nathansen, Nathan. 265.
Nathansen, Wulff. 265, 722.
Naur, Elias, skolemand. 537, 540.
Neckelmann, Ludvig Conrad, byfoged og borg-
mester, X. 54, 239, 272, 279, 310, 311, 312, 444,
445, 457, 562.
Neergaard, J., læge. 554.

Neuhaus, Siegfred, maler. 517.
 Niels, bagersvend. 268.
 Niels, gråbroder. 135, 141.
 Niels, konge. 504.
 Nielsdatter, Karen. 326.
 Nielsdatter, Maren. 327.
 Nielsen, Carl, komponist. 582.
 Nielsen, Christiern af Helsted. 338.
 Nielsen, Christen, købmand. 318, 328.
 Nielsen, Jacob, officer og godsejer. 393.
 Nielsen, Jais, maler. 516, 517.
 Nielsen, Jens, borger ca. 1650. 507.
 Nielsen, Johs. Hammersberg, maler. 517.
 Nielsen, J. M. G. H., litterat. 563, 565.
 Nielsen, Kaj, billedhugger. 596.
 Nielsen, Karl Martin. 31.
 Nielsen, Laurids, forfatter. 524.
 Nielsen, Mogens, rådmand og tolder. 170, 222,
 317, 506, 507.
 Nielsen, Niels, byfoged. 81.
 Nielsen, Niels Leergaard, maler. 516.
 Nielsen, Peder, borgmester. 80.
 Nielsen, Poul, rådmand. 40, 247, 256.
 Nielsen, Sophus, musikdirektør. 693.
 Nielsen, Steffen, borgmester. 80.
 Nielsen, kontorist. 691.
 Nissen, Øllegaard Chr. 513.
 Norman, Peter, guldsmed. 511, 512.
 Normandt, Ernst, adelsmand. 204.
 Notke, Bernt, billedskærer. 128, 504.
 Nyerup, Rasmus. 550.
 Nærup, Mikkel, eligeret borger. 447.

O

Oehlschläger, Adam. 556, 572, 714.
 Olavius, J. Lønborg, digter. 484, 556, 557.
 Olavius, Johannes, forfatter. 544 f.
 Olavius, Olaf (Olafsson), tolder i Mariager. 556.
 Olivarius, Tage, arkitekt. 502.
 Olsen, Ole, præst. 465.
 Olrik, Jørgen, museumsinspektør. 511, 512.
 Olufsdatter, Kirsten. 208.
 Olufsen, Oluf, borger og bager. 463.
 Olufsen, Peder, gråbroder. 145.
 Oppenheim, Salomon. 262.
 Oppenheim, Ville, malerinde. 516.
 Ostefeld, S., exam. jur. 311.
 Ott, Olga, forfatterinde. 582.
 Otto, prins af Danmark. 562.
 Ove, E., købmand, og enkefru Ove. 258, 713.
 Ovens, Jürgen, hofmaler. 509.

Overbeck, Jobst von. 209.
 Ovesen, Mads, provst. 131, 146.
 Ovesen, Per, præst. 94.

P

Paaske, Anders og Peder, borgere. 86, 91, 111.
 Paaske, Niels, borger. 90, 91, 97, 521, 522.
 Packness, Ejnar, bygningsinspektør. 337, 516.
 Paludan-Müller, Caspar Peter, historiker. 99.
 Paludan-Müller, Fr., forfatter. 714.
 Palnesen, Nis, borgmester. 80.
 Parsberg, Mandrup, til Hagsholm. 254.
 Paulsen, P., arkitekt. 683.
 Peder Hatstaferer. 275.
 Peder Skolemester. 235.
 Pedersdatter, Gertrud. 527.
 Pedersdatter, Inger, tjenestepige. 407.
 Pedersdatter, Maren. 254, 327, 393.
 Pedersen, Anders, markmand. 344.
 Pedersen, Anker, købmand. 394.
 Pedersen, Christen, byfoged. 397.
 Pedersen, Jens, borgmester. 80.
 Pedersen, Jon, borger. 88.
 Pedersen, Niels, borgmester. 80.
 Pedersen, Niels, skytte. 208.
 Pedersen, Peder, borgmester. 331.
 Pedersen, Peder, hospitalsforstander. 248, 307.
 Pedersen, Rasmus, borger. 248.
 Pedersen, Rasmus, borgmester. 80, 136.
 Pena, spanier. 239.
 Persen, Rasmus, rådmand. 94.
 Persen, Søren, af Komdrup. 338.
 Peter fra Køge. 272.
 Petersen, Holger, landstingsmand. 245.
 Petersen, Jørgen, renteskriver. 188.
 Peto, Brassy og Bett, engelsk firma. 170, 222.
 Petter von Helsingborg. 272.
 »Pigernes Jens«, original. 723.
 Piper, Christian, bartskeer. 284.
 Plautus, romersk digter. 529.
 Plessen, C. L. v., stiftsbefalingsmand. 280.
 Ploug, Carl, forfatter. 675.
 Pontoppidan, Dines, præst. 220, 674, 675.
 Pontoppidan, Erik (Danske atlas). 226, 237, 238,
 274, 276, 311, 312, 320, 416, 544, 600.
 Pontoppidan, Henrik, forfatter. 503, 555, 576 f.,
 596 f., 675.
 Pontoppidan, Morten, forfatter, præst. 575, 576,
 674, 675, 722.
 Popper, David, violoncellist. 691.
 Posselt, I. A., arkitekt. 500.

Poulsdatter, Anna (Nielsen). 528.
 Poulsen, Ancker, rådmænd, købmand, byfoged og hospitalsforstander. 247, 393, 394, 397.
 Poulsen, Frederik, forfatter. 580 f.
 Poulsen, justitsråd, ejer af Hvide mølle. 222.
 Poulsen, kaptajn, D. F. D. S.'s agent. 720.
 Poulsen, Mads, borgmester. 393, 394.
 Poulsen, Mathias, bygmester. 322.
 Poulsen, Mourids, præst i Karup. 138.
 Poulsen, Søren, eligeret borger. 447.
 Poulson, Jens. 334.
 Poulson (slægten). 152, 255.
 Povelsdatter, Karen (g. m. Bent Hansen). 332.
 Povelsdatter, Margrethe (Mergrethe). 222, 317.
 Povlsen, Karl, valgmenighedspræst. 575.
 Povlsen, Thomas, borger. 228, 542.
 Powisch, Otto, generalkrigskommissær. 426.
 Prang, Jens, borger. 136.

R

Raadscher, Christen, kirkevæрге. 341.
 Raband, Niels, borgmester. 80, 85.
 Rampi, Peder Munk, borger. 85.
 Ranch, Hieronymus Justesen, præst. 529 f.
 Randrop, Lauritz Nielsøn, hospitalspræst, X. 207, 230, 245, 253, 311, 526, 537 f.
 Rantzau, Johan, feltherre. 226.
 Rasch, Aug., premierløjtnant. 561.
 Rasch, Frederik, provst. 514.
 Rasch, Ole Magnus, maler. 514.
 Rasmusdatter, Anna (g. m. Bent Hansen). 332.
 Rasmusdatter, Anne (g. m. Ditlev Kirketerp). 129.
 Rasmusdatter, Karen. 317.
 Rasmussen, Christen. 279.
 Rasmussen, Christen, markmand. 344, 345.
 Rasmussen, Frands, byskriver. 396.
 Rasmussen, Holger, arkitekt. 496.
 Rasmussen, Jens. 279.
 Rasmussen, Melchior. 275.
 Rasmussen, Poul, udgiver af viser. 550.
 Rasmussen, R. P., skomagermester. 352.
 Rauch, kapelmusikus. 691.
 Ravn, Ove, borger. 86.
 Ravnborg, Rasmus. 354.
 Rawert, maler. 435.
 Ree, Isac Philip. 264.
 Ree, Julius. 264, 293, 305.
 Ree, Philip. 264.
 Ree, Philip Hartvig (& co.). 184, 264, 460.
 Reersen, Mathis, byfoged. 81.
 Reimer, Daniel Henrich, klokkestøber. 284, 320.

Reinat, J. Baltzar, maler. 509.
 Rentzel, Valentin (håndskrift). 519.
 Resen, Peder H. (atlas). 36, 113, 120, 151, 156, 159, 161, 162, 165, 170, 171, 174, 175, 184, 189, 206, 222, 228.
 Reutzelin, Anna, g. m. senator Lucas v. Spreckelsen. 207.
 Reventlow, Anna Sophie. 382.
 Reventlow, Conrad, greve. 307, 310.
 Richardt, Chr., forfatter. 584.
 Rigtrup, skomagermester. 474.
 Ring, Edv., billedhugger. 562, 574.
 Ring, L. A., maler. 502.
 Robl, skræddermester. 459.
 Roede, Antonette. 343.
 Roede, Stephan (de Roeder). 218, 222, 343.
 Rohde, Johan, maler. 502, 503.
 Rosendal, Christian, hører. 362.
 Rosenkrantz, Erik Ottesen. 81, 506, 511.
 Rosenkrantz, Gunde, lensmand. 544.
 Rosenkrantz, Henrik Nielsen. 506.
 Rosenkrantz, Holger. 544.
 Rosenkrantz, Jørgen. 506.
 Rosenkrantz, Karen, abbedisse. 146.
 Rosenkrantz, Mette Nielsdatter. 506.
 Rosenkrantz, Niels Eriksen. 81, 505, 506.
 Rosenkrantz, Otte Nielsen. 70, 81, 90, 91, 505, 506.
 Rosenørn, Mathias H., amtmand, X. 678, 680, 682, 691.
 Rosenørn (slægten). 255.
 Rostoch, Mads Pedersen, præst. 537, 540.
 Rousseau, Jean Jaques. 483.
 Rubens, P. P., maler. 332, 508.
 Rud, Jørgen. 201.
 Rudolphsen, Poul, skoleholder. 463, 479.
 Runestensnavne, se under afsnittet om runestene. 20—31.
 Rützau, Johannes, præst. 677.
 Ræff, Poul, kannik. 523, 524.
 Rørdam, Valdemar, forfatter. 583.
 Røverskytte, Jens, borger. 85.

S

Sabroe, Joseph, skoleholder. 479.
 Sadelmager, Niels, borger. 86.
 Salling, Henning, billedhugger. 325.
 Sander, Levin Christian, forfatter. 555, 556, 561.
 Satter, dr., tysk pianist. 691.
 Saxessøn, Peder. 256.
 Saxo. 35, 97, 298, 541.

- Scavenius, J. Fr., politiker. 676.
 Schaldemose, V. F., anlægsgartner. 484, 485, 486, 490.
 Scharling, Peter Jørgen Chr., præst. 675, 676, 677.
 Schelde, Niels, regimentsskriver. 174.
 Schiøth, Jens Ridderman, rektor. 361, 362.
 Schleppegrell, Fr. A., general. 574.
 Schleuss, buntmager. 371.
 Schmidt, Daniel, vinhandler. 571.
 Schmidt, Niels, boghandler. 560.
 Schmidt-Nielsen, L., maler. 517, 605.
 Schou, N. C., snedkermester og politiker. 640, 641.
 Schov, Peder Mogens, rådm. 317, 331.
 Schovelin, Axel, maler. 489.
 Schütte, Hans, maler. 332, 508.
 Schøffel, Jørgen, bygmester. 325, 326.
 Secher, Vald., maler. 517.
 Sedivy, tegner. 713.
 Seefeld, Enevold. 147.
 Seidelin, A. F., glarmester. 459.
 Seiersen, handelskommis. 691.
 Sidsel Langs. 381.
 Simesen, Viggo, maler og sanglærer. 502.
 Simon, Abraham. 263.
 Simonsen, H. C., sanglærer. 561, 573.
 Simonsen, Jost, kirkevæрге. 329.
 Simonsen, Jørgen Ernst, sanglærer og organist. 572, 573.
 Simonsen, Sjøfren, handelsmand på Friederichshald i Norge. 327.
 Simonsen (Simesen), Søren, viceborgmester. 51, 161, 162, 165, 171, 184, 209, 210, 288, 289, 334, 335, 339, 416, 510.
 Sinding, P. Chr., discipel. 368.
 Skaaning, Simon, prædikant. 135.
 Skeel, Christen (død 1688). 308, 508.
 Skeel, Christen, rigsråd (død 1595). 309.
 Skeel, Jørgen. 318, 325, 507.
 Skipper, Gregers. 234.
 Skjønning, Christian, dr. 152, 246, 255, 334, 542.
 Skram, Jørgen, lensmand. 298, 453.
 Skram, Niels, lensmand. 251, 299.
 Skriver, Christen, byskriver. 396.
 Skriver, Jens, fra Krstrup. 91.
 Skriver, Niels, borgmester. 248, 391.
 Skræder, Jens, borgmester. 50, 80.
 Slache, Arent, billedskærer. 334, 508.
 Slamberg, H. C., præst. 676.
 Smed, Bertel. 214.
 Smed, Iver, borger. 85.
 Smed, Peder (Per). 137, 523.
 Smed, Peder, præst. 136, 137, 138, 523.
 Smed, Thomas, byfoged. 81.
 Smidth, Hans, maler. 241.
 Smith, J. F., boghandler. 560, 562.
 Snare, Erland Jonsson. 40.
 Snorre Sturlason. 14, 98.
 Snurom, Christen. 235.
 Snøvl-Stin'. 381.
 Sommer, Kresten, adelsmand i Gjandrup. 147.
 Sommerfeldt, skoleholder. 466.
 Sorterup, Jørgen. 550.
 Splythow, Hans, borger. 85.
 Sporesmed, Christiern, borger. 85.
 Spreckelsen, Lucas von, Hamborg. 206.
 Spreckelsen, Peter von, til Dronningborg. 171, 206, 207, 209, 210, 328, 335, 344, 345, 378, 379, 538.
 Stabells enke. 349.
 Stadfeldt, S. A., borgmester. X, XII, 153, 154, 157, 162, 166, 185, 210, 215, 262, 272, 275, 310, 311, 352, 353, 444, 445, 451, 464, 471, 481.
 Staffensdatter, Maren, fra Rårup sogn i Bjerre herred. 410.
 Stakked Morten. 87.
 Stakket Maren. 235.
 Steenbech, Johan, borgmester. 391, 394.
 Steenfeldt, kancelliråd og hustru Cathrine. 361, 465.
 Steffensen, Poul, maler. 517.
 Stein, Th., billedhugger. 561.
 Stemann, Chr. L. v., amtmand, kammerherre. 485.
 Stemann, G. C. V. H. v., stiftamtmand. XI, 236, 476, 477, 502, 587, 637.
 Stens, Bodil. 171, 207, 208, 209, 378, 380.
 Stig Hvide. 43, 182.
 Stilling, Herm., bagermester, landstingsmand. 478, 495, 591 f.
 Strangesen, Søren, borger. 85.
 Strube, Palne, borger. 85, 88.
 Struensee, Johann, kabinetsminister. 482.
 Studsgaard, vinhandler. 561.
 Stygge, Hans, lensmand. 162, 182, 188, 200, 201, 202, 203.
 Stürup, gymnastiklærer. 371.
 Svane, Jens, rådm. 84.
 Svane, Niels Pedersen, rådm. 344, 436.
 Swane, P. D., borgmester. 637.
 Swane, S., maler. 517.
 Svarteskytte, Jens, borger. 85.
 Sven, broder. 140.
 Svend, biskop i Århus. 562.

Svend Grathe. 35, 65, 85, 97, 98.
Svend Trøst. 104, 105, 562, 563, 566.
Svend Tveskæg. 28.
Svolgaard, Niels, byskriver. 396.
Syskind, A., religionslærer. 266.
Syv, Peder. 526.
Søegaard, Ole Borch, discipel (sen. conrector).
360, 362.
Søfrensen, Simon, rådmand. 327.
Søndergaard, Jens, maler. 516.
Sørensen, Hans, borger. 248.
Sørensen, Henrik, maler. 516.
Sørensen, Mikkel, borgmester. 432.
Sørensen, Peder, selvejer-gårdmand i Lem. 346.
Sørensen, Rasmus, skoleholder. 479.
Søren Smed. 268.

T

Tang Kristensen, Evald, folkemindesamler. 383.
Tange, Thord, skoleholder. 465, 466.
Tavsen, Hans. 522 f.
Telling, Søren, musikdirektør. 495, 589, 688, 693.
Terents, romersk digter. 529.
Therkildsen, Andreas, møller. 222.
Thielemann, C. G. F., kgl. bygningsinspektør.
515.
Thiele, J. M. (folkesagn). 207, 383.
Thomasdatter, Cathrina. 334.
Thomsen, Carl, maler. 594.
Thomsen, Domianus Dall, provst. 509.
Thomsen, Vilhelm, sprogforsker. 593 f.
Thorbjørnsen, provst. 478.
Thorgund (Trugundis), nonne. 69.
Thorsen, Carl Adolph, rektor. 370.
Thorup, Lauritz Peter, lærer. 573.
Thorup, Otto, lærer, 498.
Thorvaldsen, Bertel, billedhugger. 336, 515.
Thrane, Jens, maler. 509.
Thrane, Mogens, maler. 324, 510.
Thygesen, P., købmand. 486, 554.
Thygesen, skolemester. 472.
Thøgersen, Peder, præst og rektor. 526 f.
Tommerup, skoleholder. 466.
Torbernsen, Jens, borgmester. 80.
Tordsen, Jens Jensen, kaldet Skytte. 88, 89.
Torstenson, Lennart, svensk general. 227.
Trane, O. F. C., købmand. 354.
Trap, Cordt, nationaløkonom. 599.
Trap, Jens Peter, forfatter, kabinetssekretær.
598 f.
Troid, Claus, borger. 86.

Tømmermand, Niels Christensen. 190.
Tømmermand, Niels Jensen, borger. 85.
Tømmermand, Peder, borger. 85.
Tømmermand, Søren. 381.
Tønder, Hans Jacobsen. 465.
Tørslew, H. F. B., landmåler. 153, 352.

U

Udbye, Søren, Randers-borger. 345, 346.
Ugglas, Carl R. af. 504.
Uldall, F., arkitekt. X, 51, 55, 58, 59, 109, 110,
113, 115, 117, 159, 160, 170, 179, 193, 337,
483, 486, 515, 516, 682, 683, 684.
Utzon (Udson), Laurids Ebbesen. 254.

V

Valdemar, hertug af Sønderjylland. 564.
Valdemar Atterdag. 35, 37, 48, 50, 52, 54, 60, 61,
68, 77, 106, 159, 188, 193, 564, 566, 567.
Valdemar Sej. 57, 83, 108.
Valdemar den Store. 35, 65, 67, 97, 98, 99.
Vedel, A. S., historiker. 29, 526.
Vendelbo, Christiern, marsk. 89.
Vesteni, Erik, herremand. 71.
Viale, ritmester. 587.
Villadsdatter (Kirsten på trappen). 382, 383.
Ville, Niels, byfoged. 81, 89.
Villomsen, Mads, borger. 248.
Vind, Holger, vicekansler. 551.
Vinding, Andreas, forfatter. 582.
Vinstrup, Peder, biskop. 544.
Vinter, Mette Marie (Johan Budtz's enke). 436.
Vittinghof, Henrik von. 101.
Vognmand, Jep. 413.
Vos, Bernhard, borger. 85.
Værkmester, Anders, borger. 85.

W

Wadskiær, C. F., forfatter. 555.
Wallenstein, tysk hærfører. 196, 204, 226, 227,
229.
Walther, V. Th., professor, kgl. bygningsinspek-
tør. 220, 515, 516.
Wandall, Margrethe. 545.
Wassard, Jac. 513.
Welling, Rasmus, købmand. 161, 162, 470, 472.
Welling, slægten. 256.
Wessel, Joh. Herm. 570.
Westeni, Margrethe. 254.

Whitte, Hans Kofod, rektor. 372.
Wichmand, Joachim. 206.
Wiedewelt, Johs., billedhugger. 336, 514.
Wiinholt, Aug., arkitekt. 516, 678.
Wiese, Benjamin. 206.
Wilde, Alexander, amtsforvalter. 502, 503, 517.
Wildenrath, Chr. H., landkommissarius. 590.
Wildenrath, Johan Peter von, kammerherre, regimentschef. 590 f.
Wilhjelm, Fr., præst. 675.
Willadsen, hospitalsforstander. 216.
Willumsen, billedskærer. 478.
Wilsing, Heinrich, billedskærer. 504.
Wimmelmann, bager. 260.
Wimmer, Ludvig, professor. 28, 30.
Windtmølle, Morten, rektor. 358, 359.
Winge, M. P., rebslager. 283, 488.
Winge, Peder Winther, rebslager. 283.
Winter, Rasmus, tolder. 552.
Winterfeld, oberst. 242.
Winther, Christian, digter. 572, 573, 714.
Winther, Mathias, skribent, eskadronskirurg. 559.
Winther, Niels Andersen, rådmænd. 236.
Wintmølle, Jens Mortensen. XI, 210, 554.
Wodschou, Hans Sophus, discipel. 373.
Wolf, Jens Lauritson. 246.
Wolff, Henrik. 204.
Worm, Ole. 29, 66, 544.

Worm, Pauline, forfatterinde. 573 f., 674, 675.
Worm, Peter, præst i Krstrup-Hornbæk. 574.
Wrangel, svensk general. 190, 228.
Wreschner, Meyer Abraham. 266, 722.
Wuchters, Abraham, maler. 507.
Wulff, Israel Carl. 262, 263.
Wulff, Jacob. 262.
Wulff, Joseph Carl. 263.
Wyke, Niels, maler. 677.
Wærum, Jens Peter Jensen, arkitekt. 501, 675, 677, 679.
Wærum, Mads Hansen, sølvsmed. 511.

Z

Zastrow, v., oberstløjtnant. 240.
Zehngraff, Chr. A., maler. 501.
Zehngraff, Gebhardt, fotograf. 501.

Æ

Ægidiesøn, Nicolai. 334.
Ægidius, slægten. 255.

Ø

Østerbye, P. C., bager. 723.
Østergaard, Christen J., dyrlæge. 498.

Sted- og sagregister

Å

- Åbenrå. 514.
Åbo syssel. 4, 15.
Åbro. 302.
»Ågården«, ejendom. 628.
Ålborg. 68, 150, 152, 154, 196, 197, 198, 237, 251, 268, 307, 318, 327, 360, 408, 462, 526, 543, 546, 548, 609, 613, 638, 649, 650, 658, 659, 664, 682, 692.
Ålum. 21, 29, 66.
Ålumstenene. 24, 25, 27, 31.
Århus, Aros (amt). 1, 7, 15, 21, 27, 35, 39, 70, 106, 108, 129, 135, 140, 141, 142, 150, 152, 154, 157, 196, 197, 198, 212, 215, 216, 227, 228, 241, 246, 264, 272, 274, 284, 306, 316, 322, 358, 359, 360, 367, 370, 371, 446, 483, 507, 523, 524, 526, 527, 528, 543, 546, 547, 548, 551, 575, 600, 613, 626, 638, 640, 649, 650, 655, 656, 658, 659, 664, 682, 696, 698.
Århusgård len. 254.
Århus hospital. 148, 212, 410.
Århusvejen. 5.
Årslev. 4, 16, 144, 228, 229.

A

- Adelgade. 36, 153, 154, 157, 158, 162, 225, 242, 603, 607, 614, 623, 630, 706.
Administrationsbygningen i Vestergade. 622.
Aggershus. 201.
Aislaby. 26.
Albæk (Albæk s.). 12, 514.
»Alderstrøst«, byggeselskab. 614.
»Alfa«, haveselskab. 622.
»Allégården« på Vester allé. 625.
»Alliance«, haveselskab. 615, 621.
Alling (ådal). 16, 23.
Almindebed. 41.
Alstrupgård. 19.
Altona. 263.
Amager. 536.
Amalienborg. 589.

- Amdisborg. 251.
Amsterdam. 250, 261, 263, 509.
Amtmandens have i Randers. 158, 604.
Amtmandsboligen. 502, 514, 604.
Amtssygehuset. 621.
Amtstuegyde. 38, 604.
Anbæk. 259.
»Anden rådmands fald«. 340.
Anemonevej. 621, 628, 629.
Angler, folkestamme. 15.
Anholt. 552.
»Ankerhus«. 475.
Ans. 201, 304.
Antwerpen. 332, 508.
»Apelbek«. 338, 339.
Apethorpe. 26.
»Apostelgården«. 319, 606.
»Apostelgården«, laksegård. 310.
»Apotekergården«, laksegård. 312.
Apotekerstræde. 38, 42, 52, 109, 156, 616.
Arbejdernes bygge- og alderdomsunderstøttelsesforening. 609, 616.
»Arbejdernes kolonihaver«. 615.
Arents ejendom. 611.
Aristokratisk borgerstyre 1536—1682. 387 f.
Artillerivej. 629.
Asavænget. 629, 631.
Asferg (Asferg s.). 18, 21, 23, 66, 214.
Asfergstenen. 25.
Askildrup (Ølst s.). 19, 25.
Asmild kloster. 509.
Asselby. 26.
Assens (Falslev s.). 2.
Assens, købstad. 39.
Assentoft (Essenbæk s.). 18.
Asyler i L. voldgade. 606.
Auning. 381, 511.

B

- Badstueengen. 231.
Bagergyde. 36.
Bagerlaug i Randers. 269.

- »Ballen«. 292.
 Banegården. 614, 655.
 Barnby. 26.
 Bartskærere i Randers. 284.
 Bastrups allé. 708.
 Bay-Kirketerp'ske borgerskole. 478, 606, 611, 680.
 Baysgyde. 156.
 Bay'ske borgerskole. 472.
 Bay'ske fattigskole. 472.
 Bedeengen. 293.
 Befolkningskurve. 630.
 Befæstningen, den ældste. 37, 44 f., 168, 217.
 Befæstningen fra ca. 1550. 37, 108, 156, 158, 187 f., 195, 228.
 Benzon, herregård. 587.
 Bering's, Th., legat. 465.
 »Bertels jord«. 345.
 »Bethania«, missionshus. 678.
 Berthelsensgade (Berthelsensvej). 165, 609, 617, 624.
 »Bettysminde«. 353, 498.
 Biblioteket. 679 f.
 Bidstrup. 571.
 Bierager sogn (Hads herred). 214.
 »Bierringgården«, laksegård. 293, 310, 312.
 Bies, frk. Else, skole. 481.
 Bindingsværksarkitekturen. 313 f.
 Birka. 52.
 Birkerød kostskole. 696.
 Bjellerup. 19, 194, 202, 206, 211, 243, 341, 347, 535, 698.
 »Bjellerupgården«, laksegård. 310.
 Bjergby. 17, 202, 347, 349.
 Bjerregrav. 4, 14, 21, 22, 29, 68, 723.
 Bjerregravstenene. 22, 25.
 Bjerring (mølle). 302, 303, 304.
 Bjerringbro. 259, 305.
 Bjørnholm (sen. Høgholm), herregård. 505, 506, 511.
 »Blåleret«. 41.
 Blegen. 41, 350, 489.
 Blendstrup. 19.
 Blendstrup (Hellum herred). 228.
 Blichfeldts, Lauritz, ejendom. 115, 116, 179, 443.
 »Blokhaven«, boligkompleks. 628.
 Bode. 19.
 »Boligforeningen af 1940«. 628.
 Boller, herregård. 505, 511.
 »Bombøbøssen«. 721.
 Bordeaux. 250.
 Borgergade. 604, 622.
 Borgerlige ombud. 400 f.
 Borgerrepræsentationen, kgl. anord. 24. oktober 1837, 457 f.
 Borgervæbningen. 452 f.
 »Borggården«. 625.
 Borgmesterboligen, kgl. 502.
 Borgmesterembedet. 80, 388 f., 434, 445, 635 f.
 »Borgmesterfaldet«. 350.
 »Borgmestervangen«. 628.
 Borup, nørre. 4, 207, 279, 339, 340, 341, 344, 345, 379, 498, 558, 698.
 »Boulevardgården«, ejendom. 625.
 Bovbjerg. 7.
 »Brage«, musikforening. 691 f., 718.
 »Bragi«, elevsamfund. 575, 576.
 Brandvæsnet. 234, 440 f.
 Brasilien. 265.
 Brastrup. 75, 136, 193, 340, 341, 342, 344, 345, 347, 698.
 Brattingsborg. 562.
 Braunschweig, landsdel. 516.
 Bredstrupsgade. 612, 625.
 »Brems agre«. 340.
 Brenningerne (bredningerne). 41.
 »Brenninggården«, laksegård. 310.
 Brock-Bredal'ske drengeskole. 478, 680.
 Brock-Bredal'ske friskole. 474 f.
 Brock-Bredal'ske pigeskole. 478.
 »Brofjerding«. 16, 298.
 Bro på Als. 52.
 Bryggen. 156, 169.
 Bryggergård, gl. sagn herom. 87 f.
 Brændingen (grund i fjorden). 292.
 Brødregade (Brorgade). 36, 39, 46, 48, 66, 113, 120, 136, 149, 150, 152, 155, 156, 157, 174, 180, 181, 182, 200, 210, 224, 229, 257, 258, 263, 280, 316, 318, 356, 469, 520, 609, 622, 623, 675, 683, 706.
 Brømsebro. 228.
 Brønde. 170.
 Budolphi kirke i Ålborg. 327, 508.
 Bulbjerg. 3.
 Bulhuse. 109.
 Burgund. 128.
 Burschesgade. 36, 150, 157, 181, 200, 224, 229, 604, 622, 707.
 »Burschesgades forlængelse«, I/S. 622.
 »Buskegård«, fiskegård. 307.
 Byens porte efter reformationen. 157 f.
 »Byfogedens fald«. 340, 350.
 Byfogedembedet. 80, 396 f., 437 f.
 Bygholm len. 254.

Byskriverembedet. 82, 395 f., 437 f.
»Byskriverfaldet«. 340, 350.
Bückenberg i Tyskland. 262.
»Bækkelund«, haveselskab. 615.
Bækkelund mølle ved Hald. 509.
Bøddelen. 406.
Bøgevej. 626.
Børglum kirke. 510.
Bøsbrovej. 624.

C

Calentegildets gård. 111, 113, 237.
Cambridge. 30.
Carolinegade (alleen). 157, 189, 291, 292, 574,
575, 604, 605, 609, 676, 698, 701, 706.
»Capelhaugen«. 186.
Carl Metzgade. 614.
Carøesgade. 612.
Charlottenborg. 501, 502.
Christian III's befæstning, se befæstningen.
Christian IX's bro. 604, 622.
»Christiansborg«, haveselskab. 615, 616.
Christiansborgvej. 616.
Christianshavn. 257, 335.
»Christineberg« (Amtsgården). 514.
Centralsygehusets grund. IX, 613, 614.
»Cimbria«, dampskib. 293.
Classen'ske boliger på Frederiksberg. 575.
Clausholm (Klaksholm). 4, 18, 135, 147, 210, 307,
308, 310, 382, 485, 509, 571, 578.
Cour's, frk. la., skole. 481.

D

Dagsvad. 22.
Dalby. 17.
Dalbyneder. 509.
Dalbyover. 21, 23.
Dalbyoverstenen. 25.
Dalsgård i Hvilsager sogn. 580.
»Danelagen«. 15, 18, 26, 31.
»Danernes stammer«. 15.
Danevangsvej. 626.
»Dania«, cementfabrik. 2.
Danmark. IX, 7, 12, 14, 17, 29, 30, 78, 99, 115,
124, 126, 127, 149, 194, 195, 196, 214, 261,
315, 409, 423, 432, 434, 450, 461, 504, 529,
548, 549, 559, 564 f., 572, 575, 599, 633, 640,
654, 675, 678, 682, 683, 689, 696.
Danmarksgade. 187, 355, 497, 614, 624, 679,
»Dannevang«, haveselskab. 615, 621.

»De fire årstider« (skolekomedie). 530.
»De fire verdensaldre« (skolekomedie). 531.
»De syv Vedere«. 289, 292, 294.
Den grønne knold. 189.
»Den grønne Krans« (af lystanlæg) om Randers.
488, 492, 493.
Den lille ridebane. 488, 490, 697.
»Den norske Rende«. 5.
Derby. 17, 30.
Det kgl. bibliotek. 543, 545, 552.
Ditmarsken. 36, 564.
Djurså. 97, 98.
Djursland. 3, 15, 504, 506, 574, 656.
»Doktor Møllers Toft«. 496.
Dr. Lassensgade. 616, 625.
Doktorparken. 338, 498 f., 516, 617, 626, 701,
708.
Drammelstrup. 19.
Dronningborg birk. 286.
Dronningborg boulevard. 625, 626.
Dronningborg gods. 306.
Dronningborg hovedgård. 194, 211, 256, 571.
Dronningborg ladegård. 206.
Dronningborg landdistrikt. IX, 194, 340, 347,
625, 678, 698, 703, 706, 708.
Dronningborg slot. 41, 114, 120, 150, 151, 152,
162, 170, 171, 194, 200, 201, 202, 203, 204,
205, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 221, 222,
225, 226, 248, 249, 251, 256, 298, 299, 300,
307, 308, 310, 324, 328, 339, 342, 344, 345,
358, 378, 391, 393, 394, 398, 482, 505, 506,
507, 527, 528, 538.
Dronningens have. 485, 486, 490.
Dronningensgade. 612.
Drosselvej. 626.
»Dybgården«, laksegård. 310.
Dynkarken i Århus. 39.
Dyrby. 17, 23.
Dyrskue, det første i Randers. 239.
Dyrskuepladsen. 697, 701.
Dystrups samling i museet. 683.
Dytmærskan (Tytmærskan). 36, 48, 52, 66, 149,
155, 156, 225, 482, 564, 609.
»Dødkilden«. 340.

E

Ebbestrup. 19.
Ebeltoft. 23, 157, 196, 251, 444, 526.
Edslev. 16.
Egevangen. 621.
Ejstrupgård. 144, 147.

Eksercerpladsen. 614.
 Elben. 261.
 Eldrup. 19.
 Elias vejrmølle. 171.
 Eligerede borgere. 446 f.
 Elisabethsminde. 714.
 Elværket. 496, 613, 614.
 »Elysium«. 405, 604.
 Embedsstyre 1682—1867. 434 f.
 Emden. 248.
 »Endeløs«. 604.
 »Energi«, haveselskab. 615.
 Energivej. 626, 628, 631.
 Engboulevard. 707.
 England. 15, 17, 29, 30, 31, 239, 262, 633, 696.
 »Enigheden«, haveselskab. 615.
 Enslev. 16.
 Epidemihusets grund. IX.
 Erantisvej. 630.
 Erslev. 202.
 Esbjerg. 613, 669.
 Eskerod. 19.
 Essenbæk kloster. 18, 19, 43, 140, 143, 182, 200,
 201, 507, 508.
 Estrup (Essentorp). 19.
 Estruplund. 18.
 Eton. 18.

F

Fabersvej, -allé. 354, 489, 490, 491, 607, 613, 614,
 616, 621, 625, 677, 702.
 Fabersvejens skole. 494, 496, 625.
 »Fabrikkens skole«. 472.
 Fabriksstræde. 40, 151, 157, 184, 185, 189, 264,
 471, 487, 621, 706.
 Falbe-Hansens ejendom. 469.
 Falborgdalen. 9, 10.
 »Falkenbergs agre«. 353.
 Fanø. 283.
 Farriskoven. 17.
 »Farvergården«. 605.
 Fasanvej. 622.
 Fattiggården. 153, 158.
 Fattighusbakken. 494.
 Fattigkirkegården. 187.
 Fausing. 15, 376.
 Felberedere i Randers. 271.
 Feldballe. 484.
 Ferriby. 18.
 Fischersgade. 611, 626, 684, 706, 707.
 Fiskergyde. 36.

Fjellebro. 501.
 Fjorden i den nyere tid. 287 f., 452.
 Fjordgade. 488, 612.
 Fladbro. 9, 10, 22, 51, 57, 188, 193, 338, 499 f.,
 602.
 »Flasken«, »Flaskebroen«. 338, 339, 353.
 Flensborg. 227, 251, 467, 578.
 Flintebjerg. IX, 35, 41, 48, 51, 107, 120, 146, 150,
 153, 155, 171, 183, 228, 350, 423, 489, 490,
 538, 561, 576, 584, 599.
 Flintebjerg allé. 491, 616, 628.
 Floes. 19, 279.
 »Flæskenhøj«. IX.
 Foldby sogn. 101, 106.
 Folketeatret. 609.
 Forberedelsesskolen. 481, 613.
 »Foreningen til Randers bys forskønnelse«. 490 f.
 Forhistoriske fund i by og omegn. IX.
 Forstæder efter reformationen. 193.
 Forten. 350.
 »Fortuna«, haveselskab. 622.
 »Forvalterens have«. 174.
 Framlev herred. 188.
 Franeker, universitet i Friesland. 527.
 Frankrig. 30, 231, 256.
 Fredensgade. 609, 614, 683.
 Fredericia. 236, 238, 261, 262, 264, 360, 576,
 678.
 Frederiksberg slot, have og kirke. 509, 536, 556,
 596.
 Frederiksborg (museum og slotskirke). 201, 205,
 369, 502, 505, 506, 563, 600.
 Frederiksborg allé. 630.
 Frederiksgade. 622.
 Frederikshald. 327.
 »Frederikshøj«, haveselskab. 622.
 Frederiksplads, »Frederiks torv« (Rugtorvet). 50,
 51, 55, 150, 151, 153, 162, 163, 164, 170, 181,
 189, 193, 200, 202, 204, 206, 210, 240, 241,
 405, 574, 604, 611, 614, 615, 626, 690, 700,
 706, 716.
 Frederiksstad. 284, 443.
 Frejasvej. 629, 701, 708.
 »Frem«, haveselskab. 615.
 »Fremtiden«, haveselskab. 615.
 »Frii Bedh«. 41, 338.
 »Friheden«, haveselskab. 615.
 Frijsenborg. 99, 293, 302, 308, 310, 490, 587.
 Frilørdage. 719.
 Frimurerlogen. 609.
 Frisenvold. 19, 307, 308, 309, 310, 311, 312.
 Frue plads i København. 596.

Fruerlund. 18, 104, 518 f., 563.
Frøs kilde. 17.
Frøvadsholm. 17.
Fuglebakken. 607, 616, 628, 696.
»Fuhrmann batteriet«. 240.
»Fulton«, dampskib. 294.
Foundationer til klostre og kirker. 92.
Fund i byens gader. 224.
Fussingø og Fussingsø. 10, 147, 239, 509, 514, 558, 578.
Fyn. 229, 238, 509, 536.
Fynsgade. 616, 621.
»Første rådmands fald«. 340.

G

Gadebelysningen. 235, 608.
Gadekilden. 37, 42, 151, 174, 199, 231, 412.
Gaderne efter reformationen. 154 f.
Galgebakken (Galgebjærget). 42, 174.
Galgen. 18, 170.
Galten herred og by. 5, 18, 84, 298, 300, 445.
Gamle gadenavne. 36 f., 225.
Gl. Estrup. 83, 97, 308, 310, 400, 506, 509, 521.
Gl. Hobrovej. 348, 349, 607, 625, 626.
Gl. Jennumvej (Nørrebrogade). 607, 613, 614.
»Gl. Told«, restauration. 605.
Gammeltorv i København. 593.
Gardervej. 629.
Gassum (sogn). 2, 16, 279, 537.
Gasværket. 461, 602.
Gasværksvej. 616, 624, 626, 629, 706.
Gaunø. 512.
Gerlev (herred, sogn). 14, 16, 139.
Gesing. 15, 21.
Gesingholm. 18.
Gesingstenene. 26, 30.
Gethersvej (Gethersanlægget). 354, 489, 607, 613, 490.
Gildebrødre, gildeskrå og gilder. 86, 96, 267.
»Gimmingejorden«. 344, 345, 346.
Gimming-Lem kommune. 17, 84, 94, 279, 537, 698.
Ginnerup. 19.
Gjandrup. 19.
Gjern herred. 188.
Gjerrild. 130, 505.
Gjessinggård. 13, 15, 514.
Glarbjerg. X.
Glarbjergvej. 607, 629, 708.
Glenstrup (sø og sogn). 9, 16, 19, 21, 23, 65, 70.
Glenstrupstenene. 24, 25.

Glückstadt. 261.
»Godthåb«, haveseelskab. 622.
Gotland. 24, 506.
Gottorp slot. 146.
Gråbrødre, kloster, kirkegård, kirke, munke. 36, 46, 48, 50, 51, 60, 61, 70, 73, 75, 93, 96, 114, 119, 131, 136, 138, 140, 144, 145, 147, 148, 150, 152, 181, 200, 211, 324, 344, 505, 506, 518, 520, 544.
Gramsgade. 614.
Granslev. 337.
Grathe hede (Gråhede). 98.
Grenå. 3, 4, 115, 118, 157, 243, 322, 512, 526, 552, 609, 656, 698.
Grenå-banen. 698, 700.
Grenåvej. 708.
Grensten. 13, 21.
Grenstenstenen. 24, 25, 26.
Grund fjord. 19.
Grønborgengen. 293, 461.
Grønborggyde, Grønborgporten, Grønborgholmen. 36, 37, 46, 156, 192.
Grøndalstenen. 29.
Grønnegade. 157.
»Grønningen og brinkerne«. 350.
Gudenå (dalen). IX, X, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22, 26, 35, 57, 65, 85, 108, 118, 159, 171, 188, 189, 201, 224, 250, 265, 291, 298, 302, 303, 305, 306, 307, 310, 338, 414, 497, 555, 558, 559, 561 f., 571, 576 f., 582, 584, 604, 609, 612, 614, 622, 624, 626, 650, 653, 666, 698, 700, 701, 706, 707, 708, 718, 722.
Gudhjem. 516.
Gunderslev kirke. 509.
Gundestrup. 19.
Gunkier, Gudenkær. 35.
Gørrilds allé. 499.

H

»Håbet«, haveseelskab. 615.
Håndværkerforeningen. 477, 606, 609, 679, 683, 689.
Håndværkerstiftelsen. 592, 608.
Håndværket i den nyere tid. 267 f.
Hadbjerg. 17, 383.
Haderslev. 237.
Hadsund. 611.
Hadsundbanen. 487, 698, 700.
Hadsundvej. IX, X, 3, 157, 340, 489, 607, 611, 613, 616, 625, 626, 628, 631, 661, 679, 701, 702, 703, 708.
Hadsundvejens skole. 478, 496, 616.

Hagsholm. 254.
 Hald (Nørhald herred). 19, 124, 129, 130, 207,
 257, 357, 505.
 Hald slot. 214.
 Hald sø. 7, 9.
 Hall sø. 19.
 Halland. 15.
 Hallendrup. 19.
 Halmstad. 423.
 Hamborg. 166, 207, 209, 228, 251, 263, 516,
 527, 632, 650.
 Hammelstenen. 24.
 Hammershøj. 260.
 Handelen i den nyere tid. 246 f.
 Handelsbanken. 46, 150, 442, 443, 501.
 Handest. 16, 20.
 Handskefabrikation i Randers. 272.
 Handskemagere i Randers. 272.
 Hardsyssel. 135.
 »Harmonien« og teatret. 245, 587, 598, 613, 679,
 684 f., 689, 690, 693.
 Harridslev. 16, 17, 207, 514.
 Hasle herred. 188.
 Haslund (Haslum). IX, 5, 6, 16, 692.
 Hassagers boulevard. 374, 614, 622.
 Hastrup, herregård. 325.
 Hattemagere i Randers. 275.
 Hattenstræde, v. 37, 41, 151, 189, 266, 609, 676,
 679, 701.
 Havnen og fjorden i den nyere tid. 287 f., 503.
 Hedeby. 52.
 Helenestræde. 37, 149, 156, 225, 266.
 Helgenæs. 5, 6.
 Helligåndsgyde. 37, 40, 155, 156.
 Helligånds kapel. 121, 186.
 Helligåndskloster (helligåndshus). 46, 48, 50, 51,
 54, 57, 59, 60, 61, 69, 70, 71, 84, 94, 95, 96,
 112, 114, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 129,
 130, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 155,
 163, 164, 168, 169, 185, 200, 212, 213, 214,
 223, 224, 231, 237, 256, 502, 558, 594, 606,
 611, 612, 676, 680, 681, 683, 689, 690, 707.
 Helms skole (Randers realskole). 481.
 Helsingborg. 52.
 Helsingør. 91, 369, 407, 509, 521, 529, 649.
 Helsted. X, 16, 193, 338, 339, 340, 341, 349.
 Helstrup. 202, 343.
 Helvedesgyde. 37, 41, 149, 156, 225.
 Hem. 16.
 Hems skole. 472.
 Henrikseje. 340.
 »Herkules og Omfale« (skolekomedie). 530.
 Hermann Stillingsvej. 629, 707.
 Herulerne. 15.
 Hestemarkeder. 251, 580, 719.
 Hestemøllerne, Slotsgade og Torvegade. 171.
 Himmerland. 107.
 Hjalendrup's, tobaksfabrikant, hus i Storegade.
 22.
 Hjarbæk fjord. 10.
 Hjermind. 491.
 Hjordehuset (Hyrdehuset). 42.
 Hjørring. 526.
 Hobro. 1, 3, 15, 36, 157, 158, 228, 242, 256, 373,
 393, 489, 512, 513, 526, 616, 626, 708.
 Hobrovej. 6, 162, 339, 341, 349, 354, 496, 497,
 498, 602, 608, 611, 613, 614, 622, 625, 626,
 628, 630, 661, 679, 701, 702, 706.
 Hobrovejens skole. 622.
 Hofmans fundatser. 210.
 Hohøj. 10.
 Holbæk. 18, 203, 376.
 Holland. 248, 527, 545 .
 Hollerup. 7.
 Holmsgård, syd for Randers. 600.
 Holstebro. 251, 537.
 Holsten. 227, 228, 229.
 Hornbæk. X, 12, 14, 16, 22, 74, 171, 188, 193,
 259, 279, 283, 338, 339, 376, 500, 562, 574,
 578, 674, 698.
 Hornbæk (Nordsjælland). 290, 452.
 Hornbæk-kroen. 626.
 Hornslet. 229, 506.
 Horsens (fjord). 17, 36, 108, 119, 130, 196, 197,
 198, 212, 216, 263, 273, 322, 334, 337, 359,
 360, 369, 370, 505, 510, 511, 514, 570, 590,
 649.
 Hospitalet, se Randers kloster.
 Hospitalsengen. 621.
 Hospitalsgade. 604, 624, 628.
 »Hotel Randers«. 109, 110, 224, 622.
 Hougaards skole. 472.
 Houlbjerg herred. 215.
 Houmeden. 37, 46, 50, 51, 54, 56, 61, 149, 155,
 156, 167, 169, 185, 186, 190, 263, 279, 315,
 362, 604, 609, 611, 614, 623, 680, 707.
 Hummeldal. 42.
 Husmandsengen. 295.
 Husum (Glenstrup sogn). 16.
 Hvalløse. 5.
 Hvidding. 260.
 Hvidemølle -å. 157, 158, 170, 186, 189, 191, 217,
 218, 220, 221, 222, 223, 317, 602, 604, 608,
 632.

Hvidemølle-port. 166, 435.
Hvidemøllegade. 156.
Hvilehøj. X, 42.
Hvilsager. 17, 23.
Hvorslev. 147.
Hyging (Hygind) mark. 43, 72, 73, 74, 171, 193, 338, 342.
Hærstræde (Kongens Herstrede). 37, 48, 58, 60, 66, 110, 118, 154, 155, 217, 225, 236.
Højgade. 614.
Højmark. 340.
Højslet. 340, 349, 354.
Hørning. 16, 23.
Hørningstenen. 27.

I

Idrætsparken. 708.
»Iguanbryderne«. 615.
Ildebrande. 97, 152, 232, 440.
Indbyggerantal. 194.
Infanterivej. 629.
Ingerslev. 16.
Integade. 37, 611, 612.
Irland. 30.
Isted. 265.

J

Jebjerg. 17.
Jellinge. 24.
Jennum. 4, 16, 19, 340, 341, 343.
»Jennum holm«. 346.
Jensen's, Fr., købmand, ejendom. 379.
Jensen's, P. C., ejendom Vestergade 59. 602.
Jernbanegade. 166, 170, 185, 191, 221, 223, 266, 602, 604, 612, 613, 624, 629.
Jerusalem. 95.
Jomfruløkken. 42, 341, 347, 350, 353.
Jordsmonnet. 42, 62, 264.
Jydske regiments rytteri. 236.
Jylland. 7, 15, 78, 97, 101, 107, 108, 118, 119, 195, 196, 197, 198, 228, 229, 230, 316, 322, 334, 360, 376, 498, 501, 502, 505, 510, 514, 527, 528, 537, 555.
»Jylland«, forsamlingsbygning. 612, 625, 689.
Jyllandsgade. 616, 625, 629.
Jægerkorpset. 455.
Jøderne i Randers. 261 f., 489, 722.

K

»Kågehavn« og kågarten. 305, 604.
Kåtrup. 19, 214.

»Kalentegården«, se Calentegildets gård.
Kalundborg. 84.
Kalø. 68, 79, 81, 107, 544.
»Kapellanens fald«. 340, 350.
Kare (Kardeholm). 19.
Karlby. 17.
Karleby. 4.
Karmark. 19.
»Karrig Niding«. 532, 534.
Kasernevej. 604.
Kassel. 516.
Kastbjerg. 9, 17, 136.
Kastrup. 19.
Katbjerg (Katbjergdal). 17.
Katholm. 214, 587.
Katolsk-apostolsk kirke. 702.
Katolsk kirke. 609, 702.
Katolsk menigheds skole. 481.
Kattegat. 11, 12, 15.
Kehreweder. 38, 156, 320.
»Kejsergården«. 320.
»Kielderhaken«. 292.
Kioldkærgård. 514.
»Kilen«. 340.
Kinopalæet. 224, 225, 625.
»Kipps pakhus«. 186.
»Kirkegård« (gård). 340, 347.
Kirkegård ved helligåndshuset. 185.
Kirkegårdene efter reformationen. 175 f., 608, 614.
Kirkegårdsstræde, sen. Laurentiigade. 604.
Kirkegade (Store kirkegade). 46, 48, 54, 57, 59, 60, 61, 62, 110, 112, 155, 165, 174, 176, 213, 220, 252, 262, 318, 319, 320, 468, 474, 475, 476, 507, 604, 606, 607, 614, 623, 624, 625, 626, 720.
»Kirkegrunden«. 289, 290, 292.
Kirkegyde (Vester kirkestræde), Kirkestræde. 37, 38, 156.
Kirkeskib, ophængt i Sct. Mortens kirke. 326.
Kirketerpske skole. 469 f.
Kirketerpsvej. 625, 628, 702.
Kirketorvet. 150, 151, 169, 171, 176, 177, 178, 536, 571, 600, 612, 707, 715.
Kirsten Væverkones gyde. 38.
Kjellerup. 9.
Kjærsminde. 354.
Kleitrupsherne. 9.
»Klog kone«, sag om. 235.
Klokkestøbervej. 629.
»Klostergården«, ejendom. 55, 58, 190.
Klostergade. 55, 58, 149, 604, 622, 706.

- Knejsted. 16.
 Knyttingsaga. 35, 65, 97, 98, 298.
 Kolbakken. 10.
 Kolding. 79, 108, 196, 197, 198, 236, 248, 251, 360, 369, 530.
 Koldinghus. 212.
 Kolindsund. 13.
 »Komedien om Hekastus«. 531.
 »Komedien om Verden og den fattige«. 531, 534 f.
 Kong Hans' kapel. 71, 122, 124, 125, 178, 325, 328, 329, 331, 336.
 Kong Valdemars jordebog. 35, 298.
 Kongeåen. 17.
 Kgl. bibliotek. 529, 530.
 Kongens have i København og Odense. 482.
 Kongårdstrømmen. 293.
 »Kongs lund« (Kongsloen). 42.
 Kongsgården. 54, 67, 98.
 »Kongsgården«, laksegård. 42, 308, 310.
 Kovsted. 16, 562, 723.
 Kristianshavn. 575.
 Kristrup. IX, X, 18, 193, 194, 239, 279, 291, 296, 376, 506, 514, 574, 674, 677, 678, 698, 700, 703, 706, 707, 708.
 Krogsager. 17.
 Kronborg slot. 452, 536.
 Krusesgade. 609.
 »Kubegård«, fiskegård. 42.
 Kvorning. 97, 98, 260.
 »Kyllingengen«. 340, 350.
 Kæmnerregnskaber (tiden efter reformationen). 412 f.
 Kæmnerstillingen. 449.
 Kærgård (Hunderup sogn). 257.
 Kærsangervej. 629.
 København. 26, 90, 91, 140, 168, 196, 240, 250, 256, 257, 261, 265, 266, 272, 283, 284, 292, 293, 307, 325, 343, 382, 393, 407, 432, 434, 446, 482, 504, 509, 513, 515, 516, 521, 523, 524, 526, 527, 529, 544, 558, 574, 588, 591, 593, 596, 633, 640, 641, 642, 649, 650, 678, 679, 714, 720.
 Købmagergade i København. 37.
 Købmandsgård, liver i en. 258 f.
 Købstadprivilegier. IX, 63, 76 f., 86.
 Købstadlandbruget. 413 f.
 Køge. 536.
- L**
- »Lågården« (»Loegården«), laksegård. 42, 310.
 Ladegårdsbækken. 6, 341, 698, 701, 707.
 Ladegårdsgade (nu Thorsgade). 158, 166, 604, 722.
 Ladegårdssport (Stakkelsport). 157, 166.
 Laksegårdsholmen. 37.
 Laksegade. 612.
 Laksefangsten. 83, 306 f.
 Langå (Langhøj). 9, 10, 12, 15, 18, 21, 22, 26, 244, 305, 654, 655, 657, 698.
 Langåstenene. 21, 26.
 »Langekilden«. 42, 174.
 Langgade. 615, 621.
 Langkastrup. 19.
 Langvang. 42, 354.
 »Latinergården«, ejendom. 625.
 Latinskolen. 114, 357 f., 622, 716.
 Laurbjerg. 5, 17, 21, 306.
 Laurbjærgstenen. 24, 25.
 Laurentiigade og -bakke. 57, 153, 185, 264, 604.
 Leicester. 30.
 Leiden. 527, 529.
 Lejeboder. 320.
 Lem. 16, 23, 73, 279, 340, 341, 344, 345, 346, 347, 349, 357.
 Lene Bredalsgade. 291, 612.
 Lensmandsstillingen. 398 f.
 Lergravsfaldene. 350, 490.
 Lervangen. 630.
 Lilleå (dalen). 14, 21.
 Lille kirkestræde. 318, 319, 606.
 Lilletorv. 169, 210, 623.
 Lille voldgade. 58, 59, 156, 189, 609, 622.
 Liltved (Lille rved). 18, 509.
 Limfjorden. 10, 78, 720.
 Lincoln. 30.
 Linde (sogn). 17.
 Loddens grav. 26.
 Lodsejervej. 607, 626.
 Loirefloden. 30.
 Lorentzgade. 612.
 Lund. 18.
 Lund (Skåne). 544, 596.
 Lundbjerg skov. 382.
 Lundby. 245.
 Lusidarius, middelaldr. folkebog. IX.
 Lybsk indflydelse i middelalderen. 85.
 Lybæk. 251, 257, 326, 440, 467.
 Lysgård herred. 188.
 Læsten. 375.
 Løjnstrup (Vester Velling sogn). 26.
 Løjstrup (Loddens torp). 19, 26.
 Løveapoteket. 283, 284.
 Løvenholm (Gesingholm). 18.

Løvstræde. 38, 153, 157.
Lørborggyde, Lørborggård. 38, 156.

M

»Målet«, haveselskab. 615.
Malmø. 407, 524, 528.
»Mammens rusestade«. 39.
Mariager (kloster). 1, 3, 7, 14, 15, 36, 70, 72, 73, 74, 75, 94, 143, 146, 150, 157, 158, 166, 186, 193, 200, 202, 242, 272, 308, 310, 342, 414, 512, 513, 526, 570.
Mariagerfjorden. 9.
Mariagergade. 602, 603, 706.
Mariagervej. 4, 29, 162, 224, 340, 349, 354, 491, 496, 603, 613, 621, 622, 626, 628, 629, 630, 678, 701, 706, 708.
Marie Magdalene, landsby. 376.
»Marie Magdalenes komedie«. 531.
Marienborgvej. 607.
»Marienlund«, se Tøjhushaven.
Marienlundsgade. 612.
»Maries Lund«, digt. 556.
Markeder. 250 f., 719.
Markedsgade (og forlængelse). 6, 153, 158, 476, 491, 603, 608, 611, 614, 690, 706.
Markedshallerne. 621.
Markedsplassen. 162, 611, 612, 621, 625.
Markjorderne. Den nordligste forpost. 344.
Markjorderne, fortegnelse. 350.
Markjorderne, historie. 342.
Markjorderne, Jomfruløkken. 347.
Markjorderne, markmænd, vedtægter og veje. 355.
Markjorderne, navne, størrelse og brugere. 348.
Markjorderne, skellet. 338.
Markjorderne, trætte med Mariager kloster. 72 f., 342.
Markjorderne, udskiftningen og bebyggelsen. 351.
Markmænd. 355.
»Marskall«, dampskib. 294.
»Martello«, hjuldamper. 294.
Mejerigården. 622.
Mejlby. 17, 21, 23, 66.
Mejlbysten. 20, 24, 28.
Mejlgade i Århus. 38.
Mellerup by og sogn. 10, 18, 19, 157, 289, 290, 676, 720.
»Mercur«, stiftelse. 613.
Metodistkirken (Sct. Paul). 702.
Middelaldergården på Torvegade. 237.
Middelalderlige runeindskrifter på ligsten. 26.

Middelgade. 37, 38, 39, 44, 48, 52, 62, 109, 113, 150, 151, 155, 174, 180, 215, 225, 242, 252, 258, 261, 282, 322, 469, 609, 614, 623, 625, 676.

Middelsom herred. 188, 302.
Missionsvej (Sct. Pedersgade). 613, 616.
Moestrup. 19.
Mols (herred). 5, 15.
Moltkesgade. 612.
Mordbrand, retssag. 233.
Mors. 241.
Morten Sørensens gade. 39, 42, 62.
Mos sø. 302.
Munkdrup (Munkedrup). 19.
Murerne og tømrerne i Randers. 275.
Musiklivet. 690 f.
Mykelgatæ. 48, 66, 154, 155, 156, 225.
Møddings pladserne uden for Nørreport. 350.
»Mølleøkken«. 347.
Møen. 536, 692.
Møgeltønder. 39.
»Møllebakken«. 616.
»Møllegården«, laksegård. 310, 312.
Møllegade (nord for tinghuset). 158, 166, 603.
Møllegade (øst for Sct. Morten). 39, 156.
Møllegades kaserne. 496, 609.
Møllegunden. 290, 292.
»Mølleholm«. 604, 694, 697.
»Mølleparken«. 616.
Møllepport i Møllegade. 166.
Møller. 170 f.
Møllestræde. 185.
»Mølletofte«. 607, 616.
Møllevej. 498, 616.
Møllevænget. 628.

N

Nålemagervej. 630.
»Nabals komedie«. 530, 532, 536.
Nakskov. 369.
Nationalmuseet. 128, 131, 502, 504, 673.
Nattergalvej. 626, 628, 629.
Nederste mølle. 74, 171, 338.
Nellemann's, Vilh., ejendom. 621.
New York. 263.
Nibe. 2, 150.
Niels Brocksgade. 609, 612.
Niels Ebbesen, folkevisen om ham. 99 f., 518 f.
»Niels Ebbesengård«. 605.
Niels Ebbesengade. 612.

Niels Ebbesens statue. 150, 178, 615.
Nimtofte. 513.
Nissum fjord. 17.
Nisted's, frk., skole. 481.
Nordamerika. 582, 632.
Nordgade. 614.
Nordostvej. 607, 616, 626.
Nordregrave. 189, 193, 265, 266, 604, 606, 607, 625, 706.
»Nordre holm«. 346.
Nordre kirkegård. 516, 621.
Nordre Nyvang. 349.
Nordvestvej. 630.
Norge. 7, 15, 124, 248, 249, 250, 279, 284, 327, 548, 650.
Normandiet. 17, 18, 30.
Nottingham. 30.
Nyborg. 57, 369, 573.
Nygade. 151, 156, 157, 185, 193, 195, 263, 266, 284, 313, 320, 701, 706.
Nykøbing (Falster). 374, 465.
Nykøbing (Jylland). 108.
Ny Mellemvang. 349, 350.
Nytorv. 37, 169, 604, 611, 612, 707.
Ny Torv i København. 509.
Ny Udervang eller Lange-Vang. 350.
»Nyvang«, haveselskab. 622.
Nyvangsvej. 354, 374, 496, 607, 613.
Nyvej. 622.
Ny Vestervang. 348, 350.
»Ny Østervang«, haveselskab. 622.
Nærager (Nørager). 17.
Næringslivet i Randers i den nyere tid. 246 f.
Næringslivet i middelalderen. 82 f.
Næringsager i tiden efter reformationen. 407 f.
Nærså. 17.
Næsferg. 18.
Næst Nyvang. 348, 349.
Næstved. 39, 585.
Nørbæk. 18.
Nørhald herred. 14, 437, 445, 527.
Nørreå (dalen). 9, 10, 12, 14, 19, 21, 22, 35, 188, 202, 226, 250, 339, 650.
Nørre allé. 616.
Nørre boulevard. 616, 626, 701.
Nørrebrogade. 607, 629, 696.
Nørregade. 6, 38, 52, 55, 58, 61, 159, 161, 178, 184, 237, 252, 264, 521, 560, 578, 594, 604, 614, 623.
Nørreherred. 188.
»Nørrehøj«, haveselskab. 621.

Nørrejylland. 100, 102, 109, 212, 215, 216, 237, 238, 246, 322.
Nørrelyngherred. 188.
Nørreport. 36, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 111, 113, 114, 149, 151, 153, 157, 158 f. 169, 189, 190, 192, 193, 203, 217, 228, 231, 236, 249, 406, 494, 603, 684.
»Nørreport«, moderne bygning. 625.
NørreRis (Nørring Ris Hovgaard). 99, 101, 106, 562, 584.
»NørreRis«, restaurant. 689.
Nørre Snede. 240.
Nørrestræde. 161, 184, 185, 210, 239, 476, 603, 608.
Nørre Tubegård, fiskegård. 83.
Nørup kirke ved Vejle. 325.

O

Odense. 39, 261, 272, 273, 276, 462, 504, 508, 509, 529, 537, 649, 664, 682.
Odinsgade. 616.
Ommers (Syssel, Ting). 14, 15, 67, 212.
Onsild (herred). 15, 16, 17, 577.
Ore kloster. 202.
Osgodby. 26.
Oslo. 526.
Ousenbæk. 23.
Oust mølle og -bæk. 17, 57, 170, 171, 188, 298, 338, 339, 498, 500, 609.
Overfussing. 11.
Overgård, herregård. 12, 325, 587.
»Overgården«, laksegård. 310.
Overgårdskø samling i museet. 684.
»Overløbet«, grund i fjorden. 292.
Ovesenske ejendomme. 295, 310, 311, 312.
»Oxebækken«, 340.

P

Paaskesønnerne, folkevisen om dem. 90, 521 f.
Paaskesønnernes gård. 109, 111, 114, 167, 237, 521.
Paderups hjørne. 39, 156.
»Paradisgyde«, Paradisgade i Århus. 37.
Parkboulevarden. 617, 622, 626, 701, 708.
»Parken«, ejendomme på Hadsundvej. 625.
Pasteursgade (Dr. Lassensgade). 613, 616.
Peberslip. 39, 52, 66, 155, 180, 225, 261.
Peder Skalus gyde. 39, 50, 66, 213.
Pest og andre epidemier. 230, 239.
Piggen. 294.

Pionervej. 629.
P. Knudsensvej. 630.
Pogeskoler (11 i alt). 472.
Politigården. 612.
Pontoppidansgade. 355, 597, 614.
Portene efter reformationen. 157 f.
Portugal. 261.
Posthuset. 622.
»Pouls mose«. 340.
Pramfarten. 85, 302 f.
Pram plads. 156.
»Prim toft«. 340.
Pr. Christiansgade. 355, 614, 625.
Priorens ladegård. 212, 213, 214, 217.
Priorgården. 42, 213, 214.
Private skoler. 479 f.
»Privat Vestervang«. 348.
»Provstegården«. 39, 212, 213, 214.
»Provstegården«, laksegård. 310.
Provstegade. 146, 149, 150, 156, 178, 179, 189,
238, 316, 594, 701, 706.
Provstegyde. 37, 39, 156, 225.
Provsteholmen. 295.
Provstetørven. 292.
»Præstens fald«. 350.
Purhus kro. 4.
Pustegård. 42.

R

Råby. 17.
Rådhuset. 236, 409, 412, 452, 513, 590, 593, 595,
596, 597, 606, 623, 624, 626, 628, 689, 693.
Rådhusstræde. 46, 111, 113, 156, 237, 254, 286,
614, 622, 623, 625, 631.
Rådhus teatret. 224, 625.
Rådhus torvet. 39, 43, 46, 48, 52, 60, 67, 90, 114,
118, 150, 151, 166, 168, 169, 174, 180, 185,
236, 237, 252, 262, 263, 278, 314, 342, 502,
516, 521, 578, 587, 598, 603, 614, 615, 689,
716, 720.
Rådmands boulevard. 616, 622, 626, 701.
Rådmands embedet. 434 f., 445.
»Rådmandsgården« på Mariagervej. 625.
Rådmandsgade. 616, 622.
Rådmandsvangen. 490, 616.
Råsted. 16, 562.
Rabantsgyde. 39, 40, 48, 66, 155.
Rahlstedt. 239.
Rakkermandens jordlod. 489, 491.
Ramsherred. 39, 156, 225, 235.
Randerhusen, Randershusen. 35, 50, 60, 68, 107.

Randers bro. 37, 65, 84, 98, 298 f., 518 f.
»Randers Byes Bog«. 247, 400 f.
»Randers Byes Wilckor oc Artickler«. 246, 401,
414, 415, 417.
Randers byvåben. 50, 79.
Randers dragoner. XI, 237, 239, 240, 585, 718.
Randers fattigskole. 464 f., 469, 471.
»Randers haandskriftet«. 526, 529 f.
Randers kloster (Randers hospital). 54, 57, 151,
166, 169, 170, 186, 212 f., 510, 516, 537, 602,
604, 608, 612, 615, 621.
Randers klostres kirkegård. 220.
»Randers madonnaen«. 127, 504.
»Randers march«. X, 249, 526, 537 f.
Randers museum. 117, 118, 119, 120, 131, 309,
317, 318, 320, 330, 331, 337, 339, 399, 400,
439, 456, 461, 469, 501, 502, 505, 507, 509,
510, 511, 515, 521, 611, 682 f., 686.
Randers mølle. 679.
Randersstenen I og II. 22, 23, 24.
Randers strand. 518 f.
Randers vandværk. 609.
Randers yngre købmænds-liglaug. 253.
Randers ældre købmænds-liglaug. 252 f.
Randers øl. 83, 234, 241, 555.
Randrup. 19, 537.
»Randrusianersamfundet«. 595.
Reberbanevej. 626.
Rebslagere i Randers. 282.
Ree's pakhuse. 166.
Reffsdall jord. 214.
Reformationen i Randers. 107, 130, 135 f., 149.
Rejersensvej. 603, 611, 614.
Rendsborg. 242.
Retsvæsenet i tiden efter reformationen. 405 f.
»Retterpladsen« og »Rettermosen«. 340.
Ribe. 29, 108, 118, 150, 196, 197, 198, 212, 251,
257, 360, 407, 520, 529, 530, 537, 546, 576,
582, 682.
Ridehuset. 496.
Ridehusvejens kaserne. 494.
Ring. 16.
Ringkøbing (-vejen). 22, 29, 381.
Ringsted. 67, 536.
Rismøllebæk og -bro. 6, 17, 588.
Ristrup, herregård. 393.
Rodskov. 19.
Rohde, handelshus. 308, 310.
Rom. 336, 514, 537.
Romalt. 12, 18, 310, 663.
»Rondellen«. 50, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 190.
»Rosendal«, boligkompleks på Udbyhøjvej. 625.

Rosengården. 36, 39, 156, 192, 293, 320, 503.
 Rosengade. 39, 156, 178, 231, 262, 263, 626.
 Rosenholm. 506, 507, 544.
 »Rosenlund«, restauration. 607, 676, 691, 692.
 »Rosenvænget«, boligkompleks. 628.
 Rosenørnsgade. 607, 609, 617.
 Roskilde. 65, 67, 97, 115, 374, 529, 536.
 Rosmos. 11.
 Rostved. 23.
 Rougsø herred. 12, 14, 19, 84, 188, 437, 723.
 Rud. 19.
 Rudkøbing. 39.
 Rugård. 5.
 Rugtorvet. 169, 170.
 Ry, landsby. 227, 432.
 Ryomgård. 656.
 Rypevej. 629.
 »Rystedgården«, laksegård. 310.
 Rytterkaserner. 501, 606, 621.
 Ryttervej. 629.
 Rødkærsbro. 259.
 Rønge. 22.

S

Salling. 523.
 »Samsons fængsel«, skolekomedie. 531.
 Samsø. 536, 537.
 Sct. Barbaras gilde. 96.
 Sct. Clemens kirke (-gård). 39, 40, 46, 48, 52, 68, 94, 113, 115, 118, 119, 120, 145, 147, 148, 150, 152, 180, 182, 233.
 Sct. Clemens kirke (ny). 678.
 Sct. Clemensstræde. 155, 156.
 Sct. Gertruds alter. 150.
 Sct. Hans kapel, se Sct. Jørgens hospital.
 Sct. Jacob (Santiago de Compostella). 95.
 Sct. Johannes kirke, se Sct. Jørgens hospital.
 Sct. Josephs hospital. 496, 501, 613.
 Sct. Josephs søstre. 678, 679.
 Sct. Jørgens hospital (Sct. Jørgensgården). 73, 74, 121, 186, 212, 220, 221.
 Sct. Knuds gilde. 150.
 Sct. Laurentii bakke. 186.
 Sct. Laurentii kirke i Hornbæk. 193.
 Sct. Laurentii kirke (-gård). 46, 73, 120, 121, 136, 145, 150, 176, 182, 183, 184, 187, 210, 324.
 Sct. Ludvigs marked. 236, 247, 251.
 Sct. Mortensgade (Burschesgades forlængelse). 604, 622, 623.
 Sct. Mortensgade (nuv. Kirkegade). 40, 156.
 Sct. Mortens gamle alterkalk. 71, 129, 130, 505.

Sct. Mortens gamle altertavle. 128, 505.
 Sct. Mortens kirke og sogn. 37, 46, 48, 51, 53, 54, 55, 60, 61, 71, 73, 83, 88, 89, 94, 112, 114, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 136, 140, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 168, 169, 172, 175, 177, 183, 194, 200, 207, 208, 209, 213, 217, 236, 256, 258, 284, 286, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 349, 357, 358, 362, 363, 365, 376, 412, 433, 464, 466, 505, 507, 508, 511, 513, 514, 515, 516, 517, 527, 545, 558, 572, 574, 578, 584, 592, 596, 600, 606, 673, 675, 676, 678, 702, 707, 712, 714.
 Sct. Mortens kirkegård. 152, 156, 168, 175, 176, 182, 238, 320.
 Sct. Peders eng. 74.
 Sct. Pedersgade. 607, 613, 675.
 Sct. Peders gilde. 150.
 Sct. Peders gyde. 40.
 Sct. Peders kirke (Vor frue klosterkirke). 46, 48, 52, 60, 73, 94, 113, 115, 116, 117, 119, 136, 140, 145, 146, 152, 159, 161, 166, 167, 179, 271, 441, 496, 598, 600 — se også Vor frue kloster.
 Sct. Peders kirke (den nye). 516, 613, 675, 677, 678, 702.
 Sct. Peders sogn. 213.
 Sct. Pouls kirke (metodist). 612, 679.
 Sct. Søfrens alter. 150.
 Sct. Thomas, ø i Vestindien. 509.
 Sandgade. 158, 489, 604, 625, 628.
 Sandgades port (Blinde port). 158.
 Sangstrup. 4.
 »Saron«, missionshus. 675, 678.
 Saubro (Sabro) herred. 106, 188.
 »Scandia«, fabrik. 170, 222, 608.
 Scandiagade. 696.
 Schaldemosevej. 626, 628.
 Schousgade. 153, 157, 224, 701.
 Schous toft. 153, 157, 489, 490, 494, 603.
 Sem. 16.
 Sennelsvej (Sennelsgade). 613, 616.
 Silkeborg. 10, 12, 201, 214, 265, 288, 302, 303, 304, 305, 306, 650, 655.
 Simested ved Ålestrup. 254, 393.
 Sjølemesser. 93 f.
 Sjælland. 97, 501, 582.
 Sjællandsgade. 48. 616, 629, 701.
 »Sjællandsparken«. 628.
 Sjørup. 19.
 Skåne. 15, 526.
 Skafføgård. 506.

Skagen. 227, 526, 556.
 Skagerak. 5.
 Skallegyden. 36.
 Skallekrogen. 622.
 Skalså (dalen). 8, 10, 14, 15, 21, 22.
 Skanderborg. 102, 106, 157, 204, 216, 241, 254, 305, 393, 513, 574, 655.
 Skanhagen. 292.
 Skansemøllen. 228, 482, 571.
 Skanør. 76.
 Skarngade (Skidengyde). 40, 156.
 Skatter og afgifter. 417, 438 f.
 Skeel'ernes gravkapel. 325, 507.
 Skelvangen. 339, 340, 348, 349, 350.
 Skern (slot). 10, 14, 19, 21, 29, 202.
 Skernå. 32.
 Skernstenene. 23, 26, 27.
 »Skibsbryggen« (Ved havnen). 604, 605, 608.
 Skibsgade. 157, 189, 609.
 »Skidengården«, laksegård. 310.
 Skidengade (nu Apotekerstræde). 40, 156, 264.
 Skidenstræde, se Skindergade.
 Skindergaarden. 43.
 Skindergade (stræde). 46, 58, 61, 185, 225.
 Skipper Clements angreb på byen. 107, 146, 226.
 Skive. 241, 523.
 Skjørring Mølle. 371.
 Skolestræde (Skolegade). 40, 46, 126, 155, 156.
 Skolevej. 614.
 Skomagere i Randers. 276.
 Skovbakken. 484, 486, 487, 489, 490 f., 502, 579, 692 f., 697, 706, 718.
 Skovbakkevejen. 626, 628.
 »Skovbrynet«, ejendom og vej. 496, 625, 626.
 Skovlyvej. 625, 629.
 Skræddere i Randers. 278.
 Skydepavillonen. 491, 494.
 Skøttrup. 18.
 Slagelse. 135, 369, 536.
 Slagtehus, det off. 612.
 »Slavekrigen«. 241.
 Slesvig-Holsten. 565.
 »Slots-Bio«. 625.
 Slotsengen. 292, 295, 610, 612.
 »Slotsgården«. 204, 210, 474, 579, 604.
 Slotsgade. 46, 48, 55, 150, 152, 162, 170, 171, 181, 182, 189, 193, 200, 210, 225, 322, 614, 623, 631.
 Slotsgraven. 56.
 »Slotshaven«. 210.
 Slotskirken. 182, 202, 204, 209, 545.
 Slotskirkegården (Gråbrødre). 152, 182, 210.
 Slotsmøllen. 51, 162, 170, 189, 202.
 Slotspladsen. 171.
 Slotstov. 169.
 Sludehøj (Sluderhøj). 43.
 »Slyngborg«, gård i Randers (Slyngborgtoften). 40, 324, 354, 355, 490, 496, 497, 510, 602, 607, 609, 610.
 Slyngborg (Virring sogn). 279.
 Slyngborggade. 40, 186, 602, 609.
 Slyngborgstræde. 40, 354, 602.
 Slægtsforbindelsens betydning inden for bystyret. 391 f.
 Smedegården. 43.
 Smede i Randers. 279.
 Snaregade. 40, 46, 54, 57, 58, 62, 156, 262, 266, 387, 604, 609, 623.
 Snedkerne i Randers. 281.
 Snorres Heimskringla. 35, 36.
 Social forsorg. 408 f., 450 f., 642 f.
 Solbjerg kirkegård. 596.
 »Solgården«. 625.
 Solsortvej. 626.
 Solstien. 607.
 Sorø. 517, 552, 554.
 Sostrup, Gjerrild sogn. 318, 325.
 Spandau, ridderborg. 564.
 Spanien. 248, 256, 261.
 Spaniolerne i Randers. 238.
 Sparekassen i Store voldgade. 609.
 Sparkær. 19.
 Sparrehuse. 19.
 Spentrup. 2, 3, 6, 19, 21, 23, 557, 558.
 Spentrupstenene. 24, 25.
 Spindeskolen for fattige. 470, 472.
 Sporten i det 19. århundrede. 693 f.
 Stånum. 16.
 Stadfeldtsvej. 629.
 Stadion. 621, 697.
 »Stakkels engen«. 345.
 Staldgårdene (Staldgårdsgade). 58, 151, 153, 156, 224, 602, 677, 701, 706.
 Stamford. 30.
 Stangerum. 16, 18, 347.
 Stationsvej (Volden), Jernbanegade. 608, 613.
 Statsskolen. 357 f., 622.
 St. Blichersgade. 6, 46, 59, 185, 186, 609, 612, 625, 701.
 Stejlbjerg. 17.
 Stemansgade. 174, 210, 405, 604, 684.
 Stenalt (-stenen). 18, 21, 24, 506, 514.
 Stenbjergholt. 18.

Stenhuse, middelalderlige. 110 f.
 Stevns. 4, 506.
 Stevnstrup. 11, 12, 19, 188, 202.
 »Stien bag Haverne«. 604.
 Stigstrup. 43, 72, 73, 74, 193, 341, 342.
 Stjernevej. 615, 616.
 Stockholm. 228.
 Stodderkongen. 411.
 Storå (Holstebroå). 36.
 Storegade. 22, 37, 38, 46, 48, 113, 149, 154, 156,
 165, 169, 225, 233, 282, 314, 317, 318, 322,
 355, 378, 469, 592, 609, 614, 623.
 Store kirkestræde (»Amtstuegyden«). 38, 39, 54,
 110, 112, 225, 317, 506, 507, 604.
 Store voldgade. 156, 189, 190, 322, 474, 475, 604,
 614, 623.
 »Storgården«, ejendom. 628.
 Storkøbmænd i Randers. 254 f.
 Stovby. 17.
 Struer. 305.
 Strømmen. IX, 12, 291, 598.
 Strømmengade. 622.
 Strømmen station. 698, 700.
 Støvringgård. 309, 720.
 Støvring (herred og ting). 4, 16, 73, 84, 152, 239,
 338, 340, 342, 437, 445, 527.
 Støvring Sønderskov. 239.
 Suderhus ved Suderbroen. 43, 268, 278.
 Suderstrømmen. 189, 277, 289, 292, 293.
 »Sukkerhuset«. 176.
 »Sules Kilde«. 42, 174.
 Sulsted kirke i Vendsyssel. 505.
 »Svalegården«, laksegård. 293.
 Svaletørven. 294.
 Svaneapoteket. 54, 74, 151, 174, 224, 513, 606,
 614, 715.
 Svejstrup (bæk). X, 349, 698, 708.
 Svendborg. 276, 501, 692.
 Svendstrup. 107, 226.
 Sverige. 7, 124, 227, 596, 650.
 Svold. 29.
 Sydafrika. 582.
 »Sygestuegården«, fiskegård. 306.
 Synagogen på Nordregrave. 606.
 Sæby. 526.
 Sædde (Mellerup sogn). 18.
 Søbygård (Gjern herred). 71.
 Søbyvad. 259.
 Sødring. 16.
 Sødringholm. 12.
 Sønderborg. 470, 483.
 Sdr. boulevard. 616, 624, 625, 626.
 Sønderbro (og port). 36, 52, 113, 149, 151, 157,
 158, 165, 166, 167, 169, 189, 224, 227, 239,
 250, 252, 258, 291, 298, 299, 300, 308, 379,
 412, 520, 579, 604, 605, 611, 615, 698, 722.
 Sønderbro (den ydre), Chr. IX's bro. 608.
 Sønderbæk. 18.
 Søndergade. 40, 46, 289, 320, 355, 592, 605, 609,
 614, 623, 629, 721.
 Sønderhald herred. 14, 19, 188, 300, 437.
 Sønderherred. 188.
 Sønderjylland. 7, 575.
 Sønderlyngherred. 188.
 Søndermarken. 556.
 Sdr. Vinge. 21.
 Sdr. Vingestenene. 22, 23, 26, 28, 29, 30.
 Søndre sogns kirke i Viborg. 510.
 Søren Møllersgade. 6, 186, 187, 221, 477, 478,
 609, 624, 677, 679, 701.
 Søren Møllersgades skole. 613.
 Sørensen, S. C., jernforretning. 605.
 Sørup, herregård. 341, 347.

T

Tånium. 202, 259.
 Tårngade (Sct. Clements tårn). 46, 52, 113, 115,
 120, 150, 152, 155, 180, 258, 706.
 Tårngyde, Tårngade (Sct. Peders tårn). 40, 156,
 242.
 Tårup. 19.
 Tåstrup. 19.
 »Tabor«, missionshus. 678.
 Tange. 9, 10, 311.
 Teatret. 613, 627, 684 f.
 Tebestrup. 12, 520.
 Teglgården. 43.
 Teknisk skole. 501, 606, 611, 615, 690.
 Tepavillonen. 494, 495, 502.
 Termestrup. 19.
 Therkildsen, Søren (gårdsplads). 465.
 Thisted. 509, 552.
 Thorsager. 17, 23.
 Thorsgade. 51, 491, 604, 678, 701, 702, 706.
 Thygesens boulevard. 622.
 »Thygesens eg«. 494.
 Thyringen. 17.
 Tindbæk. 10, 259.
 Tinghusbakken. 120, 185, 607.
 Ting- og arresthuset. 606.
 Tinnerdalen. 35.
 Tisted (England). 16.
 Tirstrup kirke. 505, 506.

Tivoli i København. 484.
Tjele, Tjele Langsø. 9, 558.
Tjærbyvej. 707.
Tjæreby. 17, 588.
Tjørnevej. 607, 613.
Tobiesens sølvsamling. 512, 513.
»Tobiaæ Komædie«. 530, 536.
»Toftegården« på Gl. Hobrovej. 625.
Toldboden. 453.
Toldbodgade. 487, 707.
Toldkammeret. 516, 609.
Topografi og bebyggelse efter reformationen.
149 f.
Tordrup (slot). 19, 81, 107, 200, 201, 309.
Torning-Lyngård pastorat. 560.
Torsmark. 17.
Torup. 21.
Torupstenen. 23, 25, 28.
Torveforholdene efter reformationen. 166 f., 236,
611, 715.
Torvegade. 38, 44, 46, 48, 52, 60, 111, 112, 113,
171, 174, 176, 177, 178, 186, 204, 207, 224,
237, 252, 254, 255, 261, 262, 263, 264, 315,
316, 468, 585, 586, 587, 588, 589, 609, 614,
622, 623, 625.
Torvehandelen i middelalderen. 67.
»Torvekilden« (Torvekjelden). 42, 174.
Torvestræde. 62, 157, 604, 622.
Tranekær. IX, 354, 661.
Tranekærsvvej. 626.
Trangkule. 292.
Trangstræde. 40, 48, 66, 149, 155, 156, 225, 609,
706, 707.
»Traps Danmark«. 521, 598.
Trapsgade. 612.
Treå mølle. 243.
Trekronervej. 630.
Trelleborgvikingerne. 23.
Trinitatis kirke i København. 678.
Trudsholm. 18.
Trundholmen. 43, 48, 73.
Trustrup. 19.
Trøjborg. 43, 489.
Tunø. 558.
Tvede. 18.
Tværgade. 153, 157.
»Tyrengen«. 346.
»Tyretoften«. 350.
Tyskland. 7, 138, 204, 315, 562.
Tytmærskens (Tøttmærskens), se Dytmærskens.
Tyvegyde (Tyge gyde). 41, 48, 58, 66, 155, 156,
225.

Tyveholmen. 291, 293, 295, 605.
Tøjhushaven og Tøjhuset. IX, 6, 224, 482 f., 489,
490, 494, 497, 501, 507, 513, 556, 557, 559,
576, 579, 589, 600, 606, 607.
Tøjhushavevej. 486, 607, 608, 613, 625, 676.
Tøjstrup. 19.
Tønsberg slot i Norge. 57.
Tørslev. 16.
»Tørvebryggen«. 291, 293, 604, 616, 625, 718.

U

Udby. 17.
Udbyhøj. 2, 6, 12, 157, 242, 290, 310, 558, 698,
720.
Udbyhøjvej. 222, 348, 489, 490, 604, 607, 608,
612, 613, 616, 623, 625, 626, 706, 707.
Uden Nørreport. 156.
Uden Vesterport. 156.
Uden Østerport. 156.
Udervang (Ydervang). X, 348, 349.
Udskiftning og bebyggelse af markjorderne. 351.
Uggelhuse. 9, 13, 19, 289, 294, 302, 308, 311.
Uldum kær (Vejle amt). 35.
Ulstrup (og -stenen). 7, 14, 15, 22, 309, 318.
Usselby. 26.

V

Valdemar Atterdags borg. 35, 48, 52 f., 60, 68,
106.
Valdemarsvej. 707.
»Valencia«, restauration. 605.
»Valhal«, elevsamfund. 575, 576, 718.
Vandforsyning af byen. 462, 609.
Vangeledet. 292, 294.
»Vangeledgården«, laksegård. 310.
Varde. 108.
Vartov, menigheden i. 674.
Vejlby (Vedelby). 18, 21, 511 .
Vejlbystenen. 26.
Vejle. 65, 241, 325, 337, 590.
Vejrmølleport. 38, 157, 184, 494.
Vejrmølletoften. 489.
Vester allé. 496, 607, 613, 622, 625.
Vester Alling. 259.
Vester altan. 354, 494, 496, 576, 607, 617, 621,
624, 722.
Vester altanvej. 187. 354, 614, 622, 625, 701.
Vesterbrokvarteret. 613, 616.
Vester Brøndum. 379.

- Vestergade. 46, 59, 60, 151, 153, 154, 156, 158, 165, 185, 221, 223, 224, 260, 320, 321, 369, 370, 374, 476, 477, 478, 558, 560, 594, 602, 604, 606, 609, 611, 614, 617, 622, 623, 629, 681, 683, 689, 702, 723.
- Vestergave. 22, 36, 39, 41, 46, 48, 50, 51, 62, 66, 149, 150, 151, 156, 169, 189, 190, 202, 314, 317, 318, 320, 322, 427, 479, 602, 701, 712.
- Vester kirkestræde. 38, 53, 54, 55, 59, 61, 157, 190, 707.
- Vesterkær. 349, 350, 353.
- »Vesterled«, ejendom. 625.
- Vester Lisbjerg herred. 188.
- Vesterport (-bro). 50, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 110, 111, 114, 151, 153, 157, 163, 164, 165, 173, 174, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 213, 228, 249, 353, 490, 494, 496, 602.
- »Vesterport«, ejendom. 621, 624, 625.
- Vesterstræde. 165, 604.
- Vestertorv (Vilh. Thomsens plads). 596, 624.
- Vester Tørslev. 21.
- Vester Tørslevstenen. 25.
- »Vesterud«, forening. 498.
- Vestervang. 193, 339, 342, 348, 349, 354, 390, 496, 616, 617, 626, 701.
- Vester Velling. 19, 21, 259, 541.
- Vester Vellingstenen. 26.
- Vestindien. 256, 356.
- Vestparken. IX, 1, 6, 487, 496 f., 597, 617, 626, 701, 708.
- »Vestre bakker« A/S. 621, 697.
- Vestre bakker og Vestre jord. 350, 607.
- Vestre bakkevej. 617, 622, 626.
- Vestre boulevard. 348, 617, 622, 626, 628, 701, 707.
- Vestre boulevard i Dronningborg. 625.
- Viborg. IX, 1, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 22, 29, 52, 59, 63, 65, 68, 78, 79, 97, 98, 108, 118, 119, 150, 152, 157, 193, 196, 197, 198, 208, 216, 226, 227, 230, 241, 248, 265, 273, 274, 301, 305, 322, 340, 357, 360, 362, 375, 381, 417, 451, 460, 509, 527, 529, 530, 544, 546, 570, 616, 644, 650, 654, 655, 656, 669, 682.
- Viborg landevej. 171, 338, 348, 353, 498, 607, 609, 616, 624, 626, 696, 701.
- Viborg søerne. 9.
- Vibæk. 12.
- Vidarsvej. 629.
- Viken, norsk landskab. 98.
- Vindbylund (Vinbærlund). 18, 147.
- Vinkelstræde. 41, 48, 58, 155, 225, 701.
- Vinkelvej. 607, 613, 626.
- Violvej. 622.
- »Virkelyst«, haveselskab. 615.
- Virring. 21.
- Virringstenen. 24, 25,
- Visby. 52. 506.
- Viskum. 12.
- Vivild. 18, 508.
- Voer-Estruplund pastorat. 582.
- Vognmandsgade. 41, 186, 187, 602.
- Vognmændene i Randers. 283.
- Voldbrohus. 166, 611.
- Volden (gadenavn). 41, 156, 166, 266.
- Voldene og voldgravene, se befæstningen samt Vester- og Østergrave.
- Voldum. 16.
- Voldum mark (Randers markj.). 43, 72, 73, 74, 75, 136, 193, 340, 341, 342, 343, 344, 349, 350, 353, 414.
- Vordingborg. 369.
- Vore (Voer). 19.
- Vor frelsers kirke (Christianshavn). 335.
- Vor frue kloster og kirkegård. 46, 48, 50, 58, 59, 60, 67, 69, 72, 73, 82, 83, 92, 94, 118, 119, 121, 150, 156, 178, 182, 183, 193, 200, 236, 336, 342, 521, 600 — se også Sct. Peders kirke.
- Vorning. 260, 558.
- »Vort Hjem«, haveselskab. 621.
- Vorup boulevard. 707.
- Vorup by, kirke og sogn. IX, 18, 171, 186, 194, 202, 515, 516, 520, 596, 624, 675, 677, 678, 698, 703, 706, 707, 708.
- Værum. 16, 382.
- Væth enge. IX.

W

- »Westend«, hotel. 602.
- Westphalen. 678.
- Westrup's, Knud, skole. 481.
- Wien. 572.
- Winges rebslagerbane. 487.
- Wismar. 224.

Y

- Ydre ringgade. 708.
- Ymersvej. 628, 629.
- York. 30.

Z

- Zacho's, Alfred, ejendom i Slotsgade. 210.

Æ

Æresborgere. 590 f.

Ærø. 283.

Ø

Øby. 12.

Ødum. 322, 336, 516.

»Økonomi«, haveselskab. 615.

Øls. 379.

Ølst. IX, 16, 128.

Ølstvad. 5, 6.

Øm kloster. 201, 202.

Øreby, Helgenæs. 5.

Øresund. 24, 29, 76, 290.

»Ørnegården«, laksegård. 308, 310, 311.

Ørnevej. 626.

Ørrild. 18, 279.

Ørsted. 16, 19, 259, 507.

Ørum. 16, 21.

Ørumgård. 513.

Ørumstenen. 23, 25.

Øster allé. 607.

Øster Alling. 16, 21, 382.

Øster Allingstenen. 25.

Østergård (Houlbjerg herred). 307, 308, 309.

Østergade. 46, 120, 158, 163, 210, 320, 480, 502, 587, 604, 607, 613, 614, 617, 623, 678, 684, 688, 702, 706.

Østergrave. 41, 48, 50, 51, 62, 149, 150, 151, 156, 157, 189, 190, 224, 604, 609, 626, 629, 701, 706, 707.

Østerlisbjerg (herred). 15, 437.

Østerport. 50, 51, 55, 56, 59, 114, 120, 140, 153, 157, 162, 163, 164, 189, 190, 192, 193, 200, 202, 378, 588, 611.

Østersøen. 17.

Øster Tørslev. 259.

Østervang. 193, 341, 342, 348, 349, 413, 607.

»Østervang«, haveselskab. 616, 621.

Østervangsdiget. 494.

Østervangsvej. 489, 491, 496, 608, 614, 626, 629, 631, 703.

Øster Velling. 21.

Øster Vellingstenen. 25.

»Østervænget«. 625, 626.

Østre bakker. 350, 490.

Østre jord. 350.

Østre kirkegård. 175, 184, 516, 607, 678.

Østre kirkestræde. 171.

Østre Nyvang eller Vejrmøllefaldene. 350.

Østrup. 19.

Østrup gård. 200.

Billed- og kortregister

Byfoged og borgmester S. A. Stadfeldt	XII	Randers Præstegjælds segl	148
Gudenådalen, set fra Vestparken	1	Fajanceskål ca. 1590	151
Gudenådalen, set fra det nye vandtårn	3	Resens kort over Randers	159
Omegnskort, sidste istid	8	Tegning af byen set fra nord 1767	161
Omegnskort, afsmeltningen af indlandsisen	9	Fra udgravningen af Østerport	164
Fyrretræsstub i udgravning ved Stevnstrup	11	Æresport ved Sønderbro 1749	167
Virringrunestenen	21	Sct. Mortens kirke ca. 1800	172
Bjerregravstenen 2	22	Vesterport ca. 1800	172
Ålumstenen 3, detail	27	Prospekt af Randers 1753	183
Søndervingestenen 1	28	Maleri af Hvide mølle 1857	191
Gesingstenen 1	30	Den gl. voldgrav bag Nygade	195
Kort over byen år 1400	45	Vignet: Gadekilden	199
Kort over byen år 1500	47	Dronning Dorothea	201
Kort over byen år 1550	49	Hans Stygge og hustrus ligsten	203
Den gl. fæstningsmur i V. kirkestræde	53	Eske Brock	205
Erik af Pommerns stadfæstelsesbrev 1436	64	Portoverligger fra Dronningborg slot	207
Ældste mønt, præget i Randers	68	Tegning 1763, formentlig Dronningborg slot	209
Pilgrimstegn	69	Gl. tegning af Bjellerup ladegård	211
Kam ca. 1100	71	Skitser fra det gl. hospital 1863	213
Blysignet ca. 1370	74	Hospitalet før 1866	219
Byens ældste segl	78	Fotografi fra Hvide mølle	221
Middelald. lerskål, sko og gamache	82	Helligåndsklostrets segl	223
Hestelås ca. 1400	87	Stentøjskrukke ca. 1400	225
Lampefod af vægsten ca. 1400	93	»Skipper Clements sværd« m. fl.	227
Stik af voldstedet Nørreris	101	Møntfund fra Brødregade	229
Fundament under et bulhus	110	Plan af Randers 1753	237
Kælder, hj. af St. kirkestræde og Kirkegade	112	Hans Smidth: »Fra Slavekrigen«	241
Gavl på »Påskesønnernes gård«	114	Sårede soldater i »Harmonien« 1864	243
Del af ruinerne af Sct. Peders kirke	116	Den sprængte jernbanebro ved Langå 1864	244
Grundplan af Sct. Peders kirke	117	Vignet: I gabestokken	245
Murværk fra Sct. Peders kirke	119	Købmand Niels Jacobsen og hustru	247
Indgangsparti fra Sct. Clemens kirke	120	Hestemarked i Torvegade	252
Sct. Mortens kirkes nordside	123	Side fra Niels Jacobsens opbyggelsesbog	255
Sct. Mortens kirkes indre	125	Købmandsgård, hj. af Torvegd. og Middelgd.	261
Helligåndshuset før restaureringen	127	Synagogen i Nordregrave	265
»Randers-madonnaen«	128	Prospekt af Randers 1767	271
Helligåndsklostrets alterkalk 1492	129	Detail af maleriet af borgmester Carøe	277
Sct. Mortens opr. altertavle	130	Borgmester Johan Friderich Carøe	285
Granitkvader med indhugget billede	131	Kort over havnens udvikling	291
Titelblad til »Per Smed og Asser Bonde«	137	Tegning af Sønderbro 1821	299
Mogens Gøyes ligsten	139	Johan Rohde: »Kåge i kåghavnen«	303
Mads Langs ligsten	142	Plan over laksegårdene i Gudenåen	306
Dronningborg slot efter Resen	145	Tegning af en fiskegård i fjorden	309

Vignet: Handskemagernes pokal fra 1696 ..	312	Tegning fra Skovbakken 1868	489
Tegning af bindingsværkshus, Vestergrave ..	314	Den gl. indgang til Skovbakken	491
Det gl. Løveapotek, Torvegade	315	Kort over lystanlæggene 1858.....	492
Portstolper, 1642.....	317	Thepavillonen på Skovbakken	495
Tegning af »Apostelgården«	319	Slyngborgroften 1913	497
Chr. Mørups tegning til rådhuset	321	Den gl. kælkebane i Vestparken	499
»Lille Rosengård«, Vestergrave	323	Johan Rohde: Fra Randers havn	503
Skibsmodel i Sct. Morten, 1632	327	Mindetavle fra Rosenkrantzernes gravkapel	505
Dåbsscene fra fontelukkelsen	329	Skabfyldning af Mikkel von Groningen...	507
Sct. Mortens gl. kirkedør, 1688	331	Hans Schütte: Epitafium i Sct. Morten ...	508
Epitafium over Bendth Hanssen	333	Magnus Jürgensen: Selvportræt	510
Sct. Mortens kirkeklokke, 1798	337	Kaffekande af Peter Norman	511
Byskellet Helsted-Vestervang	339	Sukkerskål af Jørgen Friis	512
Skelgrøft øst for Hobrovej	341	Jes Jessen: Pastor Hornsyld.....	515
Bækken fra Jennum mose	343	Vignet: »Randers madonna«	517
Diget syd for Lemvejen	345	Begyndelsen til Niels Ebbesen-visen	519
Brev af 6. august 1470	346	Tegning af »Påskesønnernes gård«	521
Kort over byens jorder 1803	351	Titelbladet til Poul Helgesens skrift	525
Vejpikør P. Abraham Ferslew	356	Blad af »Randers-håndskriftet«	533
Epitafium over rektor Peder Estrup	363	De to gamle »Randers-marcher«.....	553
Latinskolen i Vestergade 1860.....	369	Mindeplade for Pauline Worm	575
Statsskolens 400 års jubilæum	373	Tegning af prins Christian i Torvegade ...	586
Gl. tegning, Storegade 13.....	378	Oberst Joh. Peter v. Wildenrath	590
Kistelåg med tegning, ca. 1700	380	Bagermester Hermann Stilling	593
Tavlen over rådhus-indgangen	385	Prof. Vilhelm Thomsen	595
Købmandsgård, Snaregade	387	Forfatteren Henrik Pontoppidan.....	597
Rådhusets indgang	389	Jens Peter Traps Skydeskive	599
Silhouet fra det Bay'ske hjem	395	Kort over byen 1858	603
Sølvkrus 1686	399	Schmitt Nielsen: Sønderbro.....	605
»Randers Byes Wilchor oc Artickler«	401	»Knægte« fra »Apostelgården«	606
Panel fra »Elysium«	405	Gården »Slyngborg« ca. 1880.....	610
Rådhuset før 1880	409	Tegning ang. fejden om helligåndshuset ...	612
Grundtegning af byen 1767	416	Kort over byen 1800	618
Jes Jessens maleri af byen 1796	423	Kort over byen 1850	618
Vestergrave ca. 1890	427	Kort over byen 1875	619
Borgmester Mikkel Thygesen	433	Kort over byen 1900	619
Tegning fra Hvidemølle-porten 1819.....	435	Kort over byen 1925	620
Spottehat, brandspande m. v.	439	Rådhusets flytning 1930	623
Det gl. sprøjtehus på torvet	443	Teatret schalburgteret	627
Borgmester Ludvig C. Neckelmann.....	445	Rådhuset 5. maj 1945	628
Toldboden ca. 1860.....	453	Anlægget af Sjællandsgade	629
Jægerkorpsets officersuniform	456	Partiet, hvor forsørgelsehjemmet nu er ...	633
Stik af byen fra 1823	461	Forretningsfører Peter Chr. Knudsen	643
Vignet: Gl. brandsprøjte	462	Gammelt fattigreglement	645
Jens R. Bay's pokal og glas	469	Vignet: Gl. valgurne	648
Etatsråd Ditlev Kirketerps gravsten	471	Den gl. havn	651
Købmand Niels Brock	473	Statsbanegården 1951	655
Hj. af Kirkegade og St. voldgade.....	475	Byen, set fra engene 1951	656
Borgerskolen i Vestergade	477	Luftfoto af byen 1949	659
Byen set fra Skansemøllen, ca. 1890	482	Elværket 1951.....	663
Plan over Tøjhushaven 1801	485	Kort over rutebilruterne	665
»Øen« ved Tøjhushaven 1904.....	487	Havnen under og efter udvidelsen 1930—32	667

Vignet: Havnekran	671	Partielle byplaner i den indre by	702
Sct. Morten ca. 1840	673	Kort over de vigtigste færdselsårer	703
Udsigt over byen fra Fabersvej	677	Dispositionsplansforslag 1949	704
Biblioteket i helligåndshuset 1894	681	Vignet: Trangstræde	709
Tegning fra »Blæksprutten« af kongeballet i »Harmonien«	685	Randers i fugleperspektiv 1885	713
Tegning af teatret 1898	686	Gl. hestedrosker ved Niels Ebbesen	717
Randers cykleklub 1896	695	Oversvømmelse i Søndergade	721
Randers første røhold 1885	696	Originalen »Jesper«	723
Topografisk kort over by og omegn	699	Vignet: Hesteprangere	724

Rettelser

- S. 180, 5. linie f. n. »vest« læs »øst«.
- S. 210, 18. linie f. n. »Wintmøller« læs »Wintmølle«.
- S. 250, 10. linie f. n. »hemmedes« læs »hemmede«.
- S. 256, 7. linie f. o. »Interarium« læs »Itinerarium«.
- S. 315, billedunderskriften: »1577« læs »1622«.
- S. 316, 21. linie f. o. »1577 af borgmester Søren Hofmann«
læs »1622 af borgmester Niels Jacobsen«.
- S. 318, 9. linie f. n. mangler noteindeks ¹¹).
- S. 322, 14. linie f. o. mangler noteindeks ¹⁶).
- S. 515, billedunderskriften: »Jens Hoensyld« læs »Jens
Hornslyd«.
- S. 656, 2. linie f. o. »1877« læs »1876«.